

LEA NOCERA

Napoli, L'Orientale Üniversitesi'nde öğretim üyesi olan Lea Nocera, aynı üniversitede önce yüksek lisans tezini, ardından da "Kadınlar ve Toplumsal Kimlik Tarihi" konulu doktorasını tamamladı. İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde Kültürel İncelemeler'de de master yapan Nocera'nın çalışma alanları arasında Türkiye ile ilgili kadın ve sivil toplum hareketleri, şehir çalışmaları, Türkiye'nin çağdaş toplumsal ve kültürel tarihi yer almaktadır. Çok sayıda İtalyanca ve İngilizce kitap, kitap ve dergi makalesi kaleme alan yazar, güncel ve kültürel konularda, basın ve radyo olmak üzere, çeşitli yayın organlarına yazıları ve yorumlarıyla katkıda bulunmaktadır. Nocera Resetdoc.org'un yayın ve bilimsel koordinatörlüğün yanısıra İtalyan devlet radyosunun üçüncü kanalına da katkıda bulunmaktadır.

2017'de Kaleydoskop - Turchia, cultura e società adlı sanal dergiyi kuran Lea Nocera, halen bu dergiyi yönetmektedir.

LEA NOCERA

“MANİKÜRLÜ ELLER ALMANYA’DA ELEKTRİK BOBİNİ SARACAK”

TOPLUMSAL CİNSİYET PERSPEKTİFİNDEN BATI ALMANYA’YA TÜRK GÖÇÜ (1961-1984)

ÇEVİREN FAZILA MAT

CERCASI MANI PICCOLE E ABILI:

LA MIGRAZIONE TURCA IN GERMANIA OCCIDENTALE IN UNA PROSPETTIVA DI GENERE 1961-1984

© EDIZIONI ISIS, 2012.

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI 633

TARİH 67

ISBN: 978-605-399-524-1

1. BASKI İSTANBUL, TEMMUZ 2018

© İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ İŞLETMESİ

YAZIŞMA ADRESİ: İNÖNÜ CADDESİ, No: 6 KUŞTEPE ŞİŞLİ 34387 İSTANBUL

TELEFON: 0212 311 64 63 - 311 61 34 / FAKS: 0212 216 24 15 • SERTİFİKA No: 35680

www.bilgiyay.com

E-POSTA yayin@bilgiyay.com

DAĞITIM dagitim@bilgiyay.com

YAYINA HAZIRLAYAN BEYZA BECERİKLİ - FAHRİ ARAL

TASARIM MEHMET ULUSEL

DİZGİ VE UYGULAMA MARATON DİZGİEVİ

DÜZELTİ ERVA AKÇA

BASKI VE CİLT SENA OFSET AMBALAJ VE MATBAACILIK SAN. TIC. LTD. ŞTİ.

LİTROS YOLU 2. MATBAACILAR SİTESİ B BLOK KAT 6 No: 4 NB 7-9-11 TOPKAPI İSTANBUL

TELEFON: 0212 613 38 46 / FAKS: 0212 613 03 21 • SERTİFİKA No: 12064

İstanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data

İstanbul Bilgi Üniversitesi Kütüphanesi Kataloglama Bölümü Tarafından Kataloglanmıştır.

Names: Nocera, Lea, author. | Mat, Fazıla, translator.

Title: “Manikürlü eller Almanya’da elektrik bobini saracak” : toplumsal cinsiyet perspektifinden Batı Almanya’ya Türk göçü (1961-1984) / Lea Nocera ; çeviren Fazıla Mat.

Description: İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018. | Includes bibliographical references and index.

Series: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları; 633. Tarih; 67.

Identifiers: ISBN: 9786053995241 (paperback)

Subjects: LCSH: Foreign workers, Turkish --Germany (West). | Turks --Germany (West) --Social conditions. | Germany (West) --Emigration and immigration. | Turkey --Emigration and immigration.

Classification: LCC: HD8458.T9 N6319 2018

LEA NOCERA

**“MANİKÜRLÜ ELLER
ALMANYA’DA ELEKTRİK BOBİNİ SARACAK”**

**TOPLUMSAL CİNSİYET PERSPEKTİFİNDEN
BATI ALMANYA’YA TÜRK GÖÇÜ (1961-1984)**

ÇEVİREN
FAZILA MAT

*Ailemin kadınlarna;
annem Patrizia ile
kızım Miranda'ya*

İçindekiler

- vii Tablo Listesi
- ix Kısaltmalar
- xi Önsöz
- 1 Giriş
 - 14 Kaynaklar ve Metot
- 23 BİRİNCİ BÖLÜM Göç Perspektifi: Türk Göçü, Avrupa ve Modernlik
 - 34 Sınır Ötesi Hayaller
 - 35 Bir Elit Göçü mü? Türk Göçmen İşçilerin Toplumsal ve Yöresel Özellikleri
 - 42 Yörüngeler: Türk Göçünde Toplumsal Cinsiyetler ve Kuşaklar
 - 46 İlk Gidişlerin Altında Yatan Nedenler Sadece Para İçin Değil... Avrupa'nın Cazibesi
 - 54 Beklentilerle Gerçeklik Arasında: İlk Gelişler ve Alman Toplumunun Yarattığı Etki
 - 58 Türkiye Basınında Göçün İlk Evresi
 - 65 “Ülkenin Namusu”: Türkiye Basınında Kadın Göçü
- 75 İKİNCİ BÖLÜM İş Piyasası ve Kadın Göçü (1961-1973)
 - 78 Avrupa'ya Doğru İlk Adım: İrtibat Büroları
 - 81 “Kim Gidebilir?” Eleme Prosedürleri
 - 85 Alman Sanayii Kadın İşçi Arıyor: Kadın İşgücü Arz ve Elemeleri
 - 92 Kadınların İstihdamı
 - 96 Evli Kadınlar ve Çiftler
 - 102 Diğer İstihdam Kanalları
 - 104 Kadın Göçü ve Annelik
 - 107 Zorunlu Dönüş Durumları: Gebelik ve Özlem
 - 111 Kadınların Aileleriyle Birleşmesi
- 117 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM Gidişler: Eleme Prosedürleri ve Bireysel Stratejiler
 - 120 Tophane: Doktor Muayenesi ve Uygunluk Kontrolleri
 - 127 Yolculuk, Avrupa-Express
 - 130 Kadın Göçü Patlaması: 1966-1967
 - 133 Batı Berlin'de Oturmak: Umumi Lojman (*Heim*) Tecrübesi

- 138 “Haym” dan Ev Arayışına Doğru
148 Boş Zamanlar ve Tüketimler
152 *Gastarbeiterredaktion*: Göç, Kültür ve Kitlesele İletişim
- 157 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM *Gastarbeiter*’dan
Azınlık Olmaya Doğru: Göç, Sosyal Politikalar ve
İşe Alımların Durdurulması (1969-1973)
159 Dönüş Olasılığı
166 “Wir sind kein Einwanderungsland”:
Alman Hükümeti ve Göç Politikaları
168 Almanya’daki Göçmenlere Yönelik Türk Sosyal Politikaları,
Verilen Sözler ve İşçi Dövizleri Arasında
170 Yabancı İşçilere Alman Yardımları
177 Sosyal Yardım, Göç ve Toplumsal Cinsiyet
180 Türk-Danış’taki Türk Sosyal Danışmanlarının Profili
183 *Anwerbestopp*: İşe Alımların Durdurulması ve Sonuçları
- 193 BEŞİNCİ BÖLÜM Süreklilik ve Kırılmalar:
İşe Alımların Durdurulmasından Entegrasyona Doğru
196 *Anwerbestopp*, “Göç Politikasının Bumerangı”
200 Türkiye’de *Anwerbestopp*’a Yöneltilen Tepkiler
205 *Kofferkinder*: Çocuklar Geliyor.
Göç ve Kuşaklararası İlişkiler
210 Okulda Öğretim ve Genç Türkler
219 Siyasî Bir Oluşum Olarak HDB
225 Kültürel Üretim ve Göç
- 239 ALTINCI BÖLÜM Kuşaklar, Toplumsal Cinsiyet, Göç
247 Aile ve Göç
251 Kadın Dernekleri
259 TIO’nun Deneyimi: Türkiyeli Kadınların Derneği
262 Sosyal Danışmanların Gözüyle Türk Kadın İşçiler
267 Kuşak ve Kültür Çatışması ve Zorunlu Evlilikler
274 Dönüş İçin Bir Yasa
- 285 Arşiv Kaynakları
289 Kaynakça
303 Dizin

Tablo Listesi

- 28** Tablo 1.1 Türkiye'den ve Diğer İstihdam Ülkelerinden Erkek ve Kadın İşçi Girişleri (1956-1973)
- 31** Tablo 1.2 Kadın İstihdamı (1960-1973)
- 32** Tablo 1.3 Toplam İstihdamda Kadın Yüzde Oranı (1960-1973)
- 34** Tablo 1.4 Yurt Dışındaki Alman İş ve İşçi Bulma Kurumları Aracılığıyla Gerçekleştirilen İşe Alımların Federal Almanya'ya Toplam Yabancı Girişleri Üzerinden Yüzde Oranı (1960-1973)
- 65** Tablo 1.5 Alman İş ve İşçi Bulma Kurumu Tarafından Sunulan İş Arzı, Yapılan Başvurular ve Gerçekleşen Gidişler Arasındaki Oran
- 66** Tablo 1.6 Geldiği İl ve Yıla Göre Türk İşçilerin Almanya'ya Gelişinin % Olarak Dağılımı
- 185** Tablo 4.1 Başlıca İstihdam Ülkelerinden Göçmen Çıkış/Giriş Oranları (1974-1979)

Kısaltmalar

AET	Avrupa Ekonomik Topluluğu
AT	Avrupa Topluluğu
AWO	(Arbeiterwohlfahrt) Yabancı işçilerin refahını arttırmak için çalışan yardım kuruluşu
BAK	(Bundesarchiv Koblenz) Koblenz Federal Arşivi
BAVAV	(Bundesanstalt für Arbeitsvermittlung und Arbeitslosenversicherung) Federal İş Bulma ve İşsizlik Sigortası Kurumu
BfA	(Bundesanstalt für Arbeit) Federal Çalışma Kurumu
BMA	(Bundesministerium für Arbeit und Sozialordnung) Çalışma ve Sosyal Düzen Bakanlığı
BMI	(Bundesministerium des Innern) İçişleri Bakanlığı
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
DGB	(Deutscher Gewerkschaftsbund) Alman Sendikaları Konfederasyonu
DOMiD	(Dokumentationszentrum und Museum über die Migration in Deutschland) Almanya Göç Dokümantasyon Merkezi ve Müzesi
DOMiT	(Vereine Migrationsmuseum in Deutschland e.V.) Almanya Göç Müzesi Dernekleri
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DV	(Deutsche Verbindungsstelle) Alman İrtibat Bürosu
EU	(European Union) Avrupa Birliği
GDMM	(General Directorate of Migration Management) Göç İdaresi Genel Müdürlüğü
HDB	Halkçı Devrimci Birliği
HDF	Halkçı Devrimci Federasyonu
IGI	(Initiativkreis Gleichberechtigung 'Integration') Entegrasyon için Eşit Haklar Girişimi Grubu
IKZ	(Islamische Kulturzentren) İslâm Kültür Merkezleri
İİBK	İş ve İşçi Bulma Kurumu
KİDÖB	Kadınlar için Danışma Öğrenme Buluşma
LAÄ	(Landesarbeitsämter) Eyalet İş Kurumları

LAB	Landesarchiv Berlin
MC	Milliyetçi Cephe
MENA	(Middle East and North Africa) Orta Doğu ve Kuzey Afrika
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
MSP	Milli Selamet Partisi
NATO	(North Atlantic Treaty Organization) Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
TIO	(Treff- und Informationsort für Frauen aus der Türkei) Türkiyeli Kadınlar İçin Danışma ve Buluşma Yeri
Türk-Danış	AWC bünyesinde Türk İşçilere destek veren
WDR	WestDeutschland Rundfunk
YDH	Yurt Dışı Hizmetleri (İİBK içinde birim)
YTATB	Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı

Önsöz

Yıllar önce yaptığım bu çalışmayı büyük bir zevk, merak ve biraz da endişeyle Türk okurlarına sunuyorum. Bunun İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları ile gerçekleşmesi benim için mutluluk ve gurur kaynağı. Bu kitap 2003 ile 2008 yılları arasında üzerinde yoğunlukla çalıştığım bir doktora araştırmasının neticesidir. Çalışmayı bitireli on yıl oldu; yine de Türkiye’de, Avrupa ve Avrupa Birliği’yle ilişkilerde birçok şey bazen köklü bir değişime uğradıysa da, araştırmanın birçok varsayımı bugün hâlâ geçerliliğini korumaktadır.¹

Bu konu hakkında çalışma fikri biraz daha önce, 2002 yılında İstanbul Bilgi Üniversitesi’nde *Cultural Studies* üzerine yüksek lisans yaparken şekillenmeye başladı. O zamandan bu yana çok yıl geçti, birçok şey değişti, ülke büyük bir değişime uğradı, o zamanlar yürüdüğüm birçok yol bugün tanınmaz hale geldi, Türkiye’yle Avrupa arasındaki mesafeler, hayali olanlar da dâhil olmak üzere, hissedilir derecede azaldıktan sonra yakın zamanda yine arttı. Göç, son birkaç sene zarfında, Türkiye için önemli ve siyasî açıdan hassas bir konu haline geldi. Öteden beri dışı doğru göç geleneği kuvvetli olan ülke, ilk önce Avrupa’ya geçiş güzergâhına dönüştü ve daha sonra göçmenlerin kalmayı sürdürdüğü bir yer haline geldi. Bu satırlar yazılırken burada

1 Bu Türkçe basım için eserin tamamı elden geçirilip güncellenmiş, gerekli olan yerlerde de bibliyografya güncellenmiştir.

yaklaşık üç milyon Suriyeli mültecinin yanısıra çeşitli ülkelerden gelen birçok başka göçmen de bulunuyor. Nitekim Türkiye, Avrupa'ya yönelen göç akımlarında ve Avrupa Birliği'nin sınırlarında hayata geçirmeye çalıştığı önleyici politikalarda çok önemli bir rol üstlendi. İki binli yıllarda göç konusundaki politikalar ve resmi söylem, Türkiye'nin üyelik sürecinin dikte ettiği ve onu Avrupa standartlarıyla uyumlu hale getirecek programlar dâhilinde hayata geçirilen düzenleme ve kontrol mekanizmalarının devreye sokulmasına paralel şekilde değişti.² Bu arada Avrupa'daki Türk varlığı sağlamlaştı ve yakın zamanda Almanya'ya gidenlerin de gösterdiği gibi, Türkiye'yle olan ilişki ağları güçlenerek genişledi. Bu varlık ve anayurtla kurulan kuvvetli bağ; cumhurbaşkanının, başbakanın ya da başka bakanların önemli siyasal olaylar (Anayasa referandumu, Hamburg'daki G20 Zirvesi; 15 Temmuz'un yıldönümü) vesilesiyle Almanya'da, Hollanda'da ve Avusturya'da yaşayan Türk kökenli vatandaşlara yönelik mitingler gerçekleştirme konusunda gösterdikleri kararlılığın haricinde, 2010 yılında Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'nın kuruluşunun da işaret ettiği gibi, kurumsal olarak da tanınmaktadır.

Ne var ki, Avrupa'ya Türk göçü, her ne kadar güncel bir konu olmaya devam etse de, bugün az araştırılmış bir konu olmayı da sürdürüyor. Benim hem akademik çevrelerde hem de gayri resmi ortamlarda, ailelerinin bir bölümü Almanya'da yaşayan arkadaşlarıma da çalışmamdan bahsettiğimde aldığım cevaplardan teyit edebildiğim üzere, kadınların ilk dönem göçüne katılımı gibi kimi yönler hakkında halen bir şey bilinmiyor. Dolayısıyla bu çalışmamın ortaya çıkmasına, Türkçe çevirisine ve yayınlanmasına neden olan şey ilgi ve meraktır. Amacı ise gündelik hayatın, görünürdeki düzeninin altında gömülü kalmış; arkasında çok başka travma ve hafıza sorunları bırakan aynı on yıllarda Türkiye'de meydana gelen siyasal ve ekonomik çalkantıların, kökten değişimlerin karşısında ikinci plana düşmüş bir parça Türkiye tarihinin keşfedilmesine katkı sağlamaktır. Fakat bu, aynı zamanda birçok Türk birey ve aileye ait farklı hikâyelerin ve artık Avrupa tarihinin de önemli bir parçasıdır.

2 Konu hakkında Ahmet İçduygu'nun çalışmalarına bakınız, özellikle: "EU-ization Matters: Changes in Immigration and Asylum Practices in Turkey", Thomas Faist ve Andreas Ete (der.), *The Europeanization of National Policies and Politics of Immigration*, Palgrave MacMillan Publishers, Londra, 2007, s. 201-222; *Küreselleşme, Avrupalılaştırma ve Türkiye'de Vatandaşlık*, Fuat Keyman (der.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.

ŞÜKRANLARIM...

Ne var ki bu çalışma beni destekleyen, bana yardım edip cesaret veren birçok insan olmasaydı tamamlanamaz ve Türkiye’de yayınlanamazdı. Bugün de, aradan bunca yıl geçtikten sonra, en içten teşekkürlerimi herkesten önce bana hikâyelerini anlatmayı, bazen acı dolu anlar yaşayarak, bazen uzun zaman sonra farklı yoğunluktaki bir duygusallıkla yeniden yaşadıkları olaylara benimle birlikte gülererek, anılarını tekrar hafızalarında canlandırıp onları bana açmayı kabul eden Türk kadınlara sunuyorum. Onlar bana evlerini açtılar, mektuplarını, fotoğraflarını, çocuklarının okul defterlerini gösterdiler. Ben de onların şarkı söyleyip dans ettikleri ve Türk bayramlarını kutlamak, sohbet etmek, birbirlerine yemek tarifleri ve öğütler vermek için buluştukları derneklere gittim ve onlarla birlikte uzun sabahlar ve öğlenler geçirdim. Onlarla beraber olmak Berlin’deki iklimin daha az gri ve soğuk olmasını sağladı, bana da araştırmalarım için cesaret verdi.

Sohbetlerimizdeki tavırları ve bana kuzeye düşüvermiş “güneyli bir kız” (*Südländer*) olarak gösterdikleri ihtimam her şeye rağmen bana evimden o kadar uzak olmadığımı hissettirdi. Yıllar boyunca onları aramaya devam ettim, kimisiyle irtibatı kaybettim. Bedenlerini daha zamanı gelmeden yıpratmış çok zor ve ağır şartlardaki işçiliklerinin tükettiği bazılarıysa aramızdan ayrıldı. Ama hatıraları zihnimdeki yerini korumaya devam ediyor.

Berlin’e ilk gelişimin üzerinden uzun zaman geçmiş olmasına rağmen, ani kaçışlarımla beklenmedik geri dönüşlerimi kabul ederek araştırmalarım sırasında beni destekleyen ve yardım eden herkese hâlâ derinden müteşekkirim. Bunlar sürekli gidiş-gelişlerin ve şehrim Napoli’de, sonra da Berlin ve İstanbul’da yoğun ve ‘sürelî’ kalışların; bazen mesafe kabul etmeyen bir iç dünyada üst üste gelen yerlerin, yüzlerin, dillerin devamlı terk edilip yeniden bulunduğu yıllar oldu. Bazı insanlarla özel bir nedene bağlı olmadan, sadece zamanı akıtıp duran gündelik yaşam yüzünden, bağlantımı kaybettim, başkalarıyla ise iyi arkadaş olduk.

Burada ikinci kuşak kızların basmakalıplaşmış imgesini her gün azim ve inatla tersyüz eden Hanife Arduç ve Serpil Karahan’ı; uzun görüşmeler gerçekleştirmemin dışında Alman ve Türk siyasetleri üzerinde ateşli tartışmalar yaşadığım Filiz Müller-Lenhartz ve Metin Yılmaz’ı; Hülya Karcı’yı; Güner Yüreklik ve Merih Apakbey’i; ilk kuşak Türk kadın ve erkeklere yönelik okuma yazma eğitimi veren Berlin-Neukölln Volkshochschule’deki sınıfını bana açan Judith Peter’i; Berlin’deki en zorlu ve kritik zamanlarımda bana yardım eden Guido Ambrosino, Andrea Dernbach, Marco Marino, Petra Arndt,

Emanuele Galante, Niklas Luhmann ve Ella Pugliese'yi hatırlamak isterim. Düşüncem onlarla birlikte aramızdan çok erken ayrılan Jens Joester'e de gidiyor. Özellikle bir İtalyan için burs ya da finansman bulma imkânlarının daha zor olduğu bir dönemde, çeşitli yer değiştirmelerim sırasında beni misafir ederek yazmam ve konsantre olabilmem için bana rahat yerlerde kalma imkânı, farklı arşivlerde araştırmalarımı gerçekleştirmek için bana dostane bir 'üs' sağlayanlara teşekkürlerimi sunuyorum. Başka zamanların eşsiz hocası Ayşe Saraçgil'e; beni başından beri cesaretlendirerek bu uzun ve zorlu çalışmanın yarattığı yan etkileri büyük bir sabırla karşıladığı ve her gün sergilediği inatçı zihin açıklığı için Marcello'ya özel olarak şükranlarımı sunmak istiyorum.

Bu çalışmanın Türkiye'de yayınlanmasını mümkün kılan kişilere teşekkür etmeden de geçemem. Öncelikle bu hikâyenin Türkiye'de tanıtılmasının önemli olacağına ilk inanan Zeynep Enlil'e, dinlemeye ve her zaman yardımcı olmaya son derece açık, nazik, meraklı olan ve bana tam bir güven duyarak engin bir sabır gösteren İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları'nın Genel Yayın Yönetmeni Fahri Aral'a teşekkürler. Son olarak, çağımızın giriftliğini anlatma çabasında birçok defa macera arkadaşım olmuş, bu kitapla benim yüzümden geçmişe dalarak bir araştırma çevirisiyle boy ölçüşmenin zorluklarını göze alıp kendi dilini benimkine dönüştürmeyi kabul eden ve bu işi büyük bir özen, profesyonellik ve saygıyla yapan Fazıla Mat'a müteşekkirim.

Almanya'ya bobin sarmak için gidecek hanımlar kursta... Ojeli eller «elektrigi» makaralara saracak...

GONG

Sinni rüşt!

Kruşçef'in Başbakanlık-tan düşürülme sebeplerinden biri de fazla yaşlılığı imiş...

Allah... Allah!.. Bu ne a-celecilik canım?.. Kruşçef henüz 70 yaşında... Oysa bizim memlekette bu yaşta-ki politikacılar daha rüştü-nü ispatlamış sayılır!..

Manikürlü eller, Almanya'da elektrik bobini saracak

Alman iş verenleri «Biz Türk kadınlarının elektrikçiliğinden çok memnunuz» diyorlar

Bir defileye katılan manken-ler misali, giyimli, kuşamli manikürlü, pedikürlü, yüzü saçı boyalı genç ve tahsilli tam 16 hanım, dün «İşçilik Kursuna»

başladı...

Esmeri vardı... kumrah vardı.. sarışını vardı... Hepsi de genç ve güzeldi. Üstelik tahsil ortala-

(Devamı Sa: 7 Sü: 4 de)

Giriş

17 Ekim 1964 tarihli *Tercüman* gazetesinde yer alan haber.

Göç süreci her bir göçmenin (*émigrés-immigrés*) bireysel ve kolektif olarak katettiği bir yoldur ve bu, göç (*émigration-immigration*) sürecinin kendi hikâyesini oluşturur. Söz konusu olan aynı zamanda epistemolojik bir yoldur çünkü böyle olmasından dolayı aynı zamanda mantıksal ve kronolojik olan bir düzen, bir ana fikir, bütünsel bir tablo ya da göç fenomeninin bütünüyle (*émigration* ve *immigration*) ilgili meseleler için bir arka plan sunar.¹

ABDELMALEK SAYAD

Şubat 2003'te, artık kış sonuna yaklaşmışken, bir sabah erkenden o dönem yaşadığım ve okuduğum şehir olan İstanbul'dan bir haftalık bir tatil için Berlin'e gittim. Kurban Bayramı'nın kutlandığı günler olduğu için, benim gibi birçok kişi tatilden faydalanıp bir yerlere gitmeye karar vermişti. Kuvvetli kar tipisi yüzünden kalkamama ihtimali ile karşı karşıya kalan uçağım her yaştan Türkiyeli kadın ve erkeklerle dolmuştu ve bagaj yüklüydü. Üstelik uçak, sanki uçak değil de otobüsmüş gibi, Berlin'e varmadan önce Hamburg Havalimanı'nda bir kısım yolcuyu indirip başka bir kısım yolcuyu da bindirerek inenlerin boş bıraktıkları yerleri doldurmak için duracak, sonrasında da nihai varış noktasına ulaşacaktı. Sadece bana tuhaf gelen bu kısa mola, diğer yolcular için rutin bir işlemden ibaretti. Öyle ki, yolcu değişim anı geldiğinde, uçaktakiler ötekiler binmeden önce cam kenarındaki en iyi yerleri kapıp, hiç olmazsa yol-

1 *La Double Absence. Des illusions de l'émigré aux souffrances de l'immigré*, Paris, 1999, s. 125.

culuğun son kısmının tadını çıkarmak için hazır duruma geçmişlerdi. Seyahat ettiğim uçak, Türkiye ile Almanya arasında uçuşlar gerçekleştiren en büyük şirketlerden biri olan Öger Türk'e ait bir *charter* uçaktı. Daha sonra bunun Batı Almanya'da bir Türk'ün kurduğu ilk şirketlerden biri olduğunu da öğrenecektim. Zira Öger Türk Tour GmbH Batı Berlin'e 1961'de maden endüstrisi alanında Technische Universität (TU) mühendislik fakültesinde eğitim görmek için gelmiş olan Vural Öger tarafından 1973'te kurulmuştu. Bir dönem Avrupa Parlamentosu'nda sosyal-demokrat meclis üyesi olan Öger, 1969'da, şirketini kurmadan birkaç yıl önce –öğrencilik yıllarında çalıştığı TU'nun seyahat servisinde edindiği tecrübeleri kullanarak– Hamburg'la Türkiye'deki belirli şehirler arasında ilk doğrudan uçuşları gerçekleştiren Reisebüro Istanbul adlı seyahat acentesini açmıştı. Sonradan altmışlı yılların sonunda Batı Almanya'da ikamet eden Türk sayısının üç yüz binin üzerinde olduğunu öğrenecektim. Berlin'e geldiğimde, şansına beni güneş ve İstanbul'da bıraktığımdan çok daha ılımlı bir iklim karşılaşmıştı. Beni misafir eden insanlar, hakkında çok az şey bildiğim, hatta neredeyse hiçbir şey bilmediğim bir mahalle olan Kreuzberg'de oturuyordu. Otobüsten indiğimde bana tarif edilen yolu takip edip yeni bir şehre ilk defa gelen birinin meraklı bakışlarıyla etrafıma bakınarak elimdeki adrese gittim. Sabah saatleriydi, hava güzel olduğundan birçok insan sokağa çıkmıştı. Gördüklerime şaşırmadan edemedim: Adamın biri bir banka oturmuş tanınmış bir Türk gazetesi okurken, karşısında iki yaşlı adam güneşten istifade edip hemen dışarı küçük bir masa çıkarmış, tavla oynuyordu. Birkaç kadın da kaldırımda deli gibi koşuşturup eğlenen bazı çocuklara Türkçe seslenerek kendilerine çağırmaı deniyorlardı. Bunlardan başka bir de Türkçe ve Almanca karışımı –Sevgis Tabakwaren, Kreuzberg Köftecisi, Posof Market, Lezzet Imbiss– dükkân isimleri vardı beni şaşırtan. Bir an garip bir şakanın kurbanı olduğumu düşündüm. Birkaç saat süren yolculuk ve aradaki bir saatlik fark çıkarılınca, İstanbul o kadar da uzak değildi aslında. Halbuki daha birkaç ay öncesinde, Aralık 2002'de, Kopenhag'da gerçekleştirilen Avrupa Birliği zirvesinde Alman ve Fransız hükümetlerinin elbirliğiyle ortaya koyduğu bir plan dâhilinde Türkiye'nin AB'ye katılımı için müzakereleri başlatma olasılığı yeniden ertelenmişti. Karar, Türk Hükümeti nezdinde ve Almanya'daki Türkler arasında azımsanmayacak sayıda tartışmalara neden olmuştu.

Berlin'de geçirdiğim hafta boyunca birçok soru sordum, bana da birçok soru yöneltildi. Bana bilhassa “Avrupalı genç bir kadın” gözüyle bir Türk metropolünde hayatın nasıl olduğu soruluyordu sıklıkla. Soruyla birlikte ileri sürülen tezler esas olarak iki mesele etrafında dönüyordu: İslâm ve Türkiye'de

madun olan kadının durumu. Çoğu kez, Türk kadınlarının sadece başörtülü olmadığı, aynı zamanda ağır ahlâk kurallarına ve muhafazakâr normlara da maruz kaldığı fikrinin Almanya’da hâkim olduğunu tespit etmek durumunda kalıyordum. O dönemde İstanbul’da benimle yaşıt olan bir Türk kadın arkadaşım ile oturuyordum. Kendisi, hiçbir skandal yaratmayacak ve başka birçok kadının yaptığı şekilde, yalnız başına oturuyor ve bir de akşamları bir lokantada çalışıyordu. Ayrıca ben de kazandığım bir burs sayesinde bir özel üniversiteye, devlet kurumlarına girmeleri yasak olduğu için –çoğunlukta aileleri varlıklı olan– başı örtülü kızların girmesine izin veren tek üniversiteye gidiyordum. Dolayısıyla ortada aklıma yatmayan bir durum vardı, çağdaş Türkiye hakkında bilip öğrendiğim şeyler ile Almanya’daki Türklerin durumu arasında kuvvetli bir uyumsuzluk algılıyordum. Bir haftalık tatilden sonra aynı Öger Türk *charter* uçağına binip, kafamda bir dolu soruyla, İstanbul’a dönmek üzere yola çıktım. Bu araştırma da tam da bu sorularla başladı.

* * *

25 Mart 1969 tarihinde *Hürriyet* gazetesi, yedi ay önce Batı Almanya’ya gittikten sonra, uzun zamandır kendisinden haber alınamayan, para göndermediği gibi söz verdiği birleşme işlemlerini de başlatmamış eşi hakkında Dışişleri Bakanlığı’na şikâyetinde bulunan Fevzi Satan adında 23 yaşındaki genç bir Türk adamın öyküsünü ilk sayfasına taşımıştı. Kısa makale, ciddi bir poz takınmış ama az çok film yıldızlarını hatırlatan genç ve güzel bir çiftin fotoğrafı ile birlikte sunulmuştu. Burada haber olarak sunulan ve ilgili genç adamı altüst eden durum; göçmen bir kadının Türkiye’de küçük çocuklarıyla birlikte kalmış kocasına para ve haber yollamıyor olmasıydı. Bir kadının tek başına Batı Almanya’da büyük bir fabrikada işçi olarak çalışmaya girmiş olması o zamanlar için daha az şaşırtıcı bir durumdu.

Genç adam makalede kendini şu şekilde ifade ediyordu: “Eşim Yıldız Satan Almanya’da Siemens için çalışıyor. Kendisinden üç aydır haber almıyorum. Benimle birlikte kalan bir yaşındaki oğlumuzla ben ilgileniyorum. Alt bezlerini ben değiştiriyorum. Eşim Almanya’ya gitmeden önce bana para göndereceğine söz vermişti. Ama ortadan kayboldu ve o zamandan beri bana ne tek bir kuruş gönderdi ne de herhangi bir destekte bulundu. Bir mektup bile yollamadı... Hayatı için endişeleniyorum. Sizden rica ediyorum çocuğumuz adına, ona bunu söyleyin.”²

2 *Hürriyet*, “Karısı Almanya’dan para yollamayınca Dışişleri Bakanlığına şikâyet etti”, 25 Mart 1969.

Yıldız Satan, 1969'da Alman irtibat bürosundan işçi sözleşmesini aldıktan sonra ülkesini bırakan yirmi bin kadından sadece bir tanesiydi. Ondan önce, altmışlı yılların başından itibaren daha başka birçoğu gitmişti. O yıllarda Batı Almanya'daki en büyük sanayi kuruluşları, başta Türkiye olmak üzere küçük ve becerikli elleriyle minnacık elektronik parçaları düzenleyip birleştirebilecek, ya da kabloları örüp ampulleri takabilecek; o dönem Avrupa'da günlük hayatı istila eden ve genç nesillerin modernlik ve değişim hayallerini dolduran elektronik eşyaların en az görünen kısımlarını birbirine eklemeyecek genç kadın işçiler arıyordu. Binlerce Türk kadını 1961 ila 1973 arasındaki göçün ilk evresinde, çoğu kez tek başlarına ve kocalarından önce, Alman şehirlerine ve başlıca sanayi bölgelerine gitmişlerdi. Başka durumlarda ise aile birleşmesini elde ettikten sonra, iş piyasasına çabucak dâhil edilerek, bu sa- yede en başından itibaren gidişlerinin sebebini oluşturan ekonomik projeye katılabilmişlerdir.

Ne var ki, kadınların göç olgusuna katkısı ve katılımı uzunca bir süre tarihsel ve sosyolojik araştırmaların ilgisini çekmemiştir. Bununla birlikte, seksenli yıllardan itibaren özellikle sosyal bilimler içerisinde sosyo-pedagojik çalışmalar alanında, Türk kadınları ile ilgili olarak gelişen söylem basmakalıp bir kadın imgelemesini temel alarak, göçmen kadın imgesini derin arkaik ve dinsel özelliklere sahip ataerkil bir sistemin kurbanı olarak sunuyordu.³ Almanya'daki Türk kadını, sözde 'şark dişiliği'nin klasik bir örneği olarak görülüyordu. Aynı görüşe göre İslâmiyet'in öngördüğü değerler sisteminin içerisinde üretilen böyle bir dişilik hem madun olma durumunun hem de erkek baskısının doğrudan bir ifadesiydi.⁴ Kadının bu durumunun bariz dışa-

3 Araştırmacılar Huth-Hildebrandt ve Lutz yetmişli yılların sonundan itibaren, aile birleşmeleri nedeniyle kadınların göçe katılımında meydana gelen artış sonrasında, Almanya'daki göç çalışmalarının kültüralist bir yaklaşıma öncelik vererek özel olarak Türk kadınlara yöneldiğini ortaya koymuşlardır. Sözü edilen çalışmalarda dikotomik kategorilere dayalı bir teorik yaklaşım belirgin olup, yapılan incelemelerde Türk kadını kültürel alanın içine kapatılarak başka toplumsal faktörlerin etkisi ihmal ediliyordu. Bkz. Huth-Hildebrandt C., Lutz H., "Geschlecht im Migrationsdiskurs", *Das Argument*, 224, s. 159-173. Huth-Hildebrandt ve Lutz'un eleştirdiği yayınlardan bir örnek: Baumgartner-Karabak A./Landesberger G., *Die verkaufte Bräute. Türkische Frauen zwischen Kreuzberg und Anatolien*, 1978; Meske S., *Situationsanalyse türkischer Frauen in der BRD*, 1983. Bu görüşümü destekleyen bir açıklamayı Jenny White'ın bir makalesinde buldum: "Türk kadınlarını konu edinen Alman Edebiyatı çoğunlukla, şaşırtıcı olmayan bir biçimde, kriz odaklı ve müdahalecidir. Edebiyatın geniş bir bölümünü, geleneksel Türk ailesinin beklentilerinin entegrasyon önünde –bilhassa namus ve ailevi sorumluluklara vurgulanan– bir engel teşkil ettiğini, sosyal hizmet uzmanları tarafından ortaya koyulan vaka incelemeleri oluşturmaktadır". White Jenny B., "Turks in the New Germany", *American Anthropologist*, 99(4), 1997, s. 758.

4 Lutz H., "Orientalische Weiblichkeit. Das Bild der Türkin in der Literatur konfrontiert mit Selbstbildern", *Informationsdienst zur Ausländerarbeit*, 4, 1989, s. 32-38.

vurumları erkek bireylerin aile içerisinde uyguladıkları sosyal kontrolde, namus kavramına yükledikleri önemde ve zorunlu evlilikler gibi toplumsal uygulamalarda bulunabilmekteydi.⁵ Bu şekilde Türk göçmen kadınlar bir yandan şahsi geçmişlerinden –örneğin gitmeye kendi başlarına karar verebilmiş olmalarından– ve kişisel göç deneyimlerinden tamamıyla yoksun bırakılarken, diğer yandan katı ve hareket olanağı tanımayan bir anlatı şemasına hapsediliyorlardı.

Bu çalışma, İkinci Dünya Savaşı sonrası göç hareketleri içerisinde Batı Almanya'ya Türk göçünün tarihini toplumsal cinsiyet perspektifinden inceleyerek, Türk kadınının böyle bir temsilinin tarihsel olarak nasıl geliştiğini araştırıp anlama amacını taşımaktadır. Bu amaç doğrultusunda ilk kuşağa ait kadınların hayat hikâyeleri, basın ve kamuoyunun Türkiye'de olduğu kadar Almanya'da da aynı kadınlara yönelik tasvirleri, genel olarak Türk kadınına ve özellikle Alman şehirlerinde doğup büyüyen daha genç kızlar için gerçekleştirilen aktivitelerde görev alan sosyo-pedagog danışmanların teorik söylem ve uygulamaları ele alınacaktır.⁶

Türk kadınının Müslüman, kırsal kökenli, geleneğe bağlı, kocasının ya da babasının boyunduruğu altındaki bir kadın olarak temsil edilmesi, şehirli, Batılı, modern ve bağımsız bir Alman kadın imgesi karşıtlığı üzerinden belirlenir. İki kadın figürünün arasındaki zıtlık, gelenek-modernlik; İslâm-laiklik; baskı-bağımsızlık dikotomik temellerine dayanan bir ötekiliğin oluşum sürecinin ifadesidir ve sözü edilen durumda misafir eden toplumun temsil ettiği egemen (dominant) bir toplumla, göçmen topluluğunu ve onun toplumsal kökeninin temsil ettiği madun bir toplumun arasındaki hiyerarşik ilişkiyi tarif eder.⁷ Nitekim göçmen kadın imgesi sadece kadınların durumunu tarif etmez,

5 Birçok Alman araştırmacının değindiği geleneksel Türk ailesinin idealize edilmiş imgesi ile ilgili olarak yine Jenny B. White yorumluyor: “Geleneksel Türk ailesinin baskınlığı hakkında Alman söyleminde belirgin bir şekilde ortaya çıkan diğer “geleneksel” davranışlar ise görücü usulü evlilik, kızların bekaretine ve kadın namusuna yapılan vurgu ve bunların yol açtığı hareket etme, bağımsız karar verebilme ve kişisel tatmin arayışının kısıtlanmasıdır”, *a.g.e.*, s. 758.

6 Almanya'da topluma yönelik çalışmalar ve göçmen Türk kadınlar, özellikle de daha genç nesiller için yapılan kültürel üretimler konusunda gelişen ve onların kimliksel imgelerinin kutuplaşmasına yol açan söylemlerle ilgili olarak bkz. Pratt Ewing K., “Between Cinema and Social Work: Diasporic Turkish Women and the (Dis)Pleasures of Hybridity”, *Cultural Anthropology*, 21(2), 2006, s. 265-294.

7 *A.g.e.* Ayrıca bkz. Gümen S., “Der westliche Diskurs aus einem kritischen Blickwinkel: Frauenbewegungen in der Türkei und Immigrantinnen-Bewegungen in der Bundesrepublik Deutschland”, *Informationsdienst zur Ausländerarbeit*, 4, 1993, s. 87-94; *A.g.e.*, “Die sozialpolitische Konstruktion, kultureller Differenzen in der bundesdeutschen Frauen- und Migrationsforschung”, *Beiträge zur feministischen Theorie und Praxis*, 19, 1996, s. 77-89.

daha genel olarak, ait olduğu ve yine homojen ve yekpare bir grup olarak görülen topluluğun bütününe has özellikleri de temsil eder. Bir başka deyişle, Türk kadınının Almanya'daki durumu hem anayurdunun hem de göçmen topluluğunun içsel kültürel özelliklerinin bariz kanıtını oluştururken, aynı zamanda Alman toplumuyla Türk toplumu arasındaki derin kültür farkının da vurgulanmasıdır. Böylece bu durumdan kaynaklanan kültür çatışmasıyla, entegrasyonun çok zor, belki de imkânsız olması da açıklanmış olur. Dolayısıyla da marjinalite durumu kendi geleneksel kültüründen vazgeçmek, modernliğin şartlarına uyum sağlayıp onları kabul etmek konusundaki isteksizlikle açıklanır. Türk göçünü toplumsal cinsiyet perspektifinden incelemenin sadece göçmen Türk kadınının durumunu ve toplumsal cinsiyet ilişkilerinin yeniden tanımlanışını anlamaya değil, daha genel olarak, toplumsal ilişkileri ve millî kimliğin inşa sürecine temel oluşturan söylemleri anlamaya da yardımcı olabileceği aşikârdır. Aynı şekilde, bilhassa Müslüman olan daha genç nesillerden bahsedildiğinde, kamuoyunu işgal eden Avrupa toplumu analizleriyle uyuşmayan farklı yorum biçimleri de ortaya çıkmaktadır. Bu yorumlara göre göçmen varlığı, özellikle de sonraki nesillerde, tam da bu gençler Avrupa-Batı kültürüne ait modernliğe entegre olabildikleri için kaçınılmaz şekilde toplumsal gerginliklere ve şiddetli çatışmalara dönüşmeye gebecektir.⁸

Yıllar boyunca ve yakın zamanlara kadar yerleşen ve sosyal bilimlerde olduğu kadar iletişim araçlarında, okul kitaplarında ve konuşma dilinde de gönderme yapılan Türk kadını imgesinde, ötekiye egzotik ve uzak bir imge olarak tanımlarken belirli bir sosyal grubun ya da tüm bir toplumun egemen (dominant) ve itaat ettirici bir durumda olmasına temel oluşturup buna mazet sunan bir söylem olarak açıklanan oryantalist (şarkiyatçı) söylemin özelliklerini tespit etmek mümkündür.⁹ Bu bakımdan başka Avrupa toplumlarının içerisinde, başka yabancı kadınların temsil edilme şekliyle ortaya çıkan kimi paralellik ve benzerlikler önemli gözükmektedir: Nitekim Türk kadınlarınkine benzer bir imge Fransa'da Cezayirli kadınlar, Büyük Britanya'daki Pakistanlı kadınlar, Belçika veya Hollanda'daki Faslı ya da yine Türk

8 Misafir eden toplumla göçmen topluluğu arasında kimlik çatışmasına dayalı tezatlığı özetleyen terim *Parallelgesellschaft* çoğunluğu temsil eden toplumun kenarında gelişen sözde paralel toplumu ifade eder. Almanca olan terim, Heitmeyer'in onu 1996 tarihli bir makalesinde kullanmasıyla benimsenmiştir: Heitmeyer W., "Für türkische Jugendliche in Deutschland spielt der Islam eine wichtige Rolle", *Die Zeit*, 35 (23), Ağustos 1996. Online olarak: <http://www.zeit.de/1996/35/heimtaylor.txt.19960823.xml> (Erişim tarihi: 19 Temmuz 2017). Paralel toplumlarla ilgili olarak ayrıca bkz. Schiffauer W. (der), *Parallelgesellschaften*, transcript, Bielefeld, 2008.

9 Burada Edward Said tarafından geliştirilen oryantalizm (şarkiyatçılık) kavramına değinilmektedir. Bkz. Said E., *Şarkiyatçılık. Batı'nın Şark Anlayışları*, Metis, 2016.

kadınlar için de ileri sürülmektedir.¹⁰ Hepsi için genel olarak İslâm kültürüyle anlamlandırılan benzer kültürel özellikler tespit edilmektedir. Yalnız burada vurgulanması gereken bir fark bu kadınların yaşayıp hareket ettikleri ev sahibi ve egemen (dominant) toplum ile ait oldukları göçmen toplumu çoğu durumda birbirine bağlayan tarihi ilişkidir. Fransa ve Cezayir, Büyük Britanya ve Pakistan arasındaki göç akımlarının tarihi kökeninin büyük bir bölümü kolonyal geçmişte bulunmaktadır, oysa aynı durum Almanya ve Türkiye arasındaki ilişkiler için geçerli değildir.¹¹ Türklerin Batı Almanya'ya göçü, şimdiki Avrupa Birliği'nin temellerinin atılıp müşterek bir yurttaşlığın ve kültürün özelliklerinin belirlendiği yıllarda Avrupa bağlamı içerisinde gelişir. Dolayısıyla böyle bir tarihi çerçeve içerisinde tarif edildiği gibi bir Türk kadın –ve toplum– imgesinin neden ve nasıl oluşturulduğunu anlamak önemli görünmektedir.

Batı Almanya'ya kitlesel Türk göçü İkinci Dünya Savaşı sonrası Batı Avrupa'dan geçen daha geniş göç akımlarının bir parçasını oluşturur. Anlaşmadan kırk beş yılı aşkın bir zaman sonra üç milyona varan bir nüfusla Türkler Almanya'nın en yaygın, özellikle de din farkı göz önüne alındığında, Avrupa'nın en önemli azınlıklarından birini oluşturmaktadır.¹² İkinci Dünya Savaşı sonrasında İtalya, İspanya, Yunanistan, Portekiz, o zamanki Yugoslavya

¹⁰ Büyük Britanya'da Pakistanlı kadınlar hakkında yapılmış çalışmalara örnek olarak bkz. Werbner, P., *The Migration Process*, Oxford, 1993; ya da Belçika'daki Türk kadınları ile ilgili olarak Manço A., Manço U., *Turcs de Belgique, Identités et trajectoires d'une minorité*, Brüksel, 1992.

¹¹ Bununla birlikte iki ülke arasında geçmişte Osmanlı İmparatorluğu'na dayanan ve sonra Cumhuriyet döneminde de süregelen yoğun diplomatik ilişkiler ve askeri işbirliği vardır. Birinci Dünya Savaşı'nda Türkler Almanların yanında yer alırken Almanlar Türk ordusunu yeni bir nizamla sokmak ve onu eğitmekle meşgul olmuşlardır. Ayrıca, Nazizm döneminde birçok Alman aydın ve bilim insanı Atatürk'ün genç Cumhuriyeti'ne kabul edilerek Türkiye'ye sığınmış ve burada ülkenin kültürel ve bilimsel hayatına katkıda bulunmuşlardır. Türkiye'nin Yahudi kökenli Almanlarla ilgili politikaları konusunda bkz. Bahar, I. İzzet, *Turkey and the Rescue of European Jews*, Routledge, New York, 2015; daha genel olarak bkz. Zürcher, Erik Jan, *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*, İletişim, İstanbul 2005.

¹² Federal İstatistik Kurumuna göre (*Statistischen Bundesamt*) Almanya'da yaşayıp aile öykülerinde Türkiye'yle bağı olan kişilerin sayısı 2015'te 2,85 milyondur. Bunların yarısı Almanya'da doğmuştur. Türk vatandaşları ise 1,5 milyon kişidir. Almanya'da ikamet eden yabancı nüfusunu hesaplamamın yanı sıra, kurumlar aile öykülerinde, sadece bir ebeveyn ya da bir dede olsun, yabancı kökene sahip kişileri tanımlamak için 'Migrationshintergrund' terimini kullanıyorlar. Kaynak *Mediendienst Integration*'un sitesinde yer almaktadır: *Mikrozensus 2015* (auf Anfrage beim Statistischen Bundesamt und Bundesamt für Migration und Flüchtlinge), *Migrationsbericht*, 2015, s. 315 ve s. 224. Ayrıca bkz. <https://mediendienst-integration.de/migration/bevoelkerung.html> (Erişim tarihi: 12.07.2017). Alman Federal İstatistik Kurumu'nun sağladığı veriler Türk kurumları tarafından da alıntılanmıştır. Bkz. DİYİH, Dış İlişkiler ve Yurtdışı İşçiler Hizmetleri Genel Müdürlüğü ve <http://www3.cs.gb.gov.tr/cs.gbPortal/diyih.portal?page=ulkeler&cid=almanya>.

ve Türkiye gibi ülkeler hızlı bir kalkınma ve ekonomik gelişim içerisindeki Kuzey bölgeleri için geniş bir işgücü kaynağını temsil ediyordu. Bir tarafta yoğun olarak tarıma dayalı, çiftçilik yapısının dağıtıldığı yavaş ve zorlu bir süreçten geçen, yüksek işsizlik oranları, geniş ve yaygın yoksul kesimlerin olduğu Akdeniz Avrupası; diğer tarafta küçük büyük şehir merkezlerinin ya da birbirine eklenmiş büyük sanayi kentlerinin, yaygınlaşmakta olan bir ekonomi ve acil işgücü ihtiyacında olan Batı Almanya, Fransa, Belçika, Hollanda ve İsviçre.¹³ Batı Almanya hükümeti, İtalya'yla bir işçi alımı anlaşması imzaladığı 1955'ten itibaren Güney Avrupa'daki çeşitli ülkelere istihdam komisyonları yerleştirmeye başlamıştır. Bunlar –doktor, memur, şirket yöneticilerinden oluşan– bir uzman ekibin becerikli işçileri eleme, inceleme, eğitime ve nihayetinde büyük sanayi kuruluşlarına yönlendirmekle görevli olduğu merkezlerdi. Komisyonlar Almanya'da ve benzer şekilde başka Kuzey Avrupa ülkelerinde, bilhassa nitelikli olmayan yoğun işgücü ihtiyacının karşılanması ve büyük sanayi üretiminin kesintiye uğramaması için oluşturulan karmaşık siyasî ve kurumsal yapının sadece bir kademesini temsil ediyorlardı. Yurtdışından işçi alımları ülke ekonomilerinin talep ve dalgalanmalarına göre ölçülüyor, dolayısıyla da Alman iş piyasasının hususi ihtiyaçlarına bir cevap oluşturmaları bekleniyordu. Özel olarak geliştirilen yasa ve düzenlemelerle teşvik edilen, geçici olma özelliğine sahip bir göçtü: Yurtdışından istihdam edilen işçiler geçici bir ihtiyacı karşılayacak, sonra en fazla iki yılın sonunda, gerekirse yerlerini başka işçilerle bırakarak, kendi ülkelerine döneceklerdi. Onlar konuk işçiydi: *Gastarbeiter*.

Yıllar boyunca sosyal bilimler ve tarih Avrupa'da İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki göç hareketlerini, onların çekici ve itici faktörlerinin (*push* ve *pull factors*) kombinasyonunun insanların bir bölgeden diğerine hareket etmesindeki belirleyici etkisini ortaya çıkarmaya yönelik örnek durumlar olarak değerlendirmişlerdir. Benzer şekilde, bu hareketler özellikle iş piyasasına bağlı oldukları için, onlara uzun bir süre eril özelliklere sahip göçler (*male guestworker regimes*) olarak bakılmış, kadınlar ise ancak göç kapsamında yeni aile stratejileri geliştirildiğinde bir rol sahibi olmuşlardır. Böylece erkekler, yurtdışında çalışacak olmanın ardında gizlenen bilinmezle yüzleşmek için ülkelerini ilk terk edenler olarak –dolayısıyla da göçün tam anlamıyla öncülerini kabul edilerek– tarih ve toplumbilim araştırmalarında göç süreçlerinin başlıca öznesi olarak değerlendiriliyor, kadınlar ise onların peşinden giden, aile

¹³ Romero F., “Storia dell' emigrazione italiana. Le Partenze”, Bevilacqua P., De Clementi A., Franzina E. (der.), *L'emigrazione operaia in Europa (1948-1973)*, Roma, 2001, s. 397-414.

birleşme prosedürleri sayesinde ortaya çıkan ikincil kişiler olarak görülüyor ve onlara yalnızca eş rolü yakıştırılıyordu.¹⁴ Göç hareketleri içerisinde erkek ve kadınların sahip olduğu pozisyonların böyle bir ayrımı erkeklerin en azından nicelik olarak göçe önemli ölçüde katılımları ile kısmen açıklanabiliyordu. Fakat diğer bir yandan erkeği koca-baba-evi geçindiren kişi, kadını ise karı-kendini evine adanmış kişi olarak tanımlayan aile modelleri çalışmalarındaki klasik rol ayrımı da tekrar ediliyordu.¹⁵

Göç fenomeninin bu şekilde yorumlanmasıyla kadınların Türk göçüne katılımının tipolojisi arasındaki tezatlık da beni toplumsal cinsiyet ve göç arasındaki ilişkileri daha dikkatli bir şekilde irdelemeye itti. Batı Almanya'ya Türk göçü sürecini *toplumsal cinsiyeti* analitik kategori olarak benimseyerek incelemek iki ülkede bulunan kurumların kadınları göçmen olarak ve iş piyasası içerisinde nasıl görüp değerlendirdiğini; hangi perspektife göre kadınların bazı davranışlarının hem meşru hem de değişmekte ve modernleşmekte olan toplumsal bir sürecin kabul edilebilir ifadeleri sayıldığını, hangilerinin aykırı davranışlar olarak görüldüğünü anlamayı mümkün kılar. Türk göçünü toplumsal cinsiyet perspektifinden çalışmak –iş göçü sistemi gibi belirlenmiş ve yapılanmış bir çerçeve dahilinde de olsa– bireysel ve kolektif stratejilerin bağımsız yörüngelere göre ne şekilde gelişebildiklerini irdelemeyi de mümkün kılar. Ayrıca bu şekilde göçün ev içindeki ortamı, aile içindeki ilişkilerle çiftler ve nesiller arasındaki ilişkileri ilgilendiren değişimleri ne şekilde etkilediğini incelemek de mümkün olur. Son olarak, belirli sosyal kategoriler hakkında –bu durumda göçmen Türk kadınları– tasvirlerin ve damgalayıcı tanımlamaların toplumsal olarak nasıl oluşturulduğunu ve bunlarla göçmenlerin kendilerini tasvir edişi arasındaki uyumsuzluğun hangi süreçten kaynaklandı-

14 Yıllar içerisinde, özellikle de son on yılda, göçün kadınsallaşması önemli ölçüde artmıştır ve kadınların göç akımlarına katılımını vurgulayıp bu konuda teoriler üreten çeşitli çalışmalar yayınlanmıştır. Örneğin bkz. Donato K, Gabaccia D., *Gender and International Migration. From the Slavery Era to the Global Age*, Russell Sage Foundation, New York, 2015. Kitabın özet makalesini buradan okumak mümkündür: Donato K, Gabaccia D., “The Global Feminization of Migration: Past, Present, and Future”, *Migration Information Source*, 1 Haziran 2016, <http://www.migrationpolicy.org/article/global-feminization-migration-past-present-and-future> (Erişim tarihi: 11.07.2017). Bilhassa Türk kadınları ve göçlere odaklanan ve ilk kuşaktan sonrakileri de ele alan kapsamlı bir çalışma olarak: Abadan-Unat N., Mirdal G. (der.), *Emancipation in Exile: Perspectives on the Empowerment of Migrant Women*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015.

15 Göç çalışmaları üzerine böyle bir analitik perspektife eleştiri örneği olarak bkz. Phizacklea A. (der.), *One way ticket. Migration and female labour*, Londra, 1983; özellikle Avrupa bağlamındaki göçlerle ilgili olarak: Morokšavić M., “‘In and out’ of the labour market: Immigrant and minority women in Europe”, *New Community*, 19(3), 1993, s. 459-483; Kofman E., “Female ‘Birds of Passage’ a Decade Later: Gender and Immigration in the European Union”, *International Migration Review*, Cilt 33, 2, 1999, s. 269-299.

ğını anlamak için bir güzergâh sunma amacını da taşır.

Elinizdeki çalışma, Türk toplumunun ve genel olarak Avrupa toplumunun kökten değişim geçirdiği bir dönemde kadın ve erkekleri Türkiye’den göç etmeye yönelten farklı etkenleri, kişisel nedenleri, kolektif gerginlikleri ve toplumsal dinamiklerin bütününe inceleyerek aşağıdaki sorulara cevap vermeye çalışacak: Almanya’ya Türk göçüne nasıl bakmak gerekiyor? Türk kadını imgesinin genel olarak en bariz ifadesi olarak görüldüğü göçün kültürel ve dinî özelliklerine dayalı tasviri yeterli olabilir mi ve acaba gerçekten bağdaşmakta mıdır? Ya da Türk göçü de, tıpkı diğer göç hareketleri gibi, aynı anda var olan birçok sosyal faktörü dikkate alan karmaşık bir analitik tablo oluşturarak değerlendirme yapılacak çok boyutlu toplumsal bir süreç midir? Ve eğer Türk göçü, iki yönlü göç (*e-migration* ve *im-migration*) olarak çift anlamıyla ele alınır ve göç hareketinden etkilenen her iki ülke farklı sosyal sistemleriyle bir “bütünsel toplumsal olgu” (*total social fact*) olarak değerlendirilip, hukuki, siyasal, toplumsal, kişisel söylemlerin farklı seviyeleri incelenirse, göçün ve göçmenlerin kimliği ile ilgili açık ve net bir tanıma ulaşmak veya başka türlü gözden kaçacak ancak fenomenin anlaşılması için son derece önemli olan karmaşık yönlerin farkına varmak mümkün olur mu?¹⁶

Araştırma, Türk göçünün kayda değer şekilde değiştiği gibi Almanya ve özellikle Avrupa bağlamlarının da değiştiği yirmi üç yıllık bir zaman dilimini, 1961 ile 1984 yılları arasındaki tarihi dönemi ele alıyor. 1961 yılı Batı Almanya hükümetinin İtalya, İspanya ve Yunanistan’dan sonra Türkiye’yle de ikili işgücü alım anlaşması imzalamaya karar verdiği yıldır. Türk hükümeti Alman muadilinin kendi işçilerini de istihdam etmeyi kabul etmesi için yoğun bir baskı uygulamıştır. Göç, işsizliği önemli ölçüde azaltırken işçi dövizlerinden faydalanmayı da mümkün kıldığı için ülkenin ekonomik gelişiminin kilit önemdeki araçlarından biri sayılıyordu. İki ülke arasındaki görüşmelerde Türkiye’nin Avrupa ve uluslararası camiada oynadığı siyasî rol belirleyici olmuştur. Avrupa topluluğuna birkaç yıl önce sunduğu üyelik talebi, Avrupa Konseyi’ne ve NATO’ya katılımı, birçok yönü itibarıyla Güney Avrupa ülkeleriyle önceden imzalananlara benzeyen sözleşmenin belirlenmesinde önemli

16 Marcel Mauss’un 1925’te yayınlanan *Essai sur le don. Forme et raison de l’échange dans les sociétés archaïques* adlı çalışmasında geliştirdiği ‘bütünsel toplumsal olgu’ kavramı Abdelmalek Sayad tarafından göçe uygulanmıştır. Ayrıca Sandro Mezzadra ve Sayad’ın İtalya’da yayınlanmış kitabının önsözünde Salvatore Palidda tarafından yeniden ele alınmıştır. Palidda ile ilgili olarak bkz. Sayad A., *La Doppia Assenza*, Milano, 2002, önsöz; Mezzadra için ise: Mezzadra S., *Lo sguardo dell’autonomia: Projekt Migration*, Köln, 2006, s. 26-29.

hususlar olarak ortaya çıkmıştır.¹⁷ İlk yıllarda Batı Almanya’da ‘konuk işçilere’ yönelik politikalar, serbest dolaşımın avantajlarından ilk faydalananlar oldukları için İtalyanlara uygulanan kimi ayrıcalıkların dışında, farklı ülkelerden gelen grupları benzer şekilde alakadar ediyordu. Altmışlı yıllar boyunca Avrupa Topluluğu’nun hem sosyal açıdan hem de vatandaşlık açısından tanımlanma süreci Türklerle Batı Almanya’da ikamet eden diğer yabancıların arasında bir fark yaratmada önemli şekilde etkili olmuştur ve bu fark toplumsal ve çalışma alanlarına aksetmiştir. Almanya’yla beraber başka ülkelerin de işe alımları durduracaklarını ilan ettikleri 1973 yılı Avrupa’ya işgücü göçü tarihinde belirleyici bir yıl olmuştur. Yurtdışından işgücü alım politikası sona ererken Alman topraklarındaki yabancıların farklı şekilde değerlendirildiği yeni bir yaklaşım da baş göstermiştir. Avrupa Topluluğu’na ait olmayan yabancı işçilere yönelik işe alımların durdurulması, o andan itibaren kitlesel olarak aile birleşmeleri devreye sokarak Almanya’da yerleşik olma projeleri geliştirmeye başlayan Türk göçmenleri özellikle etkilemiştir. Dolayısıyla 1973 yılı, aynı zamanda Türk göçünün özelliklerinin bir dönüşüm geçirdiği çok önemli bir döneme de işaret etmiştir. Buna rağmen, işgücü göçü üzerine odaklandığı halde, bu araştırmanın 1973 yılında sonlandırılmayarak 1984’e kadar uzatılmasına karar verilmiştir. Zira Türk göçmenlerini anayurtlarına dönmeye teşvik etmek amacıyla 1983’ün Aralık ayında yürürlüğe sokulan geri dönüş teşvik yasası bu yıldan itibaren geçerli olmaya başlamıştır. Yasa son derece başarısız olmakla birlikte Batı Almanya’da oturan Türk topluluğu için temelli olarak kalmaya karar verme ve göçmenlerin ilk zamanlardan beri hep muhafaza ettikleri, 1973’ten sonra bile hakikatte hiçbir zaman vazgeçemedikleri geri dönüş olasılığından vazgeçme fırsatı sunmuştur. Ülkelerinden ayrılan Türk göçmenler göçü geçici bir proje olarak görüyor ve geleceklerini Türkiye’de hayal ediyorlardı. Edindikleri amaçların umduklarından daha zor elde edecekleri belli olunca, uzun zaman Alman politikalarının da daha belirgin hale getirip zorlaştırdığı bir “sürekli geçicilik” haliyle yaşamak durumunda kalmışlardır. Batı Almanya ise, 1984’te yabancı vatandaşların sayısı dört buçuk milyonu aştığında bile, kendisini bir göç ülkesi olarak tanımlamamaya devam ediyordu. Çalışmada ele alınan yıllarda yabancılara yönelik sosyal politikaları da belirleyen istihdam politikaları, Avrupa ülkeleri arasındaki ilişki-

17 Türk-Alman işgücü alımı anlaşmasının gelişimi ile ilgili olarak bkz. Hunn K., “Nächstes Jahr kehren wir zurück...”, *Die Geschichte der türkischen “Gastarbeiter” in der Bundesrepublik*, Göttingen, 2005, s. 29-59; ayrıca bkz. Jamin M., “Die deutsch-türkische Anwerbevereinbarung von 1961-1964”, *DOMiT, 40 Jahre Fremde Heimat. Yaban Silan Olur. Einwanderung aus der Türkei*, Köln, 2001, s. 69-82.

lerin değişmesiyle önemli bir dönüşüme uğramıştır. Yetmişli yılların sonuyla seksenlerin başı arasında Batı Almanya'yı –topraklarındaki başka kültür, millet ve dinlere rağmen– etnik açıdan homojen bir ulus-devlet olarak tanımlamayı önemli bulan Alman siyasî söyleminin hâkim olmasıyla, yirmi yıldan beri orada yaşayanlar da dâhil olmak üzere, yabancılar arasındaki ayırım daha netleşmiştir. Avrupa Topluluğu'na üye devletlere mensup yabancılar için daha esnek bir davranış sergilenmesi gerekli olurken, Türk göçmenlerin varlığı geçmişte olduğundan daha büyük bir yabancılık hissiyle, Alman toplumunun içine karışmış bir tehlike olarak algılanmaya başlanmıştır.

Artık İkinci Dünya Savaşı sonrasına ait işgücü göç tarihinin Avrupa tarihiyle, daha doğrusu Avrupa Birliği'nin siyasî, ekonomik ve sosyal bir varlık olarak inşa tarihiyle birleştiğini söylemek mümkündür.¹⁸ Bu bağlamda Türk göçü Batı Almanya'yı ilgilendiren göç süreçlerinin içerisinde, bilhassa tarihi açıdan kimlik ve basmakalıp süreçlerinin nasıl belirlendiğini anlamak için üzerinde düşünülecek birden fazla öge sunmaktadır.

KAYNAKLAR VE METOT

Batı Almanya'ya Türk göçü sürecinin yukarıda belirtilen karmaşık yapısını dikkate almayı denerken, araştırmanın amaçları doğrultusunda, ilgili kişilerin farklı bakış açılarının yansıdığı, aynı derecede çeşitli ve çok boyutlu bir *kaynak* bütününe başvuruldu: Alman ve Türk kurumları, kamuoyu, her iki ülkeye mensup sosyal danışmanlar ve son olarak, bilhassa kadınlar olmak üzere Türk göçmenler. Bu çalışma çoğunlukla, millî tarih hafızasına ve muhafazasına yönelik büyük bir hassasiyetin olduğu Almanya'da şahsen gerçekleştirilen araştırmalar sonucunda ortaya çıktı. Buna rağmen istihdam prosedürleri veya yabancılar yönelik sosyal politikalar üzerinde çalışan kurumlarla alakalı kurumsal kaynakları saymazsak, millî arşivlerde Türk göçmenlerin önemli varlığını ve toplumsal açıdan son derece çeşitli olduğunu gösteren belgelere ulaşmak çok zordur.¹⁹ İlk işgücü anlaşmalarının imzalandığı andan itibaren hükümet politikasına damga vuran düşünceye göre Batı Almanya'ya

¹⁸ Avrupa'nın göç tarihi hakkında bkz. Bade K. (der.), *Europa in movimento. Le migrazioni dal Settecento a oggi*, Roma-Bari, 2001; Castles S., Kosack G. (der.), *Immigrant workers and class structure in Western Europe*, New York, 1973; Lucassen J., Lucassen L. (der.), *Migration, migration history, history: old paradigms and new perspectives*, Bern, 1997; Ohliger R., Schönwalder K., Triadafilopoulos T. (der.), *European Encounters*, Adlershot, 2003.

¹⁹ Milli sınırları aşan ağların yapılandığı, bir açıdan göçler sayesinde de globalleşmiş bir bağlamda hafıza ve hafıza hakkındaki söylemlerin halen ne millî tarihlere bağlı kalarak *diasporic memories*'e direniyor oluşu ile ilgili olarak bkz. Huyssen Andreas, "Diaspora and Nation: Migration into Other Pasts", *New German Critique*, 88, 2003, s. 147-164.

gerçekleşen göçler geçici, millî tarih sürecinde marjinal bir role sahip fenomenlerdi. Aynı düşünce yıllar içerisinde göçmenlerin, kültür derneklerinin, sektöriyel kuruluşların ve mahalle girişimlerinin ürettiği sayısız ve çeşitli tanıklıkların değerlendirme biçimini de belirlemiştir. Başlıca Türk gazetelerinin Alman basımlarının millî kütüphanelerde neredeyse hiç bulunmayışı olayın boyutunu anlatabilecek bir örnek sunabilir. Almanya’da tarihe gösterilen özen ve ona atfedilen önem, tarihi anlatımın temel birimlerinden sayılan günlük hayatın görünürdeki ikincil yönlerine ve maddi kültüre yüklenen anlam göz önüne alındığında, belge niteliğindeki malzemelerin bu derece dağınık oluşu çok vahim bir durum olmanın ötesinde, kurumların göçmenlere yönelik tutumunun doğrudan bir kanıtını da teşkil etmektedir. Ne var ki, Alman tarih bilimi son on yılda Batı Almanya’ya göçlerin toplumsal tarihine büyük ilgi de göstermiştir. Bu ilgi yakın zamanlarda millî bir söylemin inşası doğrultusunda, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Alman Demokratik Cumhuriyeti’ne olan göçleri inceleyen çalışmaları de kapsar hale gelmiştir.²⁰ Yetmişli yılların sonuyla seksenlerin başına doğru tarih bilimi, yayımlanan kaynaklar üzerinden, uzun süreli bir perspektife dayanan analizler sunarak, öncelikle Almanya’nın yabancılara yönelik politikasına (*Ausländerpolitik*) odaklanmıştır, son on yılda ise göç akımlarını birer birer –İtalyan, İspanyol, Türk göçü– ve çoğu zaman yerel ölçekte ele alan bir eğilim ağırlık kazandı.²¹ Birçok durumda Volkswagen veya Ford gibi büyük sanayilere bağlı vakıfların veya yerel kurumların sağladığı ekonomik destek sayesinde gerçekleştirilen bu tarihi ve

20 Alman göç tarihiyle ilgili örnek olarak bkz. Gruner-Domić S., “Beschäftigung statt Ausbildung. Ausländische Arbeiter und Arbeiterinnen in der DDR (1961 bis 1989)”, Motte J., Ohliger R., Oswald von A. (der), *50 Jahre Bundesrepublik - 50 Jahre Einwanderung. Nachkriegsgeschichte als Migrationsgeschichte*, Frankfurt-New York, 1999; ya da Almanya Demokratik Cumhuriyeti’ne Angola, Mozambik ve Vietnam’dan göçlerin tarihi ile ilgili yazıların bulunduğu *Projekt Migration*.

21 *Ausländerpolitik* odaklı göç tarihi ile ilgili olarak bkz. Bade K., *Vom Auswanderungsland zum Einwanderungsland? Deutschland 1880-1980*, Berlin, 1983; Bade K., *Ausländer, Aussiedler, Asyl in der Bundesrepublik Deutschland*, Hannover, 1994; Herbert U., *Geschichte der Ausländerbeschäftigung in Deutschland 1880 bis 1980. Saisonarbeiter – Zwangsarbeiter – Gastarbeiter*, Berlin-Bonn, 1986; Schönwälder K., *Einwanderung und ethnische Pluralität. Politische Entscheidungen und öffentliche Debatten in Groß Britannien und der Bundesrepublik von den 1950er bis zu den 1970er Jahren*, Essen, 2001; Sonnenberger B., *Nationale Migrationspolitik und regionale Erfahrungen. Die Anfänge der Arbeitsmigration in Südbessen 1955-1967*, Darmstadt, 2003. Göçlerin tarihi ile ilgili milliyet temelli çalışmalar konusunda ise: *Projekt Migration*’daki her bir makalenin heterojen yapısı, Almanya’ya 1945 sonrası göçlere adanmış *Archiv für Sozialgeschichte* dergisinin sayısı, *Arbeitsmigration in Deutschland nach 1945*, Cilt 42, 2002, örnek gösterilebilir. Türk göçü hakkında Almanya’da yayımlanan eserlerin bir derlemesi için bkz. Boos-Nünning U. (der.), *Die türkische Migration in deutschsprachigen Büchern 1961-1984. Eine annotierte Bibliographie*, Op-laden, 1990.

toplumsal araştırmalar, İkinci Dünya Savaşı sonrasını ve millî tarihi göç (*immigration*) tarihi olarak yeniden yazmayı önererek kültür, etnisite ve inanç bakımından çoğulcu ifadelerin bulunduğu bir Alman toplumunun inşasına göçmenlerin bireysel ve kolektif katkısını yeniden hesaba katma çabasını temsil ederler.²² Almanya’da yakın zamanda ‘göç tarihinin keşfi’ olarak adlandırılan durum önemli ölçüde arşivlerin yine yakın zaman önce otuz yıllık koruma süresinin dolarak kurumsal kaynakların açılmış olmasıyla açıklanabilir. Yakın zaman önce yayınlanan çalışmalar, daha önce hiç başvurulmamış kaynaklar sayesinde, Almanya’ya yapılan göçler konusuna orijinal katkılarda bulunmuşlardır. Bunun haricinde son yıllarda göçler tarihi, sadece bilimsel alanla sınırlı olmayan ve *Deutsches Historisches Museum*’un konu hakkında düzenlediği önemli bir serginin de gösterdiği gibi, toplumdan gelen geniş bir ilginin de odağı haline gelmiştir.²³ Bu ilgi tüm Avrupa’da, *Public History* dersini yeniden keşfedip değer vermeye varacak kadar, yakın zamanda gelişen ve ‘tarihin toplumsal kullanımı’ olarak adlandırılan fenomenin ifadesidir. Almanya’da göçler tarihine atfedilen önem fiiliyatta çağdaş göçler konusu kadar Batı Almanya’nın göç ülkesi olarak reddedilen geçmişinin de, hem kamuoyu nezdinde hem de siyasal ve toplumsal alanda sahip olduğu önemi göstermektedir. Örneğin 2005’te işçi alımı için imzalanan ilk anlaşmanın, yani İtalya ve Almanya arasındaki anlaşmanın ellinci yıldönümü, Batı Almanya’ya işçi göçünün çeşitli biçimlerde yeniden anlatılıp tanımlanması ve *Gastarbeiter*’ların şahsi deneyimlerinin değerinin ortaya konması için az çok başarılı olan sayısız gösteri ve kamusal etkinlik, gösteri ve özel radyo-televizyon programlarına vesile oldu. Hem Almanca hem de Türkçe olarak çıkan çeşitli gazete makalelerinin yanı sıra konferanslar düzenlendi ve konu üzerinde Türkçe olarak da yeni çalışmalar yayınlandı.²⁴

22 Almanya’ya göçlerin tarihsel olarak yeniden yazılmasının önemi konusunda bkz. Motte J./Ohliger R. (der.), *Geschichte und Gedächtnis in der Einwanderungsgesellschaft. Migration zwischen historischer Rekonstruktion und Erinnerungspolitik*, Essen, 2004. Kitap, Batı Almanya’ya göçlerin tarihi konusunu metodolojik açıdan, özellikle hafıza meselesini siyasî açıdan incelerken, göç deneyiminin müzeleştirilmesinin değerini de ele almaktadır.

23 Serginin başlığı: “Almanya, Göç Ülkesi” idi ve 1500 ila 2005 yılları arasında gerçekleşmiş göçleri konu almıştı. (Berlin, 22 Ekim 2005 – 12 Şubat 2006). <http://www.dhm.de/archiv/ausstellungen/zuwanderungsland-deutschland/migrationen/> (Erişim tarihi: 11 Temmuz 2017).

24 Örnek olarak Koç Üniversitesi’nin Göç Araştırmaları Merkezi MiReKoç tarafından İstanbul’da 21 Ocak’ta düzenlenen: “Türkiye’den Almanya’ya Göç: 50 Yıl Sonra” adlı konferans ile Ankara’da Konrad Adenauer Stiftung tarafından “Almanya’ya Türk Göçünün 50. Yılında Türk – Alman İlişkilerinin Dünü, Bugünü ve Geleceği” adıyla 4-5 Mayıs 2011 arasında düzenlenen konferans sayılabilir. Yayınlar arasında ise Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü’nün, Şen F., *50. Yılında göç*, Ankara, 2011 ile birlikte *Varlık* dergisinin “Alman-

Bu bağlamda son derece ilginç olan, göçleri inceleyen tarih bilimine göç deneyimini ilk elden yaşamış kişilerin sunduğu büyük katkıdır. Bu açıdan Türk göçmenlerin bağımsız bir kurumu olarak ortaya çıkmış, Almanya’da Türkçe üretilmiş arşiv malzemelerinin bulunduğu başlıca ve hatta tek sayılabilecek başvuru ve belgeleme merkezi olan DOMiD’in (*Dokumentationszentrum und Museum über die Migration in Deutschland*) yaptığı çalışmalar önemli bir örnek oluşturmaktadır.²⁵

Bu araştırmada Batı Almanya’da ve Batı Berlin’de göçün idaresinden doğrudan sorumlu olan devlet kurum ve kuruluşlarının kaynakları incelenmiştir. İki tarafın imzaladığı işe alım anlaşmasında belirtildiği üzere, göçün farklı görevlere sahip birçok yerel koldan oluşan bir sistem içerisinde düzenlenmesi öngörüldüğü için, irtibat bürosu gibi bazıları Türkiye’de bulunan birçok farklı kurumun arşiv malzemeleri incelendi.²⁶ *Institut für vergleichende Gesellschaftsforschung* (Uluslararası Karşılaştırmalı Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü) tarafından Batı Berlin’e olan Türk göçünün çeşitli yönleri üzerine gerçekleştirilen bir dizi sosyolojik araştırma daha farklı tipte bir kaynak teşkil etse de içerdiği öğeler açısından hayli zengindir: Anadili Türkçe olan sosyologlardan oluşan bir ekibin ev, aile, iş ya da Türkiye’ye etkileri konularında çok geniş ve önemli yanıtlayıcı gruplarına dayalı araştırmalarından

ya’ya göçün 50. Yılı ‘Biz işçi çağırdık insanlar geldiler’, Ekim 2011 tarihli özel sayısını hatırlamak gereklidir. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı’nın aynı yıl ürettiği ve göç hikâyesini bir ‘başarı hikâyesi’ olarak tanımlayarak repertuar görüntüleriyle Recep Tayyip Erdoğan’ın konuşmalarından kesitler sunan video da burada hatırlanmalıdır. Video YTATB’nin Youtube kanalında bu linkten izlenebilir: <https://youtu.be/ZqY7gY4SOOI>.

- 25** Daha önceki ismiyle DOMiT, Köln’de 1990 yılında kurulmuştur. Derneğin tanıtımında belirtildiği gibi, kuruluş nedeni “işe alımların ve ellili yıllardan itibaren çalışmaya gelen göçmenlerin varlığı Almanya’yı derinden değiştirmiş olmasına rağmen ne bilimsel araştırmalarda ne de müze veya arşivlerde göçmenlerin hikâyelerine yeterli önemin verilmediği değerlendirilmesinden” kaynaklanıyordu. Arşiv heterojen tanıklıklar ve tarihi belgeler, fotoğraflar, maddi kültüre ait eşyalar, Alman ve Türk kurumlarının belgelerini bulundurmaktadır. Haziran 2007’de DOMiT Vereine Migrationsmuseum in Deutschland e.V. - Dokumentationszentrum und Museum über die Migration in Deutschland e.V. derneğiyle birleşerek ismini DOMiD olarak değiştirdi ve belirlediği ilk hedef göçte tarih, kültür ve sanat ile ilgili bir merkez olacak bir göç müzesi kurmak oldu.
- 26** *Bundesanstalt für Arbeitsvermittlung und Arbeitslosenversicherung*’a (BAVAV: Federal İş Bulma ve İşsizlik Sigortası Kurumu) ait belgeleri bulunduran *Bundesanstalt für Arbeit* (BfA: Federal Çalışma Kurumu); *Bundesministerium für Arbeit und Sozialordnung* (BMA: Çalışma ve Sosyal Düzen Bakanlığı) ve son olarak, *Bundesministerium des Innern*’in (BMI: İçişleri Bakanlığı); Batı Berlin’de, özellikle Türk nüfusun daha yoğun olduğu Kreuzberg ve Wedding belediye dairelerinin (*Bezirksamt*); Eyalet İş Kurumlarının ve Türkiye’deki ofislerinin raporları ile İstanbul’daki Alman Başkonsolosluğu’nun kaynaklarıdır.

oluşmaktadır.²⁷ Bununla birlikte yetmişli yıllarda Batı Berlin’de kurulan Türk göçmen derneklerinin yayınladığı bültenler, etkinlik broşürleri, bilgilendirici ilanlar; Batı Berlin’de yer alan Kreuzberg ve Wedding mahallelerinin belediye daireleri tarafından basılmış mahalle gazeteleri ve yurttaşların kendi başlarına başlattıkları girişimlerle ilgili yayınlar incelendi.²⁸ Batı Almanya’da Türk ve Alman sosyal danışmanların birinci ve ikinci kuşak Türk göçmen kadınları hakkında geliştirdiği sosyo-pedagojik söylemi incelemek için zamanın konu üzerine yayın yapan en önemli dergilerinden birinin sayıları da incelendi: *Informationsdienst zur Ausländerarbeit*.²⁹ Son olarak, Türk kadın imgesinin temsil edilmişinden bahsederken yetmişli yılların sonu ile seksenler arasında bu konuda üretilen filmleri dikkate almamak mümkün olamazdı. Araştırma, Alman toplumunda yaygın olan Türk kadın imgesi konusunda doksanlı yılların başından itibaren Alman sosyal bilimlerine sunulan önemli katkılardan da yararlandı. Bunlar, Almanya’da göç üzerine yapılan sosyal araştırmalarda Türk kadınına atfedilen basmakalıp imgelemeyi eleştirerek, Alman sosyo-kültürel bağlamında göçmen kadınların özneleşme süreçlerinin karmaşıklığını, gerçek hayat hikâyelerini de temel alarak ortaya koyan, özellikle toplumsal cinsiyet çalışmaları ve feminist araştırmalar alanına giren yayınlardır.³⁰

Bir kısım başka kaynakçaya Türkiye’de, İstanbul’da başvuruldu. Almanya için söylenenden farklı olarak, Türkiye’de tarih bilimi Cumhuriyet tarihinin ihtilafı tarifi nedeniyle çok büyük zorluklar yaşamaktadır.³¹ Arşiv malzemelerine ulaşmak zor olmakla birlikte, son elli yılla ilgili olanlar birçok durum-

27 Burada özel olarak değindiğim Ayşe Kudat’ın koordinasyonunda yürütülen araştırmalardır: Kudat A., *International Labor Migration: A Description of the West Berlin Migrant Worker Survey*, Berlin, 1974; Kudat A., *International Migration to Europe and its political and social effects on the future of Turkish society*, Berlin, 1974; Kudat A., *Price Discrimination in the West Berlin Housing Market*, Berlin, 1974; Kudat A., *Stabilität und Veränderung der türkische Familie: vergleichende Perspektive*, Berlin, 1975.

28 Bu çeşit arşiv malzemeleri ile ilgili olarak DOMİT’in haricinde ikisi de Berlin’de bulunan Halkçı Devrimci Birliği (HDB) örgütünün arşivine ve toplumsal hareketlerle ilgili özel arşiv *Papiertiger Archiv & Bibliothek der sozialen Bewegungen*’e de başvurulmuştur.

29 Bkz. Altıncı Bölüm, s. 266.

30 Bkz. Gümen S., *a.g.e.*; Gutierrez Rodriguez E., *Intellektuelle Migrantinnen – Subjektivitäten im Zeitalter von Globalisierung*, Opladen, 1999; Gültekin N., *Bildung, Autonomie, Tradition und Migration*, Frankfurt, 2003; Yurtdaş H., *Pionierinnen der Arbeitsmigration in Deutschland. Lebensgeschichtliche Analysen von Frauen aus Ost-Anatolien*, Hamburg, 1996.

31 Türkiye’deki tarihçilikle ilgili sorunlar konusunda bkz. Saraçgil A., “Nazione e insegnamento della storia nella Turchia contemporanea”, *Passato e presente*, No. 72, 2007, s. 43-70.; Türk milliyetçiliği ve propaganda ile ilgili olarak, Poulton, H., *Top Hat, Grey Wolf and the Crescent. Turkish Nationalism and the Turkish Republic*, Londra, 1997 ve de Köroğlu E., *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918): Propagandanın Milli Kimlik İnşasına*, İletişim, İstanbul, 2004.

da çeşitli şartlara tabi ve kataloğa alınmamış durumdadır.³² Yine de, idarî mercceklerin kaynakları ile ilgili olarak, Türkiye’de göç konusunu çalışan farklı kurumlar tarafından yayınlanan birçok eser incelemek mümkündür.³³ Bu –Avrupalı tarihçilerin genellikle gözardı ettiği– yurtdışına göç etme fenomeninin Türk perspektifinden nasıl görüldüğünü incelemeyi ve Türk kurumlarının göç ile ilgili algı ve planlamalarını Alman kurumlarınıninkiyle kıyaslamayı mümkün kıldı. Yurtdışına göçün başladığı ilk yıllardan itibaren Türk kurum ve kuruluşlarının, her ne kadar daha çok sosyo-ekonomik açıdan olsa da, olgunun incelenmesine önem verdiklerini vurgulamak gerekir.³⁴ Seksenli yılların ortalarında hazırlanan iki önemli ve bir o kadar da zengin bibliyografya konu üzerine yapılan çalışmaların sayısı hakkında bir fikir vermektedir. Yine de, bunların birinde de ifade edildiği gibi, sayının çokluğu konularda aynı çeşitliliğe tekbül etmez, öyle ki yazarlar bir tekrarın söz konusu olduğunu belirtirler.³⁵

Bu çalışma için bilhassa Çalışma Bakanlığı’nın, daha doğrusu Yurtdışı İşçi Sorunları Genel Müdürlüğü’nün³⁶ yayınları ile Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından hazırlanan ve içinde göçün önemli bir yer tuttuğu, hükümetin 5 yıllık ekonomik kalkınma planları dikkate alınmıştır. DPT Türkiye’den çıkan göç akınlarını belgelemede önemli bir göreve sahiptir. Altmışlı yılların başından itibaren göçün sosyal, demografik ve ekonomik yönlerini derinlemesine inceleyen, bazen ünlü araştırmacılara yaptırılan bir dizi çalışma yayınlamıştır.³⁷ Ankara Üniversitesine bağlı İktisat ve İktisaiyat Enstitüsü de, Türk-Alman an-

³² Ahıska M., “Occidentalism and Registers of Truth: The Politics of Archives in Turkey”, *New Perspectives on Turkey*, No. 34, 2006, s. 9-29.

³³ İdarî mercceklerin göç konusundaki kaynaklarının kapsamlı bir listesi için bkz. De Tapia S., “Les migrations internationales dans les sources administratives et documentaires turques. (1961-2000)”, *Revue Européenne des Migrations Internationales*, Cilt 18, No. 1, 2002.

³⁴ Bu, Enstitünün Türk-Fransız işgücü anlaşması vesilesiyle Fransa ve Türkiye’de Türk göçü üzerine yapılmış çalışmaların yorumlu bibliyografyasını sunduğu bir yayında da belirtilmektedir. Aksaz E., *L’émigration turque en France: 50 ans de travaux de recherche en France et en Turquie: Bibliographie commentée, proposée à l’occasion du 50e anniversaire de la signature d’un accord bilatéral de main-d’œuvre entre la France et la Turquie le 8 avril 1965*, Institut français d’études anatoliennes/IFEA, İstanbul, 2015, s. 41-42. <http://books.openedition.org/ifeagd/1200>

³⁵ Çağlar Keyder ve Ayhan Aksu-Koç’un 1960 ile 1986 arası yayınları ele alan eserlerinde de vurguladıkları bir husustur: Keyder, Çağlar; Aksu-Koç, Ayhan, “External Labor Migration from Turkey and Its Impact. An Evaluation of the Literature”, *Preface International Development Research Center (IDRC, CRDI, CIHD Manuscript Report 185e, Ottawa 1988*,”. Referans verilen diğer bibliyografya ise: Abadan-Unat N., Kemiksiz N., *Türk Dış Göçü, 1960-1984, Yorumlu Bibliyografya*, A.Ü.S.B.F./Türkiye Araştırmaları Merkezi Yayınları, Bonn, 1986.

³⁶ Bu büro 1967 yılında Uluslararası Büro adıyla oluşturulmuş, 1983’te ismini yeniden Yurtdışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü - YİHGGM olarak değiştirmiştir.

³⁷ Örneğin Nermin Abadan-Unat’ın öncü çalışması, *a.g.e., Batı Almanya’daki Türk İşçileri ve Sorunları*, Ankara.

laşmasının hemen ertesindeki yıllarda göçün genel özellikleri, dernekleşme ve suça karışma konularında bir takım raporlar yayınlamıştır.³⁸ Bu kaynaklarda ilginç olan, yazarların Batı Almanya’da yaptıkları araştırmalara dayalı olarak ve kendi verilerini Alman Milli İstatistik Kurumunun yayınladığı verilerle karşılaştırarak, çoğu zaman hükümet politikalarını eleştiren değerlendirmelerde bulunmalarıdır. Türkiye’de altmışlı ve yetmişli yıllar arasında, ülkedeki modernleşme sürecini derinlemesine araştırmak amacıyla, sosyal bilimler alanında ve özellikle sosyolojide, büyük ve önemli bir ilerleme yaşanmıştır. Bu ilerleme sosyal ve sosyo-antropolojik araştırma merkezlerinin açılmasında, millî kurumların kentsel değişim meselelerine karşı daha büyük bir ilgi göstermesinde ve son olarak o yıllarda ülkede, şehirlerde, köylerde, ailelerde ve kadınların durumunda meydana gelen değişimlerle ilgili üretilen zengin, yeni ve orijinal sosyal araştırmalarda karşılık bulmuştur.³⁹ Bu araştırmalar Batı Almanya’ya göçün en baştaki koşullarını anlamak açısından geçerli ve yararlı bir araç teşkil ederler. Benzer şekilde Türk basını da heterojen ve zengin bir belgeleyici malzeme derlemesi sunar. Altmışlı yılların başından itibaren belli başlı Türk gazeteleri Avrupa’ya, özellikle de Batı Almanya’ya göçü dikkatli ve düzenli bir şekilde takip etmişlerdir. Her iki hükümetin de aldığı kararlar, siyaset gündemini ele alan makalelerde yer buluyordu. Makalelerde sunulan teknik ve bürokratik haberlerin, gidişler, yurtdışından getirilecek mallar ve işçi dövizleriyle ilgili yenilenen yasalar hakkında bilgilerin dışında on on beş günde bir yayınlanan birçok röportajda Türk gazetecilerin Alman şehirlerinde gerçekleştirdiği araştırmalara yer veriliyordu.

Nihayetinde, toplumun göç konusuna gösterdiği ilgi edebiyata da yansımıştır. Türk edebiyat üretimi daha ellili yıllarda, kırsal yörelerdeki durumla iç göçü dikkatle izleyerek gündelik hayatı ve sıradan insanları ön plana çıkaran son derece gerçekçi tonlamalara sahip anlatımlar sunuyordu. Dolayısıyla yurtdışına yapılan göç de, kitlesel bir fenomen olarak ortaya çıkınca edebi ilham kaynağı haline gelmiştir.⁴⁰

38 Tuna O., Ekin N., “Türkiye’den F. Almanya’ya İşgücü akımı ve meseleleri. (F. Almanya ve Türkiye’nin emek arze talebi bakımından tetkiki)”, I. Rapor, İstanbul, 1966; *a.g.e.*, “Federal Almanya’ya İşgücü akımı ile ilgili organlar ve meseleleri II. Rapor”, İstanbul, 1966; *a.g.e.*, “F. Almanya’da çalışan Türk İşçilerinin İşledikleri suçların tahlili III. Rapor”, İstanbul, 1966.

39 Bkz. Kağıtçıbaşı Ç., *Sex roles, family and community in Turkey*, Bloomington, 1982., s. 2-4; Mag-narella P. J., “The Development of Turkish Social Anthropology”, *Current Anthropology*, Cilt 17, No. 2, 1976, s. 263-274.

40 Bkz. Beşinci Bölüm, “Kültürel Üretim ve Göç”, s. 235.

Son olarak, araştırma göçmen Türk kadınlarıyla gerçekleştirilen biyografik görüşmelere dayanmaktadır.⁴¹ Bunlar Berlin şehrinde farklı göç tecrübelerine sahip olan Türk kadınlarıyla bir ya da iki defada yapılmış, en az iki saat süren nitel görüşmelerdir. Görüşmelerin birçoğu Batı Almanya'ya anlaşmanın imzalandığı yıllarda gelmiş, ilk kuşak diye adlandırılan kadınlarla gerçekleştirildi, ama Batı Berlin'de büyümüş daha genç kadınlarla yapılmış mülakatlar da var. Mülakatlarda kadınlar hem kendilerine yöneltilen sorulara cevap vererek hem de içlerine yerleşmiş anlatımı aktararak hayat hikâyelerini yeniden yaşadılar.

Kadınların boş zamanlarını geçirmek için bulduğu derneklere düzenli olarak giderek onlarla kurduğum güvene dayalı ilişki sayesinde kadınların evinde gerçekleştirilen görüşmeler Türkçe olarak yapıldı. Araştırma, kullanılan kaynakların bir kısmını oluşturan kayıtlı söyleşilerin dışında, kayda alınmayı istemeyen birinci ve ikinci kuşak Türk göçmenlerle yapılan onlarca görüşme ve sohbetten, Türk derneklerin düzenlediği etkinlik ve gösterilere katılmadan, genel olarak da etnografik metoda ait titizlikle sürdürülen araştırma çalışmalarından yararlandı.

Bu, aynı zamanda, farklı nedenlerden dolayı tanıklıkların toplanmasında yaşadığım hiç de azımsanmayacak sayıda zorluklara verilen bir cevaptı. Nitekim kadınlar geçmişte Alman basınının göçmenlerin hayat hikâyelerini onlara göre gerçekle örtüşmeyen şekilde sunduğu için, araştırmacı karşısında çekimser davranıyorlardı. Ayrıca ilk kuşağa ait olan birçok kadın kendi göç deneyimlerinin zorlu ve ihtilafli bir değerlendirmesiyle yüzleşmek durumunda kalıyordu.⁴² Ortalama altmış yaşına sahip olan bu kadınlar yıpratıcı işçiliklerinin ciddi sonuçları nedeniyle zamanından erken emekliye ayrılmışlardı. Göçlerinin temelinde yatan pratik nedeni oluşturan işçiliklerinin

⁴¹ Metodolojik açıdan sözlü kaynaklarla yapılan araştırma İtalya'da yetmişli yılların sonundan itibaren gelişen sözlü tarih ekolünden önemli biçimde etkilenmiştir. Özel olarak atıfta bulunduğum çalışmalar: Triulzi A., "Storia dell'Africa e fonti orali", *Quaderni storici*, 35, 1977; Passerini L. (der.), *Storia orale. Vita quotidiana e cultura materiale delle classi subalterne*, Rosenberg & Sellier, Torino, 1978; Portelli A., *The Death of Luigi Trastulli and other Stories. Form and Meaning in Oral History*, Suny Press, 1991; Bermiani C. (der.) *Introduzione alla storia orale*, Cilt I ve II, Roma, 1999/2001. Sözlü tarih Türkiye'de de önemli bir gelişme göstermiştir. Konu hakkında bkz. Neyzi L., "Oral History and Memory Studies in Turkey", Celia Kerslake, Kerem Öktem, Philip Robins (der.), *Turkey's Engagement with Modernity: Conflict and Change in the Twentieth Century*, New York, Palgrave Macmillan, 2010, s. 443-459. Türkiye'de sözlü tarihin başlangıcı ile ilgili olarak bkz. Öztürkmen A., "Sözlü Tarih: Yeni Bir Disiplinin Cazibesi", *Toplum ve Bilim*, 91, s. 115-121.

⁴² Araştırma sırasında, Almanya'da ikamet eden Türk kadınlar ve sosyal danışmanlarla yaptığım görüşmelerde, birçok kadının kendilerini hastanede tedavi görmeye ve uzman ve kültürel arabulucuların desteğiyle terapilere başvurmak zorunda bırakan ve ancak kısa zaman önce aşmayı başardıkları veya halen başaramadıkları bir depresif durum yaşadıklarını gözlemleyebildim.

sona ermesi birçoğunu şimdiki zamanın haricinde geçmişle, yaptıkları seçimler ve gerçekleşmeyen beklentileriyle tekrardan yüzleşmeye itti. Çocukları bugün kendi ailelerini kurmuş ve yetişkin insanlar olmuş ilk kuşaktan birçok Türk göçmen Türkiye’de uzun süreler geçirmeyi tercih etse de burada bir yabancılik ve kökten koparılmış olma hissi yaşıyor. Ebeveynler, amcalar ve teyzelerle olan ailevi bağlar artık yok olmuş; kentler hafızalarında çizdikleri eski ülkeleriyle alakası olmayan büyük şehirlere dönüşmüş veya başka şehirlerle birleşmiş, uzak kaldıkları yıllarda güvendikleri komşuluk ve akrabalık ilişkileri artık kalmamış. Ayrıca, şehirden gelenler olduğu kadar köyde doğmuş olan kadınlar da bugün kendi bağımsızlıklarını ve gündelik hayatlarını özgürce idare etme olanağını çelişkili şekilde yaşamaktadır. İkinci kuşak kadınların tavrı ise farklı oldu. Bu kadınlar kendileri hakkında kamuoyuna sunulan tasvirle birçok defa ters düşen durumlarının öznel bir tanımını sunma konusunda tanıklıklarını anlatmak için istekli göründüler.⁴³

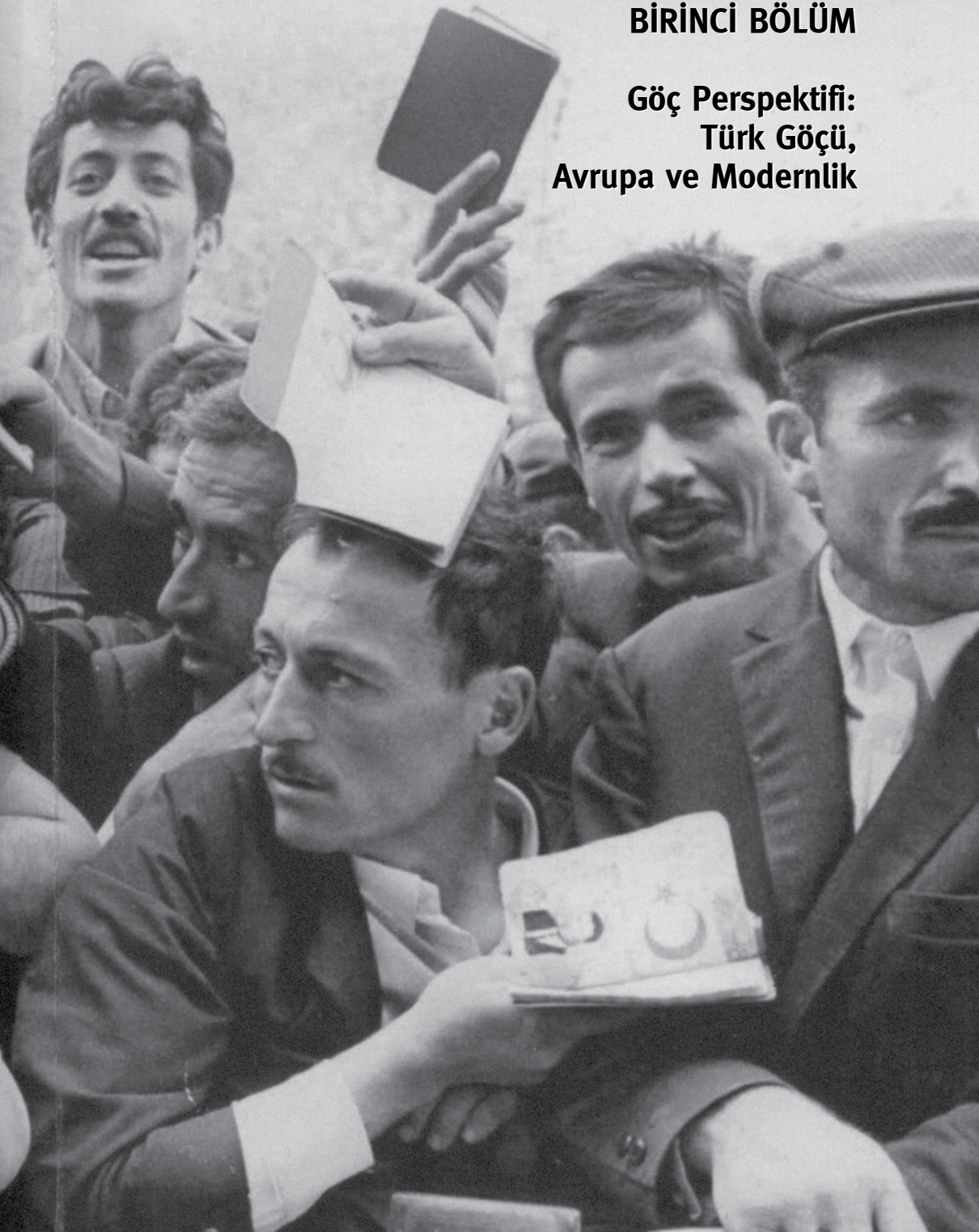
Bu tip tanıklıkların dışında sosyal danışmanlar ve başlıca derneklerde faal olan, Batı Berlin’de Türk göçmenler, özelinde de Türk kadınlar için etkinlikler düzenleyen aktivistlerle dokuz görüşme gerçekleştirildi. Bu görüşmeler, mümkün mertebede derneklerin mekânlarında bir ya da iki kişiyle, Türkçe ya da Almanca olarak yapıldı. Görüşmelerde kullanılan dilin seçimi her zaman görüşülen kişilere bırakıldı. Bu açıdan Türkçenin daha samimi konuşmalarda –mesela kadınlarla– Almancanın ise siyaset ve dernekle ilgili meselelerde tercih edildiğini kaydettim.

Araştırma sırasında Türkçe ve Almanca kaynakların çapraz karşılaştırması; Batı Almanya’ya Türk göçünü iki ayrı perspektiften, başka bir ifadeyle göçü toplumlar, göçmenler (*émigrés* ve *immigrés*) ve onların her birinin toplumu arasındaki ilişkilerin toplumsal tarihi gibi görerek incelemek için yararlı öğeler ve yorumlama biçimleri sundu.

43 Otyakmaz B. Ö., *Auf allen Stühlen. Das Selbstverständnis junger türkischer Migrantinnen in Deutschland*, Köln, 1995; Sezgin H., *Typisch Türkin? Porträt einer neue Generation*, Freiburg, 2006.

BİRİNCİ BÖLÜM

Göç Perspektifi: Türk Göçü, Avrupa ve Modernlik

Ankara'da 70'li yılların başında İş ve İşçi Bulma Kurumu önünde yurtdışına gitmek için başvuru yapmaya çalışan işçiler.

İstanbul'da hava güneşliydi, gazete bayilerinin önünde asılı gazetelerde şu başlıklar okunuyordu: "Almanya daha fazla Türk işçi istiyor", "Almanya Türkleri alıyor".

Almanya'ya giderim, diye düşündüm, bir yıl çalışırım, sonra tiyatro okuluna yazılırım. İstanbul'daki İrtibat Bürosu'na gittim.

"Kaç yaşındasın?" – "On sekiz".

Sağlıklıydım, iki hafta sonra pasaportum hazırды, Berlin'deki Telefunken fabrikasıyla bir yıllık sözleşmem de. Annem artık hiçbir şey söylemiyor, peş peşe sigara yakıyordu. Sigara dumanına boğulmuştuk. Babam: "Almanya'da Allah sana akıl fikir ihsan etsin" diyordu.

"Daha yumurta bile pişiremiyorsun. Telefunken'de radyo lambalarını nasıl üreteceksin? Okulunu bitir. Kızımın işçi olmasını istemiyorum ben. Oyun değil bu."¹

EMİNE SEVGİ ÖZDAMAR

...aklımdan çılgınca düşünceler geçiyor; bütün ev işlerini elektrikle halletmek istiyorum, diye düşünüyorum, elektrikle soğutacağım, elektrikle ütüleyeceğim; çamaşır leğeninin başında durup erkek gömleği çitilemek istemiyorum, ne çamaşır teknesi ne de çamaşır çitilemek; kocam bana bir elektrikli su ısıtıcısıyla gözleme makinesi, ekme fırını satın alsın, ben elektrikle yaşamak istiyorum.²

FERİDUN ZAIMOĞLU

24 Eylül 1961 tarihinde Sirkeci İstasyonu'ndan Türk işçileri Batı Almanya'ya götürecek olan ilk kolektif tren kalkar.³ Ford'un Köln'de bulunan işletmesinin çalışmaya aldığı 68 işçiyi içeren bu *Transport*'u Alman istih-

¹ Özdamar, E. S., *Haliçli Köprü*, İstanbul, 2009, s. 14. Emine Sevgi Özdamar tanınmış ve birçok ödül sahibi bir Türk-Alman yazar olmasının haricinde tiyatro ve sinema oyuncusudur. Almanya'ya ilk olarak Berlin'deki Telefunken'de çalışmak üzere elinde bir sözleşme ile bir *Gastarbeiterin* olarak gelen Özdamar, edebiyat eserlerini, kısmen kendi biyografisinden de esinlenerek, Türk kadınlarının Almanya'ya göçüne adanmıştır.

² Zaimoğlu, F., *Leyla*, çev. Vedat Çorlu, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 390-391.

³ Hunn, K., *a.g.e.*, s. 53; Jamin, M., *a.g.e.*, s. 154.

dam komisyonunun ilk birimi düzenler. Bu, 1961 yılının Temmuz ayında İstanbul'a gönderilen ve Batı Almanya sanayilerinde çalıştırılacak Türk işçilerini işe almak amacıyla bir "Deutsche Verbindungsstelle [yani bir Alman irtibat bürosu] kurmakla görevli" Federal Çalışma Kurumu'na (*Bundesanstalt für Arbeit*) mensup dört memurdan ibaret bir birimdir.⁴ İlk trenin yola çıkmasından bir ay sonra Türk ve Alman hükümetleri Türk göçünün şartlarını ve boyutlarını belirleyen anlaşmayı imzalarlar. Böylece Türkiye de Almanya'nın, Alman ekonomi mucizesi *Wirtschaftswunder*'e dayanak yaratacak işgücünü sağlamak için, daha önce ikili anlaşmalar imzaladığı Akdenizli Avrupa ülkelerinin (İtalya, İspanya ve Yunanistan) arasına katılmış olur.⁵ Portekiz, Yugoslavya, Fas ve Tunus'la aynı yönde imzalanan anlaşmalar, bir taraftan Federal Almanya'nın iş ve işçi piyasası politikalarını tanımlarken, diğer taraftan da tartışmalı bir yabancılar politikasının (*Ausländerpolitik*) ilkelerini belirleyerek, en azından yurt dışından iş gücü alımının sona erdiği 1973'e kadar devam eder.⁶ Bunlar *Gastarbeiterperiode* yıllarıdır, bir diğer deyişle yabancı işçi sayısının hızla arttığı *Gastarbeiter*'lerin dönemi.⁷ 1955 ile 1973 yılları arasında Almanya'ya birer iş sözleşmesine sahip binlerce kişi gelir. 10 Eylül 1964 tarihinde İşveren Dernekleri Birliği bir milyonuncu yabancı işçisi için bir kutlama düzenler. Genç bir Portekiz vatandaşı olan Armando Rodrigues de Sá, Köln istasyonunda trenden indiğinde şaşaalı bir kutlamayla karşılanır: Fotoğrafçıların patlayan flaşları ve gazetecilerin uzattığı mikrofonlar arasında kendisine hoş geldin hediyesi olarak altmışlı yılların zenginlik ve dina-

-
- 4 İşçi alımı konusunda daha önceden Federal Almanya Cumhuriyeti'nin ikili anlaşmalar imzaladığı başka ülkelerden –İtalya, İspanya ve Yunanistan– farklı olarak Türkiye'de *Deutsche Kommissionen*'ler değil, bir *Verbindungsstelle*, kelime anlamıyla bir 'iş ve işçi bulma kurumu' kurulur. Sözü geçen kurum, sözleşmenin hazırlanmasına kadar uzanan karmaşık sürece işaret ederek, Türk ve Alman hükümetleri arasında geçen yoğun bir yazışmanın sonucunda kurulmuştur. Ayrıca, verilen farklı isim Batı Almanya'yla bir anlaşma yapmaya niyeti olan diğer ülkelere Türkiye'deki işe alımların anlamlı olmayacağına dair bir işaret vermeyi de amaçlıyordu.
- 5 Alman *Die Welt* gazetesi 1964'te şöyle yazmaktadır: "Gelişip büyümek isteyen bir ekonomi politikası için yabancıların sağladığı işgücü çok önemlidir – neredeyse 'vazgeçilmez' bile denebilir. Ekonomik ilerleme daima ekonomik yapının değişimlerine bağlıdır... yatırımların yeri değiştirildiğinde işgücünün yeri de onlarla değişir". Bkz. Herbert U, *a.g.e.*, s. 196.
- 6 İkinci Dünya Savaşı sonrasında Alman *Ausländerpolitik* –yabancılara yönelik politikalar– konusunda bkz. Schönwälder K., *a.g.e.* Konuyu çok daha geniş bir zaman içerisinde ele almak için ise bkz. Bade K., *a.g.e.*, s. 196.
- 7 *Gastarbeiterperiode* ifadesiyle özellikle İtalya'yla işçi alımı konusunda ilk ikili anlaşmanın imzalandığı 1955'ten, Almanya'daki ilk önemli ekonomik daralmanın yaşandığı 1966-67'ye kadar olan dönem anlaşılmalıdır. Bkz. Bade K., *a.g.e.*, s.16; Sonnenberger B., "Gastarbeit oder Einwanderung? Migrationsprozesse in den Fünfziger- und Sechzigerjahren am Beispiel Südhessen", *Archiv für Sozialgeschichte*, 42, 2002, s. 81-104.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra işgücü açığını yabancı işçilerle çözmeyi planlayan Federal Almanya Cumhuriyeti önce İtalya ardından İspanya ve Yunanistan'la anlaşmalar yaptı. Bu da yetmeyince Türkiye, Portekiz, Fas, Tunus ve Yugoslavya ile imzaladığı anlaşmalarla bu açığı kapatmaya çalıştı. 30 Nisan 1964'te Bonn'daki Türkiye Büyükelçiliği'nde yapılan imza töreni. (Kornwestheim Müzesi Arşivi)

mizim sembollerinden sayılan bir motosiklet sunulur.⁸ 1973 yılının sonunda, göçün toplumsal bedelleri üstünde yapılan siyasî tartışmanın en canlı olduğu dönemde, Alman iş piyasasına katılan yabancı işçi sayısı 2,3 milyondur. Bu sayının üçte birini kadınlar oluştururken Federal Almanya'daki toplam yabancı sayısı üç milyonu geçer.⁹

Az önce tarif edilen manzarada Türk göçü özel bir yere sahiptir. Türkiye'de başlatılan işe alımlar kısa sürede büyük bir ivme kazanır. Bu noktada **Tablo 1.1**'i incelemek önemlidir, zira burada Türkiye'den yapılan tüm –dolarıysıyla da turizm ya da aile birleşmesi nedenlerini de içeren– girişlerle, Alman

8 Almanya'da *Gastarbeiter*'lar tarihinin neredeyse bir ikonu haline gelen bu görüntünün yüklediği anlam hakkında bkz. Motte J./Ohliger R. (der.), "Einwanderung – Geschichte – Anerkennung. Auf der Spuren geteilter Erinnerungen", *a.g.e.*, s. 17-49.

9 İkinci Dünya Savaşı sonrasında Almanya'ya yönelen iş göçü, yıllarca hep erkeklerin öne çıktığı bir konu olarak değerlendirildi. "*Gastarbeiterinnen*" in *der Bundesrepublik. Anwerbepolitik, Migration und Geschlecht in den 50er bis 70er Jahren* (Frankfurt/New York, 2005) adlı çalışmasında, Monika Mattes bu göçe sadece önemli sayıda kadının katıldığını göstermekle kalmayıp, işgücü alımı yapılan ülkelerdeki kadın işçi istihdamının Almanların iş piyasası, toplumsal düzen konusunda yürüttükleri belirli bir politikaya ve kadınların Alman toplumundaki rolünü belirleme sürecine bir cevap olarak ortaya çıktığını ortaya koymuştur. Konuya Töksöz G., *Uluslararası Emek Göçü*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 83-93'te de değinilmiştir.

İrtibat Büroları'nda gerçekleştirilen eleme ve işe alımların sonucunda meydana gelen girişlerin arasındaki farkı görmek de mümkündür. Veriler daha sözleşmenin imzalanmasını takip eden ilk iki yılda, 1962'de 11 bin olan sayının 1964'te 54 bine çıktığını göstermektedir. Bir başka deyişle, işçi alımı yapılan tüm ülkeler (*Anwerbestaaten*) içinde Türk oranı, toplam sayı itibariyle, bu iki yılda % 4,9'dan % 17,6'ya çıkmıştır.

TABLO 1.1
Türkiye'den ve Diğer İstihdam Ülkelerinden Erkek ve Kadın İşçi Girişleri
(1956-1973)

Yıl	I. Türkiye'den girişler	II. <i>Deutsche Verbundungsstelle</i> aracılığıyla işe alımlar		III. Diğer istihdam ülkelerinden girişler	IV. Türkiye'den girişlerin yüzde oranları
		%	sayı		
1956-1960	1.503	–	–	310.281	0,5
1961	7.116	30,8	1.207	271.573	2,6
1962	15.269	72,2	11.024	309.188	4,9
1963	27.910	84	23.436	293.531	9,5
1964	62.879	87,3	54.918	357.364	17,6
1965	59.816	76,2	45.553	433.195	13,8
1966	43.499	74,8	32.516	347.469	12,5
1967	14.834	48,8	7.233	105.895	14
1968	62.376	66,5	41.450	345.346	18,1
1969	121.529	80,8	98.142	582.095	20,8
1970	123.626	77,4	95.685	634.224	19,5
1971	112.144	56,9	63.777	487.508	23
1972	96.210	64,9	62.394	401.062	24
1973	117.966	86	101.426	274.896*	–*
Toplam	866.677	73,7	638.761	5.155.040	% 16,8

Not: Yabancı işçiler için veriler Federal İş ve İşsizlik Kurumu Raporu'nun [*Erfahrungsbericht der Bundesanstalt für Arbeitsvermittlung und Arbeitslosenversicherung*] verileri temel alınarak hesaplanmıştır.

(*) 1973'ten itibaren AET ülkelerine mensup vatandaşlar sayıma dâhil edilmemişlerdir: Bu nedenle İtalyanlara ait sayı eksiktir.

Kaynak: Jamin M., "Die Deutsche Anwerbung: Organisation und Größenordnung", *Fremde Heimat. Eine Geschichte der Einwanderung aus der Türkei* içinde, Essen, 1998, s. 150.

İlk yıllarda kadınların bu göçe katılımı düşük olup 1964 yılında %9 dolaylarındadır. Çünkü, Türkiye'de kadın işçi alımı tam da 1964 yılından itibaren teşvik edilmeye başlanır. Nitekim birçok Alman İş ve İşçi Bulma Kurumu, fabrikalara o zamana kadar kadın istihdamı konusunda istatistiklerde ilk iki sırada bulunan Yunanistan ve İspanya'ya ilettikleri kadın işgücü talebini, Türkiye'ye yöneltmeleri tavsiyesinde bulunur.¹⁰ Aynı yılın Kasım ayında, üç

¹⁰ Kadın işgücü alımları konusunda bkz. Tablo 1.2 ve Tablo 1.3.

gün bir gece sonunda Almanya'ya Filiz Y. de gelir. Yirmi yaşındadır, terzilik tecrübesine sahiptir ve AEG Telefunken'le bir yıllık sözleşmesi vardır. Kayıt numarası 18'dir ve Batı Berlin şehrindeki ilk *Gastarbeiterinnen* gruplarından birinin içinde yer almaktadır.¹¹

Alman ve kısmî olarak Türk kurumlarının topladığı istatistik verileri, Almanya'ya yönelen göç dalgalarının politik-kurumsal nedenlerden kaynaklandığını gösteren bir profil çizmektedir. Bunlar, öncelikle Alman ekonomi politikasına, ikinci olarak da Avrupa Topluluğu politikalarına bağlı nedenlerdir. Böylece yıldan yıla değişen veriler değerlendirilip Federal Almanya Cumhuriyeti'ne ikili anlaşmalarla bağlı olan farklı ülkeler karşılaştırıldığında, her ne kadar yabancı işçilerin sayısı artış gösterse de, düzenli bir büyüme eğiliminden bahsedilemeyeceği de görülmektedir. Kitlese işçi alımlarının damga vurduğu zamanlarda süreklilik göstermeyen birçok ara dönem ortaya çıkmaktadır. Bunların en belirginini İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra görülen ilk ve en önemli olumsuz ekonomik konjonktürün yaşandığı, dolayısıyla da üretimdeki düşüşe karşılık yurtdışından işçi alımının net olarak azaldığı 1966 ile 1967 yılları arasında meydana gelir. Bir başka örnek ise, Türkiye'deki İrtibat Büroları'ndan başlayarak gerçekleştirilen gidişler ile Akdeniz'deki diğer Avrupa ülkelerinden gerçekleştirilen gidişler karşılaştırıldığında ortaya çıkmaktadır. En belirgin fark, 1957'de serbest dolaşım anlaşmasını imzalayarak 1955'de Almanya'yla imzaladığı anlaşmadan kısmen muaf hale gelen İtalya'yla ilgilidir. Napoli ve Verona'daki komisyonların düzenlediği işe alımların yanı sıra, iki ülke arasında daha yoğun bir hareketlilikle beraber yurt dışında kalma sürelerinin ve aile birleşmelerinin azalarak birçok geri dönüşün ön plana çıktığı yeni ve çeşitli göç şekilleri gelişmeye başlar.¹² Tablolardan da görülebileceği gi-

11 Aralık 2005'te bir görüşme gerçekleştirdiğim Filiz Y. Berlin'de ve Almanya'daki en tanınmış *gastarbeiterinnen*'lerden biridir. *Kreuzberg Museum* ve DOMiD gibi kimi kurum ve araştırma merkezlerinin başlattığı Almanya'da Türk göçünün tarihini ortaya çıkarma çabasına –sunduğu belgeler ve fotoğraflarla birlikte detaylı anlatımları ve yaygınlaştırıcı olmaya gönüllü olarak– katkıda bulunmuştur. Hikâyesi Berlin'deki birçok gazetede de yayınlanmıştır: *Taz*, 11 Kasım 1985; *Weltspiegel*, 11 Aralık 1989; *Berliner Stimme*, 29 Nisan 1989; *Berliner Zeitung*, 17 Ekim 1990; *Der Spiegel*, 18, 29 Nisan 1991, s. 155.

12 AET'ye mensup ülkelerde işçilerin serbest dolaşımını düzenleyen anlaşmanın 1 Ocak 1958'de yürürlüğe girmesine rağmen, 1 Ocak 1962'den itibaren vizelerin kalkmasıyla birlikte belirleyici olur. Prosedürdeki bu kolaylık sayesinde İtalyan göçünü iki ülkede geçirilen daha kısa süreler belirler, öyle ki bu göç *Pendelmigration*, yani 'mekik göçü' olarak tanımlanır. İtalyan göçündeki değişimin nedenleri arasında altmışlı yılların sonunda İtalya'nın ekonomik durumunun iyileşmesine ve Kuzey'deki büyük illerde beliren işgücü ihtiyacı da bulunmaktadır. İtalyan göçü hakkında bkz. Petersen J. (der.), *L'emigrazione tra Italia e Germania*, Bari/Roma, 1993; Bevilacqua P., De Clementi A., Franzina E. (der.), *Storia dell'emigrazione italiana. Arrivi*, vol. II, Roma, 2002; Corni G., Dipper C. (der.), *Italiani in Germania tra Ottocento e Novecento. Spostamenti, rapporti, immagini*,

bi, Alman büroları İtalya'dan gelişlerin gittikçe azaldığını kaydederken, buna paralel olarak Türkiye'den gelişlerde bir çoğalma görülür.¹³

Ayrıca, şu ana kadar cinsiyet kriteri temelinde ele alınan veriler farklı bir bakış açısıyla değerlendirilirse, başka türlü Alman göç ve iş piyasası politikalarının genel eğilimleri arasında kaynayıp gidebilecek yeni özellikler fark etmek de mümkün olacaktır. Nitekim **Tablo 1.2** ve **Tablo 1.3**'e bakıldığında, kadın işgücü talebinin dayandığı kriterlerin erkek işgücü talebinin dayandığı kriterlerden farklı oldukları görülmektedir. Mesela 1967 ekonomik daralma örneğine geri dönecek olursak, krizin kadınların işe alınmasını daha az etkilediği fark edilmektedir. İşe alınan erkek sayısı 22 binden 3.700'e düşüş gösterirken, kadınların sayısı 9.700'den 3.400'e iner: Başka bir biçimde söyleyecek olursak, 1967'de Türkiye'den 7 bin kişi yola çıkar, ancak bu defa bu sayının yarısını kadınlar oluşturmaktadır. Aynı şekilde yetmişli yılların başında işe alınan erkek sayısı azalırken, kadın istihdamında artış gözlemlenmektedir. Alman iş piyasası 1960 yılından itibaren kadın işgücüne büyük ihtiyaç duyar. Tekstil ve konfeksiyon sanayileri gibi gıda ve elektronik sanayileri de, Alman arzıyla eleman ihtiyaçlarını karşılayamadıklarından yurtdışında da kadın istihdam politikasını teşvik etmesi için Çalışma Bakanlığı'na baskı uygulamaya başlarlar. *Gastarbeiterinnen* talebinin gittikçe artmasının altında yatan nedenler çeşitlidir ve bu iş piyasasının yapısal nedenlerinin dışında kısmen Alman kadınının toplumdaki rolünün tanımlanma süreciyle de ilgilidir.¹⁴ Bu konulara ilerde değineceğimiz için, şimdilik istatistik verilerinin daha titiz bir analizi sonucunda göç dalgalarının seyrinin nasıl değiştiğini gözlemlemek yeterli olacaktır.

Buraya kadar, ülkeler arası bir kıyaslama yaparak, daha geniş bir zaman diliminde ilerledik, sonrasında ise cinsiyet farklarına değindik. Ne var ki, istatistik verileri belirli bölgesel alanlar içerisinde değerlendirilirse daha başka farklar gözlemlemek de mümkün olacaktır. Mesela Batı Berlin şehri ele alındığında, Batı Almanya olarak ülkenin tümünde kaydedilen eğilimlerin, buradaki eğilimlerle çok az bağdaştığı ve bunun da onları açıklamaya neredeyse hiç yardımcı olmadığı görülür. Batı Berlin'de yabancı işgücü talebi 1961'de duvarın inşasından sonra tartışılmaya başlanır. Duvar, buraya çalışmak için mekik dokuyan Doğu Almanyalı binlerce işçiyi şehrin dışında bıraktığı gibi, aynı zamanda Batı Almanyalıları pek de cazip gözükmeyen düşman

influenze, Bologna, 2006.

13 Bkz. **Tablo 1.4**, s. 34.

14 Mattes, M., *a.g.e.*

TABLO 1.2
Kadın İstihdamı
(1960-1973)

	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973
İtalya	157	212	224	111	55	32	14
İspanya	1.436	4.646	6.816	6.924	5.689	4.632	4.226
Yunanistan	1.471	10.740	21.328	19.931	12.092	5.629	1.776
Türkiye	3.488	11.302	20.711	20.624	13.700	16.498	23.839
Portekiz	334	1.188	2.313	3.298	3.627	3.489	5.550
Yugoslavya	-	-	14.754	19.908	17.252	12.432	16.461
Toplam	6.886	28.088	66.146	70.810	52.484	42.992	52.070

TABLO 1.2 (devamı)

	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966
İtalya	1.912	2.942	1.608	545	517	729	520
İspanya	1.805	6.280	8.615	9.013	8.078	8.050	7.508
Yunanistan	1.501	5.879	11.852	13.681	11.155	14.310	14.035
Türkiye	-	46	504	2.476	5.022	11.107	9.611
Portekiz	-	-	-	-	5	232	1.831
Yugoslavya	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	5.218	15.147	22.579	25.715	24.777	34.428	33.505

Kaynak: *Erfahrungsberichten der Bundesanstalt für Arbeit* (Federal İş Kurumu'nun yıllık raporları), 1961-1972/73.

bölgede bir refah adası oluşturarak Batı kısmını kuşatır. Nitekim, Berlin Senatosu'nun Batı Almanyalıları şehre taşınmaya teşvik etmek amacıyla sunduğu ekonomik katkılar arasında, taşınma masraflarına ve kiraya maddi destek, telefon hizmetlerinden yararlanmak için maddi kolaylıklar ve aylık ücretlere eklenecek sabit bir ikramiye de vardır. Batı Berlin yönetiminin başlıca amacı, *Westdeutsche Arbeitnehmer*, yani 'Batılı Alman işçi' talebi yaratmaktır. Yabancı işgücü alımına 1964 yılına kadar siyasal nedenlerden dolayı da sıcak bakmaz. Hatta, yabancı sayısının yüksek olması halinde 'komünist etki' getirerek şehirde karışıklık çıkarabileceklerinden korkar.¹⁵

1963'te, aralıksız olarak süren Alman erkek ve kadın işçi talebi yeterli karşılığı bulmayınca, Berlin şehri idaresi, yabancılara karşı beslediği ve özellikle siyasî niteliğe sahip kuşklarını bir kenara koyup yurt dışında kadın ve

¹⁵ Örneğin bkz. BAK, B119/4722, Der Bundesminister für Arbeit und Sozialordnung an BAVAV, 26 Şubat 1963.

TABLO 1.3
Toplam İstihdamda Kadın Yüzde Oranı
(1960-1973)

	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966
İtalya	2,0	2,7	2,1	1,7	1,9	2,7	3,9
İspanya	17,7	23,2	23,7	25,6	18,0	19,9	28,4
Yunanistan	18,2	27,8	37,1	33,7	27,4	43,0	52,2
Türkiye	-	3,8	4,6	10,5	9,1	24,4	29,6
Portekiz	-	-	-	-	0,3	2,8	25,0
Yugoslavya	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	4,7	9,7	14,5	19,6	14,7	22,3	31,4

TABLO 1.3 (devamı)

	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973
İtalya	3,9	2,0	2,2	1,5	1,3	1,5	0,4
İspanya	44,1	20,0	16,3	17,1	19,3	20,6	15,5
Yunanistan	75,5	44,2	41,6	40,0	39,9	33,9	35,8
Türkiye	48,2	27,3	21,1	21,6	21,5	26,4	23,5
Portekiz	40,4	25,3	20,3	18,2	23,4	24,2	19,7
Yugoslavya	-	-	21,8	18,7	23,5	26,0	24,5
Toplam	39,9	27,0	23,6	22,0	23,9	25,2	21,9

Kaynak: *Erfahrungsberichten der Bundesanstalt für Arbeit* (Federal İş Kurumu'nun yıllık raporları), 1961-1972/73.

erkek işçi alımını organize etmeye koyulur. İlk etapta sanayi kuruluşlarından diğer Alman şehirlerindeki şubelerinde zaten çalışmakta olan yabancı elemanları almaları istenir, daha sonra yolculuklar düzenlenir ve böylece bütün *Gastarbeiter*'ların ilk durağı olan Münih'ten Berlin havalimanı Tempelhof'a ilk uçuşlar gerçekleşmeye başlar. Batı Almanya'nın geri kalan kısımlarında sayıları binlere ulaşmış kadın iş arkadaşları bulunurken Filiz Y.'nin Berlin'e 1964'te ancak 18. işçi olarak gelişi bu şekilde açıklanabilir.

Berlin'e yapılan göç, Türkiye'den gelen kişi sayısındaki fazlalık, özellikle de daha yüksek kadın işçi oranı açısından, Batı Almanya'nın geri kalanına gerçekleşen göçten ayrılmaktadır. Örneğin, 1971'de ülkenin geri kalanındaki kadın işçi oranı % 28 civarında kaydedilirken, sadece Batı Berlin şehrinde bu değer ortalama % 40'tır.¹⁶

16 LAB, B Rep 004/3076, Nr. 420, Senator für Inneres, Bericht über Probleme im Zusammenhang mit der Ausländerbeschäftigung und dem illegalen Aufenthalt von Ausländern in Berlin, 01.07.1971.

Federal Almanya İşveren Dernekleri Birliği, 10 Eylül 1964'te gelen bir milyonuncu işçi Portekiz'li Armando S. Rodriguez'e Köln'de bir motosiklet armağan ediyor.

Güneydoğu Avrupa ülkelerinden gelen bir milyonuncu işçi olan İsmail Bahadır'a ise televizyon hediye edilirken. (Foto: DOMİT Arşivi)

Göç dalgalarının seyri, cinsiyet ve bölge bazında değişiklik gösterse de, resmi istatistik verilerinde temel arz ve talep mantığına cevap verir gözükmektedir. Batı Almanya'daki gibi yapılanmış olan bir istihdam sisteminde, göçler üretim döngüsü yararına işleyen bir unsura dönüşür. Bu nedenle, sanayi üretiminin hızla devam edebilmesi için işgücü talebini daima yeterli biçimde karşılamak, dolayısıyla da nitelikli ve ucuz işgücünü sistematik olarak organize etmek önemli hale gelir. İstihdamın organizasyonu, her biri belirli bir sürecin safhalarını temsil eden farklı kurumsal branşlarda gerçekleşmektedir. Bu, fabrikada başlayıp tekrar orada biten bir süreçtir: Kadın ve erkek işçilerin sayısı ve nitelikleri ile ilgili detaylı talepler fabrikadan çıkar ve en sonunda bu insanlar, her birine işçi lojmanı *Wohnheim*'da bir yer ayrılmış, ellerine ertesi gün basılacak bir kart verilmiş olarak tekrar buraya girerler.

Ancak, yine de prosedürler göçleri açıklamaya yetmemektedir. Arz ve talep arasında nicelik değerlerinde izine rastlanmayan birçok başka değişken devreye girer. Nicelik değerleri Alman politikalarının istihdamları sayısal olarak nasıl etkilediğini gösteriyor ama normal prosedürlerin dışında gerçekleşen tüm gidişler ve bunca insanın Almanya'ya gitmesine yol açan nedenler hakkında çok az şey söylüyor. Türkiye'den gitmek isteyenlerin sayısı açık iş

pozisyonlarından her zaman daha fazladır.¹⁷ Gitmek için hile ve ufak çaplı kurnazlıklara da başvurularak, elden ne gelirse yapılır.

TABLO 1.4
Yurt Dışındaki Alman İş ve İşçi Bulma Kurumları Aracılığıyla Gerçekleştirilen İşe Alımların Federal Almanya'ya Toplam Yabancı Girişleri Üzerinden Yüzde Oranı (1960-1973)

	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973
İtalya	66	64,4	46,4	26,6	18,7	13	8,1	6,8	8	7,5	4,4	2,7	1,4	-
Yunanistan	40,9	57,8	67,1	70	62,4	53,8	67,7	25,6	65,2	78,7	77,8	72,2	67,3	52
İspanya	40,6	53,9	66	68,2	68,1	62,2	68,5	41,8	72,6	83,7	83	78,5	78,4	8,6
Türkiye	-	30,8	72,2	84	87,3	76,2	74	48,8	66,5	80,8	77,4	56,9	64,9	86
Portekiz	-	-	-	-	58	73,8	79,9	46,3	69,9	86	90,2	86,3	87,5	95,7
Yugoslavya										37,3	52,6	64,8	63,3	82,3

Kaynak: *Erfahrungsbericht 1972/73*; Özet, s. 114.

Fakat bu gitme isteği nereden kaynaklanmaktadır? Kadın ve erkekleri evden uzaklaşmaya, bilmedikleri bir ülkeye gitmek için çok uzun bir yolculuğa girişmeye iten nedenler nelerdir?

SINIR ÖTESİ HAYALLER

İşten döndüğümüz zaman, *heim*'deki odalarda oturur, sohbet ederdik. Kendimizden de bahsederdik. Ben karakterimden dolayı çoğunlukla kenarda dururdum, ama söylenenleri dinlerdim. Kızın biri Almanya'ya kürk almak için gelmişti, başka bir tanesi araba alıp Türkiye'ye geri dönecek, arabayla gezerek hava atacaktı.

Biz başlarda fakir veya muhtaç olduğumuz için gelmiyorduk. Onlar sonra, Anadolu'dan geldi. Onlar sadece para için geldiler. Bu yüzden Berlin'i de seçiyorlardı. Çünkü o zamanlar buraya gelenler daha fazla yardım alıyordu... söylememem gerekir ama ben onlardan hoşlanmıyorum. Benim kültürüm başka. Altmışlı yıllarda İstanbul'da büyüdüm ben. O zamanlar her şey farklıydı. Vapura binerdik, Adalar'a yemeye içmeye giderdik... sık sık sinemaya giderdim... Başka yapılacak bir şey yoktu ki! Günde beş film seyredirdim. Sofia Loren'i çok beğenirdim... sonra Amerikan filmlerini seyredirdim, kovboy filmlerini. Annem saz çalardı, arkadaşlarla meyhanelerde toplanırdık...O etrafında insan olsun, eğlensin, çok severdi. Sigara ve içki içerdik...¹⁸

¹⁷ Bkz. Tablo 1.4. Genel olarak 1956 ile 1973 yılları arasında işçi alımı yapılan ülkelerden Almanya'ya 5,1 milyon kişi girer ve bunların yarısından azı, 2,4 milyon kişi, Alman komisyonlarından geçmiştir. BfA, *Ausländische Arbeitnehmer, Erfahrungsberichte 1972/1973*, Tablo 40, s. 43.

¹⁸ *Görüşme 3.*

Yirmi beş yaşındaki Aysel, 1965'te Berlin'deki Telefunken'de işçi olarak çalışacağını belgeleyen sözleşmesiyle Almanya'ya gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldığında, daha hayatında hiç çalışmamıştır. On dört yaşından beri zengin bir araba tüccarı ile evlidir, İstanbul burjuvasının içinde yer edinmiş annesinin yanında rahat ve tasasız bir hayat sürmektedir. Biri evlendikten hemen sonra, diğeri yirmi bir yaşında doğurduğu iki çocuğu vardır. Büyük üzüntü ve pişmanlık duyarak okumayı erken yaşta bırakmıştır. İkinci oğluna en iyi şekilde okuma imkânı sağlamaya karar verir, öğrenmeye yatkın olduğundan emindir. Ona okuyup yazı yazmayı öğretir. Bir gün bir gazetenin köşesinde Berlin'deki Freie Universität'ı bitiren öğrencilerin çok zeki olduğunu ve önemli kişiler haline geldiklerini okur. Almanya'nın Türkiye'den işçi aldığını duymuştur. Araştırır, İrtibat Kurumu'na gider, doktor muayenesinden geçip birkaç soru cevapladıktan sonra kendisine bir sözleşme verilir. Oğlu büyüdüğünde gitmesini arzuladığı Freie Universität hakkında bilgi almak, eğitimini iyileştirmek için ne yapması gerektiğini anlamak ve ona parlak bir gelecek sunmak amacıyla Berlin'e gitme talebinde bulunur.

Aysel'in hikâyesi Almanya'ya ilk yıllarda gerçekleşen Türk göçü, özellikle de kadın göçü hakkında çok şey anlatmaktadır. Aktardığı kısa satırlardaki bilgi ve ayrıntılar bile iş nedeniyle gerçekleşen, genelde kırsal ve eril özelliklere sahip, bazı az gelişmiş ve fakir bölgelerin durumuyla açıklanan göç imajıyla bütünüyle ayrı düşen bir fikir sunmaktadır. Tanıklığında oda arkadaşlarının görünüşte abes olan arzularıyla karşılaşmak, Anadolu'nun köylerinden gelmiş, başka alışkanlıklara, "başka bir kültüre" sahip kişilerden kendini biraz da gururla ayrı tutuşu, İstanbul'daki monden hayatı anlatışı, hayret uyandırmaktadır. Ancak bu ayrıntıların her biri Türkiye menşeli göçün bazı özelliklerini, giderken içinde bulunulan şartları ve göçmenlerin profillerini kavramak için ipuçları sunmaktadır.

BİR ELİT GÖÇÜ MÜ? TÜRK GÖÇMEN İŞÇİLERİN TOPLUMSAL VE YÖRESEL ÖZELLİKLERİ

Suzanne Paine *Exporting Workers: The Turkish Case* adlı çalışmasında şöyle demektedir: Türkiye kaynaklı göç dalgaları bazı açılardan diğer Akdeniz ülkelerinde görülenden farklıdır. Bunun nedeni kısmen geç başlamış olmalarına, kısmen de Türkiye'deki durumun zatî farklılıklarına bağlanabilir. Türk göçmenler, *yerel [Türk] toplumla karşılaştırıldığında*, menşei Akdeniz ülkeleri olan ve büyük bir çoğunluğunun en fakir bölgelerden geldiği, yola çıkmadan önce de işsiz ya da yarı zamanlı iş sahibi olan diğer göçmenlere göre bir

elitten daha fazlasıdır.¹⁹ İlk yıllardaki gidişler, özellikle de 1966/67 ekonomik daralmasına kadar geçen dönemde gerçekleştirilenler, büyük şehirlerden gelen ve iyi bir eğitim düzeyine sahip erkek ve kadınları kapsamaktadır.²⁰ İşçi alımı yapılan diğer ülkedekilerle kıyaslandığında çok daha nitelikli bir işgücü oluşturmaktadırlar: Türkiye’den giden nitelikli işçi oranı % 30,9’dur. Bu oran sadece İspanya (% 7,7) ve Yunanistan’ın (% 8,9) yüzdelerinden çok daha yüksek olmakla kalmayıp İtalya (% 23,3) ve Portekiz’i (% 22,3) de geçmektedir.²¹ Gerçekten de, ilk gidenler eğitimlerini sürdürmek ya da mesleki seviyelerini yükseltmek isteyen okumuş kişilerdir. Devlet Planlama Teşkilatı’nın (DPT) 1963 yılında sipariş edip Batı Almanya’da örnekleme ile yaptırdığı –ve 1966’da güncellenen– geniş çaplı bir araştırmanın sonuçlarına göre gidenlerin % 49’u ilkokul diplomasına sahiptir, % 3’ü ise okuma yazma bilmemektedir. Ancak eğitim seviyesi açısından kadınlar ve erkekler arasında bir fark ortaya çıkmaktadır. İlkokul diploması göz önüne alındığında erkeklerin çoğunlukta (% 51) olduğu görülürken kadınların sadece üçte biri basit bir ilkokul eğitimi almıştır. Kız meslek okullarına devam edenlerin oranı % 24’tür, % 16’sı ise bir diplomaya sahiptir.²² Son olarak da, % 68’i yaşları 23 ila 32 arasında olan genç insanlardan oluşmaktadır.²³ % 51’i nüfusu yüz bini aşan şehirlerden,

19 Paine S., *Exporting Workers: the Turkish Case*, Cambridge, 1974, s. 123. Karşılaştırma diğer başlıca işçi alımı yapılan ülkelerle yapılmıştır: Yunanistan, İspanya, Portekiz, Yugoslavya. Türk göçünün ‘elit göçü’ olarak tanımlanması konusunda ayrıca bkz. Jamin M., “Migrationserfahrungen. Aus Interviews mit Migrant Innen der Ersten Generation”, Eryılmaz A. ve Jamin M. (der.), *a.g.e.* içinde, s. 209-210.

20 Tarihiçi Karin Hunn’un da anlaşmanın yıldönümü vesilesiyle kendisiyle görüşme yapan bir Alman gazeteye de teyit ettiği bir husustur: “İlk göçmenler için bir elit göçünden söz etmek mümkündür. İlk gelenler İstanbul’un ya da başka büyük şehirlerden gelmişler ve yaklaşık % 5’inin lise diploması vardı. Bu oranın kadınlarda % 10 olduğu tahmin edilmektedir”. “Man könnte von einer Auswandererelite sprechen”, *Der Tagesspiegel*, 22 Ekim 2011, s. 6.

21 Jamin M., Tablo 3, s. 153. Tablo Ausländerarbeitnehmer 1961-1972/73’te sunulan resmi verilere dayanmaktadır.

22 Kâğıtçıbaşı şehir ortamında yaşayan Türk kadınların eğitim seviyesiyle kırsal bölgelerde yaşayan kadınların seviyesi arasında büyük bir fark olduğunu belirtmektedir. Durumun böyle olmasının nedeni hem sınıf ayrımı ve çatışması, hem de kadınların erkeklerin sahip olduğu rolleri sorgulayan rol ve hizmetleri yerine getirmeleriyle açıklanmaktadır. Kâğıtçıbaşı Ç. (der.), *a.g.e.*, s. 14. Ayrıca Kandiyoti D., “Urban Change and women’s roles in Turkey: an Overview and Evaluation”, Kâğıtçıbaşı Ç. (der.), *a.g.e.* içinde, s. 101-120.

23 Berlin ve Batı Almanya’da yürütülen ve 500 Türk göçmeni kapsayan bir araştırmada elde edilen veriler Abadan N., *Studie über die Lage und Probleme der türkischen Gastarbeiter in der BRD* (1964) ve BAK, B 119/3073 Bd. 4, adlı çalışmanın içinde sunulmuştur. Araştırmanın güncellenmiş hâli, Bildungswerk Europäische Politik (der.), *Arbeitsplatz Europa. Langfristige Perspektiven und europäische Aspekte zum Problem ausländischer Arbeitnehmer*, Köln, 1966, s. 102-124’de bulunmaktadır. Aynı yazarın daha yeni yorumları ise Abadan-Unat N., *Bitmeyen Göç*, s. 111-136’da bulunabilir. Araştırmanın cevap vermeye çalıştığı sorular şunlardır: “a. Türk işçilerin yurtdışına gi-

özelinde de % 4,3'ü İzmir'den, % 5,7'si Ankara'dan, % 41'i de İstanbul'dan, % 18'i ise nüfusu iki binden az olan köylerden gelmektedir.²⁴

Türkiye kaynaklı göç, özelliğini birçok durumda büyük şehirlerden de gelen geniş insan katılımının oluşturduğu bu ilk dönemin sonrasındaki yıllarda, göçmenlerin coğrafi menşei de ilgilendiren bazı değişikliklere uğrar. Bu durum Alman Federal Çalışma Kurumu'nun verilerinde de kaydedilmiştir ve bölümün sonunda yer alan **Tablo 1.6'**da ortaya çıkmaktadır.

Kırsal kesimlerden, Anadolu'nun köylerinden göç edenler önemli şekilde artış gösterince Almanya'ya gelen göçmenlerin profili de değişir. Bu değişimlerin birbirinden çok farklı ve çoğu zaman aynı anda tezahür eden birçok nedeni bulunmaktadır. Türk devletinin toplumun bazı kesimlerinin lehine gerçekleştirdiği girişimler bu nedenlerden biridir; ayrıca Türkiye'nin sosyoekonomik durumuna bağlı nedenler, Alman istihdam politikaları ile birlikte güçlenen göç ağlarının gelişimi de azımsanmayacak biçimde etkili olmuştur.

Devlet Planlama Teşkilatı'nın 1965'te yıllık olarak yayınladığı Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda şöyle yazmaktadır:

Mevcut göç eğiliminin öne çıkan bir özelliği yurt dışına göç eden işçilerin başlıca kaynağının Türkiye'nin gelişmiş bölgeleri olduğudur. Yoğun olarak az gelişmiş bölgelerden gelen göçe ve kalifiye olmayan işgücüne öncelik verilmesi için gayret gösterilecektir.²⁵

Hükümet gerçekten de bu talimatların arkasını getirir ve sonraki dönemde, yerel İş ve İşçi Bulma Kurumları'nı güçlendirip, doğal afetlerden, depremlerden, yangınlardan ve su baskınlarından etkilenmiş kişilerin ya da köy kalkınma kooperatiflerine üye olanların istihdamını kolaylaştırarak, bu amacın gerçekleşmesi için çalışır. 1962 yılında Tarım Bakanlığı tarafından kuru-

dişleri artınca Türkiye'deki işsizlik sorununa bir çare bulunabilecek mi? b. Alman toplumu ve çalışma ortamıyla karşı karşıya geldikleri zaman Türk işçiler ne tür sorunlar yaşıyorlar? c. Endüstriyel ortamda yeni bilgiler edinen Türk işçileri ne tür ilerleme ve hareket imkânına sahipler? d. Yurtdışında daha uzun süre kalanlar ana vatanları ile nasıl bir ilişki kuruyorlar ve Türkiye'ye dönecekleri zaman için iş beklentileri neler?», *a.g.e.*, s. 112. Konu hakkında ayrıca bkz. Ahmad F., *Turkey. The Quest for Identity*, Oxford, 2003, s. 124.

24 Abadan-Unat, N., *a.g.e.*, *Bildungswerk Europäische Politik* derlemesi içinde, s. 104-105. Köylerle ilgili olan veriler daha az güvenilir, zira köylerden göç eden birçok insana başvuru anında menşeleri sorulduğunda son yıllarda oturdukları ve yola çıktıkları yeri değil de doğum yerlerini –yani köylerini– söyledikleri varsayılmaktadır. Türk göçmenlerin menşei konusunda bkz. **Tablo 1.6.**

25 *A.g.e.*, s. 25. Türkiye'de 1960 askeri darbesi sonrasında bir kalkınma planı başlatılır. Millî planlama askerlerin baskısı sonucunda ve sivillere güç tesliminden önce yeni anayasaya dâhil edilir. Dolayısıyla, 1. Beş Yıllık Kalkınma Planı 1963 yılından itibaren hayata geçirilir.

lan Köy Kalkınma Kooperatifleri, ülkenin geri kalmış ve kırsal kesimlerinin gelişim ve üretimlerini teşvik etmek amacıyla, 1965'te Kooperatifin İşgücünü Değerlendirme Projesi'nin tamamlayıcı bir parçası haline gelir. Sayıları zaman içerisinde önemli ölçüde artarak yetmişli yılların başında bini aşan bu kooperatifler, gerçekte beklenen sonuçları sağlayamaz, daha ziyade ayrıcalıklı bir istihdam yolu ve uzun zamandan beri bekleme listelerinde bulunanlar için bir çıkış kapısı olarak işlev görür (bu nedenle de konuşma dilinde Almanya Kooperatifleri adını alır). 1973 yılına kadar ortalama 42.500 gidiş kooperatifler aracılığıyla gerçekleşir.²⁶

Sonuç olarak, göç etme arzusu Türkiye'de çok hızlı biçimde yaygınlaşarak, Doğu'daki en uzak köylere kadar uzanır; göç ise göç zincirlerinin güçlenmesi sayesinde, bağlantı yolları gittikçe kuvvetlenerek önemli boyutlara ulaşır. Nitekim yetmişli yılların başlarında Berlin'de ve Batı Almanya'da gerçekleştirilen bazı alan çalışmaları, göç zincirlerinin daha ziyade kırsal bölge ya da köy menşeli göçmenler arasında geliştiğine dikkat çekmektedir.²⁷ Afetlerden etkilenmiş bölgelere uygulanan ayrıcalıklı muamelede görüldüğü gibi, bölgeleri temel alan özel istihdam kriterleri belirlenmesinin, çoğu zaman aynı aileye veya köye mensup kişilerin yola çıkarak aynı işveren nezdinde ya da aynı Alman şehrinde işe alınmasını kolaylaştırdığı aşikârdır. Fakat göç zincirleri, bunun haricinde, kırsal bölgeler ile şehir arasında meydana gelen iç göçte yer edinmiş dinamiklerden başlayarak, evlilik stratejilerine, ülkedeki etnik ve dini azınlıklar gibi bazı grupların kendilerine has toplumsal yapı özelliklerine kadar uzanan başka unsurlardan da beslenmektedir. Türk toplumu kendine has özelliği içindeki farklı etnik, din ve dil aidiyetlerinin aynı anda tüm karmaşıklığıyla bir arada bulunmasından ileri gelir. Cumhuriyetin kurulmasından sonra, Türk devlet ve kimliğinin inşa sürecinde ülkeyi birleştirmeye yönelik yoğun kültürel ve siyasî çalışmalar, yeri geldiğinde baskıcı ve otoriter yollara da başvurarak, her ne kadar homojen ve içinde kenetlenmiş bir top-

26 1965 yılında 150 civarında kooperatif kurulur, ancak sonraki yıllarda sayıları önemli ölçüde artış gösterir. Kooperatifler sayesinde 1966 ile 1968 arasında kalifiye olmayan işgücü sıfatıyla Almanya'ya 20 bin kişi; 1973 yılına kadar ise toplam 42.500 kişi gider. Bkz. Eryılmaz A., "Wie geht man zur Arbeit nach Deutschland?", Eryılmaz A., Jamin M. (der.), *a.g.e.* içinde, s. 409; Tuna O., Ekin N., II. Rapor, s. 135-148. Paine S., *a.g.e.*, s. 67. *Milliyet*, 10 Nisan 1972. İşçi dövizlerinin kooperatiflere etkileri konusunda bkz. De Tapia S., *L'impact régional en Turquie des investissements industriels des travailleurs émigrés*, Paris, 1996. Nermin Abadan-Unat'ın incelemesinde, siyasetçilerin seçim amaçlı kullanımından da bahsedilmektedir, s. 91-92.

27 Gitmez A., Wilpert C., "A Micro-society or an Ethnic Community? Social Organization and Ethnicity amongst Turkish Migrants in Berlin", Rex J., Joly D. vd. (der.), *Immigrant Association in Europe* içinde, Aldershot, 1987, s. 86-125.

Türklerin yaşamış olduğu göç süreçleri çok değişik özellikler taşımaktadır. Özellikle ilk göç eden işçilerin kalifiye niteliklerinin yanı sıra özellikle kadın işçilerin eğitim düzeyleri de o yıllarda gelen İspanyol ve Yunan işçilerinden farklıydı. Düsseldorf havalanına inen bir grup Türk işçisi.

lum ortaya çıkarmayı amaçlasa da, Türkiye'deki azınlıkların özelliklerini ve sosyokültürel farklarını ortadan kaldıramaz. Özellikle kendi aralarında dil ve din bakımından birbirinden ayrışan Kürtlerle birlikte Alevi, Çerkez ve Lazların yaşadığı Anadolu'dan gidişler baş gösterdiği zaman, ülkenin heterojen yapısı göçüne de yansır. Ne de olsa göç, Kürtler gibi bazı azınlıklar için sadece zenginleşme ya da sosyal sınıf atlama değil, kimliklerinin tanınması ve beyanı açısından da toplumsal bir özgürleşme fırsatı olarak görülür. Almanya'da bölgesel, etnik ya da dini aidiyet, grubun içinde gelişen dayanışma şekillerinin etrafında kuvvetlenir. Bu dayanışma bazen iş ve ev arayışında, evliliklerin düzenlenmesinde ya da, daha basit şekliyle, bazen toplumsal bir kontrol görevi de üstlenerek, günlük ufak tefek mesele ve sorunların çözülmesini kolaylaştıran daimi bir varlık şeklinde kendini gösterir. Hemşehrilik, sayesinde yurt dışında sosyal ilişkilerin örüldüğü ve Türkiye'deki köyleriyle bağların güçlendiği su götürmez bir değeri temsil eder. Fakat hemşehrilik, aynı zamanda, göçün neden olduğu yadırgamaya ve düşünmeye alışkın olmadıkları, tanımadıkları ya da daha basit şekliyle kendilerini hapsedilmiş hissettikleri millî ve kültürel aidiyetin çoğu zaman net ve keskin parametreleri ile karşı karşıya gelmek durumunda kalan göçmenler için dışarıdan, ev sahibi toplum tarafından oluşturulan kimlik belirleme sürecinden kaynaklanan yön şaşırmasına karşı bir yer edinme ve kendini belli noktalara yerleştirme yoludur. Bu eksen-

de kurulan hemşehrilik ve göç zincirleri örneklerine, ileride de görüleceği gibi, daha yakın zamanlarda ikinci ve üçüncü kuşakları ilgilendiren evlilik stratejilerinde de rastlanmaktadır; ancak burada, görüngünün boyutunun anlaşılması için 1981 ile 1982 yılları arasında sosyologlar Czarina Wilpert ve Ali Gitmez tarafından gerçekleştirilen detaylı ve ilginç bir alan çalışmasında ortaya konan sonuçlara bakmak gerekir. Bu araştırmalar Doğu Anadolu grupları arasında Berlin'deki bazı göç zincirlerinin çarpıcı örneklerini ortaya koymaktadır. Örneklerden birinde, toplam 180 kişi olmak üzere, aşağı yukarı otuz beş aile İç Anadolu'nun birkaç köyden oluşan küçük bir bölgesinden gelmektedir (aynı grup Stuttgart'ta yaklaşık 200 kişi ile temsil edilmektedir); 550 kişiden oluşan 100 aile Erzincan'dan; 1050 kişi ile 140 aile Urfa'ya bitişik altı köyden; yaklaşık 1850 kişiden oluşan 250 Kürt ve Müslüman olmayan aile ise Siirt'ten gelmektedir.²⁸

Sözü edilen, yurtdışındaki işçiliğe bağlı göçle gelişen yeni bir görüngü değildir, zira Türkiye'de ellili yılların başlarından itibaren kentleşme ve kırsal alanların terk edilmesi sürecine bağlı olarak, iç göçte yapısı zaten oluşmuş ve belirginleşmiştir. Aynı köye ait olma durumu ve akrabalık ilişkileri, belli başlı şehirlerin dışına itilmiş büyük gecekondu yerleşimlerinin çekirdeklerinin oluşmasını sağlayan hayali haritayı teşkil etmenin haricinde, “[Türk köylüler] başka ilişkiler, kentsel ve millî kimlikler tarafından değiştirilip yutulunca ya kadar dayanışma ve yardımlaşmanın tek temelini oluşturmaktadır.”²⁹ Göç sürecinde, Avrupa'ya gitme kararının şekillendiği orta durak ise birçok defa mahallelerin kendileridir.

Farklı göçmen toplulukları hakkında yaşadığımız çağın farklı dönemlerinde ve farklı ülkelerde gerçekleştirilen birçok çalışma ve alan araştırması tarafından da ispat edildiği gibi, göç zincirleri yurt dışındaki göçmenlerin sos-

²⁸ Gitmez-Wilpert, *a.g.e.*, s. 94-95. Bölgesel, yerel, etnik ya da dini (*confessional*) temellere dayanarak kurulan mikro-toplum örneği olarak ele alındığında, Fransa ve Belçika gibi başka ülkelere yapılan Türk göçleri de kaydedilmektedir. Brüksel'de, çoğunlukla Afyon bölgesinden gelen insanların oturduğu Skaerbek mahallesini örnek gösteren Altan Gökalp'e göre “Türk göçünün demografik, etnokonfesyonel (*ethno-confessional*) yapısı bir göç zincirinin sonucudur. ‘Göçmen Türk topluluğundan’ bahsetmek, söz konusu grubun durumunu betimlemek için çoğu zaman uygunsuzdur (*improper*): nitekim yapısının sıklıkla etnik, dini ve bölgesel bir temel üzerinde işlemiği görülebilir”. Gökalp A., “Conjoints et stratégies matrimoniales dans l’immigration”, *Cemoti*, 21, 1996.

²⁹ Karpat H. K., *The Gecekondu. Rural Migration and Urbanization*, Londra/New York, 1976, s. 86. Alıntı yapılan ve İstanbul'daki üç semti inceleyen çalışma, bir zamanlar belli başlı Türkiye şehirlerini çevreleyen ve artık onların bir parçası hâline gelmiş gecekonducular üzerinde gerçekleştirilmiş başlıca araştırmadır. Bu nedenle aynı zamanda, Türkiye'de köyden şehre uzanan göç üzerine, bir ekip çalışması ve yıllar süren bir saha araştırmasıyla desteklenerek yapılmış, detaylı bir analizdir.

yal organizasyonunu oluşturan dinamiklerde çok önemli bir rol oynamaktadır. Yine de bunlar ne sosyal ilişkilerin temelinde yatan tek modeli, ne de göçün önkoşulunu oluşturur. İstihdam yıllarında tek başına yola çıkan ya da akraba ilişkilerine güvenmeden yurt dışına yerleşerek ilk ilişkilerini komşular veya iş arkadaşları gibi başka ortamlardan gelen insanlarla kuran çekirdek aile sayısı az değildir. Burada vurgulanması gereken nokta, Türk göçünün çok yönlü ve karmaşık olduğunu göstermesinin yanı sıra, onu homojen bir görünüşü olarak gören; başka bir temel üzerinde de olsa, yurtdışında tekrar bir araya gelen, kendi içinde kenetlenmiş bir insan topluluğundan ibaret sayan imajı yalanlamasıdır. İlk gidenlerle onları altmışlı yılların ikinci yarısında izleyenler arasında eğitime ve mesleki bilgiye ya da şehir hayatına aşinalık derecesine bağlı farklılıklar, dini ve etnik farklılıklar ile birlikte, birbirinden epeyce ayrı profiller ortaya koyarak göç süreçlerini etkilerler. Öyle ki bu farklı göç süreçlerinde bir neden-sonuç ilişkisi belirlenemeyeceği gibi zaman içerisinde düzenli bir ilerleyiş gözlemlemek de mümkün değildir. Kırsal kesimlerden Almanya'ya yapılan göçler, şehir kaynaklı göçün yerine geçemez; çünkü farklı göç süreçleri üst üste gelip aynı anda varolmaktadır. Bu yönü hesaba katmak toplum tanımında olduğu gibi Türk göçünü de yekpare, sabit ve düzenli dinamiklere göre yapılmış ve düzenlenmiş bir süreç olarak incelemenin son derece sınırlayıcı olabileceğini ortaya çıkarır. Türk göçünün temelinde, kişilerin aynı ülkeden gelen başka göçmenlerle ilişki kurarak, bazen de çatışarak, göçmen ve yurtaş olarak kendi kimliklerini belirlemeleri açısından ister istemez etkili olan “farklılaştırılmış şartlar” bulunmaktadır. “Çok çabuk kabul gören”, homojen, farksızlaştırılmış, aynı hareket ve mekanizmalara tabi kılınan bir göç imajını eleştiren Cezayirli sosyolog Abdelmalek Sayad'ın belirttiği gibi, göçler göçün şartlarını ve nihai özelliklerini belirlemekle birlikte, göçün kendisinden önce varolan bağımsız bir başlangıca sahip farklı *yörüngeler (trajectoires)* üzerinde kurulur. Göçün *dışından* etki eden bir dizi değişken –“gelişlerinden önce göçmenlerin zaten taşıyıcısı olduğu sosyal özellikler, eğilimler ve toplum tarafından belirlenmiş davranışlar”– değişik *farklılaştırma süreçlerine* ve dolayısıyla da davranışlara ve ek olarak, insanların kendilerini belirli bir şekilde algılamalarına neden olmaktadır.

Türk göçünde de “farklı göçmen tipolojilerinin göçün içerisinde oluşturdukları farklılaştırılmış yörünge (ya da güzergâh) sınıfları (*classes diversifiées de trajectoires ou itinéraires*)” tarafından belirlenen “farklı göçmen ku-

şaklarının (*génération*)”,³⁰ yani göçe “farklı hayat verme (*générer*) şekillerinin”, bir arada olduğu görülmektedir. Yine Sayad’ın belirttiği gibi: “Göçte kronolojik olarak aynı evreye ait olup (örneğin, aynı yaş ve dönemdekiler) *hayat verme şekli (mode de génération)* farklı olan göçmenler”,³¹ tüm davranışlarında farklılık gösterebilirler.³² Bu, mutlaka kırsal kökenli ve muhafazakâr oldukları varsayılarak Almanya’daki Türk göçmenlere yakıştırılan, ancak onları yansıtmayan sabit ve tekdüze imajı kişisel olarak tecrübe edip, ona karşı durmak zorunda kalan birçok Türk göçmenin çoğu zaman tanıklıklarında anlattıkları bir durumdur.

YÖRÜNGELER: TÜRK GÖÇÜNDE TOPLUMSAL CİNSİYETLER VE KUŞAKLAR

İlk gelen göçmenlerin çoğu sosyal aidiyetlerinin farkındadır; bir taraftan kültür sahibi şehirli sınıfa ait olduklarını vurgularlarken, diğer taraftan Alman kamuoyunun önyargı ve genellemelerinin odaklandığı, sadece geri kalmış, okuma yazma bilmeyen ve fazla bir gereksinimi olmadığı varsayılan tipik *Gastarbeiter* imajından kendilerini uzak tutma eğilimindedirler. Toplumsal açıdan farklı olduklarını ifade ederek, göçmenlerin kendileri göçün heterojen bir görüngü olduğunu ve farklı özneleri kapsadığı gerçeğini, vurgulamak niyetindedir. Buna rağmen, aynı zamanda, çok net sosyal ayrımlar da ortaya koymaktadırlar:

[Daha ilk yıllarda bile] çok önyargı vardı. Bir gün Alman bir *Vorarbeiter* [grup başı] bana nereden geldiğimi sordu. Ben Mersin’e yakın olan Adana’dan geldiğim için Güney’den deyince bana ‘senin Anadolu’lu olmadığını anlamışım’ dedi. Ben uzun zaman eğitim gördüm, modern bir insanım, Türkiye’de yaşıyordum ve buraya gelmeye karar verdim. Ama o zamanlar köylerden gelmek isteyen başka insanlar da vardı. Onların da hakkı vardı. Hep demokrasiden söz ediliyor, gelmeleri engellenemezdi. Onlar cahil, geleneklere bağlılar, ama aynı zamanda saf ve basit insanlar oldukları için önyargılara benim gibi cevap veremiyorlar... Başka bir defasında bir havayoluunda çalışan bir Alman başka birine, biz Türklerin hep renkli, mor, kırmızı, yeşil, sarı kıyafetler giydiğimizi söylemişti... Seni tanııyorlar ama he-

30 Sayad’ın burada alıntı yapılan orijinal Fransızca metninde *génération* kelimesinin (ve İtalyancada korunabilen ancak Türkçede kaybolan) iki farklı anlamı (kuşak ve hayat verme), yazarın ifade ettiği kavrama etimolojik bir dayanak sağlamaktadır – ç.n.

31 *Hayat verme şekilleri* veya *Kuşakları* farklı olan göçmenler. Fransızca orijinal metin için bkz. Sayad A., *La double absence. Des illusions de l’émigré aux souffrances de l’immigré*, Editions du Seuil, Paris, 1999, s. 67 – ç.n.

32 Sayad A., *a.g.e.*, özellikle Üçüncü Bölüm, s. 43-87.

men hakkında fikir yürütüyorlar, onlara göre okuma yazması olmayan cahilin tekisin.³³

Ben Edirneliyim, Avrupalıyım. O Anadolu'dan gelenler gibi değilim, Avrupa kültürüyle yetiştim. Zaten Edirne de Trakya'da... Çok farklı, giyimden kuşamdan hemen fark ediliyor... Ayrıca ben okudum, sonradan Almanya'ya geldiğim için bitirmemiş olsam da liseye gittim.³⁴

Önce gelen biz ilk kuşaklarla sonradan gelenler arasında çok büyük fark var. Önceleri bize kötü gözle bakıp kültürsüz olduğumuzu düşünüyorlardı. Sonra köylerden gelmeye başladılar. Onlar sanki hâlâ Türkiye'delermiş gibi giyinmeye devam ediyorlar. Geleneklere bağlı kalıyorlar. Ailelerini de yanlarına çağırma başladıkları zaman da âdet ve göreneklerini hiç değiştirmeden iyice hâlâ köydelermiş gibi davranıyorlardı. Kapalı gruplar oluşturdular. Çok dindar oldukları için burada da dinî etkinlikler düzenlemeye başladılar.

Sanki iki ayrı sınıf gibiyiz. Biri Almanlarla iletişim kuran, modern bir sınıf, diğeri ise din üzerine kurulmuş, bağnaz ve içine kapalı bir sınıf.³⁵

Bu tanıklıklarda bir takım dikotomik kategorilere indirgenebilecek tanımlayıcı özelliklere sahip iki grup arasındaki ayırım net olarak ortaya çıkmaktadır; gelenek-modernlik, şehir-köy, laiklik-din. Ayırım hayatın sıradan yönlerinde de ortaya çıkan kültürel kodlamalara göre meydana gelmektedir: Giyim ve beslenme tarzı, kendini ifade etme ve başkalarıyla ilişki kurma şekilleri. Her ne kadar bu ayırım, ortak özelliklere sahip, yekpare bir Türk toplumu olduğu varsayımını çürütmek için ilk kuşak ve 'öncü' göçmenlerin anlatılarında tekrar edilse de, burada vurgulanması gereken başka bir nokta da bulunmaktadır ki, bu tip bir ayrışma göç alanında doğup, ev sahibi olan Alman toplumuyla kurulan diyalektik ilişki içinde gelişmemiştir. Göçün ilk evresinin baş aktörlerinin yurtdışındaki sosyal aidiyet vurgusu, *Gastarbeiter* olmanın getirdiği kalıcı ötekilik durumundayken başlamaz. Buldukları toplumdaki yerlerini meşru kılmak istercesine, kırsal kökenli, başka adetlere sahip, başka nedenlerden dolayı yola çıkmış kimselerle araya mesafe koyarak farklı olduklarını belirtmeleri ise Almanlar tarafından uygulanan ayrımcılık ya da dışlamalara bir cevap olarak doğmaz. Bu sosyal ayırımın kökenini daha ziyade el lili ve altmışlı yıllarda Türkiye'de meydana gelen sosyokültürel değişimlerde aramak gereklidir. Göç bunları sadece daha belirgin hale getirmektedir.

³³ Görüşme 5.

³⁴ Görüşme 8.

³⁵ Görüşme D3.

İki insan grubunun arasındaki ayrımın sınırlarını, modernlik fikri belirlemektedir. “Modern olmak”, insanların kendilerini tarif edişlerinin ötesinde, elit göçünü farklı kılan şeydir; bu sadece eğitilmiş ve laik olmak, kadın-erkek eşitliğini savunmak değil, toplum nezdinde belirli bir şekilde davranıp, kibar olmak anlamına da gelmektedir. Türkiye’de modernlik konusundaki söylemler, devletin ve millî birliğin oluşum sürecini şekillendirerek, Cumhuriyet tarihinin üzerinde geliştiği teorik temeli teşkil eder. Osmanlı Devleti’nin dağılmasından sonra yürütülen Millî Mücadele sonucunda kendisi de eski bir İttihadçı olan Mustafa Kemal’in de içinde olduğu yönetim yeni Türk devletinin oluşması için temel alınan fikir hızlı bir modernleşme süreciyle birlikte toplumda, toplumun idaresinde, ekonomide ve askerî düzende radikal bir değişimin gerekli olduğudur. Bu değişimin modeli Avrupa ve Avrupa medeniyetidir. Cumhuriyetçilerin ideolojisine göre güçlü bir millet ancak Batılılaşma sayesinde oluşabilir. Batılılaşma ise, siyasetten dine, dilden kültürel üretime varıncaya kadar, kamu hayatının tüm boyutlarını kapsayan bir dizi reform aracılığıyla meydana gelmektedir. Eğitimde, sosyal hayatta, giyimde, müzikte, mimaride ve sanatta Batılı normlar benimsenir. Osmanlı İmparatorluğu’nu hatırlatan her şey kriminalize edilerek modernlik dışı olmakla itham edilirken, İslâm da yeni toplumun gelişimini engelleyen bir fren gibi görülür.³⁶ Tüm yerel ve otonom ifadelerle karşı takındığı otoriter ve baskıcı davranışın ötesinde, Mustafa Kemal’in ülkeye dayattığı değişimde modernleşme söylemi o kadar yaygınlaşır ki, sadece elitlere değil, toplumun tüm kesimlerine işler. Modernliğin kurumsal, ritüel, sembolik ve sanatsal tezahürleri yirmili yıllardan itibaren Türklerin kolektif bilincinin yapısal elementleri hâline gelir. Toplumu bir düzene sokup sınıflara ayırmak için bir takım araçlar sunulur. Başları açık, kamu dairelerinde veya okullarda erkeklerin yanında çalışan, bağımsızlığını elde etmiş kadınlar, temel çocuklar ve okul merasimlerinde görevlendirilmiş gençler aracılığıyla olduğu kadar devlet tiyatrolarında gösterilen oyunlar, senfoni orkestrası, opera ve bale gösterileri aracılığıyla da insanların, fikirlerin ve olayların ölçülerek yargılandığı dış görünüş ve davranış şekillerinin resmi standartları belirlenir.³⁷

Ellili yıllarda, Marshall Planı’nın yardımları sayesinde de, tarımı modernleştirme politikası uygulanmaya başlandığında, iş arayan binlerce kişi

³⁶ Bozarslan Hamit, *Türkiye Tarihi İmparatorluktan Günümüze*, İletişim, İstanbul, 2015; Zürcher Erik J., *a.g.e.*

³⁷ Bozdoğan S. ve R. Kasaba, *a.g.e.*, Seattle, 1997, s. 5.

kırsal kesimlerden büyük şehirlere, özellikle de İstanbul'a doğru göç etmeye başlar.³⁸ Şehirlerin boyutları hızla büyür, köylerdeki toplumsal ağların tekrar örüldüğü geniş, kayıt dışı yerleşim yerleri türemeye başlar.³⁹ Yeni sakinlerin gelişi şehirlerin içinde büyük toplumsal çatışmalara neden olur; göç şehrin modernliğine dışarıdan yapılmış bir istila olarak algılanır.⁴⁰ İstanbullu orta sınıf, daha küçük ölçekte de diğer şehirlerin orta sınıfları, ülkenin en geri ve zor durumdaki bölgelerinden adetleri, görenekleri, zevkleri, gelenekleri ile gelen köylülerle doğrudan karşı karşıya kalarak, kendi tanımlama ve toplumsal inşa parametrelerini bulurlar. Modernliğin genel olarak kabul gören kodlarına karşılık vermemek bir tarafın dışlanmasına, diğerinin ise kendisini manevi açıdan üstün görmesini meşru kılar. Türk şehirlerindeki dışlama dinamiklerinin temelindeki argümanlar, sonradan Almanya'ya ilk gidenlerin tanıklıklarında ortaya konanlarla aynıdır. Bu kişiler farklı bir toplumsal kökenden geldiklerini vurguladıklarında, aslında sadece Türk toplumunun kendi içine has bir sınıf ayrımını ülkelerinin dışında tekrarlamaktan başka bir şey yapmamaktadırlar. Yine aynı yargı ve değer parametrelerine göre, ancak modern ve Avrupalı bir medeniyetin gerektirdiği kriterlerin gerektirdiği şekilde toplum içinde bulunmayı bilmek, Alman toplumunun bazı kesimleriyle çaprazlama (*transversal*) ilişkiler kurmayı mümkün kılabilir.⁴¹ Son olarak, Türkiye'den ayrılışlarından ortalama elli yıl kadar sonra bile, planlanan erken dönüş olasılığının seneler ilerledikçe yok olmasına rağmen, kendi göç projelerinin farklı olduğu vurgusu, yine bu ötekilik söylemi aracılığıyla ortaya çıkar.

38 1950'de resmi olarak 1.166.477 olan İstanbul kentinin nüfusu 1960'ta neredeyse iki milyona ulaşmıştır. İç göç konusunda bkz. Keyder Ç., *Istanbul between the Global and the Local*, Oxford, 1999; Esen O. ve S. Lanz, *Self Service City: Istanbul*, Berlin, 2005.

39 Hemşehrilik Bağları.

40 İstanbul'un, şehir ve kültürünün saflığını ve kendine özgünlüğünü tehdit eden *outsiders*'lar tarafından istila edildiği fikri, kenti konu alan anlatılar ile İstanbul tarihinin bütünüyle bir parçasıdır. Özellikle altmışlı yıllardan itibaren, şehirdeki göçmen varlığı hatırı sayılır bir sayıya ulaştığında, orta sınıfın yaşam tarzıyla zıt düşen, halka ait ve geleneksel olan göçmen kültürü hakkında, bu istila kavramına dayalı stereotipler ve etiketlemeler yayılır. Öncü A., "Instanbulites and the Others: The Cultural Cosmology of Being Middle Class in the Era of Globalism", Keyder Ç. (der.), *Istanbul between the Global and the Local* içinde, Oxford, 1999, s. 95-120.

41 Ortak bir Avrupa kültürüne sahip olmak, tiyatroya gitmek ya da klasik müzik dinlemek gibi zevkler ve kültürel alışkanlıklar paylaşmak, ülkeler arasında farklar olsa da siyasî ve entelektüel meraka sahip olmak, sıkça Alman vatandaşlarıyla ortaklaşma sağlayan nedenler olarak açıklanmaktadır. Bu, özellikle siyasî ve sosyal derneklerin kurucu ve temsilcileri ile birlikte Berlin'de Türk kültürünü temsil eden kişilerle de yapılan görüşmelerde ortaya çıkmaktadır. Beşinci Bölüm, s. 193.

İLK GİDİŞLERİN ALTINDA YATAN NEDENLER SADECE PARA İÇİN DEĞİL... AVRUPA'NIN CAZİBESİ

Cevabı merak uyandırabilecek sorulardan biri yükselen bir orta sınıfa mensup, şehirli olmanın verdiği bazı ayrıcalıklardan zaten faydalanan ve özel bir yoksulluk durumunda bulunmayan kişilerin kendi ülkelerini neden bırakmaya karar verdiğidir.

1964 yılına ait bir gazete makalesinde şöyle yazmaktadır:

Bir gün yolunuz Tophane'ye⁴² düşerse, orada İşçi Sigortaları binasının önünde, kasketli Anadolu çocuğundan, siyah meşin ceketli asrın şehir delikanlısına... Başı yemenili kadından; takmış takıştırmış, süslenmiş genç kızlara kadar bin bir hikâye ile dolu [her birinin gayesi farklı] yüzlerce insan göreceksiniz... [mesela bir kadın] kocasını adam etmek istiyor... Bir diğeri, belki aşkını unutmak için uzaklara kaçmak ihtiyacında! Bir şeyler görmek, öğrenmek arzusu ile gitmek isteyenler de var içlerinde.⁴³

Gerçekten gidişleri açıklayan nedenler birbirinden çok farklıdır. Hepsinin ortak planı, Almanya'da birkaç yıl veya kenara bir miktar para koymaya yetecek kadar bir süre kalıp kendi sosyal durumunda daha hızlı bir iyileşme sağlamaktır. Almanya hayat kalitelerinde fark yaratma imkânı sunmaktadır; bu Türkiye'de ekonomik ve siyasal nedenlerden dolayı mümkün değildir. Özel bir işletme kurmak, okumaya devam etmek, Almanca öğrenmek, bir araba satın almak ya da eşlerin anne ve babalarına bağımlı olmadan yeni ailelerine sağlam bir gelecek sunma arzusu, Türk göçmenlerin işaret ettiği nedenlerden sadece birkaçıdır:

Ben Türkiye'nin Güneyinde, Adana'da oturuyordum. Ev hanımıydım, kocam büyük bir fabrikada elektrikçi olarak çalışıyordu. Fabrika işten ayrılma iznini çok zor verdi. O dönemde herkes Almanya'ya gidiyordu, o zaman kocam da ben de gideyim, bir bakayım, dedi. O zamanlar kendimize ait bir evimiz vardı, kirada değildik, tarlası olan bir evimiz vardı. Yani kötü durumda değildik... Onun şöyle bir planı vardı: orada dört-beş yıl kalırım, biraz para biriktirim, dönünce de kendi işimi kurarım...⁴⁴

Ablam 1969 yılında Batı'ya, Ulm'a geldi. Onun burada olması bizi de bir şekilde gelmeye itti. Ablamız yola çıktığı zaman 'biz de gidelim' 'yaşamaya bakalım' dedik, sanki Almanya'ya gelince her şey her bakımdan, özellikle

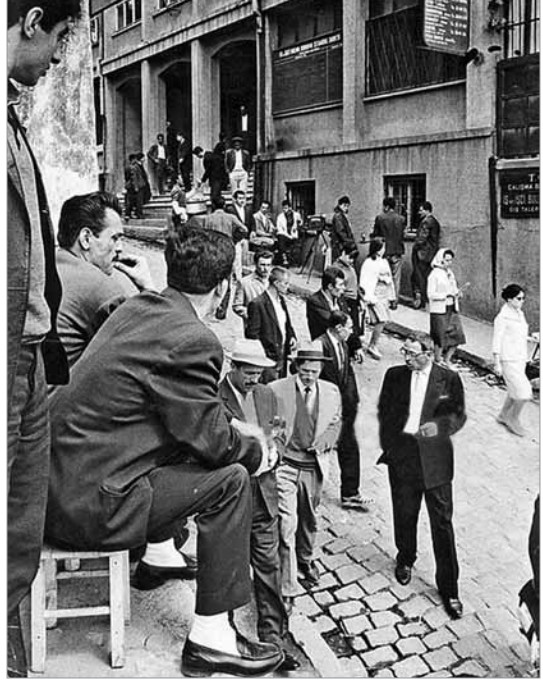
⁴² İstanbul'daki İrtibat Bürosu Tophane'deydi.

⁴³ *Cumhuriyet*, 18 Mayıs 1964.

⁴⁴ *Görüşme 5.*

de para açısından, iyi gidecekmış gibi. Hayat şartlarımızı iyileştirmek istiyorduk [...] Babamın evinde hiçbir şey eksik değildi. Televizyon da vardı. Babam elektronik eşyaların hastasıydı. On iki yaşındayken Türkiye’de elektrik geldiğinde kısa sürede önce radyo, sonra televizyon aldık. İlk televizyon alanlardandık, sonra çamaşır makinası da aldık.⁴⁵

Çünkü biz geldiğimizde birkaç yıl kalıp dönme-yi düşünüyorduk. Mesela ben okuyup dönmek istiyordum. Evet, işçi olarak gelmiş olsam da, Almanya’da okumak daha kolay olduğu için eğitimime devam edip sanat tarihi okumak istiyordum...⁴⁶

İş ve İşçi Bulma Kurumu’nun Tophane’deki binasında umutlar birleşir, kuyruklar Karaköy’e kadar uzanırdı, başvuru, muayene, en önemlisi kabuller buradan gerçekleşir; gidemeyenlerin hüznü burada yaşanırdı. 1973’te parka dikilen Muzaffer Ertoran’ın işçi heykeli ise “komünizmi çağrıştırdığı” için vandallar tarafından parçalanacaktı.

DPT’nin daha önce de bahsedilen araştırmasına göre de Türk işçileri Almanya’ya çeken başlıca faktörler –göçü itme ve çekme faktörlerinin (*push* ve *pull factors*) belirlediği bir fenomen olarak gören göç teorilerini de temel alarak düşünülenin aksine– sadece Türkiye’deki işsizlik değil, Almanya’daki aylık ücretlerin daha yüksek olmasının yarattığı çekim, sermaye biriktirebilme olasılığı, yeni bilgiler edinme umudu ve, son olarak, dünyayı tanıma arzusudur.⁴⁷ Daha net bir şekilde söylemek gerekirse, görüşme yapılan insanların

⁴⁵ Görüşme 1.

⁴⁶ Görüşme 11a.

⁴⁷ Abadan N., *a.g.e.*, 1966, s. 107. Yazar, farklı sosyoloji araştırmalarının sonuçlarının kıyaslandığı bir başka araştırmada, daha yüksek bir ücret kazanma arzusunun, özellikle köylerden gelenler arasında, neredeyse tek sebep olarak öne sürüldüğünü vurgular. Birden fazla sosyoloji araştırmasının karşılaştırıldığı ve menşein (şehir/köy) değişken olarak ele alındığı başka bir tabloda eğitim

% 20'si para biriktirmek istediğini, % 18,6'sı kendine ve ailesine daha iyi bir gelecek sağlamak istediğini, % 17,4 mesleki bilgilerini ve tecrübelerini arttırmak istediğini, % 14,8'i bir araba almak istediğini, % 19,3'ü okumak istediğini, % 6,7'si bir ev inşa etmek istediğini, % 4,5'i kendi işletmesini kurmak için malzeme, alet ve teçhizat almak istediğini, % 3'ü Dünya'yı görüp Almanca öğrenmek istediğini, % 0,6'sı ise borçlarını ödemek istediğini belirtmiştir.⁴⁸ Her koşulda, çeşitli nedenlerin arasından yurtdışında kısa bir süre geçirme fikri daima ortak özellik olarak öne çıkmaktadır. Hayatla ilgili projelerin tam anlamıyla gerçekleştirileceği yer ise hâlâ Türkiye'dir. Almanya'ya göç, gidenlerin niyetinde, kendi ülkelerinde istikrarlı ve bağımsız bir yaşamın maddi şartlarını hazırlayacaklarını umdukları kısa bir dönemi temsil etmektedir.⁴⁹ Ayrıca bu kanı, Türk hükümetinin sözleşmelerle işgücü ihracını düzenlemeye karar verdiği zaman düşündüğü planla da kısmen örtüşmektedir. Hükümetin niyetine bakıldığında, yurtdışındaki istihdam sadece göçmenlerin ülkelerine gönderdikleri dövizlerin sermaye olarak akmasını değil, ülkenin modernleşmesini de sağlayacaktır. Türkiyeli göçmenler Almanya'da buldukları birkaç yıl içerisinde modern ve endüstriyel çalışma biçimine alışarak "Batılı" fikir ve hayat biçimini benimseyebileceklerdir. Döndükleri zaman edindikleri teknik bilgi ve kültürel normları Türkiye'ye aktarabileceklerdir. Bu görüş Çalışma Bakanı Bülent Ecevit'in 1963 yılının Haziran ayında Batı Avrupa ülkelerinde çalışanlara yönelttiği konuşmada da ortaya çıkmaktadır:

Vatanını seven her Türk, Batılı gelişmiş ülkelere gittiği zaman, teknik gelişim, yaşam imkânı ya da bu ülkelerin ulaştığı seviye karşısında, yüreğinde buruklukla karışık bir onaylama hissi ve istek duyar. Oysa bu umutsuzluğa kapılmak için bir neden olmamalı, aksine İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kendi gücüyle kalkınan Batı Almanya örnek alınmalıdır.⁵⁰

Türkiyeli kadın ve erkeklerin Berlin'e ve Batı Almanya'ya gitmesine neden olan çekim etkenlerinden biri tüketim mallarını satın almaktır ki, otomobil en çok arzulanan nesne olmakla beraber, radyo gibi elektronik aygıtlar da satın alınacak şeylerin başını çekmektedir. Tüketim malları işçilerin kendi göç tecrübelerine anlam verip onu somutlaştırmalarını sağlamaktadır. Evden

görme, yolculuk yapma, işinden tatmin olmama nedenlerinin daha ziyade şehir kökenli kişiler tarafından öne sürüldüğü vurgulanmaktadır. Paine S., *a.g.e.*, s. 200.

⁴⁸ Abadan N., *a.g.e.*

⁴⁹ Ayrıca bkz. Hunn K., *a.g.e.*, s. 74.

⁵⁰ Konuşma Almanya'daki Türklere yönelik olan bir gazete olan *Anadolu*'nun 1963 tarihli 1. sayısında yayınlanmıştır. BAK, B136/8841.

ve sevdiklerinden uzaklara giderek, fabrikanın zahmetli şartlarında çalışıp yabancı bir ülkede bulunmanın getirdiği zorluklarla yaşamak için yapılan fedakârlığın bir neticesidirler, bundan dolayı da, ödenen bu ağır bedel neticesinde daha büyük bir değer kazanırlar.⁵¹ En nihayetinde Avrupa’da olmalarının elle tutulup gözle görülebilen doğrudan kanıtıdır. Altmışlı yıllarda hâkim olan atmosferi hatırlayan iki göçmenin tanıklıklarında da belirtildiği gibi, ülkelerindeki arkadaş ve akrabalara getirilen ilk hediyeler tam da radyo ve televizyonlardır:

“Bizim köyden gidenler ellerinde radyoyla falan geldiler. 1962’nin sonları; benim de hoşuma gitti.”⁵²

“Buraya gelen bütün arkadaşların rüyası bir Amerikan Chevrolet alıp hemen Türkiye’ye dönmektir.”⁵³

Tüketim malları, maddi refahı temsil ettikleri, kısa zamanda elle tutulup toplumsal olarak kabul gördükleri, ayrıcalıklı sosyoekonomik bir durumun ve göç tecrübesinin sağladığı “başarımın” en azından görünürdeki belirgin bir işareti oldukları için, özel bir öneme sahiptirler. Aynı zamanda modernliğe hızlı geçişi ve eksiksiz olarak yerine getirilmiş bir modernliğin nihai kanıtını temsil ederler. Onlara sahip olmak insanlara toplumsal mevkileri konusunda pazarlık yapma, öznelleşme yöntemleri belirleme veya kimlik tanımlama imkânı verir. Genç kızların göç etme nedenlerini, sıklıkla yeni bir araba ya sahip olup, onu kullanma isteğiyle açıklamaları bir tesadüf değildir. Kandiyoti’nin Türkiye’deki modernleşme sürecinin ürettiği sosyal değişimlerin toplumsal cinsiyet kimliklerine olan etkilerini inceleyen bir çalışmasında belirttiği gibi, kadınlar ellili yıllarda özgürlüğü ve bağımsızlığı ahlâki bütünlük ve belirgin bir bekâret hâli karşılığında elde etmiş bir modern kadın modeli ile yüzleşmek durumunda kalmışlardır. Modern kadının rahatsız edilmeden, taciye uğramadan toplum içerisinde hareket edebilmesi gerektiği için kendini nötr ve cinsel olarak müsait olmayan bir kadın imajına gönderme yapan kod ve işaret sistemini yönetebilmesi gereklidir. Kadınlar, bu “kimlik gerilimi”

51 Nesnelerin belirlenmiş değerlerine bağlı fiyatlarını aşan değerlerin oluşumunda yapılan fedakârlıkların önemi konusunda bkz. Simmel G., *Paranın Felsefesi*, 2014. Ayrıca bkz. Appadurai A. (der.), “Introduction: Commodities and the Politics of Value”, *The Social Life of Things*, Cambridge, 1986.

52 Jamin M., *a.g.e.*, s. 208. Türk basınında çıkan makalelerde, Almanya’da zengin bir hayata kavuşmanın çok daha kolay olduğunu kanıtlarcasına, sürekli son model araba, transistörlü radyo kazanan veya hediye edilen kişilerin, erkek ve kadın işçilerin haberleri yer almaktadır.

53 *A.g.e.* Bu tanıklık bir mühendise aittir. Ayrıca bkz. “Almanya’ya giden İşçiler. Neşe içinde hareket eden kafiledükilerin hepsi para biriktirip birer otomobil almak niyetinde”, *Hürriyet*, 26 Şubat 1961.

içerisinde, sahip oldukları farklı toplumsal mevkilere göre, hem bağımsız kişiler hem de kadın olarak kendilerini kanıtlamak için çeşitli yollara başvururlar. Bu durum özellikle şehirli orta sınıfa mensup kadınlarda geçerli olup, karşı cinsle gerçekleştirilen vakit geçirme ya da sosyalleşme alışkanlıklarını sınıflar ya da ofisler gibi anonim mekânlara taşımak suretiyle tüketim seviyesini yüksek tutarak veya kendine ait bir araba kullanarak meydana gelir.⁵⁴

Herkesin derdi, herkesin şartları başka başkaydı... Şişli'de oturan Neptün Akyıldız ise: "Yabancı bir memleketi, Avrupayı görmeye geldim," diyordu. Anlattığına göre, annesiyle babası ayrılmışlardı... Genç kız, tedavi edilen annesine para gönderiyor ve bir müddet Almanyada çalışmayı arzu ediyordu... Tanınmış şantöz Gönül Turgut'un kızkardeşini de Berlin'de aynı lojmanda gördüm ve konuştum.... Sabahat Turgut 8 aydır Almanyada olduğunu söylüyordu. Nişantaşı kız ortaokulunu bitirmiş, sonra da Avrupaya gelmeye heveslenmişti. Şimdi, kafasına koyduğu bir gaye vardı ki, o da mutlaka bir arabaya sahip olmaktı... Siyah saçlı esmer genç kız: "Para biriktiriyorum... Türkiyeye mutlaka bir otomobil ile döneceğim..." diyordu. Otomobil almaya heveslenen genç kızlardan biri de Nurşen Yurdakul'du... İstanbul'da ortaokulu bitiren Nurşen, Berlin'deki çalışma hayatından memnundu ve daha beş sene kalmak niyetindeydi buralarda... Bir beyaz Opel otomobil almayı aklına koyduğu için şimdiden direksiyon dersleri almağa başlamıştı... En geç 7-8 ay sonra bu arzusunun gerçekleşeceğini söylüyordu...⁵⁵

Ellili yılların ortasından itibaren ve daha yaygın olarak altmışlı yıllarda, Türkiye'deki sanayileşme sürecinin başlayıp halkın ülkenin Doğu illerinden Akdeniz kıyılarındaki büyük şehirlere büyük çaplı göçler gerçekleştirdiği senelerde, Türk vatandaşlarının ve özellikle de orta sınıfın özenmesi gereken modernlik tasavvurunda bir değişiklik meydana gelir. Daha yaygın olan Avrupa ölçütlerinin yanında, haftalık dergiler, Kuzey Amerika ve Avrupa sineması sayesinde *American way of life*⁵⁶ fikri gelişir. Özellikle de tüketimi ve

54 Aynı çalışmada ellili yıllarda çok popüler bir film karakteri olan "erkek gibi olan kadın" Şoför Nebahat'in örneği verilmektedir. O da araba kullanan bir kadındır. Taksicidir, deri ceketli ve kasketlidir, erkeklerle vakit geçirir, ama iffetin ve saflığın simgesidir, ona saygısızlık eden karşısında mutlaka iş arkadaşlarını bulur. Bu durum gerçek aşkı bulana kadar sürer ve o andan itibaren aslında olması gereken hâle dönüştürerek erkeğine boyun eğen gerçek bir kadına dönüşür. Kandiyoti D., "Gendering the Modern", Bozdoğan S./R. Kasaba (der.), *Rethinking...* içinde, s. 113-130. Çağdaş Türkiye'de toplumsal cinsiyet değişimleri konusunda ayrıca bkz. Tekeli Ş., *Women in Turkish Society*, Londra, 1995.

55 *Cumhuriyet*, 4 Ocak 1966.

56 Amerika Birleşik Devletleri'ne doğru bir yönlendirme, 1950 yılından itibaren, "Amerikan tarzının" hayranı olan Demokrat Parti'nin hükümetiyle ortaya çıkar. Niyet Türkiye'yi "küçük bir

1962'den sonra Türkiye Cumhuriyeti hükümetleri tarafından "artan işgücü ihracatı" kalkınma planlarının hedefi olarak kabul edildi. 1960'ta Türkiye'den 2.700 işçi gitmişken 1963'te bu rakam 27.500'e yükseldi. Prof. Abadan-Unat'ın deyişiyle Gastarbeiter (Konuk İşçi) kavramı bu dönemde kullanılır. Düsseldorf Havaalanı'nda bekleyen Türk işçiler.

kişisel refahı ana odağı haline getiren bir hayat tarzı dayatılır. *Bütün Dünya* (*Reader's Digest*), *Hayat* (*Life*), *Time*, *Aile*, *Seksoloji* gibi bazı Amerikan dergilerinin Türkçe yayınlanan benzerlerinde moda ve cinsiyet meseleleri, yemek tarifleri ve turizm, cinsellik ve ev hayatı konuları ele alınarak toplumun davranış biçimleri yenilenir.⁵⁷ Diğer taraftan Hollywood yıldızları da büyük ekranlardan modern bir ülkede yaşamının ne anlama geldiğine dair direk ve çekici bir imaj sunarlar. Türkiye'de geniş toplum kitlelerine en fazla ulaşan kültürel eğlence biçimi olan sinema, birçok göçmenin hayallerini inşa ettiği yerdir.⁵⁸

Amerika" haline getirmektedir. Amerikan hayat tarzının ve tüketim modellerinin yaygınlaşması konusunda bkz. Strasser S. (ed.), *Getting and Spending. American and European Consumer Society in the Twentieth Century*, Washington-New York, 1998.

57 Bkz. Yıldırım U., "Magazin İçerikli Dergilerde Amerikan İmgisinin İnşası", *Toplum ve Bilim*, 94, 2002, s. 211-244.

58 Altmışlı yıllarda Türkiye'nin tamamında ortalama üç bin sinema salonu bulunmaktadır; orta dedede beğeni sağlayan bir film yaklaşık 15 milyon seyirci tarafından izlenmekteydi. Altmışlı yıllarda Batı sinemasından esinlenen yerel bir sinema üretimi gelişmeye başlar. Avrupa'ya göç etmenin ötesinde, İstanbul'a veya diğer büyük şehirlere gitme kararı sinema salonlarında şekillenir. Bu konudaki birçok çalışma arasında ayrıca bkz. Büker S., "The Film Does Not End with An Ecstatic Kiss", Kandiyoti D./Saktanber A., *Fragments of Culture. The Everyday of Modern Turkey*, Londra-New York, 2002, s. 147-170.

Almanya'ya gitmeyi hep istedim. Daha okuldayken, lise sonda tarih öğretmenim bize çok gelişmiş, modern bir ülke olduğunu anlattığından beri. İkinci Dünya Savaşı'nın mağlubiyet ve yıkımından sonra bu kadar kısa sürede kendine gelmesi... Bana çok cazip geliyordu. Dolayısıyla çok merak ediyordum, eninde sonunda mutlaka gidecektim. Sonra o zamanlar sık sık sinemaya gider Amerikan filmleri seyredirdim. Modern hayatı anlatan zamane filimlerdi. Audrey Hepburn ve Doris Day vardı. Almanya'ya gitmek için iş ve işçi bulma kurumuna yazıldığımı öğrendiklerinde iki arkadaşım ve öğretmenim bana "ne güzel... onlarınki gibi bir evde yaşayacaksın sen de. Audrey Hepburn gibi olacaksın... gidince fotoğraf gönder, bize de göster mutlaka" dediler.⁵⁹

Modernlik hemen sınır ötesinde, çok yakında bulunmaktadır. Kısmen Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa ülkeleri tarafından kapanan dış borç sayesinde Uluslararası Para Fonu aracılığıyla ülkeye giren sermaye, ellili yıllarda hâlâ önemli yapısal mâli sorunlarla baş etmeye çalışan Türkiye'de bir iyileşmenin gerçekleşmesine neden olur. Tarımda modernleşme gerçekleştirirken, bazı yörelerde sanayi bölgeleri kurulur ve köyleri ilk defa dış dünya ile birleştiren yeni bağlantı yolları açılır. Ellili yılların sonu ile altmışlı yılların başlarında ülkede canlı, büyük ölçüde dinamik ve hareketli bir hava hissedilir. Türkiye'nin aynı dönemde NATO'ya katılmasıyla, 1950'deki Kore savaşına 25 bin asker göndererek ödediği ağır bedel karşılığında, diplomatik ve siyasî alanda Batılı ülkeler grubuna tam anlamıyla girdiği izlenimi doğar.⁶⁰ Artık değişim hissedilir olmuştur ve boş zamanların değerlendirilmesinde, şehirlerdeki eğlence mekânlarında görülmektedir. Altmışlı yıllar Türkçe Pop müziğin doğduğu yıllardır; Türk şarkıcılar radyoda veya açılan yeni kulüplerde Fransızca, İtalyanca, İspanyolca veya İngilizce şarkı repertuarlarından şarkıları yorumlarlar; '24 mila baci' ve 'La verita' gibi İtalyanca melodiler seslendirilir, Domenico Modugno, Adriano Celantano, Mina, Milva, Rita Pavone, Tony Renis isimler İstanbul ya da İzmir'de çok iyi tanınır...⁶¹ Guido Crainz'ın tarif ettiği şekliyle, görünürde İtalya'nın Savaş sonrası tarihiyle benzerlikler bulunuyor olmasına rağmen, bir bütün olarak ele alındığında Türkiye bir 'ekonomik mucize' yaşamamaktadır.⁶² Şehirli Türk toplumunda bir refah hissedilip, şehirdeki yaşamlarda daha yüksek hayat standartlarının işaretleri

59 Görüşme D3.

60 Bunlar tarihçi Zürcher tarafından aktarılan sayılardır: *Turkey. A Modern History*, Londra-New York, 1993, s. 235 ve s. 351'deki dipnot.

61 Dilmener N., *Bak Bir Varmış Bir Yokmuş. Hafif Türk Pop Tarihi*, İstanbul, 2003.

62 Crainz G., *Il Paese Mancato*, Milano, 2005; *Storia del Miracolo Italiano*, Milano, 2005.

Başlangıçta yalnızca ilkokul mezunu olan erkeklerin oranı % 57 iken bu kadınlarda % 35'e kadar düşüyordu. Ortaokul mezunu erkekler % 14 iken kadınlarda bu oran % 24 ve lise mezunu erkek işçi oran % 3 iken kadınlarda bu % 19'u buluyordu. Ancak bu durum ikinci dönem değişti ve kırsal kesimden daha çok kadın işçi gelmeye başladı.

görülsede, bunların erişilebilirliği hâlâ düşüktür. Henüz başlangıç seviyesinde bulunan bu ileri modernlik şekli, arzu ve beklentileri askıda bırakmaktadır. Almanya'ya giderek insanlar bir an önce gördükleri, işittikleri ve hayalini kurdukları şeyleri kişisel ve somut bir tecrübeye dönüştürmeye çalışır. Hâlen geri kalmış olarak kabul edilen bir dünyaya ait kalıntıların olmadığı bir hayatı Batılı ve gelişmiş bir toplumda doğrudan tecrübe etmek olanağına sahip olurlar.

“Niçin Yurt Dışında Çalışmaya Gidiyorlar? Parasızlık Ve İşsizliğin Yanısıra Avrupa'nın Cazibesi De Yurt Dışına Gidenleri Çekiyor”; 9 Mayıs 1964 tarihli muhafazakâr gazete *Tercüman*'ın attığı başlık böyle. Makale bu soruyu sorarak başlıyor, sonra başka meselelere geçiyor: “Memlekette ne var kuzum? Neden önüne gelen yabancı diyarlara giderek nafakasını orada çıkarmağa bakıyor? Türkiyede huzursuzluk mu var? Çalışanlar rahat edemiyor mu, ailelerini geçindiremiyor mu? Yoksa iş sahaları çok mu kıt?”. Sonra açıklamalar sunarak devam ediyor: “Gidenler yalnız para ve geçim yüzünden gitmiyor. Avrupanın da cazibesine kapılan çok... Yanlış anlamayın. Avrupanın caddelerine, parklarına âşık oldukları için değil. Bunlardan ne çıkar? Hayır, iş orada değil. Nihayet burada şöyle bir Boğaziçi sahilinde oturup, bir kahve içseniz, bütün yorgunluğunuz çıkar, gözleriniz rahat eder... Sokaklarımız delik deşik, kaldırımlarımız çamurlu olabilir. Bunlar mühim şeyler değil, sokak

tamir edilir, çamur temizlenir... Avrupa ile aramızdaki asıl fark insan unsurunda. İşte bunu değiştirmek, daha doğrusu ıslah etmek çok zor. Avrupada insan kıymeti biliniyor. Doğruluk, söze sadakat var, itimat var. [...] Burada insan, bütün dikkatini aldatılmamak için sarf, hatta israf eder. Orada böyle şey yok... Hayvanlara eziyet edildiğini göremezsiniz. [...] Kavga yok, gürültü yok, hır yok, çekişme yok. [...] Almanya gibi memleketlere akının büyük bir sebebi de bu rahatlık, bu huzur. [...] Bizler de bu ortamı yaratmağa bakmalıyız memleketimizde. Geçim işi şüphesiz birinci planda geliyor ama meşhur kelâmdir: İnsan yalnız ekmekle doymaz. Ruhuna da gıda temin etmek şart.⁶³

BEKLENTİLERLE GERÇEKLİK ARASINDA: İLK GELİŞLER VE ALMAN TOPLUMUNUN YARATTIĞI ETKİ

Almanya göçünden doğan beklentilerin büyük çoğunluğunun birer hayalden ibaret olduğunu göstermek için ilk gelişler yeterli olur. Seneler sonra da olsa gazeteler “Almanya bir Cennet değil”⁶⁴ yazacaklardır. İlk yıllarda üç gece iki güne tekabül eden 50 saatlik tren yolculuğunun ardından göçmenlerin karşılaştıkları Almanya düşünce ve umutlarında belirmiş toz pembe imajdan çok farklıdır. Doğrudan gerçekleşen bu karşılaşma ne genel olarak Alman toplumuna bağlı hayallere, ne modernliğin görünür tezahürlerine ne de sadece ekonomik beklentilere bir cevap olur.⁶⁵ Türkiye’ye geri dönmek isteyip [Almanya’daki] hayatından memnun olmayanlardan biri de Şişli’de oturan Güney Kortay’dı... İstanbul’da 650 liraya laborant olarak çalışırken arkadaşlarından görerek Almanyaya gelmeye heveslenmişti... Burada ayda 420 mark alıyor, bir yandan Almanca öğrenmeye çalışıyordu ama ‘Her şey ateş pahası, paranın bereketi yok... Kazandığımızı yiyeceğe ve birtakım ufak tefek eşyaya veriyoruz’ diyordu.”⁶⁶ Bir taraftan kim olursa olsun herkese rahat ve modern bir hayat sağlayan ışıltılı Avrupa efsanesi çökerken, diğer taraftan kolayca ve kısa zamanda gerçekleştirilebilecek zenginleşme olasılığının pek de gerçekçi olmadığı ortaya çıkar. “Gittiler, gördüler, çalıştılar; fakat hayal ettiklerini yapamadılar” 1962’de Kasım ve Aralık ayları arasında, Türk-Alman anlaşmasının imzalanmasının ertesi yılında, *Cumhuriyet* gazetesinde diziler halinde

⁶³ *Tercüman*, 9 Mayıs 1964.

⁶⁴ *Cumhuriyet*, 28 Aralık 1973.

⁶⁵ “Köyde bize harika şeyler anlattılar. Böylece yola koyulduk ve buraya geldik. Ne bekliyorduk, ne bulduk. Almanya bizi mahvettin” Almanya’ya yerleşen Türkler arasında ün salmış Metin Türköz’ün tanınmış bir bestesinde geçen sözlerdir. Kendisi de işçi olarak gelen Türköz sonradan zorlu göç tecrübesinin ve gurbetin türkücüsü olarak kendini kabul ettirmiştir.

⁶⁶ *Cumhuriyet*, 4 Ocak 1966.

yayınlanan bir röportajın uzun başlığıdır.⁶⁷ Özellikle Alman şehirlerindeki ağır çalışma şartları ve hayat pahalılığına değinen araştırma, temel gıda ve kira masrafları karşılandıktan sonra işçilerin ancak büyük fedakârlıklar sonucunda kenara bir miktar para koyabildiğini ortaya koymaktadır. “İşçi şuna inanıyordu ki, Almanya’ya giderse kısa zamanda hayat standardını yükseltecek, kalkınacak, emeğinin tam karşılığını alarak istikbâlini garanti [edecek ve] bütün ailesi rahatça [geçinecek]” diye yazan gazete ancak işçilerin sadece yurt dışında rahat bir hayat sürdürememekle kalmayıp Türkiye’ye büyük miktarlarda para gönderemediklerini de ekler. Ortaya çıkan sorun, beklentilerinin yeniden tanımlanması gereğinin haricinde, Türk kadın ve erkeklerin kazançlarını büyük oranda azaltan bir sürü hukuksal dolambaç ve ekonomik etkenlerle karşı karşıya gelmeleridir. Yurt dışındaki işçiler Türkiye’ye döndüklerinde tasarruflarını onları son derece zararlı çıkaracak bir kambiyo oranına göre değiştirmek durumunda kalırlar ve beraberlerinde ancak sınırlı miktarda yabancı mal getirebilirler.⁶⁸ Almanya’ya gerçekleştirilen kısa süreli gidişler daha fazla zaman geçmeden memleketten ve aileden zorlukla uzakta geçirilen acı verici bir durum olarak algılanmaya başlar. *Gastarbeiter*’lar Türkçede karşı koyulmaz bir hasretle evden uzakta sürdürülen bir yaşamı ifade eden *gurbetçi* terimiyle tanımlanırlar.⁶⁹

O zamanlar Türk işçilerin psikolojik durumu felaketti. Ben de içime kapanmıştım. Kimse umduğunu bulamamıştı... İlk günlerde geri dönmeyi çok nedim. Gitmek bir dert, dönememek başka bir dertti. Bu nedenle dişimizi sıkarak surundaydık.⁷⁰

⁶⁷ *Cumhuriyet*, 28 Kasım 1962. Anlaşma 30 Ekim 1961’de imzalanır. Röportajın başlığı “Almanya’daki Türk İşçileri”dir.

⁶⁸ İşçi dövizlerinin kuru ilk yıllarda Türkiye’ye dönüşleri büyük ölçüde etkilemiştir. İşçiler Türk-Bulgar sınırında Kapıkule’de, ya da İstanbul’daki Sirkeci istasyonunda saatlerce sırada bekledikten sonra, büyük bir memnuniyetsizlikle döviz kurlarının kendileri için dezavantajlı olduğunu görmüşlerdir. Bu nedenle dönüşte büyük miktar paraları saklamak ya da, daha sonra Türkiye’de satmak üzere, yanlarında çeşitli tüketim malları getirme adeti yaygınlık kazanmıştır. O kadar ki, yukarıda sözü edilen araştırma çerçevesinde, 30 Ekim 1962’de gazete şöyle bir başlık atmıştır: “Kanunlarımız İşçileri Kaçakçılığa ve Mal İthal Etmeye İtiyor”, *Cumhuriyet*, 30 Ekim 1962. Cevap olarak, 1964’te, Türk hükümeti uygun bir döviz kuru belirlerken, aynı zamanda ithal edilebilecek malların değerini düşüren bir karar da çıkarmıştır. İBAK B 119/3073: Botschaft Ankara an Auswärtiges Amt, Beschäftigung ausländischer Arbeitskräfte, 6 Kasım 1964.

⁶⁹ Gurbet terimi Arapçadaki *ghorba* ile aynı kökene sahiptir. “Sürgün” olarak çevrilen bu terimle Cezayirli göçmenler Fransa’daki durumlarını ifade ederler. Bkz. Sayad A., *a.g.e.*, s. 29’da aktarılan Mohand A.’nin anlatısı ve *elghorba* teriminin ne anlama geldiği konusunda bkz. *a.g.e.*, s. 40-41.

⁷⁰ Almanya’ya 1962’de Köln’deki Ford’la sözleşmeli olarak gelen Metin T.’nin anlatısı, DOMiD Arşivi.

Göçmenlerin Almanya'ya ilk yolculukları konusundaki hazırlıksızlıkları, yaşanan hayal kırıklığını daha da pekiştirir. Birçoğu yapacakları iş, alacakları ücret ya da oturacakları yer hakkında herhangi bir bilgiye sahip değildir. Münih'teki *Weiterleitungsstelle*'de, yani istasyondaki transfer bürosunda çalışan bir çevirmen durumu şöyle aktarmaktadır:

Münih'te ekonomi öğrenimi yapıyordum. 1964-66 yılları arasında II. Peron'a haftada iki kez 5.45-6.15 arasında Sirkeci'den gelen trendeki Türk işçilerine tercümanlık yaptım. Çok uzun bir trendi bu, trenden bavulları, çantaları ve iş mukaveleleri ile inerlerdi. Umutları bavullarından daha büyüktü. Sakalları birkaç günlüktü, ürkek, yorgun ve beklenti içindeydiler. Trenden kravatlı olarak inmeye özen gösterenler çoğunluktaydı. Kadınlar giyimlerine çok dikkat ediyorlardı. Bir ayna karşısında buldukları izlenimi veriyorlardı ve sanki hiç başörtüsü takmamış gibi duruyorlardı. Benim hep dikkatimi çekmiştir, ne iş yapacaklarını bilmiyorlardı. Hepsinin sorduğu, kaç para alacaklar, hangi şehirde ve işyerinde çalışacaklar, net-brüt ücret ne (doğrusu o zaman, biz tercümanlar da bilmiyorduk bunu). Yardımcı işçi [*Hilfsarbeiter*] olarak gelenler, bunun, başkalarına yardımcı olunacak rahat bir iş olduğunu sanıyorlardı.⁷¹

Yola çıkmadan önce insanların Almanya'da yapacakları iş konusunda Türkiye'deki Alman irtibat büroları tarafından bilgilendirilmeleri öngörülür. Doktor muayenesi ve pasaportun çıkartılmasından ibaret ilk işlemlerden sonra, Alman memurlar onar kişilik gruplar oluşturup hepsine aynı anda, 10 ila 15 dakika içerisinde, sözleşmeyi teslim ederek, yine bir çevirmenin yardımıyla, ileride yapacakları iş hakkında bilgi verirler. İşleme ayrılan kısa süre, ortamın karmaşası, yolcu adaylarının çoğu zaman içinde bulunduğu gerginlik ve şaşkınlık hali yeterli bilgileri edinmelerine izin vermez. İnsanlar, özellikle kadınlar, çoğu defa yapacakları işin tam olarak neye denk geldiğini bilmezler. Aysel, Tophane'deki *Deutsche Verbindungsstelle*'de yaşadığı durumu aktarıırken şöyle demektedir:

Ne iş yapmak istediğimizi sorduklarında 'metal' diye cevap verdim... Etraftan Almanya'da fabrikaların sürekli metal işçileri aradığını duymuştum, onun için, gideceğimden emin olmak için öyle dedim, ama aslında metal sanayinde işçi olmanın ne demek olduğunu kesinlikle bilmiyordum.

71 DOMiD arşivinde bulunan anlatı, Jamin M.'da da bulunmaktadır *a.g.e.*, s. 211-212.

Gülşen de benzer şekilde şöyle demektedir:

[Almanya'nın] çok zengin çok güzel bir yer olduğunu hayal ediyordum. Ama işçilik yapmak nedir, zor mudur, kolay mıdır hiçbir fikrim yoktu.

Bunların yanı sıra, kullanılan birçok terim, sözleşmenin imzalandığı sırada açıklığa kavuşur: Parça başı iş, montaj hattı, net ve brüt ücret, sosyal sigorta, hastalık sigortası – ve yine de fabrikada çalışmaya ve yapılmış bir sosyal sisteme yabancı olanlar için fazla bir anlam içermez.⁷² Türkiye’de işe alınanların yarısından çoğu kendilerine İrtibat Bürolarında verilen broşür ve bilgilendirme malzemelerini yola çıkmadan önce veya Almanya’ya vardktan sonra okumadıklarını beyan etmektedirler.⁷³ Türk hükümetinin 1965 yılında açıkladığı ilk beş yıllık kalkınma planında söylendiği üzere:

Yurt dışında Türk işçilerin karşılaştığı sorunlar çoğunlukla uygulamaya konulan eleme metotlarından kaynaklanmaktadır. İşgücü ithal eden yabancı ülkeler danışma büroları tesis etmiş olsalar da, yurtdışına giden birçok Türk işçi nereye gideceği, ne iş yapacağı ve hangi şartlar altında çalışacağı konusunda bilgiye sahip değildir.

Bu nedenle “işçilerin uygun bir sistem sayesinde ve sözleşmelerini imzalamadan önce çalışmaya gidecekleri ülkede sosyal sigorta, aile yardımı, iş hukukunun sunduğu garantiler, vergi sistemi gibi konularda yürürlükte olan kanunlar hakkında uygun şekilde bilgi edinebilmeleri” temenni ediliyordu.⁷⁴

Göçmenler Türkiye hükümetinin işe alım işlemlerine sınırlı katılımı konusunda şikâyetçidirler, bunu tüm sürecin idare ve organizasyonundaki bir kusur, Devletin de vatandaşları karşısındaki ilgisizliği olarak görmektedirler. Bazı öykü ve gazete makalelerinde anlatıldığı gibi, hükümet işe alım anında işçilerinin bilgi ve eğitimini en iyi şekilde değerlendirmek için herhangi bir çalışma yapmaz, yurt dışında bulunanlara ne olacağını sormaz, tek ilgilendiği işçi dövizlerinin ülkeye giriştir.⁷⁵

⁷² Abadan N., *Studie über...*, 1966, s. 113.

⁷³ *A.g.e.*, s. 116.

⁷⁴ Republic of Turkey/DPT, Development Plan, First five year (1963-1967): 1965 annual programme, Ankara, 1965, s. 24-25.

⁷⁵ Buna benzer bir görüş, kalifiye işçi olarak değil de amele vasfıyla Frankfurt yakınlarındaki bir ilçeye transfer edilen bir makinistin anlatısında da bulunmaktadır. Bkz. Hunn K., “Irgendwann kam das Deutschlandfieber auch in unsere Gegend...‘Türkische‘, Gastarbeiter in der Bundesrepublik Deutschland – von der Anwerbung bis zur Rückkehrförderung”, Motte J./Ohliger R. (der.), *Geschichte und Gedächtnis in der Einwanderungsgesellschaft. Migration zwischen historischer*

Geldikten sonra hayal edilen şartlar ile gerçekte bulunanlar arasındaki fark göçmenlerde kuvvetli bir burukluk yaratmanın yanı sıra, işyerinde sıkça meydana gelen çatışmaların kaynağı haline gelir.⁷⁶ Bu anlaşmazlıkların ortaya çıkmasını önlemek için, daha 1961 yılından itibaren, Alman yetkililerinin doğrudan Türk gazetelerinde yazarak Türk işçilerinin Almanya’da karşılaşılabilecekleri avantaj ve zorlukları açıkladıkları görülmektedir. Mesela Münih’teki İş ve İşçi Bulma Kurumu’nun müdürü, çalışmak için yola çıkmak isteyenlere bir taraftan prosedürler ve işçilerde aranan özelliklerden, diğer taraftan da yemeklerdeki fark ve domuz eti tüketiminden kaynaklanan beslenme ile ilgili sorunlardan başlayıp, Almanca’yı bilmemekten doğan anlaşmazlıklar ve Almanlarla kurulan ilişkilere varana dek, Türklerin en çok karşılaştığı sorunlar hakkında tavsiyeler verir.⁷⁷

TÜRKİYE BASININDA GÖÇÜN İLK EVRESİ

Türkiye gazeteleri birçok beklentiye sahip olup bambaşka bir gerçeklikle yüz yüze gelmek zorunda kalmış kişilerin doğrudan anlatımlarını da aktarırlar. Bunlar çoğunlukta kadınlara ait anlatımlardır. *Cumhuriyet* gazetesi yazarı Yılmaz Çetiner, gerçekleştirdiği uzun bir röportajda Berlin’deki Siemens ve Telefunken tarafından işe alınan kadınlarla görüşür. İçlerinde Türkiye’de iş sahibi olduğu halde, maddi nedenlerden değil de ‘ideal’ nedenlerden dolayı işçi olarak çalışmayı kabul etmiş bir avukat vardır:

[...] Bu arada o, olayları ve buradaki şartları daha iyi değerlendiriyor ve diyordu ki: “Arkadaşlara buraya gelirken yaptıkları vaatleri işverenler yerine getirmiyor... Mesela, öğle yemeği vereceğiz diyorlar... Vermiyorlar... Daha iyi lojmanlardan bahsediyorlar bunları göremiyoruz... Hem bütün bunların yanında aldığımız ücretler çok düşüktür... Saatine 2,28 mark ödüyorlar ki, her halde Almanlar bu parayla çalışmazlar. Burada fazla para kazanmak için mutlaka, cumartesi, pazar demeden insan takatinin üstünde çalışmak lâzım”.⁷⁸

Çetiner, başka bir makalesinde bazı Türk kadınların Türk göçmenlerle ilgilenen bir ofise yazdıkları bir mektubu aktarmaktadır:

Rekonstruktion und Erinnerungspolitik içinde, Essen, s. 80-81; ayrıca bkz. Erol Dallı’nın röportajı, “Almanya’da Çalışmakta Olan İşçilerimizin Dert ve Dilekleri”, *Cumhuriyet*, 1 Aralık 1962. Son olarak, bkz. Dördüncü Bölüm, s. 168-170.

⁷⁶ Abadan N., *Studie über...*, 1966, s. 113.

⁷⁷ “Almanya’da çalışmak isteyen İşçiler, dikkat!”, *Tercüman*, 17 Temmuz 1961.

⁷⁸ *Cumhuriyet*, 4 Ocak 1966. Ayrıca bkz. *Hürriyet*, 4 Nisan 1962.

Biz 4 Türk kadın, beraberce binbir iyi hayal ile Almanyaya geldik. Önce çamaşırhanede çalışacağımızı zannettik... Meğer bizi bir otele almışlar. Hatta haberimiz olmadan bizi oraya satmışlar... Şimdi bu otelde her türlü iş yapıyoruz! Ne cumartemiz ne de pazarımız var! Otelde işimiz bittikten sonra da patronun tavuklarına bakıyoruz! Ayrıca her müşterinin arzusunu yerine getirmek mecburiyetindeyiz... Bütün bunlara mukabil artık yemekleri veriyorlar bize... Aldığımız para da 280 mark! Ne olur bizi kurtarın buradan, biz zincirli köle miyiz? İmzalar [...].⁷⁹

Çıkan bu yazılara rağmen basın, Türk göçmenlerin çalışma ve sosyal şartları konusunda oldukça çelişkili bilgiler sunarak Almanya'ya gidişler hakkında gerçeğe örtüşmeyen bir fikir oluşmasına katkı sağlayıp, bir taraftan hayal ve umutları, diğer taraftan da korku ve endişeleri besler.

Zamanın başlıca gazeteleri –*Cumhuriyet*, *Milliyet*, *Tercüman*, *Hürriyet*– makaleler, mektuplar ve yurt dışına giden muhabirlerin hazırladığı röportajlarla Almanya'ya göçü düzenli olarak ve büyük bir dikkatle izler. Göç kısa zamanda binlerce kişi ve aileyi dâhil eden kitlesel bir olay hâline gelmiştir, siyasî ve ekonomik tartışmalarının odağındadır, bu nedenlerle okuyucularda ilgi uyandırmaması imkânsızdır. Makaleler daima fotoğraflar ve resmi makamlardan elde edilmiş yüzde ve veriler içeren tablo ve şemalarla beraber sunulur. Bütün gazeteler bir yandan işçilerde aranan özellikler ile gidiş için izlenmesi gereken prosedürleri eksiksiz şekilde tarif etmeye çalışmaktadır; gerçekleşen gidişleri, açık pozisyonların sayısını, beklemede olan insan tipolojisini ve sayısını belirterek, İrtibat Bürolarının genel durumu hakkında detaylar sunar. Bunun yanı sıra, Siemens ve Ford gibi bazı büyük Alman sanayi yöneticilerinin düzenli olarak, özellikle kadınların iş talebini arttırmak, nitelikli kişileri işe almak, son olarak da prosedürlerin kendilerinin Alman İrtibat Bürolarına ilettikleri gibi işlediğinden emin olmak için, İstanbul'a yaptıkları ziyaretleri detaylı olarak aktarırlar.⁸⁰ Diğer taraftan iri puntolarla yazılmış makale başlıkları, Türkiye'ye gönderilen paranın miktarı, her tatil dönüşünde göçmenlerin ülkelerine getirdikleri malların sayısı ve niteliği, Avrupa'dan kaç araba geldiği hakkındaki detaylar ve sayılar yine büyük özenle hatırlatılarak, göçün olumlu yönlerinin altını çizer.⁸¹ Sözü edilen makalelerde, büyük mik-

⁷⁹ *Cumhuriyet*, 1 Ocak 1966.

⁸⁰ Konu hakkında yazılan birçok makale arasında bkz. “Dışardaki Türk İşçileri”, *Cumhuriyet*, 7 Ekim 1962; “Yurtdışına Gitmek İçin 150 bin İşçi Sıra Bekliyor”, *Cumhuriyet*, 7 Temmuz 1963; “Batı Almanya'daki Yabancı İşçiler”, *Cumhuriyet*, 7 Temmuz 1965.

⁸¹ “Almanya'dan Hakkâri'ye Özel Otomobil ile Dönen İşçi Krallar gibi Karşılandı”, *Hürriyet*, 11 Eylül 1968; “Yılbaşı için Gelen İşçiler, Dövizlerini Trende de Bozduracak”, *Tercüman*, 15 Aralık 1964.

tarda paralar tasarruf etmeyi başarmış, bu nedenle de bir başarı örneği teşkil eden kişilerin bireysel hikâyelerinin izlerini bulmak da mümkündür. Fakat bunlarda, aynı zamanda yurtdışında müşterek ve millî bir bilinç seviyesi oluşturma çabası da görülmektedir: Türkiyeli erkek ve kadınlar işlerine olan bağlılıkları, disiplinleri ve –gazetelere göre– Alman sanayiinin İtalyan, İspanyol ve Yunanlı işçilerin yerine Türkiye’ye yönelik sürekli artan talepleri nedeniyle Avrupa’da öne çıkmaktadırlar.⁸²

Almanya’ya gidip bir servet edinen kişilerin olağanüstü hikâyeleri artarda yazılan makalelerde aktarılarak, okuyucular için mutlu ve başarılı bir göç süreci inşa edilir. Bu türdeki makalelerin başlıklarından biri “Almanya’daki İşçilerimiz 2 Günde 90 Otomobil Getirdi”; bir başkası ise: “Yılbaşı için Gelen İşçiler, Dövizlerini Trende de Bozduracak”.⁸³ Ayrıca, sık sık ellerinin arasında transistörlü küçük radyolar tutan veya bir motosikletin yanında poz vermiş adamların fotoğrafları da bulunmaktadır. Başka bir fotoğraf maden işçiliği eğitimi almak için Almanya’ya gidip son moda kıyafetlerle geri dönen bir grup genci gösterir.⁸⁴

Görülüyor ki sözkonusu ettiğimiz imaj özellikle, basın aracılığıyla da oluşturulmaktadır. Başka durumlarda da olduğu gibi, kitlesel bir olay (*mass phenomenon*) olarak göçün geride bırakılan ülkenin basınında tuttuğu yer, onu toplum nezdinde tek yönlü olmayan, karmaşık ve yaygın bir tartışma konusu haline getirir. Basının gidişleri teşvik ettiğini veya insanları gitmekten soğuttuğunu söylemek imkânsız olsa da en yaygın gazetelerde her gün yapılan canlandırma ve tasvirlere bakıldığında, göçün bir ülkedeki sosyal hayatın farklı yönlerini hangi şekillerde etkilediği görülebilir. Nitekim Türkiye’de “Almanya efsanesi”, hem gidenler hem de kalanlar için önemlidir. Gidenlerin gerçekle yüz yüze gelmesi kaçınılmazdır; yaşanılan acı ve hayal kırıklığının

82 Örnek olarak: “Almanlar, Yunan ve İtalyan İşçisi Yerine Türk İşçisi İstiyor”, *Tercüman*, 9 Nisan 1965.

83 “Almanya’daki İşçilerimiz 2 Günde 90 Otomobil Getirdi”, *Cumhuriyet*, 28 Aralık 1962 ve *Tercüman*, 15 Aralık 1964.

84 *Hürriyet*, 14 Aralık 1965. Altyazıda şöyle denmektedir: “Zonguldak Maden Okulundan Almanya’ya giden gençler, oradaki gençlerin modasına ayak uydurup geri dönmüşlerdir. Resimde, Beatlesvari saçları ve ayakbabıları yanında bilhassa paçaları geniş yırtmaçlı pantolonu ile dikkati çeken bir genç ve Zonguldaklı arkadaşları görülüyor.” Gazetelerde Almanya sanki her şeyi sunabiliyormuş gibi gösterilmektedir. Başka bir makalede okurlar, erkeklere oranla daha yüksek sayıda olan Alman kadınlarının Türk işçilerin gelmesini dört gözle belediklerine bile inandırılmaktadır. Beklenti, Türkiye’den gelen işçilerden memnun olduklarını söyleyen sanayi kuruluşlarının temsilcileri tarafından da desteklenmektedir. “Alman Kadınlar Erkek İşçi Bekliyor!”, *Tercüman*, 17 Mart 1964.

ardından seçim Almanya’da günlük hayata katılmak ya da geri dönmek arasında yapılırken, kalanlar için göç tecrübesinin gerçekten ne anlama geldiğini kavramak çok daha zor olur. Her şeyden önce Almanya’daki akrabalar, çoğu zaman zor ve acıklı olan şartları hakkında pek haber göndermezler. Bir yandan ailelerinin ve dostlarının endişelerini gidermek isterken diğer taraftan yaptıkları seçimin, kendi göç projelerinin, değer yitirmesini istemezler. Bununla birlikte, doğrudan tecrübesi olmayanlar için Avrupa’da yaşamanın ne kadar farklı ve zor olabileceğini tahmin etmek zordur. Bu zorluk, gidenlerin yaşadıklarını anlatmasını ve bunlara inanılmasını daha karmaşık hale getirmektedir.

Fransa’daki Cezayirli göçmenler hakkında Sayad şöyle yazmaktadır:

Göçmenlerin göç “Cehenneminin” içine nasıl düştüğünü ve ona nasıl katlandıklarını anlamak için onların, göçmen olarak, durumlarının bedelini “ödetiren” hayaletlerin ve “toplumsal yalanlar” silsilesinin yarattığı bir çeşit “Cennete” koştuklarını farz etmek gereklidir. Bu şekilde göçün neden ancak yoğun bir mazeret arayışıyla, yani hem göçmenin kendi gözünde hem de çevresinin gözünde *meşrulaştırılması* ile birlikte tahayyül edilip meydana gelebilir, desteklenip yenilenebilir olduğu anlaşılabilir.⁸⁵

Ancak iki yıl geçtikten sonra, tatil nedeniyle yılda bir defa Türkiye’ye yapılan ziyaretler, insanların yurtdışı tecrübelerini meşru kılmak için önemli bir anı temsil eder ve bu oradaki yaşamlarını değerlendirmek için de bir fırsattır; ayrıca akraba ve dostlarına okudukları, işittikleri ve hayalini kurdukları şeyleri yakından ve şahsen tanıma olanağı sunarlar. Tatil dönüşleri bireysel, mikro bir boyut aracılığıyla kitlesel bir tecrübeye, müşterek bir anlatıya katılmayı mümkün kılar. Ancak yapılan seçimin başarıyla sonuçlandığını kendine ve başkalarına gösterme zorunluluğu, bu dönüşleri bir külfete dönüştürür. Getirilen ve dağıtılan para ve hediyeler gitmeden önce verilen sözleri tutmanın ve mektuplarda yazılanları yerine getirmenin bir yoludur. 1966’da Berlin’de işçi olan bir kız şöyle demektedir:

⁸⁵ Sayad A., *La doppia...*, s. 96. Şöyle devam eder: “Kendi başına ele alındığında, göç, başlangıcından itibaren, grubun içinde ilk baş aşağı olma durumunun ürünü olduğu için, grubun ve bireyin kendisini muhafaza edip hayatta kalmasına yönelik ciddi bir tehdit unsurudur [...]. Bu durumda, göçmenlerin, hâlâ bugün de, hiç de çağdışı (*anachronistic*) olmayan bir davranış sergileyerek, davranışları ve planlarıyla göçlerinin bir ‘ihamet’, tümünden bir ‘başarısızlık’ ya da bireysel ve bencil bir hareket olmadığını, aksine ‘başkalarını düşünen’ bir hareket, kişinin kendini gruba adadığı ve herkesin iyiliği için hareket ettiği kolektif bir davranış, grubun amacı ve çıkarı için yapılmış bir ‘fedakârlık’ olduğunu kanıtlamaya çalışmaları anlaşılmalıdır.”

İstanbul'u bir göreceğim geldi ki... Ama 9 aydır dönemiyorum... Herkese hediye götürmem lâzım... Ama bende para yok... Şu günlerde biraz biriktirirsem bunları alıp evime dönerim... İlk günlerde şöyle kazanıyoruz, böyle kazanıyoruz diye yazdık durduk... İşte şimdi bunun acısını çekiyoruz... San-ki elimize metelik kalyormuş gibi! İstanbul'da herkes tabii bizden bir şey bekler ne bilsinler?⁸⁶

Hediyelerin yanında daima aynı büyüleyici kelimelere –zenginlik, refah, modernlik– gönderme yapan ve bir kez daha iyimser, mutlu ve de aldatıcı anlatımlarla ortaya çıkan hikâyeler eşlik eder:

Bizim köyden Almanya'ya gidenler ellerinde radyoyla falan geldiler. 1962'nin sonları; benim de hoşuma gitti. Diyorlardı ki: “Biz televizyon seyrediyoruz” falan... Vay be, amma da yalancılar, dedim içimden; bana ulaşması imkânsız bir şey gibi geliyordu. 1963'ün başında Almanya'da madenci olmak için başvuru yaptım.⁸⁷

Gitmeye karar veren birçok kişi arkadaşlarının, akraba ya da komşularının Almanya'daki işler hakkında söylediklerini dinledikten sonra ikna olur. Onlar da daha sonra evde duydukları anlatımlarla karşılarında buldukları gerçeklik arasındaki farkı görürler.⁸⁸ 1969'da, çok daha yüksek bir ücret alacağını düşünerek kundura dükkânını sattıktan sonra Berlin'e gelen Ali adındaki bir göçmen, “Bірçok Türk buraya bizim yalanlarımız yüzünden geldi” diye açıklıyor. Gelin olarak Almanya'ya gelip aynı şekilde Berlin'de sahip olmayı düşündüğü hayat konusunda büyük bir hayal kırıklığı yaşayan Fikriye ise şöyle demektedir:

Ben Almanya'nın nasıl olduğunu hep anlatıyorum, ama insan ne kadar anlatsa, Almanya'nın Cennet olmadığını söylese de, son yıllarda gelenler hâlâ farklı olduğunu düşünüyor. Herkes yine de buraya gelmek istiyor.

Hayal kırıklığını ifade etme, Almanya'da altmışlı yıllarda *Gastarbeiter* olmanın ne demek olduğunu, *heim*'lardaki hayatı ve fabrikalardaki işi, gün-

⁸⁶ “Berlin'deki Kadın İşçilerimiz Ücret Azlığından Yakınıyorlar”, *Cumhuriyet*, 4 Ocak 1966.

⁸⁷ Köln'deki DOMiD'de bulunan Adil S.'nin anlatısı.

⁸⁸ Abadan N., *Studie über...*, 1966, s. 105. Ayrıca bkz. Leggewie C./Şenocak Z. (der.), *Deutsche Türken-Türk Almanlar*, Hamburg, 1993, s. 18: “Yurtdışında çalışan Türklerin köylerinde geçirdikleri tatillerde, arkadaşları ve akrabaları onların getirdiği nesnelere etkileniyorlardı. Bu şekilde birçoğunda, yurtdışında yapılacak bir iş sayesinde, benzer bir hayat tarzını karşılayabilme arzusu gelişmiştir.”

Türk işçiler, 60 yılların sonunda Alman Yabancılar Kanunu'nu birçok maddesinde bulunan muğlaklıklara dayanarak, Aiman İdare Mahkemesi tarafından sınır dışı edildi. 1970'lerde ilk örnekleri görülen bu uygulama ilerde de de boyutları büyüyerek devam edecekti. Düsseldorf Havaalanı'nda sınırışı edililer. (DOMİT Arşivi)

lük hayatta karşılaşılan zorlukları ve yabancılık hissini anlatırken çekilen zorluk, gidenler ile kalanlar arasındaki somut mesafeyi daha da arttırırken göç tecrübesini paylaşanlar arasında dayanışma ve ortaklık bağlarının kurulmasına katkıda bulunur. Sadece tatil vesilesiyle yapılan her dönüşte göçmenler kendilerini ülkelerinde yabancı gibi hissederler: Hareketleri, giyim kuşamları ve konuşma biçimleri başka bir yerde yaşadıkları hayata gönderme yapar.

Türkiye'de bize "Almancı" diyorlar, bu da beni çok rahatsız ediyor. Bize burada *Ausländer* (yabancı) orada da almancı diyorlar. Bu kelimeyi hiç sevmiyorum. Sanki bir ayırım yapmak istiyorlar. Almanya'da çalışanlarda çok para var diye düşünüyorlar. Lokantaya yemeğe gittiğimizde arabayla gidersek yakına park etmiyoruz. 100-150 metre uzağa koyuyoruz... Ama bazen yine de anlıyorlar Almanya'dan geldiğimizi. Bir keresinde sordum nasıl anladıklarını. "Hareketler, cüzdan kullanıyor olmanız... giyiminiz, sanki biraz daha düzenli, ama ben de bilmiyorum aslında, ben farka bakmam" dedi. Bazen belki yanımızda götürmek için aldığımız hediyelere bakarak anlıyordur. Bazen fiyatı şişiriyorlar. Ama ben ne bu "Almancı"yı ne

de *ausländer*'i seviyorum. Ne anlamı var "Almancı" demenin? Ben de o ülkenin kızıyım. Evet, Almanya'ya geldim ama orada doğdum, büyüdüm, okudum. Ama işte öyle diyorlar...⁸⁹

Yazları Türkiye'ye gittiğimizde en başta arabamız yoktu, sonra alınca denize giderken de hep kullandık. İnsanlar bizi görüyordu, herkes "Bunlar Almancı, çok paraları var" diyordu, sanki sırf Almanya'da yaşayınca çok paran oluyormuş gibi. Onun için ne zaman bir pansiyona ya da lokantaya gitsek bize daha yüksek fiyat söylüyorlardı. Almanya'dan geldiğimizi nereden anladıklarını bilmiyorum. Ya da belki biliyorum. Çünkü artık kaç sene geçtikten sonra bazı kelimeleri bilmiyoruz. Çünkü kendi aramızda bazen Almanca kelimeler kullanıyoruz. Ya da belki artık rengim iyice açıldığı içindir...⁹⁰

Türkiye'de geçirilen tatiller akraba ve arkadaşlarla buluşmak için mutlu bir andır, ancak olağanüstü bir durumdur. Göçmenler karşılaştıkları atmosferi sıra dışı olarak algıladılar; Almanya'da yaşadıkları için farklı zaman ve mekânlara sahip bir gündelik hayata katılmak zordur.

Yazın veya tatillerde Türkiye'ye döndüğüm zaman hep çok mutlu oluyorum. Ama gidip yaşar mıyım bilmiyorum. Artık kısa süreler gitmeye alıştım, belki bir ay kalırım. Ama o bir ay herkes çok mutlu oluyor, beni ziyarete geliyorlar ben onlara hediyeler getiriyorum, herkesi görüyorum. Ama az daha uzun kaldığımda işler değişiyor. Normal hayat başlıyor, benim orada olmamın hiçbir önemi kalmıyor, her şey değişiyor. Öyle olunca Berlin'deki hayatı özliyorum ve artık orada yaşayamayacağımı anlıyorum.⁹¹

Göç, direk olarak tecrübe edildiği andan itibaren ana ülkeden uzaklaşıp kopmayı hazırlar. Göçmenlerin kimlik üretim, üreme ve dönüşüm süreçleri de tam da göç alanında, arada oluşan mesafede kendini göstermeye başlar.⁹²

⁸⁹ Görüşme 5.

⁹⁰ Görüşme D3.

⁹¹ Görüşme 8.

⁹² Mezzadra S., *Diritto di fuga. Migrazioni, cittadinanza, globalizzazione*, Verona, 2001, s. 85 vd.

TABLO 1.5
Alman İş ve İşçi Bulma Kurumu Tarafından Sunulan İş Arzı, Yapılan Başvurular ve Gerçekleşen Gidişler Arasındaki Oran

Yıl	Açık iş pozisyonları (Deutsche Verbindungsstelle tarafından talep edilenler)			İş başvuruları			Gidişler		
	Erkekler	Kadınlar	Toplam	Erkekler	Kadınlar	Toplam	Erkekler	Kadınlar	Toplam
1961	4.170	–	4.170			45.050	1.430	46	1.476
1962	9.871	845	10.716			77.495	10.493	532	11.025
1963	30.049	2.806	32.855			143.611	20.908	2.528	23.436
1964	51.206	6.711	57.917	311.557	10.545	322.102	50.818	4.084	54.902
1965	39.296	13.785	53.081	305.221	28.228	333.449	34.456	11.116	45.472
1966	24.127	8.479	32.606	100.118	19.033	119.151	22.865	9.715	32.580
1967	5.266	4.024	9.290	94.664	7.038	101.702	3.715	3.484	7.199
1968	39.095	13.507	53.457	99.462	27.263	126.725	30.099	11.310	41.409
1969	96.025	21.169	117.194	204.406	49.540	253.946	77.472	20.670	98.142
1970	84.926	21.901	106.827	297.265	74.696	371.961	76.556	20.380	96.936
1971	53.016	15.162	68.322	211.152	56.251	267.403	52.162	13.522	65.684
1972	55.968	17.350	73.318	153.229	49.281	202.510	48.911	16.964	65.875
1973	90.268	27.803	118.071	173.084	63.597	263.508	79.256	24.267	103.793
1974						31.899			247
Toplam			737.824			2.659.512			648.276

Not: Veriler Türk kaynakları ele alınarak işlenmiştir: “İş ve İşgücü Bülteni”, İş ve İşçi Bulma Kurumu, Ankara, 1961-1973; Tuna K., *Yurt Dışına İş Gönderme Olayının Sosyolojik Eleştirisi*, İstanbul, 1981.

Kaynak: Eryılmaz A., “Wie geht man als Arbeiter nach Deutschland?”, (ed.) A. Eryılmaz ve M. Jamin, *Fremde Heimat. Eine Geschichte der Einwanderung aus der Türkei* içinde, s. 104.

“ÜLKENİN NAMUSU”: TÜRKİYE BASININDA KADIN GÖÇÜ

Aslında kamuoyunda Almanya’ya yönelik Türk göçünün uyandırdığı ilgi çerçevesi içerisinde, ister basında çıkan yorum ve anlatılarda ister kamu açıklamalarında olsun, kadın göçü özel bir yer tutar. Hiç olmazsa en başlarda erkeklere göre çok daha kısıtlı sayıda yola çıkmalarına rağmen, toplumun ve yetkililerin dikkatleri kadınlar üzerinde daha büyük bir özenle yoğunlaşır. Gazeteler, Almanya’dan sürekli ve özel olarak gelen kadın işçiliği talebine düzenli şekilde ve eleştirel bir bakış açısını eksik etmeden yer verir. Kadınların Alman sanayilerinde çalışmaya gitmeleri için sunulan kolaylıklar erkeklerin tabi tutulduğu uzun bekleme sıralarıyla çelişir.⁹³ Kadınların işe alım ve trans-

⁹³ Bkz. Tablo 1.5’te, başvuruların sayılarıyla işe alınanların sayılarının karşılaştırıldığı kısım. Konuya ayrılan makalelerin miktarı hakkında bir fikir sahibi olmak için 1961 ile 1965 yılları arasında başlıca Türk gazetelerinde çıkmış başlıklardan bazılarına bakılabilir: “Almanya’ya 332 Kadın İşçi

ferleri çok daha kısa sürede gerçekleşmektedir. Bunun yanı sıra, kadınlara sık sık gidecekleri şehri seçme veya dönmeleri halinde, başka bir gidiş için prosedürü tekrar etme olanağı da sunulur.⁹⁴ Ancak kamuoyunun bu avantajlara bakışı, Almanya'ya göçün genel olarak gördüğü kabul ve olumlu anlatımlarından beklenenin aksine, olumlu değildir. Kadın göçü daha ziyade endişe ve kuşku uyandırır. Basının kadınlar konusundaki duruşu farklılaşır ve Avrupa'daki hayat hakkında anlatılanlarla çelişir hale gelir. Türkiye sınırının ötesinde kadınları engeller ve zorluklarla dolu, riskli ve zor bir gelecek beklemektedir.

TABLO 1.6
Geldiği İl ve Yıla Göre Türk İşçilerin Almanya'ya Gelişinin % Olarak Dağılımı

Bölgeler	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971
İstanbul ve Trakya	53	41	32	34	37	44	24	20	21	22
Ankara ve Orta Anadolu	13	24	28	25	21	16	23	24	23	23
Kuzey Anadolu	4	10	5	9	13	11	14	16	17	14
Batı Anadolu	-	21	18	16	15	11	20	24	27	25
Doğu Anadolu	30	4	14	11	8	10	10	8	4	8
Güney Anadolu	-	1	3	5	7	9	9	8	8	8

Kaynak: Bundesanstalt für Arbeit, *Ausländische Arbeitnehmer 1962-1971*, Nürnberg 1963-1972; Paine S.'da, a.g.e., s. 74.

Türkiyeli kadınların ülkelerini bırakma kararı, erkeklerinkine göre daha az nispette maddi nedenlere bağlıdır; Avrupa toplumunda yaşamının merakı ve onu tecrübe etmek isteğiyle, göçü kişisel gelişme ve bağımsızlaşma süreçlerinin bir evresi olarak görmektedirler.⁹⁵ Kimi durumlarda bir ayrılık, boşanma ya da eşlerinin ölümünden sonra, kadınlıklarını toplum baskısından ve ahlâki yargılamalardan kurtarıp hayatlarını bağımsız şekilde sürdürmeye devam etmek için Almanya'ya giderler; kimi zaman göç, ailelerin koyduğu sınırlamalar ve evlilik gibi mecburiyetlerden kaçmanın bir yolu olarak da ortaya çıkar. Filiz, *heim*'deki kız arkadaşlarını hatırlayarak şöyle anlatır:

de Gitmek İstiyor” 15.209 başvuruda 332 kadın, *Tercüman*, 15 Ekim 1961; “Almanya Bizden Kadın İşçi İstiyor”, *Tercüman*, 2 Kasım 1962; “Almanya Daha Çok Kadın İşçi İstiyor”, *Tercüman*, 26 Mayıs 1965; “Bu yıl Almanya Giden Her 3 Kişiden 1'i Kadın 2'si Erkek”, *Tercüman*, 11 Aralık 1965; “Almanya'da İş İsteyen Kadınlar Derhal Yollanacak”, *Tercüman*, 24 Haziran 1965; “Almanya yeniden Kadın İşçi İstiyor”, *Cumhuriyet*, 18 Ağustos 1963; “Yabancı Memleketlerden Kadın İşçiler İsteniyor”, *Hürriyet*, 25 Eylül 1964.

⁹⁴ Benzer örnekler, Aralık 2005 ve Ocak 2006'da Gülşen ve Aysel'le gerçekleştirilen görüşmelerdeki anlatılarda da bulunmaktadır. Sırasıyla 2 ve 5 sayılı görüşmeler.

⁹⁵ Eryılmaz A. ve M. Jamin (der.), a.g.e.

Ben yirmi yaşındaydım ama benden daha genç kızlar da vardı. Evlenmek için evden kaçmış kızlar. Sonra Almanya’da olduklarını bildirmek için ailelerine mektup yazarlardı, bazıları kaçak gelirdi. Sık sık kayıp kişilere ait afişler görürüdü, bazen bize gazete gönderirlerdi, benim yanımda fabrikada çalışan insanların yüzlerini görürdüm...

Batı Almanya’da dağıtılan Türk gazetelerin bazı sayfalarında onlarca vesikalık fotoğrafın sahibinin izine rastlanıp rastlanmadığı soruları, haber ve cevap istekleri yer alır. Bunlar pek çok durumda eşlerini ve kız kardeşlerini arayan kocaların veya eşlerine dönmeleri halinde boşanma vadeden kocaların verdiği ilanlardır.⁹⁶

Çalışmak için Türkiye’den ayrılan kadınların % 37,3’ü bekâr, % 44,8’i evli ve % 18’i, % 9’luk eşit oranlarda dul ve boşanmışlardır.⁹⁷ Sözü edilen kadınlar, yaygın olarak düşünülenin aksine, özellikle ilk yıllarda, kocalarının peşinden Almanya’ya gitmezler; tam tersine çoğu kez zincirleme olarak ailelerinin göçünü başlatıp zaman içerisinde yer edinmesini sağlayan kendileridir.

1964’te “Kadınlar, Almanya’ya para için değil serbest yaşamak için gidiyorlarmış” diye makale başlığı atan bir gazete DPT’nin derlediği verileri temel alarak şöyle devam eder:

Kadın ve kızlarımızın çalışmak için Almanya’ya gitmelerine sebep olarak para kazanma arzusundan çok “Hürriyet ve Eşitlik” içinde yaşamak istemeleri gösterilmektedir. Almanya’daki Türk kadın işçilerinin erkek işçilerine kıyasla daha yüksek bir eğitim seviyesine sahip oldukları, büyük şehirlerin orta tabakalarına mensup buldukları memlekette aile ve sosyal çevrenin baskısı sebebiyle gerçekleştiremedikleri batılı yaşayışa karşı duydukları özlemi gidermek, serbest ve hürriyet içinde yaşamak için yurt dışına çıktıkları anlaşılmıştır.⁹⁸

⁹⁶ Bkz. *Hürriyet*, Mart 1965. Türk gazeteleri Almanya’daki işçiler arasında çok yaygındı. Abadan-Unat’ın araştırmasına göre işçilerin % 73’ü, Türkiye’deki aileleri aracılığıyla ellerine geçen ya da doğrudan Alman şehirlerinde satın aldıkları Türk gazetelerini takip ediyordu. Okuyucular şu şekilde yüzdelere göre ayrılıyordu: % 43 *Hürriyet* okuyordu, % 22 *Milliyet*, % 16 *Cumhuriyet*. Abadan-Unat N., *a.g.e.*, İstanbul, 2002, s. 126.

⁹⁷ Abadan N., *a.g.e.*, 1964, s. 61.

⁹⁸ *Tercüman*, 5 Aralık 1964. Makale Abadan N.’nin *Batı Almanya’daki Türk İşçileri ve Sorunları* adlı araştırmasına atıfta bulunuyor. Abadan N., *Batı Almanya’daki Türk İşçileri ve Sorunları*, Ankara, 1964.

Bazı kadınlar Almanya'ya giderek, sosyal rolleri⁹⁹ ters yüz etme amaçlarına kısmen erişip yaygın sosyal kontrolden kaçmayı seçmiş olsalar da, vatandaşlarının ve yerel basının kendilerine yönelttiği sürekli ilgiyle karşı karşıya kalmak zorundadırlar. Dışarıdan yöneltilen bakış ve ahlaki yargı özellikle kadınların sosyal hayatı ve boş vakitlerini geçirme biçimleri üzerinde yoğunlaşır.¹⁰⁰ Almanya'daki Türk işçilerin hayatını ele alan anlatılarda barlara ve kulüplere giden, sigara ve içki içen, hafta sonlarını tanımadıkları erkeklerle dans ve arkadaşlık ederek geçiren kadınlardan bahsedilir. Türk kadınlarının kendi vatandaşlarıyla görüşmeyi ve arkadaşlık kurmayı reddedip Amerikalılar, Almanlar ve hatta başta İtalyanlar olmak üzere, başka yabancılarla beraber olmayı tercih ettiği büyük bir hoşnutsuzlukla belirtilir. Yapılan yorumlara göre kadınlar bu şekilde davranarak kendi saygınlıklarını ve namuslarını, dolayısıyla da tüm Türkiye'nin namusunu riske atmaktaydılar. Bir makalede Münih'teki 'Santropé' adlı gece kulübünü idare eden bir Türk, bir akşam gerçekleşen olayları şöyle anlatmaktadır:

Bizimkilerin kızdığı husus, kızların kendi vatandaşı erkeklere kaba davranıştı... Gözlerimizin önünde, Amerikalıyla, Almanla dansa kalkıyor, öpüşüyorlar. Biz kibarca “bir dans lütfeder misiniz?” dedik mi reddediyorlar!.. Halbuki inanın Alman kızları umumiyetle böyle yapmaz... Başkasıyla dans ediyorlarsa sizinle de dans ederler...

Bir akşam aynı adam kadınları fabrikada çalışan başka arkadaşlar ile birlikte tekrar dansa davet eder, ancak kadınlar kendisine ve arkadaşlarına İtalyanları tercih eder, bu nedenle onları cezalandırmaya karar verir. Kızları lojmanlarına götürmeyi teklif ettikten sonra arabayı bir meydana durdurup onları çıplak ayaklarla karda yürümeye mecbur eder. Onlara bakarken bir yandan bir sigara yakıp nasıl davranmaları gerektiğini açıklar:

“Utanmaz mısınız siz kendi milletinizden erkeklerle dansa kalkmazsınız da başkalarıyla üstelik bize nispet verirsiniz! [...] O günden sonra dört kız bir mum oldu görmeyin! Herhalde hâlâ hangi Türk davet etse dansa kalkıyor

⁹⁹ Karasakaloğlu Y., *Geschlechtsidentitäten unter türkischen Migranten und Migrantinnen in der Bundesrepublik*, Körber Vakfı 8. Alman-Türk Sempozyumu'nda sunulan tebliğ, Gästehaus Petersberg, Universität Essen, 19-21 Nisan 2002.

¹⁰⁰ Türk kadınlarının kaderi mutlu anlarında da dikkatle izlenir: Türk kadınlarının evlilik konusundaki seçimlerine özel bir ilgi gösterilir. Karışık evliliklerle Türk vatandaşlarıyla yapılan evliliklerin sayısı hiçbir şey atlamadan ve düzenli olarak aktarılır. “987 Türk Kızı Almanlarla İzdivaç Yaptı”, *Tercüman*, 5 Nisan 1965; “Almanya’da 20 Türk İşçi Kız Erkek Türk İşçi ile Evlendi”, *Hürriyet*, 18 Ağustos 1963; “Gurbette Evlenmeler Artıyor”, *Hürriyet*, 19 Haziran 1965.

veya hiç kimseyle dans etmiyorlardır! Bu iş kanunla yapılmaz ki... Böyle uslandırılır kadınlar” diyerek anlatımını bitirir.¹⁰¹

İlerici bir Türk gazetede, yurt dışındaki hayat şartlarını ele alan iyi belgelenmiş bir röportajda yer alan bu hikâye farklı örneklerden sadece biridir. Türk erkekleri ahlâki düzeni tesis etmek ve Türkiye'nin namusunun lekelenmemesini sağlamak için Almanya'da tek başına yaşayan kadınların hayatına tereddüt etmeden karışırlar. Kocasından ayrıldıktan sonra Almanya'ya 1966'da gelmiş olan Nurten de bunları hatırlıyor:

Bir Pazar günü hep aynı kimseleri gördüğümüz *heim*'de durmaktan sıkıldığımız için, bir kız arkadaşımınla bir biraz oturup sohbet ederken başka insanlar görmek için bir kahveye girmeye karar verdik [...] Üç kişiyiz, ben, Serpil ve Kutlu. İçimizde en iyi Almanca konuşan Serpil bir yerin müsait olup olmadığını sorup karşıda oturan Almanlarla konuşmaya başlıyor. O konuşurken Türkler geçiyor, bize bakıp “Türk müsünüz?” diye soruyorlar, sonra içlerinden biri kızgın bir şekilde: “Siz Türk'sünüz! Burada oturamazsınız” diyor. Ben ona bizi rahat bırakmasını söyleyince Almanlarla tartışıp kavga etmeye başlıyorlar... Genel olarak kadınlar için kolay değildi, Türk erkekler yalnız kadın gördü mü, evli veya bekâr olsun, hepsinin müsait olduğunu düşünürdü. Hafta sonları *heim*'lerin kapısında bekleyen gençler olurdu hep...¹⁰²

Türk göçünün en önemli entelektüel şahsiyetlerinden biri olan yazar Yüksel Pazarkaya 1983'te konu üzerinde şöyle yazmaktadır:

Erkeklerin, sadece karılarını ve kızlarını değil, yurtdışındaki bütün Türk kadınlarını bir düzene sokmayı istemesinin gerici bir boyutu var. Bu durumdan kendilerine “cazibeli ve yozlaşmış bir ortamda bulunan korumasız Türk kadınının namusuna” sahip çıkmaktan ibaret olan millî bir görev çıkarıyorlar. [...] Küçük Alman şehirlerindeki Türk kolonilerinde ve Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde, bu baskıcı kontrol ve düzenlemeler kadınlar üzerinde epeyce etkili ve o kadar da üzücü olur. Kadınlar günlük hayatları ve özel davranışlarında, müsamahasız davranış kurallarını tüm ağırlığıyla hep üzerlerinde hissettiklerini söylerler. [...] Alman ya da başka milletten erkek arkadaşı olan her Türk kadın hiçbir fark gözetilmeksizin fahişe damgası yer.¹⁰³

101 “Dört İşçi Kıza Çıplak Ayakla Karda Yürüyüş Yaptırıp Cezalandıran Genç”, *Cumhuriyet*, 2 Ocak 1966.

102 *Görüşme D1*.

103 Pazarkaya Y., *Spuren des Brots. Zur Lage der ausländischen Arbeiter*, Zürich, 1983, s. 67.

Kadın işçilerin Almanya'daki yaşamları kendini "ülkenin namusu"nu korumaya adanmış kimi basın tarafından hep ilgi konusu oldu. Almanlarla arkadaş olan Türk kadın işçilerine ise hemen "fahişe" damgası yapıştırılırdı. Resimde o yıllarda Almanya'ya ziyarete gelen bakana bir gazete haberi üzerine (*Hürriyet*, 28 .04. 1966) sorunlarını anlatan bir kadın işçi.

Diğer yandan gazeteler de, sanki Türk toplumunun sosyal kontrolünden uzak kalıp yanlarında bir erkek olmadığında kadınlar mutlaka kualsız ve ahlâk dışı bir hayat yaşamaya mecburmuşçasına, yalnız kalmış ve adı çıkmış bir Türk kadını imajını yaygınlaştırıp tanıtmaya büyük ölçüde katkı sağ-larlar. Gazeteler sık sık sarhoş, aldatılmış ve terk edilmiş bazı kadınların içinde bulunduğu üzücü durum ve olayları aktarır.¹⁰⁴ Erkek Türk göçmenlerin başarı hikâyelerinin yanında kadınların bahtsız ve perişan oldukları hikâyeler ortaya çıkar. Basın, sıklıkla skandal yönünü doğru bilgi aktarımına tercih ettiği haberler sunarak, konunun peşini bırakmaz. Bunun bir örneğini 1965 yılında birçok gazetenin haberleştirdiği bir olayda bulmak mümkündür. Habe-

¹⁰⁴ Örneğin bkz. "Türk kadınları ve bazı üzücü olaylar", *Cumhuriyet*, 29 Aralık 1965; "Manisa nere, Almanya nere", *Cumhuriyet*, 30 Aralık 1965. Ayrıca bkz. Yurtdaş H., *Pionierinnen der Arbeitsmigration in Deutschland. Lebensgeschichtliche Analysen von Frauen aus Ost-Anatolien*, Hamburg 1996, s. 51; Hunn K., *a.g.e.*, s. 77.

re göre Würzburg'da bir otobüs her Cumartesi bir *heim*'da oturup, sayıları 100 ila 150 arasında değişen kadın işçileri alıp Amerikalılara ait bir üsse götürmektedir. Bu yolculuk, aktarıldığı şekliyle, Amerikalı erkeler ile Türk kadınlar arasında ahlâksız amaçlar için düzenlenmektedir. Aslında, Batı Almanya'daki Türklerin toplumsal meseleleriyle ilgilenen ve durumun tekrar edilmesini önlemek için devreye girmesi istenen sosyal operatör Merih Apakbey'in hatırlattığı üzere, kadınlar Amerikan üssüne dil eğitimi almak için gitmekte olup, otobüslerle yapılan yolculuklar da *heim* idaresinin karar ve denetimi dâhilinde gerçekleşmektedir.¹⁰⁵

Heim'lar, yani kadın işçilerin kaldığı işçi lojmanları, biraz da Türkiye'deki kamuoyunun güvenini kaybetmemek için, çok katı yönetmeliklere tabidirler.

Türkiye'de Almanya'ya yalnız başına gelen kadınlar hakkında, sanki bir şey yapıyorlarmış gibi, kötü düşünürlerdi. Kız kardeşim bir *heim*'de oturduğunu, orada çok katı kurallar olduğunu, belirli bir saatten sonra çıkılmadığını, misafirlerin sadece belirli bir saatte kabul edildiğini falan anlatırdı... Sonra çalıştığını, yorgun olduğunu söylerdi, nereye gidecekti ki zaten... Türkiye'de bir komşu bir gün beni kenara çekip: "Ah, senin kardeşin Almanya'ya gidiyor, sen biliyor musun Almanya'da kadın ve erkekler hama-ma beraber gidiyor?" dedi. Sonra düşünmeden edemedim, bir gece hiç uyumadım, küçük kardeşimdi o çünkü... Sonra bir gün ona sordum ve kesinlikle doğru olmadığını söyledi... Dedikoduymuş...¹⁰⁶

Kadınların durumunu ağırlaştıran yaygın önyargılardan biri de Almanya'ya gidenlerin fahişe olma-ga gittiğiydi:

Münih'e geldik trenle. Tren bir mahşer gibiydi. İşçi treni, kadınların vagonları ayrı. Edirne'den geçerken bize: "Almanya'ya orospu olmaya gidenlere bakın" diye bağırdı çocuklar. Sanki Türkiye'de orospu yoktu da. Ağladım, ağrıma gitti.¹⁰⁷

105 Haber *Cumhuriyet* gazetesinin 30 Aralık 1965 tarihli makalesinde verilmektedir. Anlatı 2005'te Merih Apakbey'le, altmışlı yılların başından doksanların sonuna kadar yürüttüğü sosyal yardım uzmanı görevi ile ilgili yapılan görüşmede hatırlanmaktadır. *Görüşme* 16.

106 *Görüşme* 5.

107 Anlatı Füzüzan, *Yeni Konuklar*., YKY s. 111'de bulunmaktadır. Emine Sevgi Özdamar da, romanında trendeki yolculuğuna ayırdığı bölümde, alaycı bir biçimde *Hurenzug*'den, yani fahişeler treninden bahseder Özdamar E. S., *a.g.e.*, s. 379-380. Yazar benzer bir sahneyi *Perikızı* adlı komedide de sunar. Kuşkusuz, Almanya'da kendilerini fuhuşa adanmış göçmen Türk kadınları da olmuştur, yine de, bunlar tüm kadın göçünün yanında küçük bir azınlık oluşturmaktaydılar. 1966'da Çalışma Bakanının Münih'e yaptığı ziyaret vesilesiyle bir Türk gazetesinin aktardığına göre, bir kadın kamuoyunun önünde Türk fahişelerin olduğunu belirterek, işçi kadınların saygınlığı üzerinde yarattığı olumsuz etkileri ifşa eder. Adı Sabah Tekin adlı Eskişehirli kadın, Türk bakana sorar: "Bu fahişelere pasaport verip namuslu kadınlarla birlikte buraya kim gönderiyor?". "*Atom Şazi-*

Türkiye’de yayılan ve gazetelerdeki yorumlardan da destek gören söylentiler, evli veya on sekiz yaşından küçük olmaları halinde eşinin ya da velisinin onayını da alması gereken kadınların başvurularının önünü keser.

Alman tarafında ise Batı Almanya’nın sanayi yapısına gerekli olan göçe kadın katılımını teşvik etmek için, bir taraftan Alman toplumundaki hayat ve toplumsal cinsiyetler arası ilişkiler üzerindeki söylenti ve dedikoduları yalanlamak, diğer taraftan ise Türk kadınlarının namus ve ahlâkını korumak için büyük bir uğraşı verilir. Örneğin Siemens’te çalışan bir görevli 1964’te, Siemens’teki Türk kadın işçiler hakkında konuşup birtakım haberleri yalanlamak için bir basın toplantısı düzenler. Frieske gazetecilere: “Almanya’daki Türk kızları hakkındaki sözlere inanmayın. Onlar çalışkan, terbiyeli ve dürüsttürler”, diyerek, şöyle ekler:

Lütfen Almanya’daki kadın işçilerinize karşı sert olmayınız. Türkiye’deki gibi normal bir yaşayışları vardır [...] [Türk kadın işçilerinin sosyal yaşayışlarında] dörder kişilik modern odalarda [kalmaktalar], normal hayat yaşayan bir işçi ayda 110 Mark biriktirebilir. [...] Kadın-erkek arkadaşlıkları Almanya’da normaldir.[...] Mart ayından çıkan bazı haberler, firmamızın ve firmamızda çalışan şerefli Türk kızlarını çok müteessir etmiştir. Size hemen şunları söylemek isterim ki, Türk kadın işçisi çalıştıran bütün Alman müesseseleri gibi biz de Türk kızlarının işyerlerinde, lojmanlarda ve dışarıda gösterdikleri disiplinli davranışlardan çok memnunuz.¹⁰⁸

Buna benzer bir başka açıklama, bir diğer basın toplantısı vesilesiyle, yaklaşık bir yıl sonra Sarotti çikolata fabrikasında çalışan Türk işçi kadınının kaldığı lojmanların müdüresi tarafından yapılır. Müdüre “kadın işçilerin ahlakını zekâsını, çabuk lisan öğrenme kabiliyetlerini” överek “Türk kadınının, Türk erkeğinden zeki” olduğunu söyler. Makale, basın toplantısında bulunan diğer 35 kadın işçinin de söylediklerini aktararak “Almanya’ya giden bir kızın en büyük şikâyetinin kendini bilmez Türk işçileri” olduğunu belirtir.

Bu işçiler, Almanyada rastladığı her Türk kadının kendisiyle arkadaşlık etmesi mecburiyetine inanıyor ve reddedildiğinde ‘Türk kızları Türk erkekleri ile arkadaşlıktan kaçıyor’ diyorlardı [...] Almanya’da çalışan Türk kadın-

ye Kızlarımızı 50 DM’ye Satıyor” [DM, Alman markı — e. n.], *Hürriyet*, 28 Nisan 1966. Haber, çevirisiyle, Alman kaynaklarında da verilmektedir: BAK, B 119/3073 Bd. 4, 1964 – 1966.

108 “Almanya’daki Türk kızları hakkındaki sözlere inanmayın”, *Tercüman*, 13 Haziran 1964. İki yıl sonra benzer bir beyanatta bulunmak için İstanbul’a şahsen giden Siemens’in müdürüdür: “Türk kızları namuslu, onlarla iftihar ediniz”, *Tercüman*, 4 Mayıs 1966.

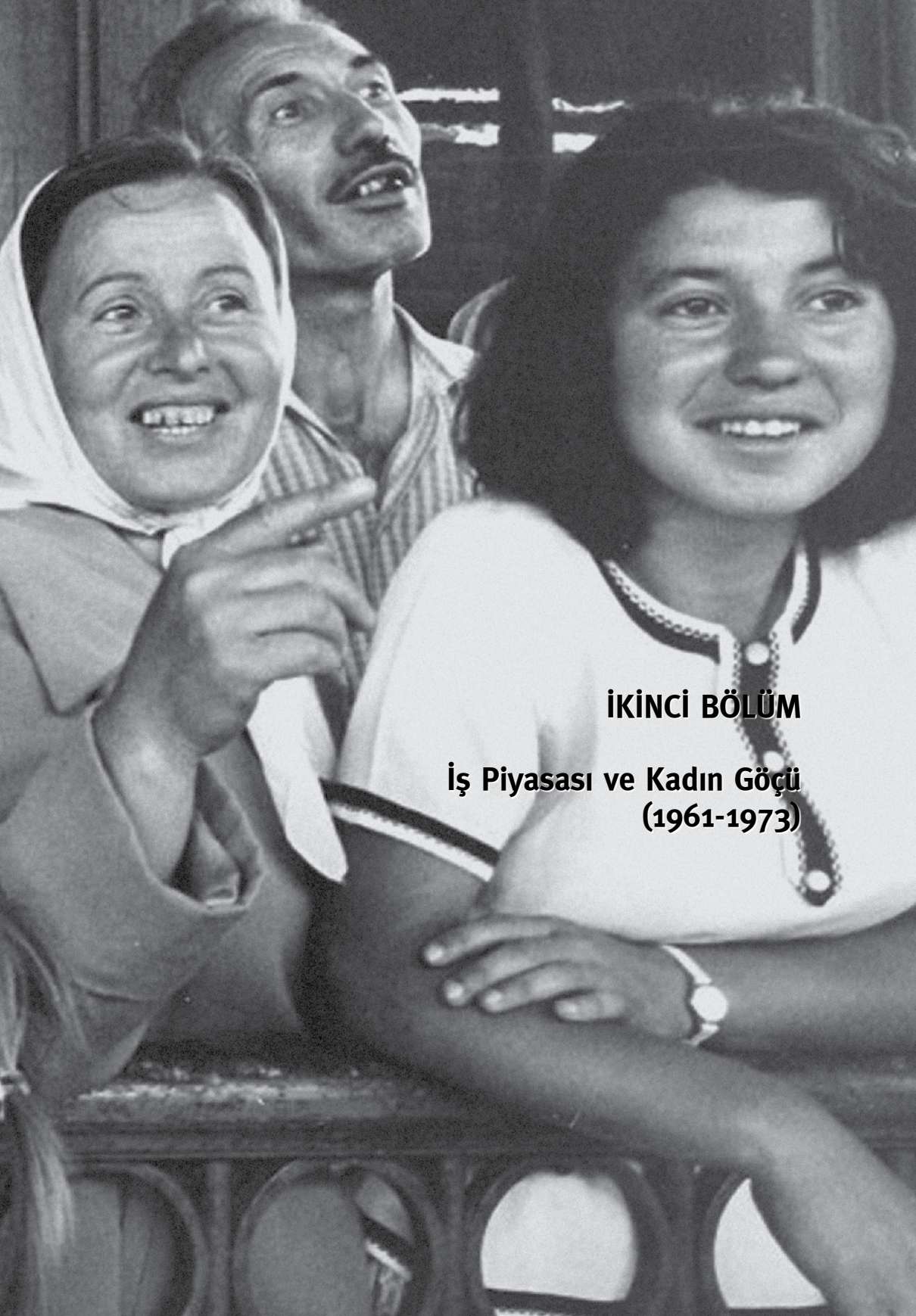
ları için çıkarılan iğrenç şeylerin yalan olduğunu söylediler ve “Lütfen yazın, hepimizin ailesi var, bizler yarımın anneleriyiz. Bizi birkaç kendini bilmez yüzünden lekelemeyin. Yüz kişiden üçünün yaptığı hareketlerden bizleri sorumlu tutmayınız. Almanyada namusumuzla yaşıyor ve kazanıyoruz” dediler.¹⁰⁹

Türk gazeteleri bir yandan Almanya’ya giden kadınlara ne olduğu konusuna ilgileniyor gibi gözüke de, aslında itibarlarını sarsmaya katkı sağlayıp, kendi başlarına aldıkları kararları değersizleştirir. Diğer bir yandan da Alman sanayi temsilcilerinin büyük bir ilgi ile Türk kadın işçilerinin namuslarını korumak için her yolu kullandıkları gözlemlenebilir. *Bundesanstalt für Arbeit* gibi iş ve işçi piyasası politikalarından sorumlu Alman yetkili makamları, Türkiye’deki tartışmaları dikkatle ve yakından izlerler.¹¹⁰ İşçi alımı yaptıkları diğer ülkelerde de olduğu gibi, işverenler, doğru stratejileri belirlemek için, kadın işgücü alımını zorlaştıran nedenleri incelemeye çalışırlar. Bu durum, bir açıdan Akdeniz ülkelerinin kadınları, geleneğin, dinin ve ailenin oynadığı rol hakkında basmakalıp bir söylem ortaya çıkmasına neden olur ki, bunlar sonradan Alman sosyal politikalarıyla kamuoyunun Türk kadınlara karşı davranışını da etkiler.

Buna rağmen Alman yetkili makamları kadın işçi alımını kolaylaştırmak için, alternatif yollar ve özel prosedürler ortaya koyar. Aynı şekilde birçok kadın da, Alman sanayi kuruluşlarının kadın çalıştırma ihtiyacını ve prosedürlerini yola çıkmak için bir fırsat olarak değerlendirir.

¹⁰⁹ *Tercüman*, 10 Nisan 1965: “Almanyadan Gelen Türk Kadınları, Namusumuzla Çalışıyoruz, Dediler”.

¹¹⁰ Arşiv kayıtlarında bulunan basın haberlerine bkz. Örneğin: B 119/3073, *Tageszeitungenausschnitt* 1964 – 1966.

İKİNCİ BÖLÜM

İş Piyasası ve Kadın Göçü
(1961-1973)

1960'lı yılların başında yakınlarını Sirkeci Garı'ndan yakınlarını uğurlayan aileler.

“Gözetim” mekanizmasının bölmelerinin her yere yayıldığı ve iyice belirginleştiği doğrusu da, nasıl oluyor da tüm toplum bu mekanizmanın boyunduruğu altına girmiyor, bu sorunsal bir an önce araştırmak da en az diğeri kadar acil bir gerekliliktir. Halkın kullandığı hangi işlem ve yöntemler (bunlar da “ufak tefek” ve gündelik işlemlerdir) disiplin mekanizmasıyla oynamakta ve bu mekanizmayla, ancak bu mekanizmayı kendine uyarlamak için uyuşmaktadır. Ve tabii tüketiciler (ya da “egemenlik altında bulunduranlar”?) açısından sosyopolitik düzenlemeyi sağlayan ve sessiz sedasız yürütülen bu işlem ve yöntemlerin karşıt modelini hangi “eylem uygulama ve üretme tarzları” oluşturur bunları sorgulamak gereklidir.

MICHEL DE CERTEAU¹

Almanya'nın, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu Güney Avrupa ülkeleri ile yurtdışından işgücü alımı için yaptığı anlaşmalar, göç dalgalarını Alman piyasası ve sanayi toplumunun ihtiyaçlarına uygun olarak düzenleyip idare ve kontrol etmeyi amaçlıyordu. Tek örnek olmamakla birlikte, özellikle İş ve İşçi Bulma Kurumlarında uygulanan eleme ve istihdam prosedürleri incelendiğinde; sadece istihdam politikasını ve Federal Almanya'da bulunan yabancıları ilgilendiren ayrıntılar değil, kuralların ve prosedürlerin oluştur-

¹ De Certeau M., *Gündelik Hayatın Keşfi 1. Eylem, Üretim, Uygulama Sanatları*, çev. Aslan Özcan, Dost Yayınları, 2009, s. 47-48.

duğu yapı ile Türkiye’den giden kadın ve erkeklerin karşı karşıya kaldıkları değerler sistemi de ortaya çıkmaktaydı. Alman operatörler bir taraftan işverenlerin talep ettiği profile tam olarak uyacak kişileri işe almak için uğraşsalar da, diğer taraftan göçmenlerin bireysel ve kişisel istekleri ile başa çıkmak durumunda kalmışlardır.

Alman kurumları, her ne kadar ampirik gözlemler ve hususi çalışmalarla, idare ve kontrol mekanizmalarını uyumlu hale getirmeye çalışsalar da, göç süreçlerinin getirdiği toplumsal değişimi hiçbir zaman tam olarak kavrayamayıp, göç dalgalarının tipolojileri üzerinde ancak ve kısmen etkili olabmişlerdir.

Türk kadın göçü bu perspektiften incelendiğinde geçerli bir örnek teşkil etmektedir. Alman endüstrisinin sadece onlara ayırdığı bazı bölümleriyle kadın işgücüne olan ilgisi, başlangıçta kadınların yurtdışında istihdam edilmesine sıcak bakmayan Türk toplumunun çekincesiyle karşı karşıya gelmek durumunda kalmıştır. Gitmeye niyetli kadınlar, Türk-Alman anlaşmasının yarattığı olanaktan hemen faydalanabildikleri halde, ilk yıllardaki kadın göçü Almanya’nın talep ettiğini karşılamakta eksik kalıyordu. Bu durum, Alman tarafının kadınlar için kolaylaştırılmış süreçler devreye sokmasına neden olmuştur; nitekim kadınlar, erkeklerden farklı olarak, hiçbir zaman uzun bekleme sürelerine tabi tutulmamışlardır. Alınan bu önlemler, göçün dinamiklerine ve kadınların onun gelişiminde oynadıkları role etki etmiştir. Erkek göçünün yanında, Türk kadın göçmenlerin çok önemli bir rol oynadığı daha başka kanallarda gelişmiştir. Herkesten önce yola çıkan bu kadınlar kocalarının sonradan gelişini tertipliyor, çocuklarını yanlarında getiriyor ve erkekleri göçün ana kaynağı varsayan fikrin yanlış olduğunu göstererek, Türkiye’de ve Batı Almanya’daki Türk göçmenler arasında kadınların toplumsal yeri ile ilgili değişikliklerin belirlenmesine katkı sağlıyorlardı.

Tüm bu nedenlerden dolayı ve anlaşma sona erdikten sonra da, Türk göçünde meydana gelen gelişmeyi anlamak için, istihdam edilmeleri amacıyla kadın ve erkekler için belirlenmiş sistem ve kriterleri inceleyip Türk göçmenlerin kendi göç projelerini hayata geçirmek için geliştirdikleri yolları araştırmak yararlı olacaktır. Bu inceleme sürecinin başlangıç noktası Türk göçmenlerin yola çıktığı yerle aynıdır: Alman İrtibat Büroları.

AVRUPA’YA DOĞRU İLK ADIM: İRTİBAT BÜROLARI

Deutsche Verbindungsstelle (DV), yani Alman “irtibat bürosu”, 30 Ekim 1961 yılında imzalanan anlaşma gereğince Alman endüstrisi için Türk kadın

ve erkekleri seçip yolculuklarını düzenleme işleviyle kurulmuştur.² DV İstanbul'da Tophane'de, Almanya'ya gidecek trenlerin kalkacağı Sirkeci garına fazla uzak olmayan bir mesafede kurulmuştur. Büronun kayıtlarında görüldüğü gibi, binanın durumu oldukça kötü olup, her gün gelen yüzlerce aday karşılamak için pek kullanışlı değildi. Birçok defa yenilenen şikâyetlerin sonucunda, ancak 1970'e gelindiği zaman, kurum daha yakın zamanda inşa edilmiş bir semt olan Mecidiyeköy'e ve modern bir yapıya aktarılır. Kurum, bu geçiş sayesinde, gerekli teçhizatlarla birlikte içinde analiz ve radyoloji laboratuvarı da olan bir sağlık merkezine ve işe yatkınlığı ölçmek için yapılan uygulamalı testlerin gerçekleştiği atölyelere de kavuşabilmişti.³ İstanbul'daki DV'ye, 1963 yılında açıldıktan sonra, 1967'deki Alman ekonomisindeki negatif konjonktürün belirmesiyle kapanan Ankara'daki şube de eklenir; aynı şube Dışişleri Bakanlığı'nın talebi üzerine 1969'da tekrar açılır çünkü artık "adayların büyük çoğunluğu sanayilerin yoğunlaştığı İstanbul ve çevresinden değil, Anadolu'dan gelmektedir" ve bu nedenle "Ankara merkezi konumu sayesinde çok daha uygundur".⁴ Temmuz 1961'den Kasım 1973'e kadar geçen on iki yıllık çalışma süreleri boyunca bu merkezler aracılığıyla 640 bin Türk erkek ve kadın işe alınmıştır.⁵ Ortalama olarak her yıl Almanya'ya 50 bin işçi gönderilmekteydi. Bu, dolayısıyla, DV'lerde her gün 160 kişinin işe alınmasının tamamlandığı, 180 ila 200 arasında insanla da mülakat yapıldığı anlamına gelmekteydi.⁶ 1969 yılında, bazı günlerde, elemelere sayıları 650'ye varan aday katılıyordu.⁷

Bu sayılar İrtibat Bürolarından geçen insan akınının boyutlarını belirleyecek bir tablo çizmeyi mümkün kılmaktadırlar. Veriler daha dikkatli bir biçimde ele alındığında, kurumlardaki mevcut işlerin Alman iş piyasasının yıldan yıla ortaya çıkan ihtiyaçlarına karşılık verdiği de görülmektedir. Alman ekonomisinde büyüme kaydedilen yıllarda, mesela 1969 ila 1970 yılları

2 Bkz. Birinci Bölüm, 3. dipnot; ayrıca, "kurumlar arasında işbirliğini kolaylaştırmak için BAVAV, Türkiye'de, organizasyonu, etkinlikleri ve yerleri Türk kurumuyla belirlenen bir irtibat bürosu (*Verbindungsstelle*) kurar". BAK, B149/22372, *Regelung der Vermittlung türkischer Arbeitnehmer nach der BRD*, 1961.

3 BAK, B119/3013, *Deutsche Verbindungsstelle in der Türkei, Erfahrungsbericht 1970*.

4 BAK, B 119/4704. Ekim 1963 yılında imzalanan Türk-Alman Antlaşması'nın 2. maddesi uyarınca Ankara'da zaten bir iş bulma kurumu açılmıştı, ancak Almanya'da 1967'de meydana gelen negatif ekonomik konjonktür sonrasında kapatılmıştı.

5 Bu yasal girişlerin % 70'ini oluşturmakta. Karş. Hunn K., *a.g.e.*, s. 79, not 28.

6 Sayılar Alman iş piyasasının gidişatı doğrultusunda değişmekteydi: Nitekim negatif konjonktür yılları olan 1966-67'de, daha düşük sayıda eleme kaydedilmekteydi. Bkz. Jamin M., *a.g.e.*, s. 153.

7 BAK, B119/3013, *Deutsche Verbindungsstelle in der Türkei, Jahresbericht 1969*.

arasında, günlük ve yıllık sayıların çok daha yüksek olduğu gözlemlenebilir: Bu dönemde ve 1973 yılında yıllık olarak 100 bin kişi istihdam edilmekte, gündelik olarak ise 400 civarında aday değerlendirilmesi yapılmaktaydı.⁸

Türk-Alman Antlaşması gereğince, Türk erkek ve kadın işçi istihdamını Almanya'dan gelen iş teklifleri belirlemekteydi. İşçiler, iş teklifi olmadığı zaman ancak eğitilmiş oldukları ya da özel mesleki vasıflara sahip olacak kadar tecrübeli olduklarında istihdam listelerine yazılabiliyorlardı. Herkes için geçerli olan temel şart iş başvurusu yapan kişinin sürmekte olan ceza davalarının olmaması ve Türk yetkili makamları tarafından pasaport verilmeme riski bulunmamasıydı.

İstihdam prosedürleri farklı Alman ve Türk kurumlarını dâhil eden çok karmaşık bir sistem içerisinde belirlenmekteydi. *Deutsche Verbindungsstelle* direkt olarak Türk işgücünün Almanya'ya girişini düzenleyen antlaşmada ilgili büro olarak tayin edilen BAVAV'a, yani Nürnberg'deki *Bundesanstalt für Arbeitsvermittlung und Arbeitslosenversicherung*'a bağlıydı. Türk tarafı ise anlaşma dâhilindeki ilgili kurum ve BAVAV'ın muadili olarak, bölgesel birçok büronun başını çeken *İş ve İşçi Bulma Kurumu*'nu (İİBK) görevlendirmişti. İİBK'nin İstanbul'daki İrtibat Bürosunun içinde *Yurt Dışı Hizmetleri* (YDH) adını alan kendine ait bir ofisi vardı. BAVAV ve İİBK'nin görevi "anlaşmada belirlenmiş istihdam prosedürü işlemlerini iyileştirmek ve kolaylaştırmak" idi. Sonuç olarak Almanya'daki BAVAV'ın işi, Eyalet İş Kurumları'nın (*Landesarbeitsämter*, LAÄ) başvurularını kabul edip fabrikaların, şirketlerin ve işveren derneklerinin (*Arbeitgeberverbände*) taleplerini derledikten sonra Türkiye'deki şubesine bildirmektir. Şube ise Türk hükümetine bağlı kurumun desteğiyle, iş arzının özelliklerini ve limitlerini açıklamak, işçilerle arabulucu sıfatıyla muhatap olarak, doktor muayenelerini, beceri sınavlarını ve yolculuklarını organize etmek durumundaydı. Eleme kriterleriyle ilgili problemleri belirleyip onları daha etkin hale getirmek için bürolar arasında sürekli ve sıkı bir iletişim vardı. İhtiyaç duydukları işçiler konusunda kesin talepleri olan ama aynı zamanda hızlı ve eksiksiz prosedürler de talep eden Alman sanayi kuruluşlarından gelen şikâyetlerin sayısı hiç de az değildi. Alman İrtibat Bürosu çoğu zaman Alman endüstrisinin en kısa sürede en yüksek kârı getirecek üretim talebinin gerektirdiği sürelerde çalışmamanın zorluğuyla karşı karşıya kalıyordu. Nitekim, bürolar arasında geçen yazışmalarda ve DV'nin aktivite raporları olan *Erfahrungsberichte*'lerde okunduğu üzere,

8 BAK, B119/4036, *Wochenberichte*.

uzun yıllar zarfında –1961’den 1973’e kadar– bu kriterlerin değişerek, bir yandan şirketlerin, diğer yandan da Türkiye’nin sosyo-ekonomik şartlarına uyum sağlamak zorunda kaldığı görülmektedir. Bununla birlikte, farklı kurumların, kurumsal mekanizmalar tarafından belirlenmiş ve bunları kötü şekilde etkileyen bir takım bireysel ve kolektif stratejiler olduğunu gözardı edemedikleri de ortaya çıkmaktadır.

“KİM GİDEBİLİR?” ELEME PROSEDÜRLERİ

Almanya’ya çalışmaya gitmek isteyenler başvurularını oturdukları bölgedeki İş ve İşçi Bulma Kurumu’na sunup, yaygın olarak kullanılan tabirle, *Almanya’ya yazılmalıydılar*.⁹ Başvuru, bölgesel İş ve İş Bulma Kurumları’na gelen taleplere cevap olarak, Alman İrtibat Bürosu tarafından kabul edildikten sonra, başvuru sahiplerine çağırılma, ilk doktor muayenesine tabi tutulma ve bazı bürokratik işlemleri tamamlama olanağı sunmaktaydı. Sonrasında ise, DV’den gelen bir davet mektubu, son elemeye katılmak, olumlu sonuç alındığı takdirde de bir Alman sanayi kuruluşunda bir yıllık çalışma sözleşmesi imzalamak üzere, ertesi gün hazır bulunulması gerektiğini bildirirdi. Toplam çalışma süresi, ücret, çalışma saatleri, konaklama imkânı ve yolculuk şartlarının mecburi olarak belirtildiği sözleşmeyle birlikte, Türk yetkili makamları tarafından yola çıkıldığı andan itibaren en az bir yıllık geçerliliği olan bir pasaport, Alman bürosundan ise çalışma izni olarak geçerli olan bir *Legitimationskarte* alınırdı.¹⁰ Bölgesel kurumlara yaptırılan kayıtla DV’ye çağırılma anı arasında çok uzun bir zaman geçebilirdi, bazen bu yıllar bile sürebilirdi. Nisan 1972’de bekleme listelerinde ismi yazılı olanların sayısı bir milyonu geçmekteydi.¹¹ Bunlar, kadınlar hariç, çoğunlukla kalifiye olmayan işgücü başvurusu yapan kişilerdi. Örneğin 1964 yılında basit işçi olarak kendilerini kayıt ettirenler ancak 1970 yılında çağırılmışlardır.¹²

9 Kayıt olmak için sunulması gereken belgeler için bkz. Eryılmaz A., *a.g.e.*, s. 103.

10 1968 yılından itibaren iş sözleşmesi örneğinde bir değişiklik yapılarak, maaş tutarı ve sözleşme geçerlilik süresi gibi bazı konular, sadece işverenin bilgisi dâhilinde kalır: BAK, B149/22372, Bd.2, 1962-1964, *Musterarbeitsvertrag* e BAK, B119/3038 Bd. 2, *Musterarbeitsverträge*.

11 *Tercüman*, 11 Nisan 1972. Bir önceki yıl olan 1971’de de sayı bir milyon olarak ortaya çıkmakta: Ayrıca bkz. LAB, B Rep 004, Acc. 3076, Nr. 420, Senator für Inneres, Neubauer: *Bericht über Probleme im Zusammenhang mit der Ausländerbeschäftigung und dem illegalen Aufenthalt von Ausländern in Berlin*, 01 Temmuz 1971.

12 *A.g.e.*, Belgede şöyle denmektedir: “İşçi alımı yapılan ülkelerde birçok yabancı Federal İş Kurumu (BfA) şubelerinin bekleme listelerinde kayıtlıdır. Mesela Türkiye’de sayıları bir milyonu geçmektedir. Bu nedenle Almanya’ya taşınmaları uzun yıllar alabilmektedir. Ve de, mesela, 1964 ve 1965’te adaylıklarını sunmuş kalifiye olmayan işçiler istihdam ve transfer edildi. Almanya’daki iş piyasası hâlen okur yazar olmayan işgücünü de hazmedebilmektedir. Bunun sonucunda birçok yabancı,

Öngörülemeyen ve adayların bilincinde olmadığı uzun bekleme süreleri, bireysel hayatları derinden etkilemekteydi:

Almanya'ya İş ve İşçi Bulma Kanalıyla geldim, bir yıldan fazla bekledim. Madene indiğimde korkmak ne ki, sağlık kâğıdı alana kadar eriyip hava olacaktım.¹³

Kayıt olmak önemli bir adımdı: yurtdışına çalışmaya gitmek için kendi ülkesini, çoğu zaman da ailesini geride bırakmayı gerektiren bilinçli bir seçim olduğu için o andan itibaren başka her türlü karar bu projenin etrafında şekillenirdi. Bekleme süreleri farz ettiklerinden uzun sürdüğünde, yasa dâhilinde ya da dışında olsun, başka yollara başvurulmaktaydı. Bu, yalnızca süreci hızlandırmak için yapılmıyordu, zira bazen yılların geçmesi iş bulma kurumuyla görüşmeyi mümkün kılan bir takım şartların geçerliliğini yitirmesine neden oluyordu.

Ünlü yazar Füzûzan'ın 1975 ile 1976 yılları arasında, Türkiye'den göç eden işçilerin arasındayken gerçekleştirdiği araştırma yolculuğu sırasında, Almanya'da tanıdığı çok sayıdaki Türk işçilerden biri şöyle der:

64'te bu Almanya davası da beni almaz mı? Almanya'ya gidiş için yazıldım. İki sefer pasaport çıkardım, devlet kanalıyla. İki pasaportumu da demirci olarak almıştım. İlkinin iki yıl müddeti vardı, doldu. İkincisini bizim Almanların yanındaki mühendisimiz, Almanya'daki değil, buradaki Almanların yanındaki Türk mühendisimiz, elin Alman'ına, "bunları ne çağırıp duruyorsunuz, hiçbir iş bilmez bunlar," deyip, o pasaport da öyle harcandı. Ben, İşçi Bulma Kurumu Müdürü'ne durumu açıp, insanın kendi içinden gâvur daha iyi çıkarmış, dedim. Yaşayan görür, inleyen ölür. Demek ki biz iş bilmezmişiz. Bakır, soba, kalay üstüne usta olmuş bir adamım ben. Dört yıl da bakkaliyecilik yaptım. Avrupa'ya gidebilelim diye vakit dolduruyordum. (...) Ben de Emniyet Müdürlüğü'ne gidip, turist pasaportu alırım dedim. (...) Afyon'dan İstanbul'a gelmişim hayatta bir kere, turist pasaportuyla da oradan dosdoğru Belçika'ya gittim.¹⁴

özellikle de Türkler, sonradan bir işe girmeyi düşünerek resmîyette turist olarak gelmişlerdir".

13 Almanya'ya altmışlı yılların ortasında bir madende çalışmak için gelmiş Mehmet Yavuz'un anlatısı. Füzûzan, *a.g.e.*, s. 202.

14 Yazar Füzûzan yetmişli yıllardan itibaren Almanya'daki Türk işçilerin durumuyla ilgilenen çok sayıda aydından biri olmuştur; bu uzun röportajı *Deutscher Akademischer Austauschdienst* (DAAD), yani Alman Akademik Değişim Servisi tarafından desteklenen bir kültürel değişim programının daveti sayesinde gerçekleştirmiştir. Batı Berlin ve Ruhr bölgesinde ikamet eden maden, fabrika işçileri ve aileleriyle gerçekleştirilen konuşma ve görüşmelere dayalı olan kitap, önce 1977'de İstanbul'da *Yeni Konuklar* başlığıyla, sonra da 1985'te Almanya'da *Logis im Land der Reichen. Wie eine türkische Schriftstellerin das Leben ihrer Landsleuten in Deutschland sieht* (Zenginler Ül-

Prof. Dr. Nermin Abadan-Unat'ın 1964'te yaptığı bir araştırmaya göre, o yıllarda giden işçilerin yarısından fazlası oturma yeri olarak İstanbul ve Trakya'yı göstermelerine rağmen önemli oranda bir "iç göç" geçirdikleri ve dolayısıyla çoğunun kırsal kökenli oldukları saptanmıştır. Bu araştırmaya göre gidenlerin çoğu daha sonra bazı hayal kırıklıkları da yaşamıştır. 1964'te tatillerini geçirmek üzere trenle gelen işçiler Sirkeci Garı'nda. (Kaynak: *Hürriyet* Tanıklığında Göçün Elli Yılı)

DV'nin yolladığı çağrı mektubu çok detaylıydı ve adaylarda aranan temel özelliklerin bazılarını gönderme yapan birçok sayfa da içermekteydi: yaş sınırı, okur yazarlık seviyesi, reşit olmayan çocuk sahibi olunup olunmadığı sorularak, özelliklerin bazılarının uyumsuz olması durumunda adayların yola çıkıp kuruma gelmekten vazgeçmesi sağlanmaya çalışılıyordu. İrtibat Bürosuna gitmek için İstanbul ya da Ankara'ya gelmek, kolay iş değildi. Gerçekleştirilen ziyaretten ve olası yolculuktan doğan umutların yol açtığı duygusal yoğunluğun yanı sıra, DV'ye gitmek çoğu defa azımsanmayacak bir masrafa girilmesini de gerektiriyordu. Önce yolculuk masrafları, sonra da, kalabilecek akraba ya da arkadaşları olmayanlar için, büyük bir şehirde günlerce kalmak için harcanan paralar – dışarıda, parklarda geceleyenlerin sayısı hiç de az değildi – ve en nihayetinde, doktor muayenesi ve pasaport masrafları. Ziyaret olumlu şekilde sonuçlandığı takdirde gidiş çok kısa sürede de gerçekleşebil-

kesinde Meskenler. Bir Türk Kadın Yazarın Gözünden Almanya'daki Vatandaşlarının Hayatı). Burada alıntılanan ifade ve sonraki alıntılar için bkz. *a.g.e.*, s. 144-145.

yordu. Uzak şehir ve köylerden gelenlerin, son bir vedalaşma için eve dönecek zamanları, bazen de paraları yoktu. Bu durum uygulamada, yola çıkmak için maddi kaynağın sağlanması için, sahip olunan hayvan, arsa ve ticari işletmelerin bazı durumlarda daha elemeyi geçmeden önce satılmaları anlamına gelmekteydi.

Kocam otobüsle İstanbul'a gitti, sonra orada doktor muayenesinden geçti. Ford içindi. Genel kültür testi yaptılar sonra da meslek bilgisi sınavı. Onların mesleklere az çok saygısı vardı. O şanslıydı, hemen kalifiye işçilerin arasına aldılar. Sonra doktor muayenesinde dişlerine, vücuduna baktılar ve tabii sağlıklı olduğunu gördüler, o da gitti. Ondan sonra eve geri dönmedi. İstanbul'dan doğru Almanya'ya gitti.¹⁵

Gitmeden önce Zonguldak'ta inşaat işçisiydim, onun için kenara birkaç kuruş para koyabilmişim. Almanya'ya gitmek için çağırdıklarında o parayla İstanbul'a gittim. Hayatımda yaptığım ilk seyahattti. İstanbul'daki kontrollerden korkuyordum. Tüm paramı Almanya'ya gitmek için kullanmışım. Ya muayeneyi geçemeseydim? O günleri hep bu korkuyla yaşadım.

Çağrı mektubunda sunulması gereken belgeler belirtilirken bazı açıklayıcı bilgiler de verilmekteydi. Kadınların getirmesi gereken belgeler arasında kocalarının noter tasdikli izni, ya da, izni vermemesi halinde, bir mahkeme kararı vardı; alternatif olarak kadın İrtibat Bürosu'na kocasıyla birlikte gelebilirdi. Notlarda ise millî aidiyeti vurgulayan bir gurur duygusuna gönderme yapılmaktaydı: “Gidenler millî hissiyatı ve Türklüğü onurlandırıp kötü propagandalara inanmamalı ve dinlememelidir”.¹⁶ “Son beş yılda itibar kaybına neden olmuş ve ağır suçlar” işlemiş olanların kabul edilmeyeceği, Almanya'ya kirli ve eski kıyafetli insanlar gönderilemeyeceği için de adaylara yanlarında temiz bir giysi, gömlek ve kravat getirmeleri tavsiye edilmekteydi.¹⁷ Bu notlar aracılığıyla, aslında, İş ve İşçi Bulma Kurumu tarafından istihdam edilmek için gerekli olan başlıca vasıflar hatırlatılmaktaydı.

¹⁵ Görüşme D3.

¹⁶ İİBK, *Federal Almanya'ya İşçi Transferi Talimatı*, İİBK Yayını, n. 25, 1962, s.16-17, ayrıca bkz. Eryılmaz A., a.g.e., s. 112.

¹⁷ İstanbul'daki iş bulma kurumunun tayin ettiği kurallar çerçevesinde (Anstalt für Arbeitsvermittlung Zweigstelle Istanbul, Einladung Zur Arbeitsvermittlung, 2 Temmuz 1973) adaylardan bunlar isteniyordu: “beraberinizde yolculuğunuz için bir kıyafet, iyi durumda bir gömlek ve bir kravat getirin. Giysileri kirli ya da aşınmış olan kişiler gönderilememektedir”. İtibar kaybına yol açan hareketler dendiğinde kastedilenler: zimmete para geçirme, hırsızlık, yolsuzluk, dolandırıcılık, niitelikli dolandırıcılık ve sahtecilik. Konu hakkında bkz. Eryılmaz A., s. 105.

“Kimler gidebilir?” sorusu, altmışlı yıllarda birçok defa, Türk gazetelerinde çıkan bilgilendirme metnine eşlik etmekteydi.¹⁸ Yurtdışı istihdamını yöneten Çalışma Bakanlığı işe alınma ve yurtdışına Türk işgücü transferi konusunda hazırladığı talimatnamede kimin yurtdışına gidemeyeceğini belirleyerek, bu sorunun cevabını dolaylı olarak vermektedir:

1. Askerlik görevini yapmamış erkekler (yurtdışında kalacakları bir yıllık süre için izin alamamaları durumunda);
2. Sabıkalı olanlar;
3. Kötü giyimli olanlar;
4. Okuma yazması olmayanlar;
5. Transferleri Türk sanayiini kötü şekilde etkileyebilecek olanlar;
6. Uyuşturucu madde bağımlıları.¹⁹

Bu şartlara ek olarak yaş sınırlamaları da vardı. Erkeklerde yaş sınırı, niteliklerine ve işe alındıkları mesleğe bağlı olarak, 35 ila 45 arasında değişmekte, kadınlarda ise her zaman en fazla 45 olarak belirlenmekteydi.²⁰ Genel olarak, kadınlarda aranan vasıflar daha esnekti ya da, okuma yazma konusunda olduğu gibi, genel şartlara istisnalar uygulanmaktaydı.²¹ Alman işverenlerinin kadın işgücü talebi sadece süreklilik göstermekle kalmayıp, Türkiye’de mevcut olanın daima üzerinde olmuştur. Öyle ki, kadınlar Almanya Federal Cumhuriyeti’nin yurtdışından işçi alımı politikalarında özel bir kategori oluşturmuşlardır.²²

ALMAN SANAYİİ KADIN İŞÇİ ARIYOR:

KADIN İŞGÜCÜ ARZ VE ELEMELERİ

“Manikürlü Eller, Almanya’da Elektrik Bobini Saracak”, *Tercüman* gazetesi 1964 yılında böyle bir başlık atmıştı.²³ Makale şöyle devam etmekteydi:

¹⁸ *Cumhuriyet*, 3 Ocak 1966.

¹⁹ BAK, B119/3072 Bd.2, Richtlinien der Generaldirektion der türkischen Arbeitsverwaltung für die Auslandsvermittlung. Brief der Deutsche Verbindungsstelle an BAVAV, 31.3.1964.

²⁰ Hunn K., *a.g.e.*, s. 81.

²¹ BAK, B119/3074 Bd.5, Arbeiterwohlfahrt Bundesverband e.V. Türkdanış-Informationen 24/1968.

²² Bu durum iş göçünden sorumlu kurumların ürettiği belgelerin, “weibliche ausländische Arbeitskräfte”, yani “yabancı kadın işgücü” sözünün açık olarak belirtildiği konu kısımlarında da görülmektedir.

²³ *Tercüman*, 17 Ekim 1964: “Manikürlü eller, Almanya’da elektrik bobini saracak”. Makalenin alt başlığında: “Alman işverenleri: ‘Biz Türk kadınlarının elektrikçiliğinden çok memnunuz’ yazmaktadır.

Bir defileye katılan mankenler misali, giyimli, kuşamlı, manikürlü, pedikürlü, yüzü saç boyalı genç ve tahsilli kadın[lar] işçilik kursuna başladı... Esmesi vardı... kumralı vardı... sarışını vardı... Hepsi de genç ve güzeldi. Üstelik tahsil ortalaması ortaokuldu... Bir kısmı lise mezunuydu... Bu genç, güzel ve tahsilli hanım[lar] “işçi” olmak için de 21 gün süreli bir kursa katılıyorlardı. [...] Tahsil ve güzelliklerine rağmen, Almanya’ya işçi olarak gidiyorlardı [...] Siemens fabrikasında çalışacaklardı [...] Hepsi de transistör işinde çalışacak ve elektrikçiliği meslek edineceklerdi.

Makalede göze çarpan, Almanya’ya çalışmaya gitmeden önce eğitim gören bu kadınlara has estetik görünüşe verilen önemdir. Bu detaylara yöneltilen dikkat, bir önceki bölümde gösterildiği gibi, Avrupa’ya giderek namus ve saygınlıklarını tehlikeye atan bu “genç ve güzel” kadınlar için duyulan endişede karşılık bulan ve yerel basının Türkiye’den ayrılan kadınlara değinirken taktığı tavırla ilişkilendirilerek yorumlanabilir. Yine de, kitabın başlığında da geçen bu müstakbel kadın işçilerin elleri ile ilgili detay, anlamsız bir detay değildir. Alman işverenlerin kadın işgücü talep ederek Alman Federal İş ve İşçi Bulma Kurumu olan *Bundesanstalt für Arbeit*’a gönderdikleri mektuplarda her zaman özel bir istek yer almaktaydı: Kadın işçilerin elleri küçük ve becerikli olmalıydı. Hızlı ve çevik parmaklara bağlı olan *Fingerfertigkeit*, yani el çabukluğu, kadın işçilerin ilk elektronik ev aletlerinin küçük elektronik parçalarını monte edip birleştirmesi, ya da ilk telefon ve televizyonların elektrik kablolarını örmesi için Siemens, AEG-Telefunken ve DeTeWe gibi fabrikalarda aranan temel vasıflardan biriydi. Sözkonusu olan, hassasiyet isteyen, çoğu zaman bir büyütecin yardımıyla yapılacak bir işti. Bu son nedenden dolayı, iyi görme kapasitesine (*Sehvermögen*) sahip olmak, aranan ikinci vasıftı.

Berlin’deki *Landesarbeitsamt*’ın 1967’de BAVAV’a gönderdiği yıllık raporda “İşverenlerin istekleri” bölümünde şöyle denmektedir: “Kadınlar arasında özellikle aranan, her şeyden önce, iyi görme kapasitesi ve el becerisi olan genç işgücüdür”.²⁴ Bir yıl evvel hazırlanan benzer bir raporda ise: “İşverenler açısından kadın işgücünün, özellikle de metal ve elektronik sanayiinde çalıştırılacak olanların transfer işlemlerinin tamamlanması gereği son derece acildir. Kısa sürede tamamlanmaları zaten güç olan bu işlemlerin sürdürülmesi, işverenlerin anlaşma imzalanan ülkelerdeki büyük şehirlerde oturan kadın adayları istemeleri nedeniyle, daha da güç hâle gelmiştir. Bu işçiler fabri-

²⁴ “Bei den Frauen werden vor allem junge Kräfte mit besonders gutem Sehvermögen und Handgeschick verlangt”, BAK B119/3014, Landesarbeitsamt Berlin an der BAVAV, *Erfahrungsbericht* 1967, 19 Aralık 1967.

Alman işverenleri, Alman Federal İş ve İşçi Bulma Kurumu'nudan çağrılacak Türk kadın işçilerinin ellerinin küçük ve becerikli olmasını şart koşmuştu. Böylece Siemens, AEG, Bosch vb. elektronik firmalarının üretmiş olduğu ev aletlerinin kablolarını, ince bobinlerini saracak beceriye sahip ve aynı zamanda görme kapasitesinin iyi olduğu kadın emekçilerin istihdamı sağlanacaktı. Adler daktilo fabrikasında çalışan bir Türk kadını. (Kaynak: *Hürriyet* Tanıklığında Göçün Elli Yılı)

kanın ihtiyaçlarına daha iyi ve çabuk ayak uydurabilmektedirler ve çoğu zaman, elektronik endüstrisi için bilhassa önemli olan, iyi derecede el çabukluğuna sahiptirler” diye belirtiyordu.²⁵

Altmışlı yıllarda, Batı Berlin’de, kadın işgücüne yönelik özel talep çok yüksek ve Batı Almanya’nın geri kalanına oranla daha fazlaydı. Berlin’de, ülkenin diğer kısımlarına nazaran birkaç yıl geriden gelen bir ekonomik kalkınma meydana gelmişti, elektronik ve metal endüstrileri de şehrin en geniş çaplı üretim sektörlerini oluşturmaktaydı. Burada parça montaj ve birleştirmeleeri yapılmaktaydı, bu işte de tercihen kadın işçiler çalıştırılıyordu. Almanya’nın geri kalanında, yabancı kadınlar, tekstil ve konfeksiyon sanayiinde, gıda ve konserve sanayiinde, elektronik sanayiinde, son olarak da hizmet sektöründe, çoğunlukla otel ve hastanelerde olmak üzere, özellikle kadınlar için olduğu düşünülen başka üretim kollarında çalıştırılmaktaydı. Batı Almanya *Länder*’lerinde, yabancı erkek ve kadın işgücü ihtiyacı, daha ellili yılların son-

²⁵ BAK B119/3017, Landesarbeitsamt. Berlin an der BAVAV, *Erfahrungsbericht* 1966, 19 Aralık 1966.

larında, Alman toplumunun istihdamı yetersiz kaldığı zaman ortaya çıkmıştı. Alman işgücündeki bu eksiklik, Almanya’da o yıllarda meydana gelmekte olan sosyal değişimler kadar sanayinin sunduğu niteliksiz, ağır ve sağlığa zararlı iş türünden de kaynaklanıyordu. Bu durum özellikle kadın işgücü konusunda belirgindir. Nitekim bir taraftan, evlilik yaşının yukarı çekilip eğitim süresinin uzaması nedeniyle, Alman kadınları iş piyasasına yaşları ilerlemiş olarak girerken, diğer taraftan da kendilerine nitelik olarak az şey katacak işleri giderek daha az kabul etme eğilimindeydiler.²⁶ Ayrıca, yarı zamanlı (*Teilzeitarbeit*) iş kavramının devreye girmesiyle, Alman kadınlarına işlerini evde yapabileme, daha esnek bir işe sahip olup aileleriyle ilgilenebilme imkânı da sunulmaktaydı.²⁷ Parça başına, montaj hattında yapılan iş; gece nöbetleri ve fazla mesailer işverenlere göre, mümkün mertebede, genç ve bekâr olmalarının yanı sıra yıpratıcı çalışma sürelerini kabul etmeye razı kadınlar gerektiriyordu. Sonuç olarak Alman kadınları sanayilere süreklilik ve istikrar sunabilecek gibi görünmüyordu. Hessen’deki İş ve İşçi Bulma Kurumu tarafından Federal İş ve işçi Bulma Kurumu’na gönderilen bir yazıda şöyle denmektedir: “İş piyasasına dâhil olan Alman kadın işgücü artık hiçbir şekilde işverenlerin taleplerini karşılamamaktadır. [...] Tercihen Alman kadınlarını çalıştırmayı yeğleseler de, özel ihtiyaçların belirtildiği, yarı zamanlı çalışma talebinin bulunduğu başvuruları reddetmektedirler. İşe alındıktan sonra en az bir yıl kalacak –diye düşündükleri– yabancı kadınları gittikçe daha fazla istihdam etmeye yönelmişlerdir.”²⁸

Alman iş politikasında ve idari makamlarının uygulamalarında yabancı kadın işgücüne yöneltilmiş özel bir ilgi dikkati çekmektedir: Altmışlı yıllarda “weiblicher Gastarbeit” kavramı oluşturulur; resmî raporlarda kadın iş-

26 Tarihçi Ute Frevert, altmışlı yıllarda kadınların yaptığı işlerin profilinin değiştiğini vurgulamaktadır. Kadınların tarım işlerine katılımı azalırken, çoğunlukla memur ve operatör rollerini üstlendikleri endüstriye katılmaları artmıştır: “kadınlara özellikle açılan, onları çeken ve hızla büyümekte olan hizmet sektörüydü. Tam da *Gastarbeiter*’ların dolduramayacağı, ve o zamandan günümüze kadar, kadın işgücünün göreceli olarak tartışmasız bir alanını temsil eden bir iş kolu”. Frevert U., “Umbruch der Geschlechterverhältnisse? Die 60er Jahre als geschlechterpolitischer Experimenterraum”, Schildt A., Siegfried D., Lammers K.C. (der.), *Dynamische Zeiten. Die 60er Jahre in den beiden deutschen Gesellschaften* içinde, Hamburg, 2000, s. 644 vd.

27 Bu davranış biçimi Mattes tarafından ‘Doppelstrategie’ olarak tanımlanmıştır: Mattes M., *a.g.e.*, s. 11. Doğal, biyolojik, cinsiyete dayalı rol paylaşımı fikri tüm siyasî güçler tarafından benimsenmekteydi, bkz. Frevert U., *a.g.e.*, s. 646. Almanya’da yarı zamanlı işlerin başlangıcı konusunda bkz. Oertzen von C., *Die Teilzeitarbeit und die Lust am Zuverdienen. Geschlechterpolitik und gesellschaftlicher Wandel in Westdeutschland 1945-65*, Göttingen, 1999.

28 BAK, B119/3238, Landesarbeitsamt Hessen an BfA, *Frauenarbeit/Intensivierung der Berichtertattung zu Fragen der Arbeitsmarktbeobachtung im Hinblick auf die Vermittlungen von Frauen*, 27 Nisan 1970.

gücü “weibliche Arbeitskräfte” ve “Frauen” başlıklarına uzun bölümler veya ek bölümler ayrılırken eleme kriterleri de cinsiyet kriterlerine göre hazırlanır.

Batı Berlin’de, iş piyasasının durumu, İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan jeopolitik düzende şehrin sahip olduğu istisnaî statü nedeniyle, Almanya’nın geri kalanına kıyasla kendine has bazı özelliklere sahipti. Her şeyden önce, ülkenin geri kalanındaki işgücü kıtlığı yurtdışından alınan işçilerle karşılanırken, Berlin Doğu bölgelerde oturanlardan fayda sağlayabilmekteydi: Bunlar sadece *Flüchtlinge*’ler veya *Übersiedlern*’ler, yani oradan kaçanlarla oraya taşınanlar değil, özellikle her gün sınırı geçtikten sonra akşam tekrar Doğu Almanya’ya ait olan bölgeye geri dönen *Grenzgänger*’ler, yani “sınır işçileriydi”. 1961 yılının Ağustos ayında duvarın inşa edilmesiyle, Doğu Berlin ve Alman Demokratik Cumhuriyeti’nden gelen işgücü akını durur ve Berlin ekonomisi, özellikle kalifiye işgücü konusunda birdenbire çaresizlikle karşı karşıya kalır.²⁹ Hassas siyasi durum, şehrin tecritte kalmış hâli ve Doğu Almanya’ya olan yakınlığı nedeniyle kurumlar, işgücü ihtiyacını Batı Almanya’dan yapılacak istihdam (*west-deutsche Arbeitskräfte*) yoluyla karşılamaya karar vermişlerdir. Bu amaçla propaganda kampanyaları başlatılıp, izole olmuş ve zorluk içinde görünen bir şehirde yaşamayı daha çekici hâle getirmek için sübvansiyonlar ve sosyal yardım ödemeleri öngören bir politika devreye sokulmuştur.³⁰ Aynı zamanda, İspanya, Yunanistan ve Türkiye’yle yapılan anlaşmalara dâhil olan yabancıları işe almaktan da özellikle kaçınılmaktaydı.

29 Çalışma ve Sosyal Düzen Bakanı Theodor Blank tarafından 1961’de BAVAV’a gönderilen bir mektupta şöyle denmektedir: “Sovyetler Birliği hükümetinin Berlin’de devreye soktuğu engellemeler Batı Berlin’de kalifiye işçi kıtlığı yaratmıştır. Batı Berlin’de 13 Ağustos tarihinden önce 63 bin Doğu Berlinli istihdam edilmekteydi, bunların 7 bini Batı Berlin’de kaldı: Bu surumda 56 bin civarında işgücü ünitesi eksilmiştir. Mevcut iş pozisyonlarının sayısı, 18 Eylül 1961 tarihinde, 1961 yılının Temmuz ayı sonlarında alınan verilere göre, ortalama 12 bin ünite artmıştır. Yeni talepler temel olarak uzmanlaşmış işçilere (*Facharbeiter*) yöneliktir. Uzmanlaşmış işçi kıtlığı kalifiye olmayan işçilerin işsiz kalma tehlikesini beraberinde getirmektedir”. BAK, B149/6145, Bundesminister für Arbeit und Sozialordnung an BAVAV, *Maßnahme zur Förderung der Arbeitsaufnahme*; hier: *Vermittlung von Facharbeitern nach Berlin-West*, 28 Eylül 1961.

30 Buna benzer kampanyalar ellili yılların ortalarından itibaren başlar, 1 Temmuz 1962 tarihinden başlayarak da “Berlin-Forderungsgesetz” olarak bilinen kanun yürürlüğe girer. Bkz. Mattes M., *a.g.e.*, s. 162. Bu kanun, Kasım 1961’den itibaren, Berlin’e taşınan işgücünün a) seyahat masraflarının (tren ve uçak), yeme, içme ve yolculuğun altı saatten daha uzun sürmesi halinde konaklama parasının; b) ailesinin geri dönüşü için seyahat masraflarının (evliler için dört ayda bir, bekârlar için yılda iki defa); c) ev taşıma masraflarının için 500 Alman markı –bazı özel durumlarda 800 Alman markına kadar– ödenmesini öngörmektedir: BAK, B149/6145, BMI, *Maßnahme zur Förderung der Arbeitsaufnahme in Berlin: Entwurf einer Pressemitteilung*, 9 Kasım 1961. Berlin ekonomik olarak o denli büyür ki sonraki yıllarda da yüksek olan işgücü talebi Alman işçilere yöneliktir. BAK, B149/850, *Entwicklung der Arbeitsmarktlage in Berlin. Presse und sonstige Veröffentlichungen*’da basından çıkan haberlere bkz.

Batı Almanya'nın İtalya'yla imzaladığı anlaşma Batı Berlin'i içine almıyordu. 1961'de İtalyan, Yunan, İspanyol ve Türk vatandaşı olan yegâne işçi varlığı Batı Almanya'nın başka bölgelerinde zaten çalışmakta olup sonradan oraya taşınan kişilerden oluşmaktaydı. O yıl, Berlin'deki bölgesel İş ve İşçi Bulma Kurumu müdürü Potratz, şöyle demektedir: “Muhtemelen gelecekte büyük kitleler hâlinde yabancı işgücü getirmek gerekli olmayacak. Sınır şeritlerinden gelip giden işçiler konusunda, Sovyetlerin işgal ettiği Berlin kısmından ve sınır şeritlerinden gelen işçilerin 13 Ağustos 1961 olayları nedeniyle kaybedilmiş olması, Federal Alman Cumhuriyeti'nde alınacak önlemler ve kısmen rasyonelasyon önlemleri sayesinde dengelenebilir. Büyük firmaların Batı Almanya'da en az çeyrek yıl çalışıp iyi sonuçlar elde etmiş yabancı işgücünü Berlin'e transfer edeceğine dair hiçbir kuşku yoktur.”³¹ Yabancıları işe alma konusundaki kuvvetli çekincelerin siyasete ve güvenliğe dayalı nedenleri, öne sürülen koşulları da açıklıyordu. Berlin-Spandau'daki Siemens'in bazı “Alman olmayan kişileri” (*nichtdeutsch*) işe almak istemesini tartışarak buna engel olan bir raporda: “Batı Berlin'in şu anda içinde bulunduğu siyasî durumda büyük yabancı gruplarının getirilmesinden kaçınılmalı” denmektedir.³² Bu fikir, *Gastarbeiter*'lerin arasına siyasî ajitasyon yaratabilecek kişilerin karışabileceğinden korkan Berlin'deki LAÄ'nın haricinde Berlin Senatosu, İşverenler Derneği'nin ana merkezi ve DGB (*Deutscher Gewerkschaftsbund*) sendikası tarafından kabul görmekteydi. En büyük endişe kaynağını ise Doğu Berlin'deki yabancıların, yabancı işçileri “komünist etki” altına alma kabiliyeti ve Alman yetkililerin bu etki karşısında yeterli korumayı sağlayamaması oluştuyordu.³³

31 BAK, B119/4722, LAÄ Berlin an BAVAV, *Durchführung der mit den Ländern Italien, Spanien, Griechenland und Türkei geführten Vereinbarungen über die Anwerbung und Vermittlung von Arbeitskräften nach der BRD*, 11 Ocak 1962.

32 Berlin Spandau'daki Siemens-Schuckert AG – Dynamowerk fabrikasında aktif olarak çalışan Türk işçilerle akrabalık ilişkisi olan 19 kişinin işe alınmasını istemişti. Eleme, Siemens'te çalışıp, Türk Çalışma Bakanının kuzeni olan Türk bir mühendisin aracılığı sayesinde, öncelikli kanallar aracılığıyla gerçekleşmişti. Raporda bu prosedür için “yetkilendirilmemiş işe alım (*unerlaubte Anwerbung*) olduğu belirtilmektedir”. BAK, B119/3071 Bd.1, LAÄ Berlin an BAVAV, *Beschäftigung türkischer Staatsangehöriger in der BRD – Vermittlung nach Berlin*, 28.12.1961. Birkaç ay sonra Siemens İstanbul'daki İş ve İşçi Bulma Kurumu'na işe alımdan vazgeçtiğini bildirir. Karş. BAK, B119/3071 Bd.1, Deutsche Verbindungsstelle in der Türkei an BAVAV, 15 Mart 1962.

33 BAK, B119/4722, Der Bundesminister für Arbeit und Sozialordnung an BAVAV, *Beschäftigung ausländischer Arbeitnehmer in Berlin*, 26.2.1963. Konu hakkında ayrıca bkz. Hadžić S., Munoz Sanchez A., “Kalter Krieg und Migration”, *Projekt Migration* içinde, Köln, 2006, s. 35-42; Rieker Y., “Südländer, Ostagent oder Westeuropäer? Die Politik der Bundesregierung und das Bild der italienischer Gastarbeiter 1955-1970”, *Archiv für Sozialgeschichte* içinde, 40, 2000, s. 231-258.

Bununla birlikte 1963 yılından itibaren, Berlin'deki Senato ile İş ve İşçi Bulma Kurumu pozisyon değiştirerek yabancı istihdamını artırma yoluna gitmek durumunda kalır. “Şu andan itibaren Berlin'deki Senato yabancı işçi istihdamı konusunda şimdiye kadar beslediği kuşkuları geride bırakmıştır. Alman ekonomisinin eleman ihtiyacı başka şekilde karşılanıncaya kadar Berlin'e yabancı işgücü transfer edilmesini onaylamaya karar vermiştir.”³⁴ İnşaat sektörü ve elektronik sanayiinin acilen işgücüne ihtiyacı vardı. Elektronik sanayiinin ihtiyacı da her şeyden önce kadın işgücüyü. Batı Almanyalı kadınların Berlin'den gelen iş teklifine cevabı oldukça zayıf olduğu ve aynı zamanda birçok kadın yaşından dolayı çalışma sürecinden dışlandığı için, durumun üretimi etkileme riski vardı ve müdahale etmek gerekiyordu. Dolayısıyla, Berlin şehrinde “kadın işgücü” tercihi kesin olarak bu dönemden itibaren mazur gösterilerek dillendirilmeye başlanır. Yabancı kadın işçiler, ayrıca, LAÄ'nın yöneticisinin söylediklerine göre, “siyasetle fazla ilgili görünmedikleri için”, politik açıdan tehlike oluşturmamaktaydılar.³⁵ Bununla birlikte, başlangıçta her türlü riske karşı önlem almak için 50 üniteyi geçen kontenjanların gelmesine izin verilmemekteydi.³⁶ Berlin'de bulunan en önemli elektronik sanayilerin ilgisi Yunanistan ve Türkiye'ye yönelmişti.³⁷ Bununla birlikte, altmışlı yıllar boyunca Türk kadınlar şehirdeki en yüksek yabancı kadın işçi oranını oluşturmaktaydı.³⁸ Yugoslavya'yla anlaşma imzalanmasından sonra, onları hemen arkalarından Yugoslav kadınları izleyecektir.³⁹ Berlin şehrindeki göçmen kadın varlığı Federal Almanya'nın geri kalanına nazaran çok daha yoğundu. Bunun nedeni şehrin ekonomik yapısı ve de özellikle, büyük Siemens ve AEG-Telefunken kuruluşlarının talep ettiği kadın işçi istihdamıydı. Batı Berlin'de, Eylül 1968 ile Eylül 1970 arasında, kadın oranının % 36'dan % 40,6'ya geçerek arttığı görülür, diğer yerlerde ise, % 29,5'ten % 28,6'ya tekabül eden hafif bir düşüş kaydedilir.⁴⁰ Berlin'de sayıları dört bin olan Türk

34 BAK, B119/4722.

35 BAK B119/4722: BAVAV: *Rücksprache mit Herrn Präsident Portratz*, 6.3.1963

36 BAK B119/4722: Der Präsident des LAÄ Berlin an den Herrn Oberdirektor BAVAV, 4.6.1964.

37 Siemens, AEG, Osram, Telefunken ve Eternit gibi sanayi kuruluşlarının Berlin LAÄ ile yaptıkları görüşmelerden ortaya çıkan durumdur. Bkz. BAK B119/4722.

38 BAVAV 1968'de bölgesel İş ve İşçi Bulma Kurumlarının “yabancı kadın işgücüne ihtiyacı olan bütün işverenleri şu anda Türkiye'de ve Yunanistan'da avantajlı istihdam imkânları olduğu konusunda” bilgilendirmesini istemekteydi. BAK, B119/3074, Bd. 5, BAVAV an Dienststellen der Bundesanstalt, *Weibliche Arbeitskräfte aus Griechenland und der Türkei*, 1 Ekim 1968.

39 Berlin'deki İş ve İşçi Bulma Kurumu'na göre 1969'da 5.304 Türk kadına karşılık 8.551 Türk erkek ve 5.266 Yugoslav kadına karşılık, 4.408 Yugoslav erkek bulunmaktaydı. BAK, B119/3019, LAÄ Berlin, *Erfahrungsbericht 1960*. Bkz. Birinci Bölüm, **Tablo 2** ve **Tablo 3**, s. 28 ve 31-32.

40 *Erfahrungsbericht 1969; 1970; 1971.*

kadınları, göçmen kadın işçi topluluğunun üçte birini oluşturarak, en geniş grubu teşkil eder.⁴¹

Erkek ve kadın işgücü alımının ellili yılların sonunda başladığı ülkenin geri kalanında, kadınlar daha ziyade İspanya ve Yunanistan'dan geliyordu. Alman iş piyasasının ihtiyaçlarının farklı olduğu bir dönemde İtalya'yla imzalanmış anlaşmanın yabancı kadınların istihdamına etkisi düşük olmuştur. Ancak önce Türkiye sonradan da Yugoslavya'yla yapılan antlaşmalar sayesinde Alman iş arzının ihtiyaçları karşılanabilir hale gelmiştir.⁴²

KADINLARIN İSTİHDAMI

İşgücü transferi sözleşmelerine bağlı ülkelerde bulunan Alman İrtibat Büroları ve komisyonlar aracılığıyla gerçekleştirilen kadın istihdamı, özellikle 1966-67 yıllarındaki ekonomik krize kadar, çeşitli engel ve zorluklarla karşılaşmaktaydı. Federal Alman tarihçi Monika Mattes'in Federal Almanya'daki *Gastarbeiterinnen*'lere adadığı bir çalışmasında ayrıntılı şekilde belgelediği gibi, kadın işgücü istihdamını farklı faktörler belirlemekteydi. İstihdam, Alman bakış açısına göre öncelikle arz ve talep dinamiklerine uygun olarak gelişirken, menşe ülkenin açısından bakıldığında ise arza, ülkedeki işçi göçü politikalarına, konu hakkındaki yasal düzenlemelere, göç geleneklerine, kadın göçünün özelinde ise, hem kurumlarda hem de toplumda hâkim olan normlara ve değerler sistemine bağlıydı.⁴³ Ayrıca, tüm bu nedenlere mesleki nitelik açısından az şey kazandıran, dolayısıyla da heves kırıcı ve düşük ücretli çalışma şartları eklenmekteydi.⁴⁴ DV de 1965'te bunu destekler şekilde, kadınların işe alınma işlemlerinin aşırı derecede uzun sürmesinin avantajlı olmayan çalışma ve ücret şartlarına bağlı olduğunu belirtmekteydi.⁴⁵

Türkiye'den geniş kadın işçi kontenjanları elde etmek Alman yetkili makamlarının başlıca sorunlarından biri olmaya devam ediyordu. *Tercüman* gazetesinde şöyle denmekteydi: "Almanlar daha çok kadın işçi istiyor: Günde elli kadın işçi müracaat etmekte ve bunlar derhal haftasında gönderilmektedir. Buna rağmen acele 3 bin kadar kadın işçiye ihtiyaç vardır."⁴⁶

41 BAK, B149/8538: İkinci en büyük grubu Yugoslav kadınlar oluşturmaktaydı: 2.896, % 26,6.

42 Mattes M., *a.g.e.*, s. 27.

43 Bkz. Mattes M., *a.g.e.*, s. 40, 82 vd.

44 1965'te Türk hükümeti, işçileri yurt dışına göndermesi için kabul edilmesi gereken, erkekler için 3, kadınlar içinse 2,50 Alman markı olan saat başı asgari ücreti belirler. BAK, B119/3073, Bd. 4, Deutsche Verbindungsstelle in der Türkei an der BAVAV, *Mindeststundenlöhne*, 7 Aralık 1965.

45 BAK, B119/3020, Deutsche Verbindungsstelle in der Türkei an der BAVAV, *Beschäftigung, Anwerbung und Vermittlung ausländischer Arbeitnehmer. Erfahrungsbericht*, 16 Aralık 1965.

46 "Almanya daha çok kadın işçi istiyor", *Tercüman*, 26 Mayıs 1965.

Ellili yılların sonuna kadar Almanya'da ihtiyaç duyulan kadın işgücü daha çok Yunanistan ve İspanya'dan sağlanıyordu. Ancak bu açık daha sonra Türkiye ve Yugoslavya'dan kadın işçilerle sağlandı. Kadın işgücü istihdamının ilk yıllarında Almanya'da kadın işçiler.

3 Kasım 1964'te gerçekleşecek olan Türk Çalışma Bakanı'nın ziyaretine hazırlık mahiyetinde aşağıdaki metin yayınlanmıştı:

Yıl	DV aracılığıyla gelen kadın işçiler	Türk işçilerin toplamına olan oranları (%)
1962	504	4,6
1963	2.476	10,6
1964 (22 Ekim'e kadar)	3.823	8,0

Yukarıda verilen tabloya göre, toplamdaki Türk işçilerin sayısına oranla kadın işgücü yüzdesi hâlen nispeten daha düşük olsa da, istihdamda sürekli bir artış gerçekleştiği bir gerçektir. Alman ekonomisi şu anda çalıştırılan Türk kadınlardan çok daha fazlasını çalıştırmaya son derece isteklidir. Gelecek yıl işe alımların sayısını daha çok artırmak için elde hangi olanaklar bulunuyor?⁴⁷

⁴⁷ BAK, B119/3073 Bd. 4, *Besprechungsunterlage für den Besuch des türkischen Arbeitsministers am 3. November 1964 in der Hauptstelle*, Ekim 1964.

İstanbul'daki İrtibat Bürosu'yla Türkiye İş ve İşçi Bulma Kurumları'na sürekli olarak bu ve bunun gibi sorular yöneltilmekteydi. Kadınların istihdam etmede yaşanan zorluklara karşın, yeni istihdam yolları deneyip kadınların Almanya'ya gelişleri kolaylaştırılmaya çalıştırmak için zorlukların nedenleri anlaşılmaya çalışılıyordu.

Bu bağlamda Alman sanayi kuruluşlarından gelen talepleri karşılamak konusunda yaşanan güçlükler olduğu kadar kurumların kadın istihdamı konusunda ortak ve verimli bir politika bulmak için verdikleri uğraş da, İstanbul'daki *Verbindungsstelle*'nin periyodik olarak Almanya'ya yolladığı raporlara yansımaktaydı. Yıllar geçtikçe de Alman sanayi kuruluşları taleplerini sürekli yeniden şekillendirmek durumunda kalırken İş ve İşçi Bulma Kurumları da prosedürleri değiştirir.

Mamafih, iş arzı ile buna verilen cevabın yetersiz oluşu, gitmek isteyen kadınların lehine işleyen ve gittikçe büyüyen istisna alanları yaratır. Kadınlar bu şekilde, yapılanmış ve katı bir sistemin içinde bulunmalarına rağmen, kendilerine bağımsız yollar çizerek Alman istihdam sisteminin içerisinde hareket etmesini öğrenirler. Örneğin ilk defa 1965'te elinde Telefunken'de çalışmak üzere bir sözleşme ile yola çıkan Aysel, göçünün farklı ve sürekli etaplarını şu şekilde hatırlamaktadır:

1965 yılında Berlin'deydim ve oğlum hasta olduğu için Türkiye'ye dönmek üzere sözleşmemi feshettim. Sonra tekrar Nürnberg yakınlarındaki Erlangen'e gittim ve orada Grunding için çalıştım. O zamanlar iş bulmak çok kolaydı, gazeteyi alıp ilânları okurdun ya da *Arbeitsamt*'a gidince sana hemen iş verirdi. Önceleri öyleydi. İstanbul'a oğlum için döndüğümde Erlangen'de çalışan birini tanıdım, onunla iyi geçindiğim için aynı şehre gitmeye karar verdim. Sonra tekrar İstanbul'a döndüm. Oğlumdan uzak duramıyordum. Hep rüyama giriyordu, annem mektuplarında iyi olduğunu yazsa da ben ona inanmıyordum. Onu illâ kendi gözümle görecektim. Bu şekilde her iki ayda bir paramı alıp Türkiye'ye dönüyordum. 1971'e kadar hep böyle yaptım. Sonra okul bitince oğlumu buraya getirttim. Erlangen'den de İstanbul'a döndüm, oğlumdan ayrılamıyordum ama altı ay geçtikten sonra bir daha gidemiyordun. O zaman sözleşme için tekrar bütün işlemleri yerine getirmek gerekiyordu. Lübeck'e böyle gittim, Hannover'a da... üç defa yaptım. Kolaydı, Tophane'de İrtibat Bürosu'na kayıt oluyordun, Almanya'ya gitmek istediğini söylüyordun, birkaç gün sonra da işçi olarak yola çıkıyordun. Ben çok seyahat ettim, Almanya'da da çok gezdim. Lübeck'ten tekrar Berlin'e kadar gittim. Lübeck'te bir balık fabrikasında çalışıyordum. İstanbul'daki İrtibat Bürosu'nda sana nereye gitmek istediğini soruyorlardı, ama önce listeye bakarak orada ne olduğunu söylüyorlardı... Ben yeni-

den dönmem gerektiğini söylüyordum onlara... ne oluyordu: Türkiye'ye döndükten sonra oğlumu Berlin Üniversitesi'nde okusun diye Almanya'ya gittiğimi ve eğer İstanbul'da kalırsam o ona kadar yaptığım fedakârlıkların hiçbir işe yaramayacağını düşünüyordum...böylece yeniden Tophane'ye gidiyordum ve nerelerde işçi aradıklarını soruyordum. Hannover, Hamburg... Neyi teklif ederlerse kabul ediyordum. O defa Hamburg/Lübeck'te bir balık fabrikası olduğunu söylediler... Gittim, tam bir macera oldu. Balık fabrikasında çok fena, dayanılmaz bir koku vardı. Özellikle sabah erken saatlerde gittiğimde midem bulanıyordu. İş ağır değildi, ama o koku... Kendimi konserve bölümüne transfer ettirdim, orası biraz daha iyiydi ama yine de o kokudan tamamıyla kurtulamıyordum. Tekrar yer değiştirdim, bu sefer etiketleme bölümüne geçtim. O zamanlar fabrika sahipleri seni ellerinde tutmaya çalışıyorlardı, yani yerini değiştiriyor ama kadınları kaçırmaya bakıyorlardı. Üç ay sonra tekrar Türkiye'ye döndüm. Ama Berlin'e dönmek istiyordum: oğlumun okulu bitirmesine az kalmıştı. O dönemde Berlin'de aşçı olarak çalışan bir arkadaşımız vardı, bana bir ev bulmaya yardımcı oldu, gittim, gelince de hemen iş buldum. O dönemlerde kolaydı, gazeteleri okumak yetiyordu. Hep *Löterin* [kaynakçı] olarak çalışıyordum, hani başından beri ne olduğunu bildiğim bir şey değildi ama şansına fabrikalarda hep *Löterin* olarak çalıştım.⁴⁸

Aysel'in faydalanabildiği olanak, yani birden fazla iyi sonuç alarak İrtibat Bürosu'na gelebilmiş olması, Alman sanayi kuruluşlarının, dolayısıyla da DV'nin sürekli kadın iş gücüne duyduğu ihtiyacı belli etmektedir. 1962 yılında 324 iş pozisyonu için sadece 163 adet başvuru geldiğini belirten haftalık bir rapor üzerine, BAVAV İstanbul'daki İrtibat Bürosu'na: (a) kadınların hangi iş kollarına daha çok rağbet edebileceklerini (b) işe alma işlemlerinin tamamlanması için ne kadar zamanın hesaba katılması gerektiğini ve (c) işe alımların hızlandırılması için ne yapılması gerektiğini soruyordu.⁴⁹ Sunulan cevap kesindi: "Şu ana kadar yüksek sayıda kadının işe alımı ancak belirli bir alan çerçevesinde ve belirli şartlar gözetilerek gerçekleşebildi. Sanayi kuruluşları aile durumu, yaş sınırı ve mesleki nitelikler konularında bu kadar katı şartlar belirlememelidirler. Türklerin kafa yapısından dolayı, kadın ve kızların büyük bir yüzdesi daha önce hiçbir zaman bir işte çalışmamıştır. Edindiğimiz tecrübelerle göre, anneler ve kızları beraber müracaat ediyorlar ve onları aynı firmada farklı kollarında işe sokmak zor oluyor. (a) En nihayetinde nitelikli terzi ve dikişçiler fabrikada yapacakları işler için kalifiye olmayan işçi

⁴⁸ Görüşme 3.

⁴⁹ BAK, B119/3071, BAVAV an die Deutsche Verbindungsstelle in der Türkei, *Vermittlung weiblicher türkischer Arbeitskräfte*, 1.10.1962.

olarak istihdam edilebilir; (b) prosedürün süresi 10 ila 12 hafta arasında değişmekte olup 2-3 ayda 100, en fazla 150 birim istihdam kapasitesine erişmek mümkündür. (c) Ayrıca, kadınların çoğunun büyük şehirlerden, özellikle İstanbul'dan işe alınacağı gözönünde bulundurulmalıdır.”⁵⁰

Sanayi kuruluşlarının istihdam prosedürleri konusunda öne sürdükleri şartlar, raporda bahsedildiği gibi, çok farklı olup, beraber üretimde azami seviyeyi yakalama kriterini izlemektedir. Bazı sanayi kuruluşları sahte iş almaları önlemek maksadıyla, tüm eleme sürecini takip etmeleri için kendi temsilcilerini de Türkiye'ye gönderir.⁵¹ Fizikî yapı, yaş, sahip olunan psikolojik eğilim, prosedürler süresince dikkat edilen başlıca özelliklerdi. Nitekim aday kadın işçilerin birçok özelliğe sahip olması bekleniyordu: çabuk elli olmaları ve iyi görmelerinin yanı sıra etkin (*Leistungsfähigkeit*), tercihen genç ve bekâr olmalıydı. Genç olmaları aranan önemli bir vasıftı, çünkü genç kadınlara ödenen ücret daha düşüktü, işi daha çabuk öğreniyorlardı ve ayrıca, bekâr ve çocuksuz olma ihtimalleri daha yüksek olduğu için, ailelerini Almanya'ya getirme tehlikesi olmaksızın yer değiştirip işe daha fazla zaman ayırmaları mümkün oluyordu. Yaş meselesine uyulması olabildiğince güç görünüyordu. Türkiye'deki DV, hazırladığı bir raporda, Türkiye'deki evlenme yaşının oldukça düşük olduğunu, bunun da yaş sınırına uymayı güçleştirdiğini hatırlatmaktaydı.⁵²

EVLİ KADINLAR VE ÇİFTLER

Daha önce de değinildiği gibi, Türkiye'deki kadınlar, yurtdışına gidebilmek için, henüz on sekizinci yaşlarını doldurmamış olmaları durumunda velilerinin iznini, ya da evli oldukları zaman kocalarının iznini almak zorundaydılar. Görüşme tarihi geldiğinde, yanlarında kocalarının yurtdışına çıkmalarına izin verdiklerine dair noterden bir yazı getirmeleri gerekmekteydi, yazıyı getirmemeleri durumunda ise görüşmeye kocanın kendisiyle gelmeleri gerekmekteydi.⁵³ Kadınları istihdam etmenin zorluğu karşısında, Türkiye İş ve İşçi Bulma Kurumu 1965 yılında, eşten izin alınması şartını daha esnek hale getirmeye karar vererek, kocasının karşı çıkması durumunda, kadının mahkeme yoluyla da izin alabileceğini belirledi. Bu durumda, mahkemenin vereceği karar iznin yerine geçebilecekti. Nitekim “eğer koca, eşi yola çıkmadan önce

50 BAK, B119/3071, BAVAV an die Deutsche Verbindungsstelle in der Türkei, İstanbul an BAVAV, *Gewinnung weiblicher Arbeitskräfte*, 13 Ekim 1962.

51 Siemens de aynı şekilde temsilcilerini gönderir, bkz. basın yayınları.

52 Schnellbrief n. 69/77.

53 Formblatt Nr. 49: Anstalt für Arbeitsvermittlung, Einladung zur Arbeitsvermittlung 1973.

İş ve İş Bulma Kurumu'na yazılı olarak razı olmadığını bildirirse, kadın gidemez. Bununla birlikte kadınlar, bir mahkeme kararıyla çalışmak zorunda olduklarını ispatlarsa, kocalarının izni olmadan da gidebileceklerdir”⁵⁴ diye ifade edilmekteydi. Yürürlükte olan, evin dışında herhangi bir işte çalışabilmesi için kocasından izin almayı şart koşan 1926 yılına ait Medeni Kanun'du.⁵⁵

Yine de, kadınların gidişine engel olan sadece kocalarının izin vermesi değildi. Basında sunulan imaj ve tasvirlerden de anlaşıldığı gibi, Türk kamuoyunda, genel olarak, kendi başlarına çalışmaya giden kadınlar hakkında olumsuz bir yargı hâkimdi; yurtdışında sürdürülen bir hayat, kadının, ailesinin ve hatta ülkesinin namusuna leke sürebilirdi.⁵⁶ Bu durum, kırsal alanlardan gelenler başta olmak üzere, birçok kadın için önemli ölçüde caydırıcı olmaktaydı. Alman istihdam komisyonlarının raporlarında yer bulan sorun, Akdeniz bölgesinin bütününde yaygın olan değer ve gelenekler sistemine bağlı olan tüm Güney Avrupa ülkelerine ortak bir durum olarak sunuluyordu. Bu tür sorunlarla başa çıkmak için Federal İşçi Bulma Kurumu çiftler için özel bir istihdam sistemi oluşturur. Alınan bu tedbir, erkekleri sadece yanlarında eşleri de geldiği zaman işe almayı öngörüyordu. Bu şekilde, hem firmalar hem de BDA, kocalarını işe alma pahasına, kadın işgücünü garantilemiş oluyorlardı. Dolayısıyla da gitmeyi bekleyen erkeklerin oluşturduğu sıralar doğrusal bir çizgide ilerlemiyordu, zira kadınlara öncelik sağlamak için, bazen erkek işgücünde genel olarak aranan vasıflara sahip olmayan kocalarının geçişine izin veriliyordu.⁵⁷ Bu durum, *Cumhuriyet* gazetesinde 20 Eylül 1965 yılında

54 İİBK, 15 Eylül 1965 tarihinde yürürlüğe giren, *Yurt Dışında İşe Yerleştirme Talimatı*, İİBK, Ankara, 1965, s. 70.

55 1926 tarihli Medeni kanunun kadını iş konusunda kocasının rızasına tabi tutan maddesi, ta 1951'den beri Medeni Kanun'da değişiklik yapmak için toplanan Adalet Komisyonlarına zaman içinde birçok defa reform teklifleri sunmuş olan Türk kadın hareketlerinin siyasî ve hukuksal alanlarda yürüttükleri ateşli protestolar sayesinde, 1990 yılında yürürlükten kaldırılmıştır. 2001 yılında yeni Medeni Kanun'un yürürlüğe girmesiyle konu tekrar yasama kapsamına alınmıştır. 192. Maddenin ilk fıkrasında eşlerden hiçbirinin iş ve meslek seçimi konusunda diğerinden izin isteme zorunluluğu olmadığı belirtilse de, ikinci fıkrada meslek ve iş seçiminde ve bunların yürütülmesinde evlilik birliğinin huzur ve yararının göz önünde tutulması gereği belirlenmiştir. Türk kadın ve feminist hareketlerine göre bu ikinci fıkra kadınların çalışma hakkını ihlâl eden hareketleri meşru göstermeye dayanak sağlamaktadır. Bkz. Women for Women's Human Rights (WWHR) – NEW WAYS Liaison Office, *The New Legal Status of Women in Turkey*, 2002, s. 13.

56 Bkz. bu kitapta Birinci Bölüm.

57 Berlin'deki göçmenlerin anlatılarından oluşan bir kitapta yayınlanmış bir görüşmede K. olanları şu şekilde anımsamaktadır: “1965 yılında Almanya'nın işçi aradığını öğrendik. Kocam bir iş için müracaat etti, ancak çok uzun zaman kurumlardan hiçbir cevap almadık. O zaman bazı komşularımız başvuruyu çift olarak yapmamızı tavsiye ettiler. Öyle yaptık, üç ay sonra da bizi çağırıldı-

yayımlanan bir okurun mektubunda görüldüğü gibi, hoşnutsuzluk ve tatsızlıklara neden oluyordu:

Hemen her gün gazetelerde Almanya hakkında yazılar neşrediliyor. Yok Almanya kadın işçi istiyor, yok Almanyaya müracaat fazlalaştı. Tabii bu müracaatları yapanlar uzun bir müddet bekleyedursun. Neymiş efendim kadın işçilere öncelik veriliyor, evli olanlar hemen gidiyor. [...] Kadın işçiler hemen gider, erkeklere sıra gelmez. [...] Bir sürü formalite. Ha babam taburu misali. Yersiz ve lüzumsuz evraklar. Bekle bakalım ki sıran gelsin. Oraya gidenlerin çoğu Türkçe konuşmaktan âciz. Niçin yukarıda bahsedilen şekilde yabancı dil bilenlere öncelik verilmiyor ve yahut bizi yersiz formalitelerle oyalıyorlar?.”⁵⁸

Bununla beraber, DV'nin belgelerine bakıldığında 1963 yılının daha ilk aylarından itibaren, kocaları iş için zaten Almanya'da bulunan kadınların gidişinin teşvik edildiği de görülebilir.⁵⁹ Ne var ki, ancak 1964 yılına gelindiğinde, Türk Yurtdışı Ofisi'nin müdürü, listelere adını yazdırmış evli erkek adayların gidişlerinin, eşlerinin de gitmeye niyetli olduğu durumlarda, daha kolay hale geleceği konusunda bilgilendirilmelerini önerir.⁶⁰ Alman kurumları, iş ve işçi piyasası politikalarına tamamen ters şekilde hareket etmeyi seçerek, temelde aile birimlerinin transferini kolaylaştırıp sosyal bağ ve ilişkilerden yararlanırken, Almanya'daki sosyal ağların yanında göç zincirlerini güçlendirmektedir. Böylece bir taraftan karı ve koca birlikte işe alınırken, diğer taraftan kocaları zaten Almanya'da olan kadınların gidişi teşvik edilmeye çalışılmaktaydı.

Ancak işin uygulamasına bakıldığında, özellikle firmaların kendi imkânları dâhilinde eşlerin ikisine de yeterli sayıda iş ve konut sunma konusunda karşılaştıkları zorlukların neden olduğu bir takım problemler ortaya çıkmaktaydı. “Yabancılar fabrikaya ait konutlarda yaşadıkları sürece, firmalar aile birleşmelerine ilgi duymamaktalar, çünkü bu durum her zaman konakla-

lar”. Berliner Geschichtswerkstatt e.V., ...da sind wir keine Ausländer mehr. Eingewanderte ArbeiterInnen in Berlin. 1961-1993, Berlin, 1993, s. 29. Görüşmenin bulunduğu bölümün başlığı: “Nirgends konnten wir Oliven finden. Lebensgeschichte einer türkischen Berlinerin”.

⁵⁸ “Almanya'ya giden karı koca işçiler”, *Cumhuriyet*, 20 Eylül 1965.

⁵⁹ BAK, B119/3038, Deutsche Verbindungsstelle in der Türkei an BAVAV, *Vermittlung verheirateter weiblicher Arbeitskräfte*, 23 Şubat 1963.

⁶⁰ BAK, B119/4035, *Wochenbericht* 17-23.7.1964. Bağlantı kurulamayan kadınların yerine erkeklerin işe alınması konusunda İşveren Derneği'nin sunduğu teklife kuvvetle karşı çıkmıştır. Karşı çıkılmasının sebepleri şirketlerin daha yüksek ücret ödeme durumunda kalma endişesine olduğu kadar bazı iş pozisyonlarının kadınlara has olduğu kanısına da bağlıdır.

ma sorununa neden olmaktadır. Tersine, özel konutların müsait olduğu durumlarda, firmalar aile birleşmelerine iyi gözle bakmaktadır.”⁶¹ Başlangıçta, sanayi kuruluşuna sorun yaratacağı zaman eşin gelmesi kaçınılan bir şeydi; ama kadın veya erkek işçi, konut sorununu kendi başına hallediyorsa istenen bir durum haline geliyordu. “İşverenlerin çoğu yabancı işçilerinin aile fertleriyle birleşmesiyle ilgilenmez, çünkü onlara konut arayışında nadiren yardımcı olabilmektedirler. Bu çözümü zor bir durumdur çünkü diğer taraftan işverenler eşlerin işe alınmasının getirdiği olumlu olanakları benimsemeye hazırdırlar [...]Aile birleşmeleri ancak işverenler belirli bir işgücünü muhafaza etmek istediği zaman, münferit durumlarda desteklenmiştir.”⁶²

AWO'nun ilk memurlarından olan sosyal danışman Merih Apakbey, o zamanları şöyle anlatmaktadır:

Bu Alman ekonomisinin yabancı işgücüne ihtiyacı olduğunda erkek işçilerin eşleri gelir ve bir şartla oturma iznini alırlardı. Öne sürülen şart bir Alman fabrikasında çalışmayı kabul etmeleriydi. Altmışlı yılların başlarıydı. Bu kadınları İş ve İşçi Bulma Kurumuna sık sık ben götürürdüm. Orada çalışanlar, “Hanım üç aydan fazla kalmak istiyorsa bir vize istemek zorunda, ama ben istisnai bir durum olarak, iki şart yerine getirilirse ona oturma izni verebilirim. Birincisi kocasıyla beraber oturabileceğini kanıtladığı bir kira sözleşmesi sunması, ikincisi ise bir fabrikada çalışmaya hazır olması. Burada eşlere değil, işgücüne ihtiyacımız var” derlerdi.⁶³

1964 yılında BAVAV, Komisyonlar aracılığı ile DV'lere, eşlerin gidişine sadece aynı yere transfer edilebilecekleri zaman izin vermelerini emreder. Bu tür “sınırlayıcı” önlemler karşısında, karşılaşacakları zorlukların farkında olan bazı kadınlar, kurumların dayattığı sınırların ötesine geçmeyi mümkün kılan zeki stratejiler geliştirerek tepki verirler. BAVAV'a ait bir protokol belgesinde: “Kadınlar, mümkün mertebede, kocalarının bulunduğu yere transfer edildiler. İstihdam olanaklarının olmadığı durumlarda, birçok defa, detaylı bilgilendirmeler ve açıkça ifade edilen talepler sonrasında, en yakın yerlere transfer edildiler” diye ifade edilmektedir. Aynı belge “sözleşmenin feshedildiğini bildiğimiz bazı durumlarda, onlarla aynı yere transfer edilememekten korkan kadınların kocalarının işleri hakkında bilgi vermedikleri, ancak her koşulda gitmek istedikleri ortaya çıkmıştır. DV için bu türlü durumların önü-

⁶¹ BAK, B119/3014, LAÄ Berlin, *Erfahrungsbericht 1967*, 19 Aralık 1967.

⁶² BAK, B119/3017, LAÄ Berlin, *Erfahrungsbericht 1966*, 19 Aralık 1966.

⁶³ *Görüşme 16*.

ne geçmek güçlüğüle mümkün olmaktadır” diye belirterek devam eder.⁶⁴ Sözü edilen durumlarda meydana gelen şeydu: Kadınlar, Alman sanayiinin yüksek işgücü arzından istifade ederek, sayelerinde oturma izninin yanında çalışma iznini de almayı başardıkları İş ve İşçi Bulma Kurumları aracılığıyla istihdam edilmeyi, aile birleşmesinin prosedürü olarak kullanmaktaydılar. Almanya’ya, kocalarının çalıştığı yerden farklı bir yere varduktan sonra, onun yanlarına gidebilmek için istifa edip başka bir sanayi kuruluşunda iş bulmaktaydılar. Benzer bir durum Berlin’de istihdam edildikleri işte çalışmayı reddedip “kocalarının işverenininde yerinde çalışmak için” ısrar eden iki kadının örneğinde kaydedilmiştir. “Sözleşmede öngörülmemesine rağmen, işverenlerle yapılan görüşmeler sayesinde, bu tür zorluklar aşılmıştır.”⁶⁵ Bu olaylar, Türk kadınların sahip olduğu girişkenliği göstermenin ötesinde, kadınlara büyük bir hareket olanağı sunan kadın işgücü ihtiyacının bu durumu mümkün kıldığını ortaya koymaktadır. Altmışlı yıllarda –ve hatta ekonomik daralma yıllarında bile– kadınlar, kolaylaştırılmış istihdam süreçlerinden faydalanarak, Batı Almanya’nın ekonomik sisteminde önemli sayılarda ve sürekli olarak beliren kadın işçi talebi ile iş piyasasındaki hareketlilik sayesinde, daha kolay istihdam edilebilmişlerdir. Erkekler ise Almanya’da *Hilfsarbeiter* yani nitelsiz işçi olarak bulunmaları durumunda, sözleşmeleri sona erdiğinde çoğunlukla Türkiye’ye geri dönmek ya da kaçak olarak çalışmak durumunda kalırken Türkiye’dekiler ise uzun süreler beklemek zorundaydılar.⁶⁶

Kadınların istihdamı için sağlanan diğer kolaylıklar arasında, kalifiye işçilerde olduğu gibi, kendilerine özel kanallar yoluyla işe alınma olanağı sunulmasıydı. Örneğin direk olarak çağırılma yoluyla. *Namentliche Anforderung*, yani isimli talep olarak bilinen bu prosedür, işverenlerin belirli bir kişi için açık bir talepte bulunmasını öngörmekteydi. Bu, genellikle sanayi kuruluşlarının bekleme sürelerini kısaltıp, sahte işe almalar ile işi terk etme durumlarını önlemek için kullandıkları bir yoldu. Bu prosedürün “talebi sunan işverenin nezdinde daha önce yasal olarak çalışmış Türk kadın işçilere” ya da “Almanya’da halihazırda çalışan Türk işçilerin eşleri, kızları, anneleri ve kız kardeşlerine, akrabalarının oturduğu veya çalıştığı yerde işe girmeleri

64 BAK, B119/3038, BAVAV, Abt. 1, *Vermittlung von verbeirateten ausländischen Arbeitskräften deren Ehepartner bereits in der Bundesrepublik beschäftigt sind*, 29 Ocak 1964.

65 BAK, B119/3017, Landesarbeitsamt Berlin, *Erfahrungsbericht* 1966, 19 Aralık 1966.

66 Bazen uzun bekleme süreleri, özel uzmanlık alanları olan, uzman işçileri de (*Facharbeiter*) ilgilendirmekteydi. İstanbul’daki DV’nin aktardığına göre, bu denli spesifik görevler için işe alınamayacaklarını düşünen bu işçiler, kendilerini nitelsiz işçi olarak kayıt ettirmekteydiler. BAK, B119/3020, *Erfahrungsbericht*, 16 Aralık 1965.

şartıyla”⁶⁷ uygulanabildiği belirlenmişti. Bahsedilen kadınların okuma yazma bilmemeleri de ayrıca önemli değildi, çünkü “nihai önemi fizikî verim kapasiteleri (*Körperliche Leistungsfähigkeit*) oluşturmaktaydı.” Benzer şekilde, bir başka belgede kadınlar lehine yapılan isimli talepler hakkında aşağıdaki satırları okumak mümkün: “Kadın aday sayısı düşük olduğu için, genel bir müracaat sunmuş kadınlar hemen transfer edilebilmektedirler. İşe alınmak için yasa dışı yollara başvurmalarına gerek yoktur. Bununla birlikte, gerekli görülen husus bu kadınların akraba ya da tanıdıklarının yanlarına transfer edilmeleridir.”⁶⁸

Sanayi kuruluşlarının sözleşmelerine süreklilik sağlamak, dolayısıyla da üretimi kolaylaştırmak için benimsenen bu tutum, tam da göçmenlerin Almanya’ya temelli olarak yerleşmesini önlemek amacıyla rotasyon ve yabancı işçilerin sürekli değişimini esas alan prensip üzerine kurulu yurtdışından işgücü alımı konusundaki politikayla çelişerek, bir kez daha göç zincirleri ile aile ve akraba ağları prensibini desteklemekteydi.⁶⁹ Almanya, kamuoyunda ya da bakanlık raporlarında, bir göçmen ülkesi olmadığını altını çizmekteydi. Yabancı işçiler ve aileleri konusundaki politikadan bahsedildiği her fırsatta, siyasetçilerin ülkenin yabancı aileleri kabul ve asimile etme kapasitesinin sınırlı olduğunu belirterek tekrar ettikleri cümle: “Biz bir göçmen ülkesi değiliz. Yabancılar bize lâzım, biz de onları istiyoruz”⁷⁰ idi. İçişleri bakanlığı göçmenliğin ancak yabancı işçilerin uzun süreli bir iş sahibi olarak aynı zamanda “yerel hayat ve sosyal ilişkilere dâhil olmayı başardıklarında” düşüne-

67 Erkekler için de aynı prensipler geçerliydi: Aynı işveren nezdinde geçmişte yasal olarak çalışmış olmaları, veya, istihdam edilmiş kadın işçilerin eşleri ya da akrabaları olmaları gerekmektedir. Yine de, onlara pek çok sınırlama uygulanmaktaydı. Yaş konusunda; 40 yaşını, veya *Facharbeiter* [vasıflı işçi] ise 45 yaşını geçmemiş olmaları gerekmekte. Eğitim konusunda; okuma yazması olmayanlar her durumda transfer edilmemektedirler. BAK, B119/3074 Bd.5, Arbeiterwohlfahrt Bundesverband e.V., *Türkdanış-Informationen*, 24/1968.

68 BAK, B119/4728, Bd.1, Generaldirektion der türkischen Arbeitsverwaltung Ankara an Direktion türkischen Arbeitsämter, *Namentliche Anforderungen (Übersetzung)*, 29 Haziran 1970.

69 1963 yılında, Türk işçilerin Federal Almanya’da de en fazla iki yıl kalmasını düzenleyen Türk-Alman anlaşmasının 9. maddesinin değiştirilişini yorumlarken İçişleri Bakanlığı şöyle demektedir: “Federal Almanya’daki işin geçici olması nedeniyle aile birleşmesi öngörülmektedir”. BAK, B149/22374, Bundesministerium des Inneren an Bundesministerium für Arbeit und Sozialordnung und B. für Wirtschaft, *Verlängerung der Aufenthaltserlaubnis und der Gültigkeitsdauer der Legitimationskarte für türkische Arbeitnehmer*, 6 Aralık 1963.

70 “Biz bir göçmen ülkesi değiliz. Yabancılarla ihtiyacımız var ve onları istiyoruz”: örneğin bu cümle, 21 Temmuz 1971’de, “Yabancıların İstihdamı ve Berlin’deki Yabancıların Yasadışı İkameti ile İlgili Sorunlar Hakkında Rapor” tanıtılırken gerçekleştirilen basın toplantısında, İçişleri senatörü Kurt Neubauer tarafından sarf edilmiştir: LAB, B Rep 004/3076 Nr. 420, Senator für Inneres, Bericht über Probleme im Zusammenhang mit der Ausländerbeschäftigung und dem illegalen Aufenthalt von Ausländern in Berlin.

bilir olduğunu söylüyordu. Başka durumlarda yapılan genel bir değerlendirme de: “Aile fertlerinin birleşmesi Federal Almanya topraklarında süresiz, ya da uzun süreli yerleşmeye neden olmaktadır. Menşee ülkeye dönme eğilimi ile gerçek dönüş olanakları kesin şekilde hasar görmüştür. [...] Burada artık söz konusu olan süreli ve basit bir yabancı işgücü istihdamı değil, kısmî bir göçtür,”⁷¹ şeklindeydi. Yabancılar politikası hem iş politikası hem de iş piyasasının dinamikleriyle çakışıyordu, ancak Türk iş göçünün etkilerini yıllarca Türkiye’ye geri döneceklerini düşünen göçmenlerden çok daha önce tahmin edebilmişti.

DİĞER İSTİHDAM KANALLARI

Göç akımlarını kontrol ettikleri için yabancı işgücünün gelmesi için tek güvenilir ve sabit kanalı temsil etmeye devam edecek komisyonların dışında, alternatif istihdam yolları da oluşturuldu. Sözleşmeyi izleyen ilk yıllarda, DV başka araçlar yoluyla Türk erkek ve kadınların işe alınmaması için katı bir kontrol uygulamaktaydı. Ancak 1965’ten itibaren Almanya’ya bir vizeyle gitmeyi (*Einreise per Sichtvermerk*) sağlayan “ikinci yol” (*Zweiter Weg*) devreye sokulur. Bir kişi Almanya’da hazırda bekleyen bir iş pozisyonu ile ilgilendiği zaman, Alman Konsolosluğu’ndan kendisine gitme ve çalışma izni sağlayan bir vize isteyebilirdi. Aynı şekilde, işverenler de Alman İrtibat Bürosu’na veya yabancılar bürosuna iş almak istedikleri kişi için vize başvurusunda bulunabilirlerdi. Nitekim bu tür vizede şart olan işçiyle işverenin birbirinin adını bilmesi idi. Bu prosedürün devreye sokulması da, işverenler tarafından desteklenmiş ve çeşitli konumlardaki Alman ve Türk kurumlarının verdikleri yeni bir tavizin yolunu açmıştı. 1965 yılının Mart ayında, BAVAV yurtdışındaki tüm bürolarını bu tip vize kullanımının “çeşitli nedenleri olduğunu ancak, gerekli olan işçilerin daha hızlı bir şekilde işe yerleştirileceklerini düşünen işverenlerin işaret ettiği belirli bir grup insanla sınırlı tutulması gerektiği” konusunda bilgilendirir. Aynı vize öncelikli yollarla akademik mesleklere, “özel kuvvetlere” (*Spezialkräften*) veya aile birleşmesi için verilmekteydi. Sıradan erkek işgücü (*männliche Hilfskräfte*), sorunsuz ve hızlı şekilde işe alımların gerçekleştirilebileceği istihdam komisyonlarından geçmek zorundaydı, fakat “kadınlar ve kalifiye işçiler için ‘ikinci yol’ geçerli [olacaktı], zira kalifiye işçi-

71 BAK, B106/39962, Kurzreferat von Dr. Gerhard Heuer im BMI zum Ausländerrecht in der BRD unter besonderer Berücksichtigung der Zusammenführung von Familien ausländischer Arbeitnehmer, gehalten am 15.9.1965 auf dem niederländisch-schweizerisch-deutschen Erfahrungsaustausch über Fragen der Betreuung ausländischer Arbeitnehmer.

ler ile kadınlar Komisyonlar aracılığıyla hızlı şekilde işe alınmadıkları için kendilerine sadece bir çalışma izni verilmeli”⁷² idi.

“İkinci yol” sonraları gittikçe daha fazla devreye sokularak Alman kurumları için büyük endişe kaynağı haline geldi. 1968’de Çalışma ve Toplumsal Düzen Bakanlığı BAVAV’a konu hakkında şöyle yazmaktaydı: “Länder temsilcilerinin bir kısmı istihdam komisyonları aracılığıyla yapılan çağrı yoluyla işe alınmaların çok uzun sürmesini eleştirdi. Bunun sonucunda da yabancı büroları, komisyonlardan geçmeden, vize yoluyla daha fazla gidiş kabul etmeleri konusunda işverenler tarafından baskı görmektedir. Bununla birlikte, İş ve İşçi Bulma Kurumları, Federal Kurum Başkanının çalışma izni garantisi olmadığına vize verilmesini engelleyen sınırlayıcı önlemlerine tabi olduklarından, yasa dışı gidişlerin artma tehlikesi bulunmaktadır.”⁷³

Almanya’ya varmak için kurumların en düşük desteği gösterdiği başka bir yolda, turist olarak gelmeyi esas alan ve “üçüncü yol” (*Dritter Weg*) olarak adlandırılan yöntemdi. Çoğu kadın, özellikle kocaları zaten Almanya’da bulunanlar, Alman şehirlerine ulaşmak için bu yolu kullanmışlardır.⁷⁴ Özellikle yıllar içerisinde kadın işgücü ihtiyacı hiç azalmamış olan Berlin’de, eşlerinin yanına turist olarak gelen kadınlar, genelde oturma ve çalışma izni almada hiç sorun yaşamazlardı.⁷⁵

Almanya’ya turist olarak gelen kadınların karşılaştığı güçlüklerden birini peşlerinden gelen çocuklar oluşturmaktaydı. Birinin eşi olan kadınlar işçi olarak iyi kabul görüp yola çıkmaya teşvik edilirken, anne olan kadınlar sadece ilginç olmayan bir kategori olmakla kalmayıp Alman toplumu için bir tehlike de oluşturmaktaydılar. Alman yetkili makamları, her şeyden önce fabrikada verimli olmaya bir engel ve yabancı ailelerin göç projesindeki ilk değişim işareti olarak gördükleri annelik meselesine özel olarak dikkat etmekteydiler.

72 BAK, B119/4698, BAVAV an LAÄ und Deutsche Kommissionen und Deutschen Verbindungsstellen, 25.3.1965; A.g.e., Dienst für Ausländerbeschäftigung, *Informationen der Zentralstelle der Berliner Arbeitgeberverbände*, 1/1966, 4 Şubat 1966.

73 Bundesminister für Arbeit und Sozialordnung an BAVAV, *Besprechung der Ausländerreferenten der Innenminister der Länder am 6. und 7. November 1968 im Bundesministerium des Innern*, 11 Kasım 1968.

74 İtalyan kadınlar da uzun zaman Batı Almanya’ya, özellikle de Avusturya sınırından geçerek Bavaryer’a gitmek için, bu sistemi kullanmışlardır. Verona ve Napoli’deki Alman komisyonlarıyla varılan anlaşmalara göre, Almanya’ya bu yollarla gelenlerin geri gönderilmesi gerekmekteydi. Buna rağmen, Bavyer’a’daki İş ve İşçi Bulma Kurumu bu “turistlerin” doktor muayenesi ve beceri testinden geçirmeye, uygun olmaları halinde, direk olarak işe alınabilmeleri için yasal olduklarını belgeleyen bir belge vermeye karar vermişti.

75 BAK, B119/3019, *Erfahrungsbericht 1969 des LAÄ Berlin*, 15 Aralık 1969.

KADIN GÖÇÜ VE ANNELİK

On üç Türk kadını İstanbul'dan sonra Münih'e, oradan da Ruhr bölgesine doğru götüren kolektif yolculukların birinde, trende bulunan küçük çocuklu iki kadın dikkat çekiyordu. İstanbul'dayken yanlarına çocuklarını almalarına izin verildiğini beyan ettikleri halde, kontrolleri düzenleyen Alman yetkili makamları kadınların ülkelerine geri gönderilmesi gerektiğini savunuyordu.⁷⁶ "Çocuklu kadınlar" (*kinderreicher Frauen*) olarak adlandırılanlar, sorun özellikle de göçmen kadınların çocuklarını beraberlerinde gizlice getirmeyi başardıkları zaman ortaya çıktığı için, Alman idarî makamları için çözümü zor bir sorun teşkil ediyordu.⁷⁷ Bir yandan iş kurumlarında istihdam edilecek işçi kadınlara genç yaş konusunda getirilen şart, diğer taraftan Türkiye'de yaygın olan çok erken evlenip birden fazla çocuğa sahip olma âdeti; bu da birçok kadının yola çıkma zamanı geldiğinde, birden fazla çocuğa sahip anneler olmalarına neden oluyordu. Ayrılık –anlatılanların da gösterdiği gibi– hiçbir zaman kolay olmamaktaydı, öyle ki bazı kadınlar yurtdışında kalma sürelerini Türkiye'ye ailelerine dönmek için kısaltmakta, ya da onları beraberlerinde götürmeye çalışmaktaydılar.⁷⁸ 1964 yılında, "birçok kadın Almanya'ya, çoğunlukla daha küçük yaşta olan çocuklarını yanlarında götürürler."⁷⁹ Çocuklu kadınlar –Türkiye'de ya da Almanya'da olsun– işverenler için sanayinin üretimi açısından riskli bir kategoriye temsil etmekteydiler: Sürekliliği garanti etmemenin yanı sıra çocuklarıyla ilgilenebilmek için esnek çalışma saatlerini kabul etmeye razı olmayıp daha sık hastalık izni ya da tatil günü istemektedirler.

Çocuklar konusunda ortaya çıkan bir başka sorun da kalacak yer ve bakımlarıyla ilgiliydi, zira *heim*'lara çocuk getirmeye müsaade verilmiyordu.

76 BAK, B119/3071, Beschwerde/Bericht über den Transport türkischer Arbeitnehmerinnen am 26.10.1961 von München Hbf. nach Minden/Westphalen.

77 Ayrıca Yunan kadınlarının durumuna bkz. Mattes M., *a.g.e.*, s. 133.

78 Anlatılar arasında, oğlunu Türkiye'de bıraktıktan sonra yaşadığı zorluğu şöyle ifade etmektedir: "Benim kısa süre önce bir çocuğum olmuştu. Bir yaşındaydı. Oğlumdan, eşimden, ailemden ayrılacağı için aşırı üzgündüm. Çok üzgündüm, yani gideceğim için pek mutlu değildim. Ailemden ayrılacak olmam sanki bir kâbus gibi geliyordu. Bana gidersen iyi bir yer bulursun diyorlardı. [...] Oğlum gittiğimde anneme bırakmıştım, o iki yıl sonra, 1972'de geldi. Biz buraya gelip para kazandıktan sonra oraya [Türkiye'ye] geri dönüp yaşamayı düşünüyorduk. Planımız buydu. Bu yüzden eğlenmeyi hiç düşünmüyorduk, kafamızdaki tek fikir sonra geri dönmekti, para kazandıktan sonra oğlumla beraber mutlu yaşamak için geri dönmek. [...] Sonradan ilk oğlum Türkiye'de bıraktığım için çok pişman oldum... hâlâ bugün bile, bazen, ilki için kendimi suçlu hissediyorum. Burada ikinci oğlum olduğunda da sanki ona ihanet etmiş gibi olduk. [...] Sonunda ben onu da ötekiler kadar çok seviyorum ama... söylemesi kötü ama bir fark hissediliyor, aramızda hep bir soğukluk kaldı..." *Görüşme 1*.

79 BAK, B119/3038, Vermerk Dr. Kästner vom 24.1.1964.

Almanya'ya umutlarını gerçekleştirmeye giden işçilerin yakınları da bu umudu paylaşıyor, onları bu yolculuklarına uğurlarken, geride bıraktıkları eşlerini ve çocuklarını bekleyen zorlukları o an için düşünemiyorlardı. Oysa bu mutlu uğurlamalar, ilerde aile parçalanmalarıyla sonuçlanacak kimi sosyal değişimlere de yol açabilecekti.

Buna rağmen, birçok durumda anneler diğer aile fertleri, akrabalar ya da sosyal danışmanlar sayesinde, çalışma olanaklarını muhafaza ederek, çocukların bakımın sorununu çözebiliyorlardı.⁸⁰

İşverenlerin şikâyetleri, “çocuklu kadınlar” konusunda hazırlanan prosedürler üzerinde etkili olmuştur. Başlangıçta Almanya için adaylıklarını koyan kişilerin, bakımlarından sorumlu oldukları çocukları hakkında detaylı bir yönetmelik hazırlamamış olan BAVAV, konu ile ilgili bilgiler sunarak duruma müdahale etmeye çalışmıştır: “Geçmişte çocuklu yabancı kadınların işe alınması konusunda çeşitli zorluklar ortaya çıkmıştır. Örneğin bu kadınların sözleşmeleri sona ermeden, ailelerine geri dönmeleri gerektiği için, işyerlerini görece kolay bir şekilde bıraktıkları ampirik olarak gözlemlenmiştir. Onlara kalacak uygun bir yer sağlayamadan ve kurallara uymayarak, çocukların beraberlerinde getirilmesi durumu birçok defa tekrarlanmıştır. Bu nedenle –kadın işgücü arzını azaltma olasılığını kabul etme şartıyla– yurtdışın-

⁸⁰ Yetmişli yıllarda birçok sanayi kuruluşu kendi bünyeleri dâhilinde çocuk yuvaları açmışlardır. Bu olmadığı zamanlarda çiftler, evde daima birinin bulunması için, işteki nöbetlerini düzenlenirdi; çoğu zaman komşular yardım ederdi. Başka birçok durumda ise, çocuklarla ilgilenen turist olarak gelmiş anneane veya ailenin büyük kızı olurdu.

daki ofislerle anlaşılıp, gelecekte bir daha ilgilenmeleri gereken çocuklara sahip olan kadınlar sunulmamasını arz ederim”. Bu önlemin “açıkça sözü geçen kadınların lehine alındığı”⁸¹ iddia edilmekteydi.

Transfer zamanı geldiğinde işverenler, tamamen beklenmedik biçimde, karşılarında çocuklu kadınlar buldukları zaman, onları işe almayı reddetmekte, bu da sıklıkla kadınların ülkelerine geri dönmeleri anlamına gelmekteydi.⁸² Bu açıdan 1965 yılının Ağustos ayında, DV “Bakıma ihtiyacı olan birden fazla çocuk sahibi Türk kadınlarının bir işi kabul etmekten vazgeçmeleri tamamıyla kendi çıkarlarına yarar sağlar”⁸³ diye yazar.

Aynı yıldan itibaren –kadınlar için– sahip olunan çocuklar konusunda yeni kurallar devreye sokularak, başvuru formunda sayılarının belirtilmesi istenmekteydi. Dikkatler annelik konusuna yöneltilerek, eleme kriterlerinin arasına cinsiyet farkına dayalı yeni bir parametre eklenmiş oluyordu. Nitekim erkekler, sadece kaç çocuğa sahip olduklarını belirtmek durumundaydılar, ama bu onların işe alınma sürecini etkilememekteydi. Türkiye İş ve İşçi Kurumu’nun merkezî idaresi illerdeki şubelerinden “on yaşından küçük üçten fazla çocuğu olan kadınları [aday olarak] sunmamalarını”⁸⁴ istiyordu. Sonradan aynı tarife uyan beşten fazla çocuğu olan kadınlar kabul olmayacaktı. 1970’te DV’ye müracaat etmek isteyen kadınlar için 18 yaşın altında dörtten fazla ve 12 aydan küçük çocuk sahibi olmamaları, öne sürülen şartlar arasındaydı.

İş ve işçi bulma kurumları kırsal bölgelerdeki ailelere ait bir özellik olan çok çocukluluğu dikkate almak durumundaydılar; yine de bu parametreleri izleyerek birçok kadını Alman iş piyasasından men ediyorlardı. Bu nedenle Türk ailelerinin çocukların bakımıyla uzun süreler de ilgilenilebilecek beceriye sahip oluşu ile açıklanan ve “Almanya’daki zorlukları arttırmayacak” istisnalar uygulanmıştır. Sözü edilen aile destek ağı, yani her şeyden önce, çocukların yola çıkmadan önce uzun yıllar da emanet edildiği büyükanne, teyze ve halaların yardımseverliği idi. Başta Almanya’yı etkilemeyeceği söylenen durum ise sonradan, uzun yılların ardından tekrar birleşen Türk ailelerinin içinde, nesiller arası sert çatışmalara neden olacaktı.⁸⁵

81 BAK, B119/3038, BAVAV an Deutsche Kommissionen und Deutsche Verbindungsstellen, Vermittlung kinderreichen Frauen, 28 Haziran 1965.

82 BAK, B119/4038, Dienstreisebericht vom 19.11.1973 über Dienstreise vom 13./14.11.1973 nach München.

83 BAK, B119/4038, Deutsche Verbindungsstelle in der Türkei an BAVAV, Vermittlung kinderreicher Frauen, 9 Ağustos 1965.

84 BAK, B119/3020, Deutsche Verbindungsstelle in der Türkei, Erfahrungsbericht 1965, 16 Aralık 1965, s. 11.

85 Bkz. Beşinci Bölüm, s. 205-210.

ZORUNLU DÖNÜŞ DURUMLARI: GEBELİK VE ÖZLEM

Batı Berlin'deki ve Almanya'nın geri kalanındaki İş ve İşçi Bulma Kurumları her yıl yanlış işe alma durumları kaydetmekteydiler (*Fehlvermittlung*). Çoğunlukla gebe ya da psikolojik olarak kırılan, “[yurt] özlemi (*Heimweh*) hastalığı” olan kadınlardı bunlar. Gebelik ve özlem, sanayi kuruluşlarının istihdam komisyonları aracılığıyla gelmiş bazı kadınları geri göndermelerini mümkün ve gerekli kılan başlıca nedenlerdi, nitekim bu haller yüzünden kadınlar kendilerine verilen işe uygun olmaktan çıkıyorlardı. Örneğin, sadece 1968'de, Berlin'de 21 yanlış işe alma durumu kaydedilmektedir. “Nedeni, durumların çoğunda, hamilelik ya da özlemden kaynaklanan sağlık durumundaki çekincelerde yatmaktaydı.”⁸⁶

Hamilelik işverenler için büyük ve ciddi bir sorun teşkil etmekteydi. Almanya'da, 1952 yılında, gebe kadınların sağlığa zararlı olduğu kabul edilen işlerde çalıştırılmayacağını belirleyen, anneliği iş kapsamında korumaya alan, bir yasa yayınlanmıştı: Zehirli maddelerle iç içe olmak, ya da çok yüksek ısı derecelerine maruz kalmak, yasanın kapsadığı durumlardı. Sağlığa zararlı bu işler uygulamada neredeyse tamamıyla yabancı kadınlara yaptırılan işlerdi. Ayrıca, aynı yasaya göre işveren doğumdan sonraki dördüncü aya kadar kadınları işten çıkaramamaktaydı. Türkiye'den ya da işçi alınan diğer ülkelerinden kadınlar gebe olarak geldiğinde, sanayi kuruluşları işe alırken yapılan hatayı ortaya çıkarmak için gerekli olan prosedürü başlatırlardı. Bu şekilde eleman değişikliği (*Umvermittlung*) sürelerini kısaltmaya, yaşanan terslik nedeniyle harcadıkları parayı geri almaya ve ilgili kadının memleketine geri dönmesi için olası masrafların kendilerine iade edilmesine çalışırlardı.

BAVAV'ın da konu üzerinde belirttiği gibi; “başlangıçta Alman Komisyonlar müstakbel anneleri transfer etmezler. Buna rağmen, *Transport*'a girmiş kadınlar arasında kuşku yaratmayacak şekilde hamilelikleri belli olanlar bulunduğu takdirde, o zaman hatalı işe almadan söz edilir. Böyle durumlarda ülkelerine geri dönmeleri için yolculuk masraflarının karşılanacağı konusunda şüphe yoktur.”⁸⁷ Yurtdışındaki Alman komisyonları gidiş için gerekli olan tüm doktor muayenelerinden sorumluydular ve, dolayısıyla, kişiler işe alınmalarına sebep olan vasıflara, ya da fiziksel özelliklere sahip olmadıkları takdirde, sanayi kuruluşlarının Alman sınırına kadar olan yolu BAVAV'a

⁸⁶ BAK, B119/3018, LAÄ Berlin, Erfahrungsbericht 1968, 19 Aralık 1968.

⁸⁷ BAK, B119/3038, Bd. 1, BAVAV Unterabteilung Ia Ia6-5752, Anwerbung und Vermittlung ausländischen Arbeitnehmer nach der BRD, Fehlvermittlungen – Vermittlungen schwangerer Frauen, Ağustos 1961.

karşılatma hakları vardı. Buna rağmen, jinekolojik bir muayene yapılmadığı için, kurumlar ancak kadınlar görünür biçimde hamile oldukları zaman transfer edildiklerinde masrafları üstlenmekteydiler. Bu durumda da işverenlerin çıkarları ile idarî prosedürler arasında bir anlaşmazlık durumu ortaya çıkıyordu. Alman İşverenler Derneği, bu tür “kazaların” doktor muayenesi ile gidiş arasında geçen zaman içerisinde meydana gelebileceğini dikkate alarak, Ekim 1965’te kadınların transfer sürelerinin kısaltılmasını istemekteydi.⁸⁸ İstanbul’daki DV de şu şekilde cevap vermek durumundaydı: “Son doktor muayenesiyle gidiş arasında 10 ila 14 gün geçmekte. En kötü ihtimalle, kadın adaylar için altı hafta geçebilir. Ancak daha fazla zaman geçemez, çünkü altı haftadan sonra gitmeleri gerekirse tekrardan doktor muayenesine tabi tutuluyorlar. [...] Vize ile pasaportun verilme süreleri göz önüne alınarak, muayene ile gidiş arasında geçen süreyi daha fazla kısaltmak mümkün değildir.”

Bu davranış karşısında ve de hamilelik durumları firmaların doktorları tarafından teşhis edilmeye devam edildiği için, sanayi kuruluşları DV’de yapılan muayeneye “biyolojik gebelik testi” eklenmesi için baskı yapmışlardır.⁸⁹ Bu tür muayenelerin eklenmesi konusunda Federal Çalışma Kurumu’ndan gelen tüm cevaplar, kadın işgücü alımı prosedürlerini daha da yavaşlatacakları için, olumsuz olmuştur.⁹⁰ 1970 yılından itibaren standart olarak gebelik testi devreye sokulmuştur. Aynı yıl, Berlin’deki Siemens’in ekonomik katkısı sayesinde, Berlin’deki İş ve İşçi Bulma Kurumu “transfer olmayı bekleyen daha çok sayıda kadına test yapılmasını” teklif etmiştir.⁹¹

İşverenlerle kurumlar arasında gelişen tartışmalarda, Almanya’ya geldikten sonra fabrikanın içindeki sağlık biriminde tekrar muayene edildiklerinde gebe olduklarını öğrenenlerle birlikte Türkiye’den yola çıkarken hamile olan kadınlardan bahsedilmektedir. 1965 yılında, Münih’teki Siemens&Halske tarafından işe alınan üç Türk kadının gebelik durumu ortaya çıkar. İki durumda gebeliğin beşinci-altıncı ayında olduğu belirlenmiştir. Bu iki kadından özellikle birinin, Federal Almanya’da çalışan kocasının yanına gitmek

⁸⁸ BAK, B119/3038, Bundesanstalt für Arbeit und Sozialordnung an BAVAV, *Vermittlung schwangerer Frauen*, 27 Ekim 1965.

⁸⁹ BAK, B119/3014, LAÄ Berlin, *Erfahrungsbericht 1967*. Berlin’de bir sanayi kuruluşunun doktoruna göre, kendi alanında, yurtdışından işe alınan kadınların % 3 oranında olduğundan bahsedilebilirdi. Belgede sanayi kuruluşunun adı belirtilmemektedir.

⁹⁰ BAK, B119/4146, Schnellbrief an alle Dienststellen vom 25.4.1967. Mesela 1967’de, ekonomik daralma dönemi boyunca böyle olmuştur.

⁹¹ BAK, B119/3015, LAÄ Berlin, *Erfahrungsbericht 1970*, 20 Ocak 1971.

istediği için, ülkesine geri gönderilmeye karşı çıktığı biliniyordu.⁹² Bu olay, sözkonusu kadınların kendi durumları hakkında ne denli bilgi sahibi olduklarına dair soru işareti uyandırırken, diğer yandan da fiziksel durumlarını gizlemeye çalışmalarının arkasında, aslında Almanya'ya ulaşmak, kocalarının ya da diğer akrabalarının yanına gitmek ve bir şekilde kendi hayat projelerini devam ettirmek için muhtemel bir planları olup, olmadığı sorusunu da doğurmaktadır. DV'nin belgelemiş olduğu ve bazı kadınların yola çıkmadan önce yapılan doktor muayenelerinde gebeliklerinin anlaşılıp gidişlerinin engellenmemesi için kendi yerlerine başka kadınları muayene ettirmeyi başardıkları durumlar da bu anlam dâhilinde yorumlanabilir.⁹³

“İşe alınmış bir kadın, ihtarlara rağmen, işinin başına geçmeyi reddetti. Psikolojik depresyon ve özlem sebebiyle ülkesine geri gönderilmesi gerekti.”⁹⁴ Yabancı kadın işçilerin –masrafları her zaman Alman kurumları tarafından karşılanmadan– derhal ülkelerine geri gönderilmelerini öngören başka bir neden, Almancası *Heimweh*⁹⁵ olan yurt özlemi ile açıklanan psikolojik nedenlere bağlıydı. Benzer şekilde, 1968’de, Berlin’de kaydedilen üç durumda aynı nedenden dolayı işten vazgeçilmekteydi: iki Türk, bir Yunanlı kadın özlem çektikleri için ülkelerine geri dönmek için yol masraflarını kendi başlarına karşılamaya karar vermişlerdi.⁹⁶ Bu kadınlar, İtalyan araştırmacılar Frigessi Castelnuovo ve Risso’nun açıkladıkları gibi, göç sürecinin bir parçası ve kaçınılmaz bir durum olarak ortaya çıkan *kültür şoku* yaşamaktaydılar: “Kişilerarası ilişkilerle yazılı olmayan kodların, sembollerin ve dilin, çalışma ritminin, zaman boyutunun ve onu yaşama biçiminin, antropolojik ve sosyal mekânın farklı olduğu başka bir toplumla, başka değerlerin, davranışların ve kuralların hâkim olduğu dünyaya meydana gelen karşılaşma-çatışmada, göçmenin orijinal kültürü bir saldırıya, derin bir yaraya maruz kalmaktadır. [...] Basit bir mantıksal değerlendirme dahi, çatışmaları yaratan ve-

92 BAK, B119/3038, Bd. 1, Landesarbeitsamt Südbayern an BAVAV, Anerkennung einer Fehlvermittlung bei der Vermittlung schwangerer Ausländerinnen, 19 Mart 1965.

93 BAK, B119/3038, Bd. 1, BAVAV, Referat Ia5, Anerkennung einer sog. Fehlvermittlung schwangerer Ausländerinnen, 27 Eylül 1965.

94 BAK, B119/3014, LAÄ Berlin, Erfahrungsbericht 1967, 19 Aralık 1967.

95 *Heimweh* özlem demektir, ancak “kelimenin aslı, harfiyen, derin bir çağrışıma sahip ev, anavatan acısı anlamına gelir. Almanca *Heim* kelimesi Almancada evden daha fazlasıdır, yuvadır, sevilen insanların olduğu, insanın kendini korumada hissettiği, geri dönülecek yerdir, ait olunan mekân-zamandır, insanın tam anlamıyla katıldığı tarih-geçmiştir; *Heimat* anavatanıdır; *unheimlich* ise tehditkâr, bilinmez ve yabancı olan her şeydir.”: Göçle bağlantılı özlem tarihi hakkında yazılmış kitabın girişinde böyle açıklanmaktadır: Frigessi Castelnuovo D., Risso M., *A mezza parete. Emigrazione, nostalgia, malattia mentale*, Torino, 1982.

96 BAK, B119/3014, LAÄ Berlin, Erfahrungsbericht 1968.

ya aktive eden bu kültürel şokun olumsuz etkisi olabileceğini kabul etmeye meyillidir.”⁹⁷

“Özlem” kelimesiyle nelerin ifade edildiğini anlamaya yardımcı olan bir tarif N.’nin anlatısında bulunabilir:

West Berlin’e vardık. Bizi Siemens’in haymlarına götürdüler. İçimizde bir Kastamonulu kız vardı. Bu kız ağlıyordu gece gündüz, hiç susmuyordu. “Etme bacım” dedim, “etme can kardeşim, işte geldik, para kazanıcaz.” Susmuyordu, ağlıyordu gece gündüz. “Ablam, ablam, gideyim ben buraldan, acımdan öleyim, yine gideyim aman ablam” diye bana yalvar yakar oluyordu. Sanki ben onun maysteriydim. Kızı karabasanlar, büyüler almış sanki. Haymdaki öteki kadınlara da dağıldı, kızın bu yas tutması. Bir Yugoslav işçi kadın vardı haymda, bize de bakıcılık ediyordu. Koptu geldi. Yarım yapıldak anlattı bizim Kastamonulu kıza. “Para alacaksın Türk kıızı, sus ağlama” dedi. Yok, yok, kızcağız susmuyor. Kanlı gözyaşlarına belendi. Tercümanımıza yakardık, “Aman Abi, bundan böyle” dedik. O da firmanın adamına bizim kıızı anlattı. Alman adam kafasını salladı, “Masraf edip geri yollayamayız.” Kızsız elden gitti gidiyor. [...] Sonra gene tercümanına yalvardık. “İşte gözünü severiz abimiz, kardeşimiz” dedik, “bu kız yataкта eriyip duruyor, kalkmıyor da, çalışmıyor da, ağlıyor da...” Çünkü kız gündüz yataкта kıvrılıp yatıyor, gece de çıkıp helalarda ağlıyor. [...] Bir gün geri döndük ki Kastamonulu kız gitmişti. Ben dişimi sıkıtm kardeş. Gözyaşlarımı içime akıttım. İlk başlarda 360 alıyordum netto.⁹⁸

Ancak görünürde ev özlemi çeken sadece kadınları: nitekim belgelere geçen durumlar hiçbir zaman erkeklerle ilgili değildi. Oysa “özlem” terimiyle birçok göçmenin Almanya’ya gelerek hissettiği derin yabancılık ve şaşkınlık duygusu ifade edilmekteydi. Aile çevresinden ve de yer etmiş toplumsal alışkanlıklardan uzaklaşarak bütünüyle yeni olan hayat şartlarıyla karşı karşıya kalmak, çoğu zaman katlanılması güç bir huzursuzluk hâline yol açmaktaydı. Kazanılacak para, hayat ve modernlik tecrübesinden ibaret olan göçün amacı, bazılarına göre, göç sürecinde başa çıkılması gereken çaresizlik hissiyle mukayese edilebilir gibi değildi. Neticede bu durumun sadece kadınlar için belgelenmiş ve kurumsal olarak kabul edilmiş olması, daha ziyade Alman kurumlarının yabancı kadınlara yönelttikleri bir davranış olarak değerlendirilebilir: göçmen işçi kadınlarına –ve özellikle ülkelerindeki kamuoyuna– ahlâkın korunup himaye altına alındığı hissi verilmesi gerektiği fikrine dayalı bir davranış.

⁹⁷ Frigessi Castelnuovo D., Risso M., *a.g.e.*, s. 158.

⁹⁸ Füzüzan, *a.g.e.*, s. 111-112.

KADINLARIN AİLELERİYLE BİRLEŞMESİ

Alman iş piyasasının, net bir cinsiyet ayırımına dayalı, kendine has yapısının yurtdışından işçi alım politikalarına ve göç dinamiklerine de önemli ölçüde etkisi olmuştur. Berlin'deki sanayi kuruluşlarının ve Batı Almanya'nın geri kalanındaki birçok üretim sektörünün kadın işgücüne olan ihtiyacı –ki 1973 yılına kadar istihdam ülkelerinde gitmeye uygun olan işçi sayısına göre sürekli daha yüksek kalmıştır– yabancı kadınların işe alınması için öncelikli yolların belirlenmesine neden olmuştur. Daha önce de söylendiği gibi, Türkiye'de, erkeklerin çoğunun mecbur olduğu uzun bekleme listeleriyle karşılaştırıldığında, kadınlara Almanya'ya gitmeleri için sunulan somut olanak, onların tek başlarına yola çıkmaları konusunda öne sürülen toplumsal önyargı ve sınırlamaları aşmak anlamına da geliyordu. Özgür ve bağımsız bir seçim yaparak yola çıkmaya karar veren kadınların haricinde, birçok kadın kocaları tarafından ikna ve teşvik edildiği için, 'yol açmak' amacıyla Almanya başvurusu yapmıştır. "Ekonomik zorlukların kısılcığında kalan aileler, geleneksel namus ve aile kodlarını unutup karılarını ya da ergen kızlarını önden göndermişlerdir."⁹⁹ Göç, hayat şartlarında iyileşme ya da çocuklara daha istikrarlı bir gelecek sağlamak için ailenin verdiği bir karar olarak görüldüğünde dahi, kocalar için çok daha zor ve uzun olacağı anlaşıldıktan sonra, Almanya'ya gitme görevi ilk olarak kadına verilmekteydi. Bu durum çiftlerin ilişkilerini ve bunların toplum tarafından değerlendirilip tanımlanmasını da derinden etkilemiştir. Bu şekilde, yalnızca Türk toplumundaki ailenin değil, Avrupa'da İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan göç dinamiklerinin yönetimindeki temel gibi gözükken 'Eve ekmek getiren' (*breadwinner*) ve aileyi geçindiren erkek modeli ile eş ve anne olan kadın modelinin hatalı olduğu ortaya çıkarılıyordu.¹⁰⁰

Bunun yanı sıra, karılarının ailelerini bırakarak yurtdışına gitmesini kabul eden erkekler, bir taraftan eşlerinin namusuna, diğer taraftan da ken-

⁹⁹ Pazarkaya Y., *a.g.e.*, s. 62. Özellikle kadınlar söz konusu olduğunda, gitme kararının ailelerde yarattığı çatışmalar konusunda bkz. Schiffauer W., *Die Migranten aus Subay. Türken in Deutschland: Eine Ethnographie*, Stuttgart, 1991.

¹⁰⁰ Sosyoloji incelemelerinde *breadwinner* anlamı konusunda bkz. Piccone Stella S., "Il breadwinner tra l'analisi storica e gli studi sulla mascolinità", Arru A. (der.), *Pater Familias*, Roma 2002'de Türk ailesi konusunda Kıray M. (der.), *Structural Change in Turkish Society*, Bloomington, 1991; göç bağlamında gelir sağlayıcı olarak erkeğin rolünün bir eleştirisi ve ekonominin dışındaki faktörlere de dayalı bir kadın göçü incelemesi için bkz. Erel U., Kofman E., "Female Professional Immigration in Post-War Europe: Counteracting oin Historical Amnesia", Ohliger R., Schönwalder K., Triadafilopoulos T. (der.), *European Encounters* içinde, Adlershot, 2003; Kofman E. [Phizacklea A./Raghuram P./Sales R. (der.)], *Gender and International Migration in Europe. Employment, Welfare and Politics*, Londra/NewYork, 2000; Phizacklea A. (der.), *One Way Ticket. Migration and Female Labour*, Londra, 1983.

dilerinin erilliğine kuşkuyla bakan toplumsal çevrelerinin yaydığı dedikodularla da karşı karşıya kalmışlardır. Türk toplumunu ve göçünü araştıran Ayşe Kudat:

Erkekler toplum nezdindeki itibarlarını kaybediyordu. [Göç olmasa] başka türlü, bir annenin yıllar süren eksikliği çekilemez; karının aracılığı sayesinde yaratılan iş olanağı düşünülemez olurdu. Sadece erkeklere ait sayılan ayrıcalıklar, Avrupa'ya gerçekleştirilen göçün sonucu olarak artık, anne veya kız çocuk olsunlar, kadınlara verilmektedir.¹⁰¹

Türk kadınlara destek amaçlı çok önemli bir dernek olan TIO'nun danışmanlarına göre, Almanya'ya gelerek birçok kadın çalışmaya başlamış, eş ve anne rollerinin yanında aileyi geçindiren kişi rolüne de bürünmüşlerdi. Kadınlar Türkiye'de de, kayıt dışı ekonomi olarak adlandırılan – yün ve halı örmek, kumaş boyamak gibi – kadınlara has olduğu düşünülen ve dolayısıyla gerçek iş olarak kabul edilmeyen faaliyetler aracılığıyla bu role zaten sahipti. Fabrikaya gitmeye başlayınca resmi olarak kısmen aile geçindiren kişiler (*teilerlärerin*) gibi görülmeye başlıyorlardı, bu da o ana kadar toplum nezdinde resmi temsilci, aile geçimini tek başına sağlayan erkeklerin zorlukla kabul ettiği bir rol kaymasına neden olmaktaydı. Gerçekte erkeğin pozisyonu sorgulanmaktaydı. Kocalar çoğu zaman kendilerine sorular sormayıp, onların bilincine varmıyor ve ailelerindeki kadınlara, şiddetli de olabilen, birçok baskı uygulamaya başlıyordu.¹⁰²

Bir başka görüşme de, *Arbeiterwohlfahrt*'ın (AWO) Türk kolu olan Türk-Danış'ın ilk sosyal danışmanlarından olan Fuat Bultan, kadınları erkeklerinden önce göç etmiş çiftlerin ilişkilerinde olanları şöyle anlatmakta:

Altmışlı yıllarda tek başlarına gelen birçok kadın da vardı. [...] İşçilerin avangart grubuna ait olduklarını söyleyebiliriz. Durumları normal olmaksızın uzakta: peşlerinden kocalarını getirecek olan onlardı. Bu yıllarda çok yaygın olan bir sorun Türkiye'de kalan adamların karılarından emin olmalarıydı. Kıskançlık olayları oluyor ve tehdit mektupları gönderiliyordu.

¹⁰¹ Kudat A., *International Migration to Europe and Its Political and Social Effects on the Future of Turkish Society*, Berlin, 1974.

¹⁰² TIO, "Treff- und Informationsort für Frauen aus der Türkei" (Türkiyeli Kadınlar İçin Danışma ve Buluşma Yeri) anlamına gelmektedir. Dernek 1978'de Berlin'de kurulmuştur. *Görüşme 12*. Tarihsel dayalı toplumlarda kadınların yaptığı işlerin değerlendirilmesi ve –göçe bağlı olarak– endüstriyel dünyanın üretim ve çalışma şartlarına geçişinde kadının rolünün nasıl değiştiği konularında İtalya'da Fortunata Piselli'nin yürüttüğü araştırmadan çıkan sonuçlar için bkz. *La donna che lavora. La condizione femminile tra arretratezza e società industriale*, Bari, 1975.

[...] Tabii ki Türkiye’de kocalar eşlerinin onları mümkün olan en kısa zamanda yanlarına çağırmasını bekliyordu. O zamanlar burada çalışınca insanın ülkesinde kalan eşine bir iş bulması, onu İş ve İşçi Bulma Kurumu aracılığıyla, doğrudan çağırılma prosedürüyle getirtmesi daha kolaydı. Gecikmeler olduğunda, mesela bir kadın kocası için bir iş bulamadığında, hakaretlerle dolu mektuplar alırdı. Adamlar gecikmelerin kasten yapıldığı yarınlığına sahiptiler.¹⁰³

M. de kendi hikâyesini anlatırken şöyle diyor:

Eşimi, çocuklarla birlikte, ancak ben geldikten iki yıl sonra buraya getirttirdim. O arada para gönderiyordum. Çocuklarla ilgilenmesi gerekiyordu, kızgındı. Sanki buraya gelmeyi ben istemiştim! Sanki Alman yetkililerine “kocamı iki yıl sonra buraya getirin” diyen bendim.¹⁰⁴

Kocaları Almanya’ya getirmek her zaman kolay değildi. Sağlanan bağlantılar ve prosedürler hakkında sahip olunan bilgilerin etkisi büyüktü. Kocaların kontrol zamanı geldiğinde yaşı, bedensel sağlık durumu ya da işle ilgili vasıfları nedeniyle geri çevrilmesi de mümkündü. Yine de, istemedikleri zamanlar haricinde, kadınların büyük bir kısmı, hızlı sayılabilecek şekilde kocalarının yanlarına ulaşmasını sağlayabilmişlerdir. Bazen bu büyük zorluklarla mücadele edip, aldatılıp prosedürlerin yol açabileceği engelleri atlatmak için stratejik planlar geliştirerek mümkün olmuştur. Her durumda kadınlar, aşğıdaki anlatımın da gösterdiği gibi, organizasyon kapasitelerinin çok yüksek olduğunu ortaya koymuşlardır:

Geldiğimde 23 yaşındaydım. Bir yıldır evliydim. Kocam İzmir’de kaldı. Almanya’ya geldikten iki ay sonra eşimin gelmesi için ortamı hazırlamaya başladım ama gelemiyordu çünkü eşlerini getirmek isteyen çok sayıda insan vardı. Bütün kadınlar eşlerini getirtmek istiyorlardı. Bir diğer yandan da pek hoş olmayan şeyler oluyordu. Tercümanlar eşlerin gelebilmesi için gerekli olan işlemlerle ilgileniyorlardı. Tercümana gittiğinizde o her çeşit istekte bulunuyordu: Para ya da doğrudan kadınları istiyordu. Tercümanların büyük çoğunluğu erkek ve Türk’tü. Bir de bizi tanımıyorlardı çünkü geleli az olmuştu. Uzun bir kuyruk olduğunu, olasılığın çok düşük olduğunu söylüyorlardı. O dönem benim ablam eşi ve çocuklarıyla Batı’da, Ulm’daydı. Hepsini getirtmişti. Bana bütün –belki normal bir şey değil ama o zamanlar bize çok normal geliyordu– kâğıtları göndermemi söyledi –biraz ya-sa dışı bir şey– (*güliyor*): Sanki sen bizimle burada bizimle oturuyormuş-

¹⁰³ Görüşme D5.

¹⁰⁴ Görüşme 7.

sun gibi yapalım –ben Berlin’deydim– böylece kocanı getirsinler. Bu şekilde yaptık, iki ay sonra da kocam bir fabrikada çalışmak üzere Ulm’a geldi. Böylece kocam Ulm’da ben de Berlin’deydim. Böyle başladık. Onu Berlin’e getirmek zordu. Tek yol tercümandı, başka yol yoktu. Tercüman da ya çok para istiyor ya da bir sürü başka şey istiyordu, başka birçok arzusu vardı, çok baskı yapıyordu. O zamanlar çok kadın vardı, yeniydik, korkuyorduk, yalnızdık. Ama bu ablamın yoluyla ve çok çok kolay bir şekilde –tabii para ödeyerek– halloldu. İki ayda da, ben Ağustos’ta geldim, kocam Ekim sonunda. Sadece iki ay. Ama tabii kolay değildi. Kocam uzaktaydı, bir iş sözleşmesiyle gelmişti. Ben burada nasıl çalışmaya mecbursam o da orada çalışmaya mecburdu. Ama kurumlarda çalışan birisi işyerimde kocamın başka bir şehirde çalıştığını, hayatın bu şekilde çok zor olduğunu, beni oraya göndermelerini ya da onu Berlin’e getirmek için bir sözleşme yapmalarını söylememi tavsiye etti. İşverenime söyledim o da bana bir izin vereceklerini, ama kocamın işverenine giderek aynı şeyi tekrar etmemi söyledi, böylece onu *erkundigen* yapıp, yani işten çıkarıp, buraya gönderebileceklerdi. Yılın ilk günü gittim, bunları söyledim ve aslında hemen –*sofort*– kabul ettiler. Çünkü onun bir yıllık sözleşmesi vardı.¹⁰⁵

Kocaların gelişi çoğu kez, özellikle ailenin yeni organizasyon şekillerine ve rol dağılımına bağlı olarak, aile içerisinde krizlere neden olmaktadır. Çoğunlukla, kadının yola çıkmasıyla kocasının gelişine kadar geçen en az bir yıllık sürede “kocalar için, gelişlerinden sonra başlangıçta yaşadıkları şaşkınlık nedeniyle kabul edilemez olan bir durum meydana gelmekteydi; aradaki sürede Almanya’daki hayat şartlarına nispeten alışmış olan karılarının onlara rehberlik etmesine izin vermeleri gerekiyordu.”¹⁰⁶ Erkekler için, ayrıca, karılarının ekonomik bağımsızlığını ve ev işlerinde yardım istemelerini kabul etmek de zordu. Anlaşmazlıkların ve gerçekleşen dönüşümlerin ışığında insanların pozisyonlarını yeniden belirleyememesi ayrılıklar ve boşanmalarla sonuçlanmaktaydı.

Kocamı ben getirttim. Burada bütün işlemleri yaptım. Ben hemen olsun istemiyordum ama o bana yazıyordu ve “beni getirtmezsen anneni ve babanı öldürürüm” diyordu. Çok kızgındı, hep bağırıp bunu tekrar ediyordu. Sonunda onu buraya getirttim. [...] Birçok kadın eşlerini ve kimisi bir, kimisi iki tane, çocuklarını da yanlarına getirtti... başka kadınlar çocukları Türkiye’de aile ve akrabalarıyla bırakmayı tercih ediyordu. Çünkü çocuk olmazsa daha kolaydı. Ama çoğu zaman kocalar zordu. Türk erkekler eşlerinden her şeyi bekliyorlardı, iş, ev işleri... hiç yardım etmezlerdi.

¹⁰⁵ Görüşme 1.

¹⁰⁶ Pazarkaya Y., *a.g.e.*, s. 62.

Benim kocamın taşralı kafa yapısı vardı. Okuması yazması yoktu. Biraz kayıt dışı çalıştı ama para kazanan bendim. Bir süre ben çalıştım o evde oturdu. Ama o böyle mutlu değildi. Kendini suçlu hissediyordu, sanki erkek değildi. Kadının, yani benim, eve para getiriyor olmamı kaldıramıyordu.¹⁰⁷

Buraya geldikten sonra altı buçuk yıl hiç çalışmadı. Sadece ben çalışıyordum. Almanca okulunda bile iyi gitmiyordu. Onu oraya ben götürdüm, kendim yazılmayıp onu yazdırdım...tebeldi...kısa bir süre Türkiye'ye gittikten sonra buraya geri döndü, o zaman ona çalışma sırasının onda olduğunu, akademiye bitireceğimi, çalışmaması durumunda da boşanacağımızı söyledim. Ona altı ay müddet verdim, sonra ayrıldık.¹⁰⁸

Karılarıyla buluşma anı geldiğinde olanları yine detaylarıyla Fuat Bultan anlatıyor:

Eşler buraya geldikten sonra sık sık aile krizleri meydana geliyordu çünkü bu kocalar aile içerisindeki klasik dominant rollerini kaybetmiş oluyorlardı. Kocasına bağımlı durumda olan kadının yerine ekonomik bağımsızlığını kazanmış ve kendile ilgili yeni bir bilince sahip olmuş bir kadın gelmiş oluyordu. Bu durumda birçok erkek kendi dominant rollerini şiddet kullanarak tekrar kurmaya çalışıyordu. Böyle bir muameleye maruz kalan kadınlar da erkeklerini bırakıp onlardan ayrılmayı yeğliyorlardı. Bize gelen birçok kadın evliliklerinin dağılmasından yakınınırlardı: “Ben ona, şu kadar yıldan beri çalışıyorum, aynı senin gibi aylığı kazanıyorum, beraber güzel bir hayatımız olabilir. Konu sadakatsizlik değil. Ama hiç, o beni hiç dinlemiyor bile.” Bu ve bunun gibi şikâyetler çok alışılagelmişti. Birkaç gün sonra koca gelirdi ve eşinin ona artık itaat etmediğini, başkaldırdığını söylendi. Ailenin huzuru için bir tehdit olan bu durumun dönemin en büyük problemlerinden biri olduğunu söyleyebilirim.¹⁰⁹

Aynı yıllarda bazı kadınların kocalarının yanlarına gelmesini istemediği de olurdu. Bu, para kazanıp, Türkiye'ye erken dönmeye niyetli oldukları, ya da daha sıklıkla, Almanya'daki tecrübe; kendilerini, Türk, yabancı veya Alman olsun, başka kadınlarla karşılaştırmaları ve başka hayat stilleri keşfetmeleri onlara o zamana kadar hayal edemedikleri varoluş biçimleri sunduğu için olurdu. AWO'da sosyal danışman olan Merih Apakbey, danışmanlık hizmeti verdiği zamanlarda, içlerini dökmek ve kendilerini Türkiye'de bulunan kocalarından men edip ayrılmaya karar vermelerinin de ne kadar zor olduğunu

¹⁰⁷ Görüşme D4.

¹⁰⁸ Görüşme 11a.

¹⁰⁹ Görüşme D5.

nu anlatmak için ona gelen yalnız kadınların pek çok olduğunu hatırlamaktadır. Kendisinin söylediğine göre, bu durum evliliğin bu kadınların hayatlarındaki tek duygusal ve cinsel tecrübe olduğu için de ortaya çıkmaktaydı. Almanya'ya geldikten sonra ise, işteki ve çevrelerindeki diğer kadın arkadaşlarıyla deneyimlerini karşılaştırmalarının bir sonucu olarak, kendilerini yeni tecrübelere açmaya ve ufuklarını zorlamaya ihtiyaç duyuyorlardı.¹¹⁰

Yurtdışından işçi alım sistemi her ne kadar detaylarına kadar düzenlenmiş ve karmaşık kurumsal ağlar aracılığıyla ayarlanmış olsa bile, Türkiye'den Almanya'ya yönelen göç, kısmen, ama özellikle kadınlar için, prosedürlerin bürokrasiyle çakışmasıyla ortaya çıkan boşluklarda gelişen farklı yollar izlemiştir. Kadın göçünü yönetenler, bir taraftan kadının sosyal rollerinin –eş, anne, işçi– çakışmasıyla karşı karşıya kalırken, bir taraftan da mümkün mertebede iş piyasasına avantaj sağlamaya çalışmıştır. Nitekim Almanya'da kadın işgücüne duyulan ihtiyaçtan dolayı kadın göçüne farklı kolaylıklar sağlanmıştır. Onlar için yeni hareket olanakları açılmıştır. Kadınlar, sözleşmenin geçerli olduğu yıllarda, göç dinamikleri ve onlardan kaynaklanan sosyal dönüşümlerde önemli bir rol oynamışlardır. Gitme kararı kocaların ısrarı sonucunda gerçekleştiğinde dahi, Türk kadınları göç tecrübelerini kendi kendilerine yeterli olma ve bireyselliklerini ifade etme becerilerini deneme alanına çevirmeyi başarmışlardır. Göç sayesinde toplumdaki pozisyonlarını ve kimliklerini tekrar belirlemişlerdir. Türk *Gastarbeiterinnen*'ler bu becerilerini, Berlin'de geçirdikleri yıllar boyunca, günlük hayatlarında da göstermeye devam edeceklerdir.

110 Görüşme 16.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Gidiş: Eleme İşlemleri ve Bireysel Stratejiler

Ç b 0620 ★

Gruppenreise - Voyage en groupe
Anschl.-Erm auf DB-Strecken 500/9 bis 200 km
(nur bei Sonderzugbenutzung)

Istanbul (Sirkeci)
München Hbf

via Uzunköprü-Pythion-Edirne-Svilengrad
-Dimitrovgrad-Beograd-Zagreb-Jesenice
-Salzburg

(Benutzungsbedingungen siehe Rückseite)
(Conditions d'utilisation voir au verso)

2. Kl
2. Cl

(DER 3B München)
(DER 1 München)

Gruppenreise - Voyage en groupe
Istanbul (Sirkeci) - München Hbf
via Pythion-Svilengrad-Dimitrovgrad
-Jesenice-Salzburg

b 0620

İstanbul - Mnh tren bileti.

Kaynak: *Hürriyet* Tanıklığında Göçün Elli Yılı

İstanbul'da Alman irtibat bürosuna gittim. Türk bir kadın masada oturuyordu. Kapının yakınında durdum, bir okul müdürünün odasında gibi; liseyi bitirip bitirmediğimi sordu. Yalan söyledim “Evet” dedim. “İyi, özellikle lise mezunlarını Almanya'ya yolluyoruz. Göreceksiniz orada yalnızca kültürlü Türklerle karşılaşacaksınız, Berlin'de görüleceğiz. Orada aracı ve tercüman olarak çalışıyorum. İyi şanslar” dedi. Ve sağ gözüyle bana göz kırptı. Almanya'ya gitmek için doktor kontrollerinden geçmek gerekiyordu: idrar bırakmak, kan vermek, dişleri göstermek. Dişlerin içleri boşsa hemen doldurmak gerekiyordu. Bunu caddede Alman irtibat bürosunun önünde bir sandalyede yapan hızlı diş doktorları vardı: Bu İstanbul Alman İrtibat Bürosu'nun önünde idrar satıcıları ve sağlık tozu satıcıları vardı...¹

EMİNE SEVGİ ÖZDAMAR

Ben buraya 1968'in 10'uncu ayında İş ve İşçi Bulma Kurumu aracılığıyla geldim. Daha önce işçilikte çalışmışlığım yoktu. Baştan çok azap çektim. Münih'e geldik trenle. [...] Sağlık muayenesinde kütür kütür sağlam çıktım. Almanlar beni çok beğendiler. Münih'e indik, koyun gibi topladık, bizi West Berlin'e getirecek firmanın adamı karşıcı çıktı. Adlarımızı okudu, Türk tercümanla uçağa bindik. West Berlin'e Tempelhof'a indik. İlk uçağa binmemdi, ilk erkeksiz yollara düşmemdi.²

N 25 yaşında Almanya'ya ilk gelişini anlatırken, içinde bulunduğu karmaşayı, heyecanla karışık korkuyu, endişeyi ve merakı hâlâ hatırlıyor. Bir ön keşif yapması için kocası tarafından teşvik edilerek Almanya'da

¹ Özdamar E. S., *Hayat bir Kervansaray*, Varlık Yayınları, 1993, s. 252.

² Bu şekilde aktarılan tanıklık Füzüzan, *a.g.e.*, s. 110-111'de bulunmaktadır; bununla birlikte altmışlı yılların sonlarında yola çıkmış birçok Türk kadının anlattıklarıyla bağdaşmaktadır.

bir işe girmek için İstanbul'daki Alman İrtibat Bürosu'na adım attığı andan itibaren, birbiri ardına şaşırtıcı yeniliklerle karşı karşıya kalmıştı. Toplu sağlık muayeneleri ve Alman doktorlar, sorular, anlaşılması mümkün olmayan ve imzalanmayı bekleyen kâğıtlar, işçi olmak isteyen kadın ve erkek kalabalığı, rahatsız koltuklarda ve az yemek verilerek yapılan uzun tren yolculuğu, Münih'te tıklım tıklım bir istasyona varış ve sonra yeniden bir uçak yolculuğu. Şaşkınlığı ve endişesi Almanya'ya gelişinden çok daha önce başlar. Yabancılık hissi de daha Berlin'e varmadan kök salmaya başlar. Nitekim İrtibat Bürosu, *Deutsche Verbindungsstelle* (DV), Batı Almanya'yla ilk temasını temsil etmektedir. Alman endüstrisi için istihdamları ve gidişleri ayarlayıp düzenlemeye yarayan prosedür ve mekanizmaların bütünü, daha İstanbul'dan başlayarak, kolektif tahayyül ve kişisel beklentilerden çok uzak görünen bir Avrupa'yı yansıtmaktadır. Fakat yola çıkacak adaylar, Almanya'daki gelecekleri uğruna elemeler sırasında kendileri için uygunsuz ve zahmetli durumlara katlanmayı kabul etseler de, Münih istasyonuna ve diğer Alman şehirlerine varmaları, *heim*'lara yerleşip geçici olsa da kendilerine ait kalacak bir yer aramaları ve çoğunlukla işçi olarak sürdürülen çok ağır ve yeni çalışma şartlarının damga vurduğu işlerinden arta kalan zamanı organize etmeleri, en nihayetinde, gerçeğe yüz yüze gelmelerini gerektirir.

TOPHANE: DOKTOR MUAYENESİ VE UYGUNLUK KONTROLLERİ

Almanya'ya yapılacak yolculuğun ilk etabı, başvurusunu sunmuş ve İrtibat Bürosu'na çağırılmış herkesin tabii tutulduğu, sağlık muayenesi idi. DV'nin bulunduğu (*Erster Weg* olarak tabir edilen) Tophane, kurallara uygun olarak gerçekleşen işe alım prosedürünü izleyenler için mecburi bir geçiş yeri, ama aynı zamanda da Alman fabrikalarına gitmek üzere Türkiye'yi terk eden kadın ve adamların hikâyelerinin başladığı noktaydı.

İrtibat Bürosu binasının olduğu Tophane'ye gittim. Beni sağlık merkezine gönderdiklerinde iş zorlaştı. Doktorların hepsi erkekti, ben alışıktım değilim bir de hepimizi beraber alıyorlardı. Benim için zor oldu. Ama sağlığım iyiydi, bende bir şey bulamadılar onun için de işi hemen aldım. Sirkeci İstasyonu'na gittim, hiç güzel değildi. Yolculuk da iğrençti, herkes üzüntülüydü. Vagonlarda kadınlar erkeklerle bir aradaydı, seksen kişiden fazla kişi tek bir vagondaydık. Herkes koridora çıkmıştı, hava sıcaktı, kötü bir koku vardı. 11 Mart'tı. Trende benim gibi başka kadınlar vardı. Çok genç bir kadınla arkadaşlık ettim.³

Sonra İzmir'deki İş ve İşçi Bulma Kurumu'na gittik, orada birbirimizi kaybettik. Orada bize bazı belgeler verdiler, davet gibi, sonra İstanbul'a gittik. İstanbul'da, Tophane'de, bizi gruplar hâlinde muayene edip bütün belgeleri tamamladılar, sonra Berlin'e gidecektik. Kız kardeşimle İstanbul'daki doktor muayenesi sırasında birbirimizi kaybetmiştik. Benim tansiyonum düşük olduğu için almamaya karar verdiler. Onu sağlığı iyi olduğu için hemen aldılar, öylece Almanya'ya, Berlin'deki Siemens'e gitti. Kız kardeşim geçince İzmir'e döndüm, tansiyonumu yükseltmesi için doktordan ilaç aldım sonra yine İstanbul'a döndüm ve tekrar muayene oldum. Tophane'de durum zordu. Çok kalabalıktı, insan yabancılık çekiyordu. Bir de benim için en zor şey ailemden uzakta olmaktı. Evliydim ve evden ilk defa uzaklaşmıştım.⁴

Malumat almak için Tophane'ye gittim orada hemen –Kaç yaşındasın? Almanya'ya neden gitmek istiyorsun?– gibi soruların olduğu bir başvuru belgesi tutuşturdular elime. Sonra beni doktor muayenelerinden geçirdiler. Bir tercüman vardı. Muayeneden geçtim. Öteki kadınlar için de sorun çıkmadı. Ama biraz duruma bağlıydı, bunu da söylemek gerek: önce İstanbullular gidiyordu, bu da bizim için avantajdı. Anadolu'dan gelen kadınların durumu ise başkaydı. Doktor muayenesi yine de tatsızdı. Beni rahatsız eden şey, bugün hâlâ hatırlarım, hepimizi bir arada içeri almaları olmuştu. Bize sanki askerdeymiş gibi davranmalarından rahatsız olmuştum. Tüm bürokratik işlemler bitince on beş, yok, on gün bekledim. Erkekler başka bir bahçede duruyorlardı, kadınlar da, hep Tophane'de başka bir tarafta. Pasaportlarımızı iade etmeden önce isimlerimizi megafonla okuyorlardı, sonra içeri giriyorduk ve bir kadın nereye, hangi fabrikaya gideceğimizi söylüyordu...⁵

Sağlık muayenesi İrtibat Bürosu'ndaki en zor anlardan biriydi.⁶ Bu sadece uygun olmama korkusundan dolayı değil, muayenenin yapılma şekli yüzündendi. Yaklaşık on beş kadın ve erkekten oluşan grupların büyük bir saslona girerek soyunması ve yanlarında bir çevirmen bulunan en az iki Alman doktordan oluşan bir sağlık ekibinin yaptığı kontrollere tabi tutulması gerekiyordu. Muayene titizlikle sürdürülüyordu: İdrar ve tansiyon kontrollerinin haricinde, eksik dişlerden eski ameliyatlardan kalan izlere, küçük de olsa olası problemlerin varlığını tespit etmek amacıyla, vücudun her kısmı büyük bir özenle inceleniyordu. Bazen firmaların gönderdiği özel hekimlerin de eşlik ettiği BAVAV'ın doktorları, seçilen kişilerin Alman sanayi kuruluşlarının talep

4 Görüşme 1.

5 Görüşme 2.

6 İrtibat Büroları'ndaki doktor muayeneleri konusunda bkz. BAK, B149/22370, Ärztliche Untersuchung ausländischer Arbeitnehmer bei der Einreise in das Bundesgebiet, 1958-1963; B149/22368, 1963-66; B149/22369, 1964-1970.

İşçilerin sağlık muayenesi Tophane'deki merkezde yapıyordu. Bu muayene sırasında kalp, tansiyon kontrol ediliyor, idrar tahlili yapıyordu. Alman doktorlar dış yapısından fiziksel özelliklere, gebelik testlerine kadar en ince ayrıntıyı inceliyor, işçinin bulaşıcı bir hastalık mikrobu taşıyıp, taşımadığına bakıyordu. Bu muayenelere Alman hükümetinin doktorlarının yanı sıra istihdam sağlayan firmaların doktorları da katılıyordu.

ettiği işgücü vasıflarıyla uyumlu olduklarından emin olmaları gerekiyordu.⁷ Adaylar son derece sağlıklı olup, boy ve kilo açısından da belirli parametrelere uygun olmalıydı.⁸ Muayene esnasında fiziksel sağlık durumları –radyolojik teçhizata ve gebelik testlerine de başvurularak– daha sonra yeni iş ortamlarına ayak uydurup uyduramayacaklarını tespit etme gayesiyle de sınanmaktaydı. Sağlık muayenesinin kontrol amacının haricinde bir önlem alma işlevi de bulunuyordu. Bu şekilde “Almanya’daki yeni hayat ve çalışma şartları konusunda bir risk oluşturabilecek kişilerin, yani hastalık taşıyıcısı olanların, işe

7 Özellikle, maden işçilerinin elemesi için muayenelere Ruhrkohle AG’nin doktorları katılıyordu. Ayrıca Kadriye A.’nın tanıklığına da bakınız. Anlatısında kendi doktor muayenesi sırasında Berlin Siemens’ten doktorların bulunduğunu belirtmektedir. Tanıklığı Berlin Kreuzberg Museum tarafından düzenlenen Türk göçü konulu bir sergi esnasında alınmış ve ilgili katalogta yayınlanmıştır: *Wir waren die ersten. Frauen aus der Türkei über ihr Leben in Berlin*, Berlin, 1999.

8 Kilo konusunu, 1969’da Berlin Siemens tarafından işe alınan bir Türk kadın olan Kadriye A. kendi üzerinde tecrübe etmiştir. Ancak İstanbul’a geldiğinde Almanya’ya gidecek işçilerde aranan şartlar arasında 75 kiloyu geçmemek olduğunu öğrenmişti. Bir defa reddedildikten sonra muayeneye bir hafta sonra tekrar girme olanağına sahip olur. Bir hafta boyunca hamama giderek perhiz yapan Kadriye 72 kiloya düşer ve muayeneden geçerek ertesi gün Münih’e gidecek trende yerini alması için istasyona yönlendirilir.

alma sürecine dâhil edilmemesi”⁹ de garantilenmiş oluyordu. Alman kurumları sanayiler için geçerli işgücü temin etmenin yanı sıra yabancılar aracılığıyla Almanya’da hastalık ve salgın hastalıklar yayılma olasılığının da önüne geçmek istiyorlardı.¹⁰ Bir taraftan sanayiler için verimlilik aranırken, diğer taraftan da Alman halkının korunması gözetiliyordu. Bunun haricinde yabancı işçilerin Alman sosyal ve sağlık hizmet sistemine başvurmamaları da garanti- lenmek isteniyordu. Türk elçiliğinde ataşelik göreviyle 1963’te Almanya’ya giden B. durumu: “Kontrollerin bitiminde en genç ve güçlü insanlar işe alın- maktaydı. Bununla amaçlanan şey buraya gelenlerin hastalık sigortası ve sos- yal hizmetler üzerinde bir külfet oluşturulmaması idi” diyerek açıklıyor. İşçi Kurumu ve İçişleri Bakanlığı başta olmak üzere, Alman kurumlarının yaban- cı işçi alımında İş ve İşçi bulma Kurumları’ndan geçilerek, kurallara uygun şe- kilde işleyen sürecin tercih edilmesi için ısrar etme nedenlerinden biri de bu- rada yapılan sağlık muayenelerinin son derece katı olmasıydı. Nitekim Al- manya’ya, yasal ya da yasal olmayan şekilde, başka yollardan gelen kişilerin yabancılar için belirlenmiş sağlık normlarına uygun olmamalarından endişe ediliyordu.¹¹

1984’te gazeteci Metin Gür’ün bir Alman bursu sayesinde gerçekleştirdiği araştırmada bu sağlık muayenesi bir Türk göçmenin anlatımıyla detaylı bir şekilde tarif edilmiştir:

Önce isimlerimizi okudular. Sonra bizi binada muayenelerin yapıldığı kıs- ma götürdüler. Kan ve idrar tahlillerimizi yaptılar. Sonra akciğer röntgeni çektiler. İkinci gün göz, burun ve boğaz muayenesi yapıldı. O da bitince be- ni başka on sekiz kişiyle birlikte bir odaya götürdüler. Yukarıdan aşağıya sinirlere, fiziki kusurlara vesaireye bakmaya başladılar. Soyunmamız ge- rekti. Tamamen çıplak olduğumuz için utanıyorduk. Alman doktor, Türk bir çevirmenin yardımıyla, dizlerimizin üstüne 18 defa eğilmemizi söyledi. Bunu yaptıktan sonra yüzümüzü duvara, sırtımızı da doktora dönerek eğik şekilde kalmamızı söyledi. O zaman doktor ellerine eldiven giyip sıranın başından başlayarak arka kısmımızı inceledi. Sonra tekrar dikleştik ve si- nirlerimizi kontrol ettiler. Ellerimizi öne uzatmamız, gözlerimizi kapayıp beş dakika böyle kalmamız gerekmekteydi. İki kişinin başı döndü ve yere düştüler. Bu nedenle de muayeneyi geçemediler. Geri kalan bizler bayılma- mak için tüm gücümüzü kullandık.¹²

⁹ BAK, B119/3020.

¹⁰ Bu konuda sadece Türkiye ve Tunus’la yapılan anlaşmalarda iyi sağlık durumu muayenesinin iş için değil “Federal Almanya Cumhuriyeti’nde oturmak” için gerek koşulduğu gözden kaçmamalıdır. Jamin M., *a.g.e.*, s. 75.

¹¹ BAK, B149/22370, BMI an BMA, 7 Şubat 1963.

¹² Gür M., *Meine Fremde Heimat. Türkische Arbeitnehmerfamilien in der BRD*, Köln, 1987, s. 131.

Almanya’da çalışmak için İş ve İşçi Bulma Kurumları’na sunulan başvurular Alman piyasasının talep ettiğinden çok daha fazlaydı. 1961 ile 1973 yılları arasında **Tablo 1.5**’te (s. 65) de görüldüğü gibi çoğunlukla erkek olan–2,6 milyonu aşkın iş başvurusu yapılmıştır. Sunulan yüksek sayıdaki başvurular DV’nin merkezlerine başvuran kişilerin çok katı kontrollere tabi tutulmasına olanak sağlıyordu.¹³ Aynı zamanda, sürecin işleme hızı nedeniyle –günde yüzden fazla aday incelenmekteydi– muayenelerin neredeyse kitlesel olmaya yüz tutan, kolektif özelliği öne çıkmıştır: Bu özellik erkek ve kadınlar üzerinde çok kötü bir etki bırakmaktaydı. Birçok kişi tanıklıklarında, muayeneyi hatırlarken, askerliklerini hatırlıyor ya da, çok kuvvetli bir ifadeye başvurarak, pazara götürülen hayvanlar benzetmesini yapmaktadırlar. İç çamaşırlarının üzerlerinde kalmasına izin verilen kadınlar da sağlık muayenesi sürecinden çok etkileniyorlardı. Birçoğu hayatlarında ilk defa bir doktorla, dolayısıyla da tıbbı ait dil, kural ve tekniklerle karşılaşılıyordu. Muayeneyi bir şaşkınlık hâli olarak yaşayan “hastalar” ile doktorlar arasındaki mesafe, hekimlerin kullandıkları Almanca nedeniyle daha da artıyordu. Gerçekte sağlık muayenesi Alman yetkilileri, işverenler ile Türk, yabancı adaylar ve müstakbel işçiler arasında hiyerarşik bir ayrımın yeniden inşa edilmesine hizmet etmekteydi. Avrupa’ya gitmek için yazılan birçok kişinin beklemediği şey, istihdam prosedürlerinin bedene, insanların en mahrem alanına, ne denli müdahale edebileceğini görmektir.

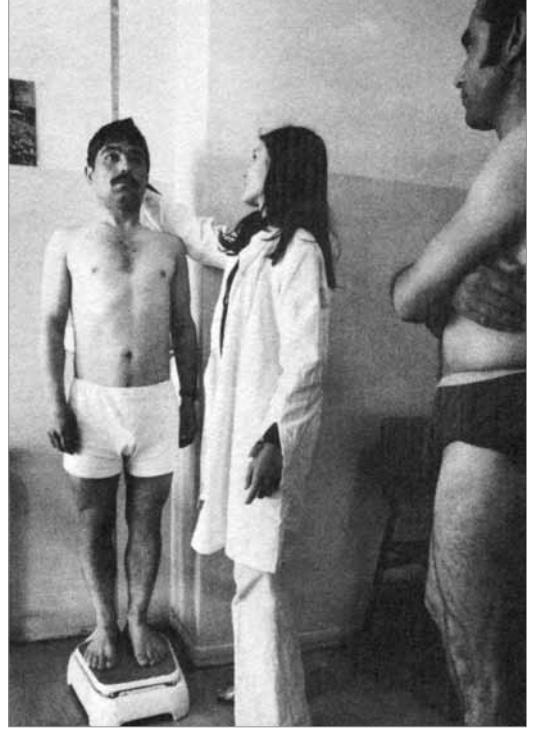
Almanya’ya vardıktan sonra, DV’de muayeneyi geçen kişiler, bu defa işe alındıkları fabrikaların doktorlarının yaptığı yeni kontrollere tabi tutulmaktaydı: “72’de Akçaabat’tan İş ve İşçi Bulma Kurumu kanalıyla [geldim]. [...] Bizi damızlık gibi muayeneden, muayeneden, muayeneden geçirdiler. Sonra çağrı kâğıdım geldi. 1972 yılında Düsseldorf’a indik, havaalanına. Sağlamız ki turp gibi gene muayene ettiler”¹⁴ diye anlatıyor İsmet. Bu şekilde fabrikalar Türkiye’de gerçekleştirilen prosedürlerin geçerliliğini teyit ederlerken, olumsuz bir durumla, yanlış işe alımla karşılaşmaları halinde, vakit kaybetmeden değişim ve para iadesi talebinde bulunabiliyorlardı.¹⁵ Nitekim bazen fabrikaların içerisindeki sağlık ocaklarında, gebelik durumlarının haricinde tifo, paratifo gibi hastalıklara yolaçan salmonella, kurt ve bakteri bulgularıyla karşılaşmakta ya da kişilerin, özellikle kadınlardan talep edilen iyi görme

¹³ Eryilmaz, *a.g.e.*, s.108

¹⁴ Madende çalışmak için Almanya’ya gelen İsmet’in tanıklığına bakınız. Onunla yapılan görüşme Füzuran *a.g.e.*, s. 199-200’de.

¹⁵ Hatalı işe alımlar (Almanca *Fehlvermittlungen*) için özellikle gebelik ve psikolojik rahatsızlık durumlarının ele alındığı İkinci Bölüm, s. 80.

özelliği gibi, aranan fiziksel vasıflara sahip olmadığı ortaya çıkmaktaydı.¹⁶ Bu gibi hallerde işverenler şikâyetlerini bildirirler, göçmenler de ülkelerine geri gönderirlerdi. Bazen, DV'de büyük dikkatle yerine getirilen klinik testlere rağmen, tüberküloz hastalarına da rastlanmaktaydı. Böyle durumların meydana gelme nedeni, İrtibat Bürosu'ndaki Türk ve Alman memurların hoş görmesiyle de gerçekleşen istihdam prosedürlerinde görülebilen şike ve kişi değişiklikleri idi.¹⁷ BAVAV'ın incelenen kişinin kimlik kontrolünün son derece dikkatli biçimde yapılması konusunda birçok defa uyarıda bulunması gerekmektedir.¹⁸ Nitekim tüberküloz hastası olan bazı insanlar, kendileri yerine arkadaşlarını, akrabalarını ya da parayla tuttıkları kişileri kontrole sokmayı başarıyorlardı.¹⁹ Daha sık meydana gelen durum ise idrar ve kan değişimleri idi. Almanya'da çalışma olasılığına yüklenen beklentiler, dolayısıyla da yola çıkma kararının istihdam listelerine yazılan kişilerin hayatları üzerindeki önemi, çoğu zaman olası geri çevirmelere yer bırakma-

Muayene sırasında özellikle fiziki vücut yapısı, boy, kilo çok önemliydi. Diş çürüklüğü, eskiden geçirilmiş kazalar sonunda kalan izler, kan ve idrar tahlilleri sonucunda ortaya çıkan sonuçlar herşeyi belirliyor, kimi zaman umutların sönmesine yol açıyordu. İlk aşamada kilosunu fazla çıkaranlar, ikincisine kadar perhiz yapıp, zayıflıyor; bu arada kötü tahlil ihtimaline karşı da Tophane de "doğru" sonuçlar içeren örnekler satılıyordu.

¹⁶ Örneğin Berlin'de 1967 yılında kaydedilen örneklerle bakınız: BAK, B119/3014, LAÄ Berlin, *Erfahrungsbericht* 1967, 19 Aralık 1967.

¹⁷ Eryılmaz A., a.g.e., s. 108 vd.

¹⁸ BAK, B119/3021, *Erfahrungsbericht* 1965 e 1966.

¹⁹ *Milliyet* gazetesinde tüberküloz hastası Türk işçilerin muayeneyi geçmek amacıyla sağlıklı arkadaşlarını gönderdikleri yazıyordu. Örneğin Türkiye'deki muayene sırasında sahte doktor raporları sunan tüberküloz hastası Türk *gasterbeiter*'a 1964'te açılan davaya bakınız: BAK, B149/22374, Bundesminister der Justiz an Bundesminister für Arbeit und Sozialordnung, *Ermittlungsverfahren gegen tuberkulöse türkische Gastarbeiter in Deutschland*, 5 Ağustos 1964.

maktaydı.²⁰ İstanbul’da, önce Tophane’deki, sonra Mecidiyeköy’deki İrtibat Büroları’nın civarındaki yan sokaklarda sağlık raporları, analiz sonuçları, “sağlıklı oldukları garantilenmiş” kan örnekleri ve idrar kapları, aniden ortaya çıkmış tansiyon ölçen ya da dişleri düzelten küçük sağlık laboratuvarlarından oluşan capcanlı ve hareketli, gayri resmi bir pazar gelişmişti.²¹ 1971 yılında on altı Türk memurun ve bir Alman doktorun işten çıkarılmasına neden olan büyük çaplı bir skandal sonrasında, kontroller çok daha sıkılaştırılmış, geri çevrilen başvurularda önemli bir artış meydana gelmiştir.²²

Uygunluk kontrolleri tüm adaylarda aynı endişeyi uyandırmamaktaydı. Sağlık durumunun iyi olduğu ve bazı fiziksel özellikler teyit edildikten sonra, özel teknik vasıfların değerlendirildiği durumların haricinde, uygunluk kontrolleri kişilerin okuma yazmaları olup olmadığını ve bunu hangi derecede yapabildiklerini tespit etmeyi mümkün kılmaktaydı. Bu tür sınavlar çoğunlukla sözlü olarak, çevirmenin başvurulan meslek hakkında yönelttiği sorular aracılığıyla gerçekleşmekteydi. 1970 yılından itibaren, DV’nin içinde adayların uygulama seviyesi bakımından sınanabileceği küçük, örnek iş yerleri oluşturulmuştu. Bazı insanlar, Alman işverenlerin kendi mesleki vasıflarını istemeyeceği düşüncesiyle, başka bir iş yaptıklarını beyan ederek başvurmaktaydılar. 1961 ile 1963 yılları arasında İrtibat Bürosu’nda çevirmen olarak çalışmış olan Müşerref A. Durumu şu sözlerle hatırlamaktadır:

Doktorların odasında duruyordum. Onlar muayene yaparken ben de yanlarında duruyordum. [...] Neler gördüm! Bir sürü insan başka işler yaptıklarını söyleyerek tanıtıyorlardı kendilerini, çünkü özellikle birini aradıklarını biliyorlardı. O zamanlar gitmek isteyen çok insan vardı. Başka şeyler beyan eden adamlar hatırlıyorum, ama ben anlardım. Mesela bir defasında inşaat işçisi olduğunu söyleyen bir adam gelmişti, ben de Türkçe olarak “bana ellerini göster” dedim. Kendini ele vermişti. Ben ona “bence sen elektrikçisin” dedim, o da bana nasıl anladığımı sordu. “Ellerinden” dedim. Sonunda elektrikçi olarak gerçek işini yapmak için gitti.²³

²⁰ Ayrıca sağlık nedenlerinden dolayı elenen kişilerin BAVAV’ın merkezî Alman olmayan işçiler kaydına (*Zenrkartei für nichtdeutsche Arbeitnehmer*) alınması gerekiyordu. Bu önlem aynı kişilerin başka yollar izleyerek Almanya’ya çalışmaya gelmesini engellemeye yarıyordu. Dohse K., *Ausländische Arbeiter und bürgerlicher Staat*, 1981, s. 188.

²¹ Eryılmaz A., *a.g.e.*, s. 115-117.

²² Geri çevrilen başvuruların sayısı hakkında: *Ausländische Arbeitnehmer* 1969, 1970, 1971, 1972/73.

²³ *Görüşme D2.*

İsmet de benzer şekilde anlatıyor:

Akçaabat'ta madencilik diye [yazdım] müracaatta [fişime]. “Madenci” diye yazdır daha çabuk Almancı olursun [dedi arkadaşlarım]. Oysa 12 yıl Karayollarında [çalıştım].²⁴

Siemens gibi bazı sanayi kuruluşları, 18 ile 35 yaşları arasındaki kadın işçi adaylarını küçük elektronik parça montajına hazırlamak için özel kurslar açmışlardır. 1971 yılında İş ve İşçi Bulma Kurumu (İİBK), Millî Eğitim Bakanlığı'yla anlaşmalı olarak, meslek okullarında Almanya için nitelikli işgücü eğitimi organize etmekteydi.

YOLCULUK, AVRUPA EKSPRESİ

İrtibat Bürosu'nda çeşitli sınamalardan geçip sözleşme ile çalışma ve oturma izni yerine geçen *Legimitationskarte*'yi aldıktan sonra, yola çıkma zamanı geliyordu. Kolektif yolculuklar (*Sammelreise*) trenle yapılıyordu ve başlangıç noktaları İstanbul'daki Sirkeci istasyonu idi.²⁵ İki gün üç gece, toplamda ortalama elli saatin sonunda, Bulgaristan, Yugoslavya ve Avusturya'yı geçtikten sonra Münih'e, tüm yabancı işgücünün ayrıştırıldığı merkezin (*Weiterleitungsstelle*) bulunduğu 11. perona geliniyordu. Münih'te işçilerin yerleştirildikleri çeşitli varış noktalarına gidecek yeni vagonlar bir araya getiriliyordu.

Yolculuk çok yorucuydu, bu seyahatin uzun sürmesinin yanı sıra trendeki kötü konaklama şartlarından da ileri geliyordu. Altmışlı yılların başında Alman Demiryolları, yabancı işgücünün transferi için, yataklı ya da kompartımanlı vagonları değil, kısa mesafeler için kullanılan vagonları ayırmıştı. İstanbul-Münih arasındaki “kolektif taşıma” konusunda bir teftişte bulunmak üzere 1966'da gönderilen BAVAV'ın bir memuru dahi bu vagonların “bu kadar uzun süren bir yolculuğa uygun olmadıklarını” beyan etmek durumunda kalmıştı. Mesele bu özel trenlerin sadece uzanmaya müsait olmamaları değil, “insanî açıdan uygunsuz” olmaları ve özellikle “Federal Almanya'nın yurtdışındaki imajını olumlu etkilememeleri”²⁶ idi.

Kadın ve erkeklerin muhakkak ayrı tutulduğu ve yüzlerce insanın biriktiği trende, her defasında dostça bir ortam oluşmaktaydı. Gidiş göçün ko-

²⁴ Füzuzan, *a.g.e.*, s. 199.

²⁵ Kolektif seyahatlerin detayları hakkında: BAK, B119/3952, *Reiseverpflegung türkische Arbeitnehmer*, 1966-1973.

²⁶ BAK, B119/4036, BAVAV, *Bericht über die Dienstreise nach Belgrad zwecks Beobachtung eines Sammeltransports Istanbul-München*, Eylül 1966.

lektif bir tecrübe olarak algılanmasına neden oluyordu. İnsanlar kendilerini birbirleriyle kıyaslayabilir ve bilgi alışverişinde bulunabilirdi. İlk arkadaşlıklar çoğu zaman trenlerde başlar ya da müstakbel iş arkadaşlarıyla burada tanışılırdı.²⁷ Herkes için genel olarak yapılan ilk yolculuk olmasa da, neredeyse herkes için millî sınırların dışına gerçekleştirilen ilk seyahatti. Şehirlerden ve en Irak köylerden gelen insanlar bir arada bulunuyor, bu da başka bölgelerin insanlarıyla tanışmak için bir fırsat da doğuruyordu. Şaşkınlık ve korku, ayrılıkların sebep olduğu acı ve beklenen yeniliklerin yarattığı heyecan; yolculuk boyunca birbiriyle çelişen birçok duygu yaşanmaktaydı. Bazı anlatılarda ifade edilenler de aynı şekilde:

Bir grup oluşturup onu trene bindiriyorlardı. Hepimiz kadındık, erkekler başka bir vagondaydı. Türk kafa yapısına göre kadınların erkeklerden ayrı durması gerekiyordu. Biz İstanbul'da alışkındık, ama herkes İstanbul'dan gelmiyordu. İstanbul'a Tophane'de yazılmak için başka bölgelerden de geliyorlardı. Anadolu'dan gelen kadınlar erkeklerle konuşmazlardı. Biz İstanbullular için sorun değildi, fark etmiyordu. Ama işte bunun için vagonlar ayırdı. Siyah, kocaman, kalabalık bir tren. Binip iki günde Münih'e varıyordun. Münih'te iniyordun, fabrikaların listelerine bakıyorlardı, herkes kendi işçisini arıyordu. İstasyonun alt katındaki büyük salona indiriyorlardı bizi. İsimlerimizi çağırarak nereye gideceğimizi söylüyorlardı. Berlin'deki Telefunken'de sözleşmesi olan ikimizi, ben bir de başka bir kadını, alıp bir uçağa bindirdiler.²⁸

Biz trenle yola çıktık. Çok zor oldu. Bizi Münih'e götürdüler, oradan da uçakla Berlin'e. Berlin'de Tempelhof havaalanına indik –ama o zaman daha bilmiyorduk hangi havaalanına ineceğimizi– ondan sonra da bizi *heim*'lere yerleştirdiler. Trende başka birçok kadın vardı. Bazısı çok açtı, çoğunluğu memnundu, hadi heyecanlıydı diyelim. Bazı kadınlar çok açık sözlüydü, bu beni etkilemişti. Trende şarkı söyleyip dans etmeye başlamışlardı... biz ise böyle olmaya, bazı şeyleri konuşmaya hiç alışkın değildik... çok şaşırmıştık, bize tuhaf geliyordu. Biz hepimiz endişeliydik, korku içindeydik... Aslında onlar da oralı değildi, orada ne bulacağız, nasıl olacak diye kendilerine sormaları gerekirdi oysa...²⁹

DV'nin verdiği bazı kararlara göre, Türk kadınları, erkeklerin bindiği özel trenlerde (*Sonderzüge*) değil de, Almanya'ya giden vagonlarda seyahat

27 Filiz T., mesela, trende hem iş hem de *Heim*'deki oda arkadaşı olacak kadını trende tanıdığını anlatır. *Görüşme 2*. Aynı şekilde Nurten M. odasını paylaşacağı başka bir Ankaralı kadınla arkadaş olur. Nurten M. Türkiye sınırına ulaşan birçok kadının başlarını açmaya karar verdiğini anlatır. *Görüşme D1*.

28 *Görüşme 3*.

29 *Görüşme 4*.

edeceklerdi. Bu karar “farklı biçimlerde kanıtlandığı şekilde, kadınlar diğer yolculardan rahatsızlık duymaktadır” diye açıklanarak, DV’nin mesele hakkında bilgi almak için İstanbul’a gelen bir Alman memura sunduğu yanıtta “kadın işgücünün özel trenlerde yolculuk yapması konusunda ısrar edilirse istihdam olasılıklarını kötü etkilemesine neden olabilir” denilmekteydi. Neticede, seyahat masraflarında tasarruf etmek isteyen BAVAV’ın, kadınların yolculuklarının da özel trenlerle yapılması için DV’ye ısrar etmesi gerekiyordu, çünkü zaten İspanya ve Yunanistan’da da aynı yapılmaktaydı ve bir sorun yaşanmamaktaydı, bu nedenle de “bunun Türkiye için de geçerli olamaması anlaşılır bir durum değil” idi. DV “Türk mantalitesinden dolayı bu durumun kadınların istihdam başvurularında bir düşünüş meydana getirebileceğini” iddia ediyordu.³⁰ Sonunda, kadınlar için de, rahatsız edilmeyecekleri de teminat altına alınarak, özel trenlerin tekrar devreye sokulması gerektiği belirtiliyordu. İki kurum arasındaki bu tartışma, bazı açılardan idari icranın bir parçası olsa da, bir taraftan Türkiye’den kadın işgücü istihdamını kolaylaştırmak ya da vazgeçirmemek için bir takım şartlar oluşturulmaya çalışıldığını da göstermektedir. Ayrıca, Alman kurumlarının Akdeniz ülkelerinden –İspanya ve Yunanistan’la yapılan kıyaslama bu açıdan değerlendirilmelidir– ve Türkiye’den gelen kadınlar konusunda oluşturmaya uğraştıkları analizin bir işaretidir aynı zamanda.

Batı Almanya için bir sözleşmeye sahip olanlar, trenle Münih’e veya Hannover’a vardıklarında, yolculuklarına onları çok heyecanlandıran uçak seyahatiyle devam ediyorlardı. Trenden uçağa geçiş yapmak gerçekten Avrupa’ya geldiğini kanıtlıyordu. Münih’ten Berlin’e transfer edilen N., yolculuk boyunca çocuklarını geride bıraktığı düşüncesiyle gittikçe daha büyük bir üzüntüye kapılırken, uçak havalandığında kendi kendine “A, kız bin yıl düşünsen uçaklarla uçağın aklına mı gelirdi” dediğini hatırlıyor.³¹

Aslında, yabancı işçilerin seyahatlerini uçakla sürdürme kararı, vakit kazandırma nedeninin haricinde, siyasete ve güvenliğe bağlı nedenlere dayanıyordu. Daha 1961 yılında Türkiye’den başlayıp Berlin’e yapılacak ilk yolculuklardan birinde, Siemens’te çalışacak bir grup Türk işçinin Hannover’den yola çıkarak Berlin’e gitmesi için Berlin’deki İş ve İşçi Bulma Kurumu’ndan izin istenmekteydi. “İşçi sayısının yüksek olmasından, tecrübe ve dil

30 BAK, B119/3072 Bd.2, BAVAV, Dienstreise des VAm Holjewilken zur Deutschen Verbindungstelle in der Türkei und zur Deutsche Kommission in Griechenland vom 3.-10. Juni 1964, 23 Haziran 1964.

31 Füzuran, *a.g.e.*, s. 111.

eksikliklerinden dolayı sınırda sorun yaşanabileceğinden”, sonrasında da ülkelerine geri gönderilmeleri gerekebileceğinden endişe edilmekteydi. Münih’ten veya Hannover’den Berlin’e trenle ulaşmak için Doğu Almanya bölgelerinden, “Sovyet işgali altındaki topraklardan” geçmek gerekiyordu, bu da yabancı işçiler için uygun bir çözüm gibi görünmüyordu. Bu şekilde “Berlin’e gitmek için hava yolunu kullanmak gereği”³² ortaya çıkıyordu. Böylece Tempelhof Havalimanı bölünmüş şehirde çalışacakların varış noktası haline gelmiştir. 1970 yılından itibaren ise başka yerler için de uçak yolculukları düzenlenmeye başlandı.³³

KADIN GÖÇÜ PATLAMASI: 1966-1967

1966 yılının sonbaharında, Batı Almanya ekonomisi savaş sonrası ilk ekonomik daralmasını yaşar ve Alman hükümetinin o ana kadar teşvik ettiği göç hareketleri ilk sert geri çevirmelere maruz kalır. Yurtdışından işçi alım politikasının boyutu hızlıca değiştirilir. Yerel personel olduğu kadar, Alman komisyonlarında çalışan Alman memur ve doktorların sayısı da azaltılır, hatta bazı bürolar, aralarında Ankara’daki de olmak üzere, kapatılır.³⁴ Dolayısıyla istihdam ülkelerinden gidişlerin sayısı da önemli ölçüde azalır. Buna rağmen 1966 ile 1968 yılları arasındaki dönem, Türklere ve genel olarak, kadınların Federal Almanya’ya yönelik emek göçüne katılımını değerlendirmek için özellikle anlamlıdır. **Tablo 1.2** ve **Tablo 1.3**’teki veriler tekrar incelendiğinde istihdam komisyonları aracılığıyla işe alınan kadınların önceki yıllara göre azalmasına rağmen göç dalgalarının toplamı içerisinde önem kazandıkları görülmektedir. Aynı veriler, ayrıca, kadın göçünün erkek göçünden farklı yollar izlediğini, erkek göçünün bir sonucu ya da her halükârda onun doğrudan bir etkisi olmadığını anlamak için bir işaret oluşturmaktadır. Özellikle 1967’de gelişler büyük bir düşüş yaşasa da, bunların yarısının, Türkiye açısından, kadınları ilgilendirdiğini fark etmek önemlidir. Önceki bölümde ele alınan nedenlerden dolayı, yabancı göçü Batı Almanya’nın geri kalanındaki genel eğilime göre farklı bir seyir izlemekte olan Batı Berlin şehrinde kadın

32 B119/3071, Bd.1, Deutsche Verbindungsstelle in der Türkei an BAVAV, Ziffer 11 Land Berlin. Hannover-Berlin arası uçak biletinin masrafını, onu zamandan tasarruf ederek fazlasıyla geri alan işverenler karşılamaktaydı. İki Alman hükümeti arasında varılan anlaşma tarihi olan 1970’e kadar, Berlin’e araba ya da trenle giden yolcular bitmek bilmeyen süreler beklemek zorunda kalırlardı.

33 Altmış yılların sonunda özel uçak bağlantıları artmıştı. Türk Hava Yolları 1968’de rekor sayılarına ulaşmıştı: Münih-İstanbul arası, günde –çoğunluğu tatil nedeniyle dönen işçilerden oluşan– 300 yolcu taşıyordu. “İlk defa uçağa binen kırk bininci yolcu Kayserili Mehmet bir de radyo kazandı”, *Hürriyet*, 31 Temmuz 1968.

34 Karş. Mattes M., *a.g.e.*, s. 58-59; Ankara’daki büro için bkz. İkinci Bölüm, s. 79.

1966'dan sonra Almanya'daki ekonomik daralmaya paralel olarak, Türk işgücünde arzında yavaşlama başlar. Bu işçi göçünde kadın işgücünün de azalması sonucunu da getirmesine rağmen özellikle Batı Berlin'de kadın göçü devam eder. Bu dönemde 4000 kişiyi bulan Batı Berlin'deki kadın işçi sayısı toplam yabancı işçi sayısının üçte birine ulaşır.

göçü, ekonomik krizin yarattığı çöküşlere rağmen devam eder. Nitekim Aralık 1967'de çıkan Batı Berlin'deki *Landesarbeitsamt*'ın *Erfahrungsbericht*'inde: "1966 ile 1967 yılları arasında tüm federal bölgeyi vuran negatif konjonktürün ekonomik etkileri Berlin'de de görülüyor olmasına rağmen, yabancı işçilerin sayısı geçen yıla göre sabit kalmıştır. [...] Mayıs 1967'den itibaren Alman olmayan işçi talebi gittikçe artarak tekrar başlamış, öyle ki 1967 yılının ikinci yarısında, özellikle elektronik endüstrisinde, Kasım 1966'dan beri durağan halde olan yabancı işgücü istihdamına artan şekilde yeniden başvurulmuştur. *Talep özellikle kadın işgücü odaklıdır*"³⁵ diye okunmaktadır. Rapor, ayrıca, "ihtiyacın şimdilik, büyük elektronik endüstrileri tarafından talep edilen kadın işgücünü ilgilendirdiğini" de belirtmekteydi.³⁶ 1966 yılının Eylül-Ekim aylarında, kriz işaretleri artık belirgin olduğunda dahi, daha az sayıda da olsa, iş sözleşmeleri sunulmuş, bunların arasında da, bir önceki yılın benzer bir raporunda okunduğu şekilde, en geniş iki kontenjan elliden faz-

35 BAK, B119/3014, Erfahrungsberichte verschiedener Landesarbeitsämter: Landesarbeitsamt Berlin, der Präsident an der BAVAV, Nürnberg, Erfahrungsbericht 1967, 19 Aralık 1967, s. 1.

36 A.g.e, s. 4.

la kadını içeren iki grubu ilgilendirmekteydi.³⁷ 1967 yılının sonlarına doğru tekrar başlayan istihdam prosedürlerinin devreye girmesinin neticesinde, Türk kadınların işe alınmasında anlamlı bir artış görülür. Bu dönemde Batı Almanya'ya kadın gönderen ülkeler özellikle Yunanistan ve Türkiye'dir. 1968 yılından itibaren ise Türk kadın istihdamı Yunanistan'dan gelenleri de geçer. İki ülkede de göç etmeye hazır birçok kadının bulunmasıyla açıklanabilen bu durum, Alman hükümetinin bazı kararlar almasına neden olur. Örneğin, 1968 yılının Ekim ayının başlarında, BAVAV'ın merkez şubesi tüm İş ve İşçi Bulma Kurumları'na bir bildiri ileterek, "Türkiye'deki *Deutsche Verbindungsstelle* (DV) ve Yunanistan'daki Alman komisyonu, yabancı ortakların yönetimlerinin bu dönemde Alman Federal Cumhuriyeti'nde istihdam edilmeleri amacıyla yüksek sayıda kadın işgücü kontenjanları teklif ettiklerini söylüyorlar. [...] Bu nedenle, yabancı kadın işgücü ihtiyacı olan tüm işverenlerin Yunanistan ve Türkiye'deki istihdam olanaklarına yönelmeleri arz edilir"³⁸ diye belirtmekteydi. Bu dönemden itibaren Türk kadın göçü, özellikle Batı Berlin'de, gittikçe artacaktır. Zira Türkiye'deki işe alma prosedürlerini ele alan bir önceki bölümde incelendiği gibi, göç etmeyi planlayan Türk halkı da Almanya'nın yurtdışı istihdam politikalarındaki değişiklikleri fark ederek aranan koşullara cevap vermekte, daha sonra erkekleri de içine alacak daha geniş bir göç süreci başlatmak umuduyla da, aile fertleri arasında kadınların gitmesi için kolaylık sağlamaktaydı. 1969'da Çalışma ve Sosyal Düzen Bakanlığı'nın Berlin'de bulunan merkezinde Mart sonu itibarıyla, % 56 olan erkek iş göçü artışına karşın kadın iş göçünün % 93,2 oranında bir artış kaydettiğini ifade etmekteydi. Bu bağlamda ancak 4.000 kişiyi bulan Türk kadınları en kalabalık yabancı kadın işçi grubunu ve tüm yabancı kadın kotasının üçte birini oluşturmaktaydı.³⁹

37 BAK, B119/3014, Erfahrungsberichte verschiedener Landesarbeitsämter: Landesarbeitsamt Berlin, der Präsident an der BAVAV, Nürnberg, Erfahrungsbericht 1966, 19 Aralık 1966, s. 1.

38 BAK, B119/3074, bd. 5, BAVAV an alle Dienststellen der Bundesanstalt, Anwerbung und Vermittlung ausländischer Arbeitskräfte, hier: weibliche Arbeitskräfte aus Griechenland und der Türkei, Nürnberg, 1 Ekim 1968, s. 1.

39 BAK, B149/8538, Der Bundesminister für Arbeit und Sozialordnung/ Vertretung Berlin, Bericht 2/69, s. 6.

BATI BERLİN'DE OTURMAK: UMUMİ LOJMAN (*HEIM*) TECRÜBESİ

Varınca, üç gün boyunca sabahları o kahveyi de içerek seyahat ettiğim için, kendimi çok kötü hissettim... Bizi Telefunken için götördükleri ilk *heim* Kreuzberg'deydi. [...] Kalabalıktık. Biz gelenler on sekiz kişiydik zaten, ama orada ilk defa iki hafta önce gelen kadınlarla tanıştım, onlarla konuştuk. Bize sadece kötü şeyler söylüyorlardı, işin doğal olarak çok yorucu olduğunu ama korkulacak bir şey olmadığını, insanların nazik olduğunu söylüyorlardı. Ne alabileceğimizi, neler yapabileceğimizi söylediler.

Sonunda 90 kişi olduk, her katta 30 kız vardı – mutfakta çalışan 6 erkek eleman vardı. Bize son kattaki en pahalı yeri verdiler: adam başına 30 Mark. O gün 30 kişi geldi, her birinden 30 Mark istediler...

Odada dört kişi kalıyorduk, iki tane ranza vardı. Temizliği hafta sonları kendimiz yapıyorduk, bir liste hazırlamıştık herkese ayda bir defa düşünüyordu aşağı yukarı. Duşlar azdı, 30 kişiye iki duş ve lavabolar düşünüyordu. Banyo, ortasında lavabolar olan bir odaydı, aynı askerdeki gibi. Sonra iki duş vardı, odalarda olmadığı için sabah önünde makyaj yaptığımız iki ayna da vardı. Bir de çamaşırlarımızı yıkadığımız bir sıra musluk vardı. Televizyonlu bir oda vardı. *Heim*'de kurallar çok katıydı, sadece hafta sonları gece yarısına kadar girilebiliyordu, diğer günler onda girilecekti, erkeklere giriş izni yoktu. Kız arkadaşlar gelebiliyordu ama sadece ortak salonda görüşebiliyorduk. Odalarda yemek yemek yasaktı, salonda da... ama ben çoğu zamanı orada geçirip diğerleriyle plak dinliyordum...⁴⁰

Uzun yolculuğun bitiminde, istihdam ülkelerinde işe alınan insanlar *Arbeiterwohnheim* adını alan ama işçilerin daha ziyade *Heim* olarak adlandırdıkları işçi lojmanlarına yerleştiriliyorlardı.⁴¹ Savaşın ertesinde Almanya'daki büyük konut eksikliğiyle baş edebilmek için, işverenler için kendi yabancı işçilerine “uygun bir konaklama imkânı” sağlama şartı getirilmişti.⁴² Konutla-

⁴⁰ Görüşme 2.

⁴¹ Yabancı işçilerin lojmanlarını anlatmak için Almanca'da farklı terimler kullanılıyor. (*Gemeinschaftsunterkünfte, Sammelunterkünfte, Betriebsunterkünfte, Unterkünfte für ausländische Arbeitnehmer und Gastarbeiterunterkünfte*). Buradaki *Wohnheim* kelimesi genel bir anlamda kullanılarak, diğerlerini de kapsamaktadır. Bu terimin Türk göçmenler arasında yaygın olmasından dolayı, Türkçenin yazım kurallarını izleyerek Türk diline *həym* olarak girmiştir.

⁴² Başka detay bildirmeyen “uygun konaklama” ifadesi Türk işçilerin iş sözleşmesinde bulunuyordu. İşverenler açısından, bu şart sadece Türk işgücünün istihdamı için değil, ikili anlaşmalar çerçevesinde işe alınan tüm yabancı işçiler için geçerliydi. Oswald von A., Schmidt B., “Nach Schichten sind sie immer in ihr Lager zurückgekehrt...Leben in ‘arbeiter’-Unterkünften in den sechziger und siebziger Jahren”, Motte J., Ohliger R., Oswald von A. (der.), a.g.e., s. 184-215; Aa. Vv., “Mobilità come progetto di vita. La migrazione italiana del lavoro nella Repubblica Federale”, *Projekt Migration*, Köln, 2006'de bulunan Rodonò A., s. 113.

rın uygun olup olmadıkları, kanunla belirlenen kriterlere göre değerlendirilip, Bölgesel Çalışma Büroları tarafından onaylanmaktaydı.⁴³ Buna rağmen, 1972 yılında gerçekleştirilen bir bilgi edinme araştırmasında, birçok toplu lojmanın kanunlarda belirtilen şartlara uymadığı ortaya çıkmıştı, nitekim çoğu işçinin yetersiz yaşam koşulları basın ve sosyal yardım kurumlarının durumu birçok defa eleştirmelerine neden olmuştu. Eleştiriler çoğunlukla banliyölerde ve tüm Batı Almanya'ya yayılmış sanayi bölgelerinde bulunan ve özellikle madencilere ve otomobil sektöründe çalışan işçilere verilen kulübe-leri ve yerleşim birimlerini hedef almaktaydı. Batı Berlin'de durum farklıydı. Almanlar kadar yabancılar için inşa edilen konutlar, şehrin farklı mahallelerine serpiştirilmiş yeni yapılarıydı.⁴⁴ Berlin Land'ı işgücü transferini teşvik edip sanayinin taleplerini karşılamak için konutlara ve toplu konutlara yatırım yapıyor, 1964'te "transfer edilen işgücüne eşyalı daireler sunup Berlin ekonomisine önemli bir katkıda bulunmak" amacıyla ArWoBau'yu yani 'Arbeitnehmer-Wohnheimbaugesellschaft'ı (işçiler için konut inşaat şirketi) adlı emlak şirketini kuruyordu. Şirket 1968'de toplam 3.250 yataklı 19 konuta sahipti, bu da Berlin şehrindeki en geniş arzı temsil ediyordu. Ardından 2.290 yatak kapasiteli 23 yapıya sahip sanayi kuruluşları geliyordu.⁴⁵ Sanayi kuruluşları kendi Heim'lerini uyruğa ve cinsiyete göre düzenliyorlardı, birçoğu sadece Türk kadın ve erkeklerine ayrılmış konutlardı. Karı-kocayı beraber işe aldıklarında veya orada evlendikleri ya da eşlerin sonradan geldikleri durumlarda, kadın ve erkeklerin fabrikalarında çalışmaya devam etmeleri için, çiftlere ayırdıkları konutlar da vardı.⁴⁶ Heim'larda ne kadar kalınacağı iş sözleşmelerine ve bunların ne zaman sona erdiğine bağlıydı. İşten çıkarma ya da işi bırakma durumu olduğunda, kişiler kaldıkları yeri terk etmek zorundaydı. Bununla birlikte heim'larda son derece sıkı kurallar mevcuttu ve kısa süreli dahi olsa, odalarda misafir ağırlamaya hatta ziyaretini bile kabul etmeye izin

43 İşçilere yönelik lojmanlar konusundaki direktifler 1964'e kadar Nazi dönemine ait bir yasaya dayanıyordu. 1964'te yeni yasalar çıkarıldığında, başlangıçta sadece İtalyanlar, sonra ise tüm yabancı işçiler için geçerli olmuştur. Almanlar için konutlar ile Alman olmayanlar için konutlar arasındaki ayrım ancak 1973'te çıkarılan bir yasayla kaldırılmıştır. Eryılmaz A., "Das Leben im Wohnheim", Eryılmaz A., Jamin M. (der.), *a.g.e.*, s. 171.

44 Berlin şehrinde 1966'da, mevcut olanlarla inşaat halinde olanlar olmak üzere, 108 adet *Wohnheim* sayılıyordu. Almanlar için 9.543 yatak, işgücü için ise 2.838 yatak kapasitesi vardı: LAB, B Rep 008 Acc. 3097 Nr. 612, Senatsverwaltung für Arbeit und für Soziales, Stand 10.5.1966 in Arbeitnehmerwohnheim im Betrieb. Arbeitnehmerwohnheim für deutsche und nichtdeutsche Arbeitnehmer in Berlin (West).

45 *A.g.e.*, 12 Temmuz 1968.

46 Çiftlerin işe alınması konusunda bkz. İkinci Bölüm, s. 96.

yoktu. Arkadaşlar ya da akrabalar ancak umumi oturma odalarında kabul edilebilirdi, bu durumda dahi, çiftler haricinde, kişiler ancak hemcinsleriyle görüşebilirlerdi. Karşı cinslerin yakınlaşmasına engel olan bu durum sanayi kuruluşlarının dışarıdan bakanlara işçilerinin, özellikle kadın işçilerinin, ah-lâklarına sahip çıktıklarını göstermeye yarıyordu. Nitekim geldikleri ülkelerde basın dikkati kadınlara odaklandığı ve olası bir skandalın işe alınmalarını son derece olumsuz etkileyeceği varsayılarak, yabancı kadın işçilerin hem rahat hem de himaye altında olmaları için bir takım önlemler alınması gerektiği düşünülüyordu.⁴⁷ Bir işçi ne zaman eşinin yanına gelmesi için bürokratik koşulları hazırlamaya başlasa yeni bir konut da ayarlamak durumundaydı, ancak bu, emlak piyasasının şartları ve yabancılara uygulanan ayrımcılık nedeniyle, her zaman kolay bir iş değildi. Gerekli sürede kalacak bir ev bulunmadığında çok zor durumlarla da karşı karşıya kalılabiliyordu:

Kocam buraya geldikten sonra uyuyacak yerimiz yoktu. Ben sadece kadınlar için olan bir *heim*' deydim, kocamın yatabileceği bir yeri yoktu, işi de yoktu. Onu alacaklarına dair söz vermişlerdi ama o Cuma gelmişti ve her halükârda bize evli çiftler için bir yer lazımdı, ama yoktu. İki gece sokakta yattık, Şubat ayıydı, kıştı, hava çok soğuktu. Onun için yer yoktu, ben de kendimi kötü hissediyordum çünkü benim uyuyabileceğim sıcak bir yatak vardı ama kocama yoktu. Bunu düşünmesi bile beni hasta ediyordu. Ertesi gün de aynı şey oldu, iş bittikten sonra buluştuk ve sokakta uyuduk. Sonra işveren onu hemen işe aldı, çalışmaya başladı, biraz da şansızım yaver gitti *heim*'de evli çiftler için bir yer bulduk. Nihayet o zaman mutlu olduk, kendimize ait sıcak bir yerimiz ve yatağımız vardı.⁴⁸

Çiftlere ayrılan *heim*'lerde bir çocuk doğduğunda ya da önceden Türkiye'de bulunan çocuklar ebeveynlerinin yanına geldiğinde de zorluklar ve her halükârda, evi terk etme zorunluluğu ortaya çıkıyordu.⁴⁹ *Heim*'lerde kalma süresi çoğu insan için, farklı nedenlerle, genel olarak bir yılı geçmiyordu.⁵⁰ Bu-

⁴⁷ Kadın *Wohnheime*'lerine uygulanan daha katı kurallar bu açıdan değerlendirilmelidir. Bkz. Birinci Bölüm ve ayrıca Çalışma Bakanlığı'nın Almanya ile anlaşmalarında şart olarak koştuğu, ailelerinin erkek fertleri eşlik edemediğinde gözlem ve koruma garantisinde olması istenen İtalyan kadınlarının örneğini de ele alan Mattes M., *a.g.e.*, s. 85-87.

⁴⁸ *Görüşme 1.*

⁴⁹ Derlenen tanıklıklar arasında Berlin'e 1976'da gelen Yasemin Çiçek, Almanya'ya dört yaşındayken yeni geldiğinde erkek kardeşiyle birlikte evde –Berlin dışındaki Spandau'da Siemens'in lojmanlarında bir konutta– anne ve babaları bir ev bulamadığı, yakalanırlarsa da hem yaşadıkları yeri hem de işlerini kaybetme korkusuyla gizlenerek, dışarı hiç çıkamadan ve ses çıkarmadan bir ay nasıl yaşadıklarını hatırlıyor. *Görüşme 13.*

⁵⁰ Mehrländer U., *Soziale Aspekte der Ausländerbeschäftigung*, Bonn, 1974, s. 185. Derme çatma evlerde, özel oda veya konutlarda yaşayanların yüzde oranları farklıdır.

Almanca *Arbeiterwohnheim* olan ama işçilerin kısaca *Heim* diye adlandırdıkları “işçi lojmanları”, gelen işçilerin ilk konaklama yerleriydi. Kimi yerde uygun olmayan, çok kötü koşullara sahip, imkânları oldukça sınırlı bu yurtlarda yaşam zordu. Cinsiyete göre ayrılmış *heim*ların kendilerine göre kuralları, olmuş bir yapıları vardı. 60’lu yıllarda *Heim*’da yaşayan kadın işçiler; soldan birinci Emine Sevgi Özdamar, üçüncü kitapta söyleşileri yeralan Filiz T., arkadaşlarıyla birlikte.

nunla birlikte, yoğun işçi talebi fabrikalar arasında geçiş yapma olasılığını artırıyordu. Berlin’de ikamet edenler ücret, çalışma saatleri ve fabrikalar tarafından sunulan hizmetler konusunda daha uygun olan iş yerleri hakkında kolaylıkla haberdar olabiliyordu. Birçok ilân her gün Berlin gazetelerinde ve yerel gazetelerde çıkıyordu, aralarında “Sadece keyifli bir çalışma ortamı ve iyi ücret veren süreli bir işe talip olan kişilerin başvurması rica olunur. Şirket yemekhanesi, yarı fiyatına yemek, ikramiyeler ve başka kolaylıklar”⁵¹ gibi çekici olmaya çalışan tekliflerle, kadınlara yönelik olanlar pek çoktu. İş değiştirildiği takdirde, doğal olarak, *Heim*’in bırakılacağı da hesaba katılmalıydı.

Hayat, konutların içerisinde, oldukça zordu. Bazı durumlarda, yazar Emine Sevgi Özdamar’da olduğu gibi, güzel bir hatıra olarak da kalabiliyor: “İşçi olarak çalıştığım iki yıl boyunca *Wohnheim*’da Türkiye’de tanıyabileceğimden çok daha fazla, birbirinden çok farklı kızla tanıştım. Sonradan bu yolu seçtiğim için memnun oldum çünkü Türkiye’de kalsaydım hiç tanıyamayacağım çok Türk tanıdım, özellikle birçok Türk kadın”.⁵² Ancak genel olarak,

51 Midgard’ın ilânı. *Kreuzberger Echo*, sayı 15, Mart 1970.

52 *Görüşme 21*.

aynı ülkeden gelip aynı dili konuşan ve aynı alışkanlıklara sahip insanlarla bir arada olmanın teselli verdiği ilk zamanlar geçtikten sonra, insanların kendine ait özel bir alanlarının olmayıp, kendilerine göre bir düzen tayin edemeyişi günlük hayatı olumsuz etkilemeye başlıyordu. Kıskançlıklar ve yanlış anlaşmalar doğuyordu; daha şanslı olan insanlar kendilerine tanıdıkları ya da akrabalarıyla beraber olacakları odalar tayin ettirmeyi başarıyordu, ancak yine de müşterek zaman ve mekânda geçen hayat, işyerindeki ağır ve yorucu şartlarla birleştiğinde, çekilmez hâle geliyordu.

Kadınlar *Heim*'inde sadece Türk kadınlar vardı. Çok kavga olurdu. Herhalde hepsi az zaman önce geldiği için öyleydi, çok gergindiler ve hepsi yalnızdı. Biz beraber olduğumuz için şanslıydık, birbirimize hep yardım ediyorduk. Öteki kadınlar hep yalnızdılar onun için belki erkekler konusunda kıskançlık olduğu için çok kavga oluyordu...⁵³

Heim'da hayat benim için hiç kolay değildi. Kendi alanımın, odamın olmasına alışkındım, oysa orada başka kadınlarla bir arada bulunuyordum. Sonra bir de benim başka bir kafa yapım vardı, İstanbul'da doğmuştum, oysa onların birçoğu köylerden geliyorlardı, alışkanlıklarından, davranışlarından gözükiyordu bu.⁵⁴

Heim'in idaresi ve kurallara uyulmasından sorumlu olan *Hausmeister*, ayrıca Almanca kursları, bazen de folklor kursları gibi boş vakitleri değerlendirmek için eğlendirici aktiviteler düzenlemekle de görevliydi. Öğrenciler arasından seçilen ya da uzun zamandır Almanya'da yaşamakta olan bir kişi, yanında çevirmen olarak bulunurdu.⁵⁵ Alman yetkilileri, fabrika ve kurumlar arasındaki başlıca bağlantı olduğu için çevirmenin rolü çok önemliydi. Kendisi prosedürleri de en iyi bilen kişiydi, bu nedenle herhangi bir bilgi edinmek için ona başvurulur ve hatta yardım kurum ve bürolarına tercih edilirdi.⁵⁶ Almanca'yı ve Alman kurumlarıyla nasıl muhatap olunacağını bilmeleri, aynı milletten olmalarının yarattığı güven duygusu, çevirmenlere para veya başka ödüller isteyerek bazen kötüye kullandıkları bir güç sağlamaktaydı.⁵⁷

53 Görüşme 1.

54 Görüşme 3.

55 Uyaner M/DOMiD *Arbeiterwohnbeime für die Migranten im Ruhrgebiet. Eine historische Darstellung der 60er und 70er Jahre*, Köln, 1996.

56 Abadan-Unat, *Batı Almanya*, s. 113.

57 Bu konuda işçilerin Türk Elçiliği'nin ataşelerine çevirmenler hakkındaki şikâyetlerinden bahseden *Tercüman* gazetesinin 24 Eylül 1964'te "Almanya'da Türk işçileri için cami, okul ve radyo kurulacak" başlığıyla yayınlanan makalesine bakınız. Veya *Cumhuriyet*, 9 Ocak 1966.

“HAYM”DAN EV ARAYIŞINA DOĞRU

Türk işçiler, işçi lojmanlarında uzun süreler kalmak yerine, özellikle aileleri de Almanya’ya geldikten sonra, müstakil dairelerde oturmayı seçiyorlardı. Türk işçiler arasında yüksek sayıda evli çiftlerin olması ve çiftlere ayrılan konutların yetersiz kalması, kişilerin müstakil bir ev seçmelerinde ayrıca etkiliydi. Bununla birlikte, yıllar geçtikçe, işverenlerin yeni gelenlere kalacak bir yer sağlamaya yönelik çabaları da azalıyordu.⁵⁸

Ancak Batı Berlin’de ev bulmak hiç de kolay bir iş değildi. Şehirdeki konut kıtlığına ev sahiplerinin ve emlak acentelerinin yaygın olarak uyguladıkları ayrımcı tutum da ekleniyordu. İstanbul burjuvasına mensup, yönetici olarak da çalıştıktan sonra dul kalarak bir Almanla evlenen 36 yaşında bir kadın olan Sitare K.’nin söylediklerini Füzuran şöyle aktarıyor: “Ben İstanbulluyum. Yabancı dil bilirim. Görünüşüm de ona göredir. Bu Almanlar soruyorlar: ‘*Ausländer* misiniz? Ah ne yazık ki ev yok...’”⁵⁹ Sunduğu örnek başka birçoğunu temsil ederken önceki yıllarda Almanya’daki İtalyan göçmenlerinin de karşılaştığı ayrımcılığı hatırlatmaktadır.⁶⁰

Berlin’deki Türk nüfusunun çoğu, şehrin bütününe yayılmış diğer kalabalık göçmen grup olan Yugoslavlardan farklı olarak, şehrin belirli mahallelerinde yoğunlaşıyordu: % 75’i dört bölgeye yerleşmişti, ancak daha dikkatli bakılırsa % 55’inin Kreuzberg ve Wedding adlı iki mahallede yoğunlaştığı görülebilir.⁶¹ İstatistikler daha dikkatlice incelendiğinde bu mahallelerdeki Türk toplumunun yoğunluğunun tek cadde veya apartman bloklarında daha yüksek olduğu da görülmektedir ki, genellikle, bunların bulunduğu bölgelerin yaşam şartlarının kötü olduğu birçok araştırmacının hemfikir olduğu bir konudur.⁶²

Kreuzberg ve Wedding “kenarda”, duvarın şehri ikiye böldüğü noktalarda yer alan iki mahalleydi: Kreuzberg, bir ucu duvarın üç kenarı tarafından sınırlandırıldığı için, Doğu Berlin’e ait alanda bir kuşatma bölgesini andırıyordu. Ayrıca Berlin fabrikalarının çoğu burada yer alıyordu: Bu nedenlerden Almanların gözünde bu iki bölgenin fazla bir çekiciliği yoktu. Ayrıca

⁵⁸ Kudat A., *a.g.e.*, s. 208.

⁵⁹ Füzuran, *a.g.e.*, s. 109.

⁶⁰ Sözü edilen ayrımcılık geniş şekilde belgelenmiştir: Örneğin bkz. Kleff H.-G., *Vom Bauern zum Industriearbeiter. Zur kollektiven Lebensgeschichte der Arbeitsmigranten aus der Türkei*, Mainz, 1985. Türklerden önce Almanya’daki İtalyan göçmenler de bu tip ayrımcılıklara maruz kalarak ev ararken birçok zorlukla karşılaşmışlardır. Bkz. Dunkel F., Stramaglia-Faggion G., *a.g.e.*

⁶¹ Kudat A., *a.g.e.*, s. 161.

⁶² Ele alınan istatistikler Berlin şehrinin Bayındırlık Başkanlığı tarafından işlenmiştir. *a.g.e.* Ayrıca bakınız: Hoffmeyer-Zlotnik J., *Gastarbeiter im Sanierungsgebiet*, Hamburg, 1977, s. 45 vd.

her iki mahallenin özelliği çoğunluğu yüzyılın başından kalma, İkinci Dünya Savaşı'nda yıkıma uğramamış eski yapım binalarla (*Altbauwohnungen*) dolu olmasıydı. Sonradan geniş çaplı bir yenilenme programına dâhil olan binalarda merkezi ısıtma sistemi olmamakla birlikte müstakil tualete sahip daireler de yoktu, onların yerine apartman merdivenlerinde yer alan umumi tuvaletler bulunuyordu. Türk göçmenlerin bu şartlarda oturmaya karar verme ya da her halükârda kabul etmeleri çeşitli nedenlere bağlıydı. Özellikle kadınlar açısından günlük işleri ve ailevi ihtiyaçları düzenlemede bariz bir kolaylık sağlayan iş yerine yakın olma nedeninin haricinde, sosyal konutlara erişim konusundaki zorluklar, konut sayısının yetersizliği ve adaletsiz kira bedelleri gibi nedenler Berlin'deki konut arzını oluşturan kimi dinamikleri derinden etkilemekteydi. Emlak acenteleri, Almanların aynı parayı ödeyerek daha makbul semtlerde, daha konforlu ya da avantajlı evlere sahip olabilecekleri için asla kabul etmeyecekleri pahaadaki eski yapım binalarda yer alan daireleri, Berlin'de konut piyasası içerisinde zorlukla hareket edebilen yabancı nüfusa teklif ediyorlardı. İki yıl boyunca Batı Berlin şehrinde yabancı işçiliğin altyapılar üzerindeki etkisi konusunu incelemesi gereken bir araştırma ekibinin başında bulunan sosyolog Ayşe Kudat'ın yaptığı bir alan araştırmasında şöyle demektedir: “Yabancı işçilerin Almanca bilgisi olmadığı ya da yetersiz olduğu için, talep edilen konut fiyatlarının aşırı olup olmadığını belirleme ve gerektiğinde durumu iyileştirme becerileri açısından, Alman kiracılarla kıyaslandıklarında, dezavantajlı durumdadırlar.”⁶³ 1968'te gerçekleştirilen bu araştırmaya göre, genel olarak yabancı işçilerin, ama özellikle Türklerin tuvaleti ve ısıtması olan bir ev için yüzde bazında çok daha yüksek miktarda para ödedikleri gibi, aynı şekilde duvarın sınırında bulunan mahallelerden farklı bir mahallede bir daireye sahip olmak için de çok daha yüksek miktarda para ödemeleri gerekiyordu.⁶⁴

Sevgi Özdamar, 1946'da Malatya'da doğdu. Küçük yaşta tiyatro eğitimi aldı. 1976'da Almanya'ya giderek, burada birçok tiyatrodra dramaturg ve oyuncu olarak çalıştı.

⁶³ Kudat A., *a.g.e.*

⁶⁴ Kudat'ın yaptığı araştırmaya göre küçük ve konforlu daireler için Almanlara oranla ortalama % 38 ila % 79 fazla para ödüyorlardı, geniş bir apartman dairesi için ise fiyat artışı % 1 ila % 30 arasında değişmekteydi. Kudat A., *a.g.e.*

Alman yetkilileri Türklerin ev tercihlerini farklı nedenlerle açıklar görünüyorlardı. 1972’de Batı Berlin Belediye Başkanının gözetiminde hazırlanan bir raporda “yabancıların % 90’ı uygun fiyatlı bir ev ararken oturma şartlarına fazla önem vermiyorlar” diye ifade edilmekteydi.⁶⁵ Türk toplumunun sosyal özelliklerine dair genellemelere dayandırılarak yapılan açıklamalar da nadir değildi. Bunun bir örneği 1971’de Berlin şehrinin İçişleri Senatörünün gözetiminde yabancı işgücü çalıştırmanın beraberinde getirdiği meseleler üzerinde yazılmış bir raporda bulunmaktadır: “Türk işçilerin çoğunluğunun mütevazı hayat şartlarından geldiğini göz önünde bulundurmak gerekli. Bu nedenle, konfora sahip olmasalar da, eski binalardaki daireler onlara yeterli gelmektedir.”⁶⁶ Aslında sözünü ettiğimiz mahallelerde, büyük zorluklarla ev arayan yabancıların varlığını öne çıkaran, hatta ondan yararlanan bir konut politikası geliştirilmişti. 1963 yılında Berlin Senatosu ilk kentsel yenilenme projesini açıklar. Wedding ve Kreuzberg iyileştirilmesi gereken bölgeler (*Sanierungsgebiet*) olarak tayin edilerek, neredeyse tüm binaların yıkımıyla birlikte yeni ve modern yerleşim yerlerinin inşa edilmesini öngören bir onarım projesinin merkezine alınmışlardır. Bu durum karşısında ev sahipleri binalarına yatırım yapmayı bırakarak onların elden düşmelerini hızlandırırken, Alman ev sakinleri de başka bölgelere ya da onarım görmüş binalara taşınıyorlardı. Birçok Almanın mahalleyi bırakmasının bir başka nedeni evlerin boşaltılmasını öngören politikanın bir sonucu olarak altyapıların çökmeye başlayıp mahallenin yaşam kalitesinin düşmesinde yatmaktadır. Yasal olarak üç aydan fazla boş kalmalarına izin verilmeyen daireler yıkılmayı beklerken, kısa süreli sözleşmelerle yabancılara kiralanmaktaydı. Fazla bir şey talep etmeden, kısa süreli istikrarsız şartlarda yaşamayı kabul eden *Gastarbeiter*’lar âdeta olabilecek en iyi kiracıydılar, öyle ki *Arbeiterwohlfahrt* ofislerine “özellikle iyileştirilecek bölgelerde ev almaları için”⁶⁷ yabancı işçilere aracılık yapma görevi verilmiş-

65 BAK, B Rep 002 Acc. Nr. 10436, Der Regierende Bürgermeister von Berlin Senatskanzlei – Planungsleitstelle, vorgelegt vom Planungsteam und Planungsausschuss, Abschlussbericht für die Eingliederung der ausländischen Arbeitnehmer und ihren Familien, Juli 1972; September 1972 (iki basım). Adı ‘Planungsausschuss Integration ausländischer Arbeitnehmer und ihrer Familien’ olarak da geçen ‘Planungsausschuss für die Eingliederung der ausländischen Arbeitnehmer und ihren Familien’, Komisyonun son olarak hazırladığı rapordur.

66 LAB, B Rep 004 Acc. 3076/420, Bericht über Probleme im Zusammenhang mit der Ausländerbeschäftigung und dem illegalen Aufenthalt von Ausländern in Berlin (West), Senator für Inneres, Neubauer, 1 Temmuz 1971, s. 1-29.

67 LAB, B Rep 004/3076, Bericht über Probleme im Zusammenhang mit der Ausländerbeschäftigung und dem illegalen Aufenthalt von Ausländern in Berlin (West), Senator für Inneres Neubauer, 1 Temmuz 1971.

Berlin’de yaşayan Türk göçmen işçilerin “Küçük İstanbul” diye adlandırdıkları Kreuzberg, İkinci Dünya Savaşı’ndan önce Yahudi yerleşme yeri idi. Savaştan sonra boşalan semte yerleşen Türk işçiler, kısa bir süre içinde semte hâkim olarak adeta yeni bir Türkiye yarattı. Kreuzberg’in 60’lı yılların başındaki bir görünümü.

tir.

Göçmenlerin göç projelerinin uzun sürmeyeceğini ve Türkiye’ye geri dönerek sonlanacağını düşündükleri sürece oturdukları eve yatırım yapmaktan, ya da kazançlarının önemli bir kısmını bu amaçla harcamaktan kaçındıklarını farz etmek mümkündür, bu nedenle, en azından başlarda, geçici olduğunu düşünerek zor şartlara katlanılabiliyordu.⁶⁸ Bununla birlikte, bazı durumlarda, ev ortamının şartları en uzak kırsal kesimlerden gelen bir kısım Türk işçiye alışkın olduklarından daha iyi geliyordu. Tabii bu yabancılara, özellikle de Türklere ayrılan konut olanaklarının en kötülerden biri olmadığı

⁶⁸ Wedding Belediyesi’nin yayınladığı bir haber bülteninde Türk ve Alman toplumlarının arasındaki zor ilişkiden bahsedilirken Türk göçmenlerin *Konsumzwang*, yani tüketim dürtüsü konusunda kendilerine hâkim olmaya çalıştıkları, mesela daha yüksek bir kira ödememek, dolayısıyla da para biriktirmek uğruna, daha kötü şartlarda yaşamayı da seçtikleri belirtilmekteydi. W. Eckert, “Wir verstehen die Deutschen nicht mehr...”, *Der Weddinger*, Temmuz-Ağustos 1972, s. 4.

anlamına gelmiyordu. Bu konuda *Arbeiterwohlfahrt*'ın Türk işçilere destek amaçlı ilk sosyal danışmanlarından olan Merih Apakbey'in tanıklığı son derece açıklayıcı:

Berlin'e geldiğimde gündemde konut meselesi vardı. Özellikle Kreuzberg için. 1973 yılının Ekim-Kasım aylarıydı ve medya, televizyon nerede Türklerin ve başka yabancıların yaşadığı kötü şartlarda bir ev varsa oraya geliyordu. Gelip evlerin içini çekerek akşam programlarında gösteriyorlardı. Ben de bu durumların birçoğunun içinde yer aldım. Tabii, oturma şartları gerçekten kötü olan durumlar vardı, zaten evlerin kendisi çok kötüydü; en az üç evin paylaştığı tuvaletleri dışarıda ve alt katta olan eski tip, *altbau*, binalarıydı. Bazen orada oturan insanlar gazeteciler, herkes gittikten sonra bana dönerek: "Sana Türk'ten Türk'e özel bir şey söylemek istiyorum. Neden herkes bizim evlerimizin kötü şartlarıyla ilgileniyor? Hem de bu kadar daha ciddi sorunlarımız varken... Ne istiyorlar? Her şeye rağmen öyle iğrenç bir durum yok... Sen biliyorsun kardeş, ben Anadolu'nun bir köyünden geliyorum... onunla kıyas edildiğinde cennette gibiyiz... Burada hiç olmazsa suyumuz akıyor, elektriğimiz var. O zaman neden gelip bizi rahatsız ediyorlar?". Demek istediğim benzer tepkilere katılıp işittiğim de oldu. Ama durumun gerçekten kötü olmadığını ve abartıldığını söylemeye yettiğini ifade etmek imkânsız. Türklerin oturdukları birçok evle Almanların evleri karşılaştırıldığında arada çok büyük bir fark olduğu, birincilerin son derece olumsuz bir durum içerisinde olduğu görülmüyordu. Sadece Türkiye'deki bazı evlerle karşılaştırıldıklarında daha iyi gözüküyorlardı.⁶⁹

Türk göçmenler, genel olarak, yaşadıkları şartlardan memnun değildiler. Ödedikleri fiyata neyin dâhil olmasını istedikleri sorulduğunda, çoğunluğu müstakil tuvalet, mutfak ve ısınma cevabını vermekteydiler.⁷⁰ Genel olarak, özellikle ilk kuşağa ait tanıklıklar dinlendiğinde, Almanya'da buldukları konaklama şartlarının gelişlerinin ertesinde yaşadıkları hayal kırıklığına eklenen olumsuz bir durum olduğu ortaya çıkmaktadır:

Türkiye'de büyük bir evimiz vardı. Üç odalıydı bir de meyve ve portakal ağaçları olan tarlası vardı, halbuki Almanya'daki evimiz çok küçüktü. Çok zor oldu ama kocam burada olduğu için ben yalnız kalmak istemiyordum. Sonra Türkiye'deki evimizde tuvalet içerideydi, her şey çok temizdi, oysa buraya gelince dört aile aynı tuvaleti kullanmaya başladık, haftada birbirimize temizlemek düşüyordu. Sonra tek bir lambası vardı, tek ampul. Bu evde İtalyanlar, Almanlar ve biz Türkler vardık. Haftada bir defa sıcak suyumuz olurdu o gün yıkanabilirdin. Ev mobilyalıydı, bir yemek masası, bir

⁶⁹ Görüşme 16.

⁷⁰ Kudat A., *a.g.e.*, s. 161.

koltuk, iki yatak, bir gardrop, çamaşır ve bulaşık yıkamak için bir lavabo vardı. Alışkın olduğum yaşamın tam tersi. Öyle olacağını hiç düşünmüyordum, geldiğimde Almanya... Almanya dedikleri bu mu diye düşündüm!⁷¹

Geldiğimiz ev dar bir sokaktaydı. Evin kapısı eskiydi, merdivenler darı, bizim de tavan arasına kadar çıkmamız gerekiyordu. Ev mobilyalıydı güya. İki eski koltuk, koca bir gardrop bir tane de musluklu lavabo... kocam bana “bu salon, bu soba” diye göstererek odaları gezdiriyordu. Ben şok olmuştum: “Sen buna ev mi diyorsun?” dedim. İki oda vardı. “Çocukları nereye koyacağız?” diye sorarken Türkiye’deki evimizi düşünüyordum. Tamam, o da küçüktü ama hiç olmazsa üç odası vardı. Kocam, zavallı, o evi zorlukla, alt katta oturan bir iş arkadaşı yardım ettiği için bulduğunu söyledi. O zaman her şeyin zor olduğunu anladım, eşyalar temiz mi diye sordum o da benim için her şeyi temizlediğini söyledi. Yeni battaniyelerle birlikte çiçek de almıştı. Perdeleri takmıştı. “Bak, tuvalet de var. Onu burada bulmak neredeyse imkânsız” diyordu”.⁷²

Bir sürü sorun vardı. Ben daha önce fazla ev değiştirmedim için bunu çok yaşamadım. Ben hâlâ ilk başta taşındığım apartmanda oturuyorum. Oturduğum daireyi değiştirdim, daha büyük bir eve çıktım, ama hâlâ orada yaşıyorum. O zamanlar, mesela, evin boşaldığını biliyorduk, ev sahibimize söylemiştik taşınmak istediğimizi. Ama o bize onu asla vermeyeceğini söyledi. Biz orada zaten oturuyor olsak da yabancı olduğumuz için vermek istemiyordu. Önceden daha çok sorun vardı çünkü evlere talep de daha fazlaydı. [...] Evlerin çoğunun içinde tuvalet yoktu. Neyse ki bizim şansımız yaver gitti, yine de sadece tuvaletimiz vardı, banyomuz yoktu. Çocuklarım hâlâ sorarlar: “Çamaşırını nasıl yıkıyordun? Banyo işini nasıl hallediyordunuz?” diye soruyorlar. “Siz merak etmeyin bir yolunu buluyorduk” diye cevap veriyorum... Emaye bir leğenin altına plastik bir örtü koyup içine su dolduruyorduk... bana çok acayip gelmiyor. Tabii onları tekrar yaşamak istemem ama öyle felaket bir durum değildi. Birkaç sene çamaşır makinemiz olmadı, bir iki sene sonra aldık. Para biriktiremiyorduk. Sonra bir de yirmi yaşındaydım, daha zaman var diye düşünürdük hep... O zamanlar ayrıca elektronik eşyalar çok pahalıydı. Bir televizyonun fiyatı bin marktan aşağı değildi. Ben çocuklarımıza sık sık hikâyemizi anlatıyorum, onlar bugün bile şaşırıyorlar, ben de onlara şaşırarak hiçbir şey olmadığını, o zamanlar durum herkes için böyleydi diyerek anlatıyorum.⁷³

Yetmişli yılların sonunda daha çocukken Berlin’e gelen otuz altı yaşındaki Gülay da ilk evini hüznle hatırlıyor. Kısa tanıklığından Doğu Anadolu’nun bir köyünden gelerek çok rahat koşullara alışkın olmamasına rağmen, Kreuzberg’deki küçük daireye taşınmasının, onun için zor olduğu, mekânla

71 Görüşme 5.

72 Görüşme D3.

73 Görüşme D4.

ilişisini yeniden kurması gerektiği anlaşılıyor: Köyden farklı olarak evin alanını müstakil dairenin duvarları arasına sıkışıyor, dolayısıyla da hareket etme özgürlüğü kısıtlanıyordu:

İlk geldiğimizde bir binada oturuyorduk, bir evin odasında. Aynı odada annem, babam ve dört çocuğum. Erzurum'da bizim kendi evimiz vardı, şehir dışındaydı, ama otobüsle 15 dakikada merkeze varıyordun. O zaman evimizin iki odası vardı, bir de mutfak. Sıcak bir havası vardı. Evimizin yanında amcamların, karşımızda da dedemlerin evi vardı. Sabah kalkardın bir evden ötekine geçerdin. Sıkılırsan dolanırdın, bahçemiz de vardı. Oysa burada tek bir odada oturuyorduk ve kimseyi tanımiyorduk. Beşinci ve son kattaydık. Annem de mutlu değildi. O zamanlar gençti ve Almanca bilmiyordu. Kimseyi tanımiyordu. O zamanlarda ilişki kurmak daha da zordu.⁷⁴

Yetmişli yıllarda Türk göçmenlerin sayısı, hem Berlin şehrinde hem de en yüksek Türk yoğunluğu olan mahallelerde artarak, % 45,3'lik bir oranla en kalabalık *Gasterbeiter* gurubu haline gelir. Kreuzberg'de 1971 ve 1974 yılları arasında nüfusa kayıtlı Türklerin sayısı 11 binden 26 bine çıkar; mevcut Yugoslav ve Yunanlı diğer uyruk gruplarıyla kıyaslandığında zaman içerisinde büyüyen tek grup olma özelliğine sahiptir.⁷⁵ Daha önce belirtilen ve emlak piyasasının özelliklerine bağlı olan nedenlerin haricinde, evlerin eş dosta başvurularak aranması ile Türkiye'deki günlük hayatın dayandığı komşuluk ve dayanışma ağlarını aynı şekilde yurtdışında kurma arzusu da nüfusun yoğunlaşmasında etkiliydi.

Kreuzberg ve Wedding'in bazı bölgelerinde *Dorfgemeinschaften*'ler (köy toplulukları), yani aynı bölge ya da şehirden gelen ailelerin oluşturduğu gruplar ortaya çıkar. Her şeyden önce, ev bulmak zor olduğu için birçok insan akraba, dost ve iş arkadaşlarına başvururdu. Çoğu zaman başka bir yere taşınan ya da Türkiye'ye geri dönen birilerinin yerine geçilirdi. Bu şekilde komisyon karşılığında Türk araçların idare ettiği paralel bir emlak piyasası da gelişmişti, ancak Gülşen'in hatırladığı gibi, bu kişiler bazen kendi vatandaşlarını da aldatıyorlardı:

⁷⁴ Görüşme 10.

⁷⁵ LAB, Bezirksseinerwohneramt von Berlin-Kreuzberg, 1971, 1972, 1973, 1974. *Beirats für Ausländerfragen*'in yöneticisiyle yapılan bir görüşmede *Statistischen Landesamt*'a göre Mart 1972'de Kreuzberg'de 28.298 olan yabancı sayısı (17.224 Türk, 4.745 Yugoslav, 2.520 Yunan, ve başka milletler) Mart 1973'te 33.657'ye çıkmıştır (21.422 Türk, 5.259 Yugoslav, 2.670 Yunan, ve başka milletler). Eylül 1972'den itibaren Yunan ve Yugoslav sayıları sabit kalmıştır. *Kreuzberger Echo*, Ağustos 1973, s. 5.

1970'li yıllarda aile birleşme hakkının elde edilmesi, göçmen işçiler açısından çok önemli değişimler yarattı. Ne var ki, bu aşamada da farklı sorunlar yaşanacak; özellikle kadınların topluma uyumunda karşılaşılan güçlükler, çocukların eğitimleri devreye girecekti. Başka bir anlamda ise ailede toplumsal rollerin değişimi başlayacak, özellikle aile içinde çalışmaya karar veren kadın işçilerin statüsü kapalı ailenin ufkunu da açacaktı. 70'lerde bir göçmen Türk ailesi.

Apartmanda hep Almanlar vardı, bizimkine bitişik olan apartmanda ise biri vardı, *bippy* derlerdi, uzun saçlıydı, köpeği vardı [...]. Gittiğimiz zaman bizi uğurlamaya geldiler [...] Bazen “keşke burada (apartmanda) başka Türkler yaşasa!” diye düşünürdük ama sonra kötü biri düşer diye korkardık... o zaman Almanlar daha iyiydi... Burada bizim Türklerle ilk tecrübemiz çok kötü oldu... Bize evi bulan adam... ona babamız gibi güvenmiştik. O zamanlar birçok insan üçkâğıtçılık yapıyordu, ev satıyordu. Bize de mesela bir Türk denk geldi. Alman olsaydı hemen “Almanlar bizi aldatıyor” derdik, ama yok işte bizimki Türk'tü. Biz ona babamızmış gibi inandık. Bize bir sözleşme getirdi ama aslında kiraya veren de kiracıymış ve biz hiçbir şey bilmiyorduk. Daha geleli bir hafta bile olmadan kapıyı çalıp bize evi boşaltmamızı söyledi ki 1500 Mark ödemiştik –üç kişilik bir aileydik, ben kocam ve kız kardeşim– ve 1971 yılından bahsediyoruz. Sonra dava açtık, kazandık da, ama çok zor oldu.⁷⁶

Görülüyor ki, Türk nüfusunun Kreuzberg’de ve aynı şekilde Wedding’de yoğunlaşmasının temelinde farklı nedenler yatmakta. 1 Ocak 1975’te Berlin Senatosu Avrupa Topluluğu mensubu olmayan yabancılara yönelik olarak *Zuzugssperre*, yani göçmen nüfusun yoğun olarak yaşadığı ve *Bal-lungsgebieten* olarak tabir edilen bazı bölgelere taşınma yasağı getirir. Karar Berlin’de Kreuzberg, Wedding ve Tiergarten mahallelerini ilgilendiriyordu. Buna benzer başka uygulamalar birkaç ay sonra, 1 Nisan’da, yabancı kotasının % 12’yi geçmemesi gereği belirtilen Batı Almanya’nın başka bölgelerinde de devreye girerek, toplamda 14 şehir ve 12 bölgeyi kapsayacaktı. Ailelerin içte göç etmesini sınırlandırırken aile birleşmelerine engel olmayan yasağın geçerli olduğu bu diğer bölgelerden farklı olarak, Berlin’deki yasak, ilgili bölgelerde zaten ikamet etmekte olan ailelere mensup kişileri de içine alarak, herhangi bir transferi de kapsıyordu. Yasak, ayrıca, diğer bölgelerde kaldırıldıktan sonra da Batı Berlin’de yürürlükte kalmıştır. 1977’de sadece aile fertleri için kaldırılmış, 1990’da tamamıyla iptal edilmiştir. Berlin Senatosu’nun belirttiğine göre *Zuzugssperre* şehirde “gettolaşmaya engel olacak” ve “yabancılara altyapılara bindirdiği yükü azaltacak” idi. Bununla birlikte yasak Türklere yönelik bir kısıtlama olarak algılanmıştır, öyle ki 1976’da *Die Zeit* adlı gazete şu başlığı atmıştır: “Kapılar kapandı – Türkler geliyor”.⁷⁷ Nitekim Türk nüfus, sınırlamanın geçerli olduğu bölgelerde yoğunlaştığı ve Avrupa Topluluğu’na mensup olmadığı için, yasaktan diğerlerinden daha fazla etkilendirilmiştir. Sınırlandırmaya tabi olan başka bir mahalleye taşınması engellenen veya kararın kapsadığı üç Berlin mahallesinde oturan bir kişinin eşi ya da çocuklarıyla aile birleşmesi gerçekleştirilmesinin imkânsız hâle gelmesinin doğurduğu sonuçlar ailelerin verdiği kararları büyük ölçüde etkilemiştir. Kısıtlamalar yaygın şekilde protesto edilmiş ve pek çok kişi konuyu mahkemeye götürmüştür. Bu kişilerin arasında çoğu zaman aileleriyle birleşme imkânından men edilen kadınlar da vardı. 1976 yazında Berlin’de yer alan Avrupa’daki Türk Kadınları Federasyonu’nun *Emekçi Kadın* adlı periyodik bülteni “Taşınma Yasağı Aile Birleşmelerimizi Bozuyor” başlığıyla *Zuzugssperre*’e karşı bir protesto yazısı yayınlıyordu. Yazı, başka mahallelerde ikamet eden ve aileleriyle – en azından resmîyette– birleşme izni verilmeyen kocalarından ayrı yaşamak zorunda kalan kadınların doğrudan tanıklıklarını içeriyordu. Ev sorununa bir çözüm getirmek için çalışıp harekete geçen birçok kadın olmuştur. Kreuzberg mahallesinin tarihçesinde altmışlarla seksenli yıllar arasında bir-

77 *Die Zeit*, “Die Tore zu – Die Türken kommen”, 16 Nisan 1976.

çok defa Alman gruplarla birleşerek ev işgal hareketlerine aktif olarak katılan Türk kadınları kaydedilmiştir. 1977 ile 1978 yılları arasında Senato'nun kent politikasına karşı, binaların ve terk edilmiş eski fabrikaların işgaliyle sonuçlanan, güçlü bir protesto hareketi yükselir. Şehirdeki en düşük ortalama kişi başı gelirin, en yüksek çocuk sayısının ve en az altyapı ve yeşil alanın olduğu Kreuzberg'de oturan halkın durumu, siyasetin mahalleyi terk ettirme ve elden düşürme arzusuyla çelişiyordu. Yetmişli yılların sonunda Batı Berlin'de, 86'sı sadece Kreuzberg mahallesinde olmak üzere, işgal edilmiş 168 bina bulunuyordu.⁷⁸ Türk yetkili makamlar "Türk göçmenlerin durumunu daha da zorlaştıracak yasa dışı eylemler" oldukları için vatandaşlarını işgallere katılma konusunda uyardığı ve Türk nüfusunun içinde dahi endişe hâli yaygın olduğu halde, Türklerin başlattığı işgal olayları da meydana gelmiştir. Bununla birlikte "bu tür teşebbüslere hayat veren Türkler arasında, ister çalışmalar ya da pazarlık görüşmeleri sırasında olsun, kadın ve kızlar çoğu zaman 'ön sırada' idiler."⁷⁹ Bunlardan biri, küçükken ailesiyle Berlin'e gelmiş, hepsi Türk kökenli otuz kişinin oturduğu Oranienstr. N°14 (Ora 14) adresindeki binayı işgal eden ve başlangıçta altı Türk ve iki Almandan oluşan bir grubun sözcüsü, yirmili yaşlarda genç bir kadın olan Çiğdem Eren'di: "Ora 14'te oturan Türkler çok büyük siyasî ve sosyal talepler ileri sürmeden, kendiliğinden bir konut yarattılar". 1971'de Berlin'e işçi olarak gelen Fatma Kaya ise, birçok Türk aileyi ilgilendirmenin yanı sıra diğer sakinlerin, derneklerin ve öğretmenlerin zaten karşı çıktığı belediyeye ait devasa bir okul projesini durdurarak yasal sonuç elde ettiği için seksenlerde basında da çok yankı bulan Forsterstr.'deki işgalin ileri gelenlerindendi.⁸⁰ Fatma Kaya o zaman zaten Forsterstr. 18'de, işgal altındaki iki binanın karşısında, kocası ve üç çocuğuyla beraber oturuyordu. Oraya aile birleşmesini elde ettikten bir buçuk yıl sonra taşınmıştı; yaşadıkları 36 m²'lik bir daireydi. Üç yıldır *Wohnungsamt*'tan (Toplu Konut Dairesi) aynı mahallede başka bir daireye geçmek için bir cevap bekliyordu ve o ana kadar ailesi için fiyatları çok yüksek olan başka daire tekliflerini geri çevirmek durumunda kalmıştı. Aynı dönemde başka apartmanlarda gerçekleştirilen kiracı toplantılarına ilgi gösterir. Almanca bilmesinin verdiği avantaj sayesinde toplantılara katılmaya başlar, sonra da kocasına uzun süreden beri terk edilmiş olan karşı binadaki bir daireye geçme tek-

78 1977'de Senator für Bau- und Wohnungswesen Berlin tarafından SO36 mahallesine yönelik, mahalle sakinlerini dâhil etmesi amaçlanan 'Strategien fuer Kreuzberg' adıyla bir yarışma başlatılır.

79 Kuckuck A., Wohlers H., *Selbsthilfe. Ansichten und Aussichten*, Berlin, 1990, s. 10.

80 TAZ, 14 Kasım 1980; 18 Kasım 1980; 4 Aralık 1980. Kleff, *a.g.e.*, s. 179-180.

lifinde bulunur. Binadaki başka Türk ailelerle (aralarında 20 m²'de yaşayan 10 kişilik Demir ailesi de vardı) 16 numaralı apartmanı işgal edip kendilerine tahsis edilmesi için belediyeye pazarlık görüşmelerine başlarlar. Kullanım hakkını elde ederler, karşılığında onarım ve bakım işlerini yerine getirmeleri gereklidir, çok geçmeden de durum yasal bir çerçeveye kavuşur. Kurallarını birlikte belirledikleri iki apartmanda toplam dokuz Türk ve iki Alman aile yaşıyordu. Fatma Kaya, bir Alman arkadaşın desteğiyle, zemin katta yer alan müşterek bir odada kültürlerarası bir yuva ve anaokulu açar.⁸¹ Hemen bir yıl sonra, Türkiyeli kadınlar için kurulan bir dernekte tanışan bir grup kadın Kreuzberg'in başka bir bölgesinde bir binayı daha işgal eder. Bu örnekte de hükümetten cevap bekledikten sonra ortaya çıkan bu son hamle, kuşkusuz Berlin şehrinin kentsel manzarasındaki sayısız girişimin neden olduğu olumlu ortam sayesinde ortaya çıkmış olmakla birlikte, Türk göçmenlerin ve özellikle kadınların siyasî ve sosyal hayata katılım dürtüsünü de belli etmektedir.

BOŞ ZAMANLAR VE TÜKETİMLER

Heim'lerde boş zaman, ev işleriyle uğraşılmadığında, ya mektup yazarak ya da toplu halde vakit geçirerek değerlendiriliyordu. Nermin Abadan-Unat'ın 1966 yılında gerçekleştirdiği araştırmaya göre, işçilerin çoğu boş zamanlarını pasif sayılan aktivitelerle geçiriyordu: yürüyüşler % 34, sinema % 24, dans % 14, dinlenme % 22.⁸²

Hafta sonları, hava güzel olduğunda, Batı Berlin'in büyük parklarında yürüyüş yapmaya ya da şehir merkezindeki geniş ve aydınlık *damm*'larda vitrinlere bakmaya ayrılıyordu. Altmışlı yılların ortasında Siemens'in Türkiye'de ve Yunanistan'da Batı Berlin hakkında kadınlara dağıttığı broşürlerin başlığı "Kurfürstendamm'da gezinti" idi. Broşürde anlatılanlara göre, Berlin'e gidip orada çalışmanın getirdiği avantajı "en güzel şeylerin uygun fiyatlara alınabildiği mağazalar" temsil etmekteydi. Tüketim malları, o yıllarda Batı Almanya'nın mağazalarını dolduran son moda giysiler, *Gastarbeiterinnen*'ler için, kendilerine ait paraya sahip olmaları nedeniyle de, kuşkusuz önemli bir çekim gücüne sahipti. Filiz o zamanları şu şekilde hatırlıyor: "Birçok kadının ilk yaptığı şey kendilerine güzel gece elbiseleri almak oldu. İlk defa para kazanıyorlardı. Ben daha önce de çalıştığım ve para kazanmaya alışkın olduğum için hemen öyle davranmadım. Onlar sonradan çok borçlandı-

⁸¹ *Kreuzberg Postası*, Nisan 1982, s. 4: "Forsterstr.'nin Türkiyeli İşgalcileri. Canımıza tak demişti" adlı makale Fatma Kaya'yla yapılan bir görüşmeyi içermektedir. Doğrudan alınmış tanıklıklardır.

⁸² Abadan N., s. 115-116.

lar...” Fakat kadın ya da erkek olsun, yabancılar için ücretli işçi olarak çalışmanın diğer bir yönünü eve para gönderme veya mümkün olduğu kadar çok para biriktirme fikriyle yola çıkmadan önce edilen niyet ya da ulaşmak istenen amaç oluştuyordu. Tüketimden vazgeçmek (*Konsumverzicht*) ilk yıllarda yabancı işçilerin önemli bir özelliği olmakla birlikte anavatana en kısa zamanda geri dönüş yapmanın bir koşuluuydu.

Dönemin basın ve kurumlarının tarifi göz önüne alındığında yabancı kadınlar Alman piyasasının sunduklarından epeyce etkilenebilir görünmekteydiler.⁸³ İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nin 1966 yılında, Alman istatistik verilerine dayanarak Almanya'da ikamet eden Türklerin kriminal davranışlarını ele aldığı bir raporda, kadınların suç işleme oranının % 2,61 çok düşük olmasına rağmen, işlenen suçun çoğunlukla, % 60 oranında, hırsızlık olduğu vurgulanıyordu. Bunun nedeni şu şekilde açıklanıyordu: “Federal Almanya'daki Türk kadınlarının daha fazla hırsızlığa mütemayil olmaları, F. Almanya'da ekonomik muhitin ve piyasanın tanzim tarzından ileri gelmektedir. Bilindiği gibi, gerek *Kaufhof* nevinden büyük mağazalarda, nisbeten serbest bir tarzda mal seçebileceği intibasının işçilerimizde doğmuş olması, gerek bu mağazalarda özellikle hanımlar için çok cazip malların teşhiri, kadınları “kontrol yoktur” zannıyla hırsızlık fiiline teşvik edebilmektedir.”⁸⁴

Türkiye'de çok az faydalanılabilen moda ve modernlikle ilgili eşyalar açısından Alman piyasasının geniş bir seçenek sunuyor gibi görünmesine karşın, Berlin'deki göçmenler, gündelik tüketim malları ve özellikle gıdalar açısından, alışkın oldukları ürün kıtlığının farkına varmadan edemiyorlardı. Berlin'e 1965'te gelen bir Türk kadın “bir gün zeytin aramaya çıktık ama hiçbir yerde bulunmuyordu” diye anlatıyor.⁸⁵ Yemek, göçmen Türklerin en büyük sorunlarından biriydi. Özellikle, Müslüman olmayanların da alışkanlık ya da çoğunluğa uymak adına taşıdığı, bilmeden domuz eti yeme korkusu, onları işyerlerindeki yemekhanelere gitmemeye ve sadece yumurta, makarna ya da baklagiller gibi, içinde domuz eti bulunmadığından kesinlikle emin oldukları gıdaları yemeye itiyordu.⁸⁶ Türk otoriteleri de yurtdışındaki işçilerin beslenme hususunun önemli bir sorun teşkil ettiğini kabul ediyorlardı. Hükü-

⁸³ Bkz. Mattes M., *a.g.e.*, s. 226-227.

⁸⁴ Tuna O., Ekin N., I. Rapor.

⁸⁵ Berliner Geschichtswerkstatt e.V., *a.g.e.*, “Lebensgeschichte einer türkischer Berlin” adlı bölümdeki tanıklığa bakınız.

⁸⁶ 1970 yılında toplu seyahatlerde sefer taşıyla sunulan öğle yemeklerinde, 1961'den itibaren domuz eti veya yağı içermemesine özen gösterilmiş olsa bile otomatik olarak kenara ayrılan *wurst*'lar kaldırılmıştır. BAK, B119/3019, LAÄ Berlin, *Erfahrungsbericht* 1970.

Yerleşik hale gelen Türk işçiler, Alman mağaza zincirleri tarafından önemli bir tüketici kitle olarak görüldü. Bazı büyük mağazalar, Türkçe ilanlar vererek marketlerinde Türkçe bilen tezgahlar çalıştırdıklarını, ürünlerini “halal” olduğunu duyurdu. O dönemlerde Türkler, okunuşunun da çağrıştırdığı Türkçe anlamla önemli bir zincir olan “Aldı” dan daha çok alışveriş yapıyordu. Türkiye ile Almanya’nın oynadığı bir futbol maçında Türkleri müstehzi bir biçimde kızdırmak için Aldı poşetleri sallayan Alman seyirciler.

metin hazırlattığı bir raporda: “Batı Avrupa ülkelerinde çalışan işçilerimizin gıda sorunu son derece ciddi ve dikkatli bir araştırma konusu haline gelmelidir” deniyordu.⁸⁷ Yurtdışındaki Türklerin zorluklarını kısmen de olsa çözebilmek için –aynı raporda belirtildiği gibi– Münih’te Türk ürünleri satan bir mağaza zincirinin şubesinin açılmasına karar verilir. Ancak yine de, hem ekonomik nedenler hem de Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu üyesi ülkelere gıda maddelerinin ithal edilmesini düzenleyen kurallar ve ithalatın maliyeti nedeniyle, mağazalar insanların taleplerine yeterli şekilde cevap veremiyordu.⁸⁸

Tüm bunlara, ayrıca, seçim yapma olanağını kısıtlayan, hatta yanlış ürün satın almaya veya (vücut sabunu olarak deterjan kullanılması, hayvan maması konserveleri alınması gibi) ciddi karışıklıklara neden olan Türk işçi-

⁸⁷ Tuna O, Ekin N., I. Rapor., *a.g.e.*, s. 126-127.

⁸⁸ *A.g.e.* Özellikle Türk gıda maddeleri Balkanlar’dan veya Yunanistan’dan gelen gıdalara kıyasla daha pahalıydı, çünkü bu ülkelerden büyük miktarlarda mal gelmekteydi. Raporda örnek olarak Yunanistan’dan 350’nin üzerinde soğuk hava depolu kamyonu karşın Türkiye’den sadece 9 kamyonun yola çıktığı söylenerek aradaki fark belirtilmektedir.

lerin dil konusunda yaşadıkları sorun ekleniyordu. İmkân olduğunda, akrabaları onları ziyarete geldiğinde ya da kendileri ülkelerine gidip döndüklerinde yiyecek getiriyorlardı. Öyle ki 1968’de Berlin Havalimanı’nı işleten şirket İş ve İşçi Bulma Kurumu’na bir defa daha “Türklerin zeytinyağı, kavun, meyve ve kilolarca unla doldurdukları bagajlarıyla diğer yolcuların bagajlarına hasar verdiklerine dair” şikâyetinde bulunuyordu.⁸⁹ 1970’te Almanya’da doğan Türk gazeteci ve yazar Hilal Sezgin: “Yetmişli yıllarda birçok Alman, Türk komşu ve iş arkadaşlarının her sene yaz tatilinde bindikleri uçaklardan bahsederken onlara, şakacı bir dille, *Tütenbomber* [erzak misillemecileri] diyorlardı” diye anlatıyor.⁹⁰ Sezgin’in, tartışmalı ikinci kuşaklara ait Türk kızlarına adanmış bir yazısında, bu konuda çok detaylı bir anlatım sunar: “Şekilsiz valizler ve başka çantaların yanında her bir yolcunun beraberinde birçok plastik torbanın içinde çeşitli mallar ve hediyeler getirmesi kaçınılmaz gibiydi: giderken Türkiye’de de bulunmalarına rağmen, tabii olarak Almanya’da çok daha iyi olan eski elbiseler, çikolata, elektronik eşya ve kremler, yağlar ve ilaçlar. Dönerken başka elbiseler, elektronik eşyalar, başka yağlar ve bir zamanlar evin bir parçası olan tarlada yetiştirilen (ve Almanya’da bulunabilecek tüm yiyeceklere göre daha güzel olan) ürünler. Bugün bile, pilotlar Ankara ile Frankfurt arasında, yolun ortasında, nazikçe: ‘Şu anki ağırlığımız nedeniyle 9.660 metre yüksekliğin üzerine geçememekteyiz’ diye anons yapar. Koca yeşil fasulyeler, uzun patlıcanlar ve sulu şeftalilerin bir ya da birden fazla kavunla birlikte uçağın midesindeki alanı paylaştıklarını hayal etmemek elden değildir.”⁹¹

Yıllar içinde, Berlin ve Almanya’da kalış süreleri de uzadıkça, piyasada Türk malları da belirlemeye başlamıştı.⁹² 1969’da, *Wohnheim* civarlarındaki “küçük esnaf işletmeleriyle büyük marketlerin yiyecek reyonlarındaki ürün arzlarını yabancı işçilerin arzularıyla uyumlu hâle getirmiş” oldukları gözlemlenmekteydi.⁹³ Zaman geçtikçe, daha yetmişli yılların başlarından itibaren, *Karstadt* ya da *Kaiser’s* gibi büyük marketlerin gazetelere verdiği ya da sokak-

⁸⁹ BAK, B119/3018, LAÄ Berlin, *Erfahrungsbericht* 1968, 1968.

⁹⁰ *Tütenbomber* terimi kelime anlamıyla plastik torba bombacısı anlamına gelmektedir ve uçuş ya da taşıma sırasında Batı Almanya’ya gıda maddeleri götüren uçakların çağırılma şekliyle kuru *Rosinenbomber*’lere, yani üzüm bombacılarına bir yorum getirmektedir.

⁹¹ Sezgin H., *a.g.e.*, s.7.

⁹² 1970 yılında sadece Berlin’de beş tane bakkal varken 1983’te bu sayı 150’ye çıkar. Almanya’daki yabancı bakkalların, lokal ve lokantaların gelişimi üzerine bkz. Möhring M., *Fremde Essen. Die Geschichte der ausländischen Gastronomie in der Bundesrepublik Deutschland*, Oldenbourg Verlag, Münih, 2012. Bilhassa s. 72-100; 395-455.

⁹³ BAK, B119/3019, LAÄ Berlin, *Erfahrungsbericht*, 1970.

lardaki afişlerde çıkarttıkları Türkçe reklam sayısının da ayrıca gösterdiği gibi, yabancı işçiler, Alman ticaretinde önemli bir paya sahip olacaktı.⁹⁴

GASTARBEITERREDAKTION: GÖÇ, KÜLTÜR VE KİTLESEL İLETİŞİM

Herkes için ve her *heim*'de radyo, özellikle de altmışlı yılların başlarında TRT Ankara Radyosu'nun kısa dalga üzerinden yayınladığı *Türkiye'nin Sesi* programı ile *Köln Radyosu*'nun Türkçe olarak yaptığı yayını dinlemek, güne yön verirdi.⁹⁵ Radyo dinlemek Türk erkek ve kadın işçiler için işten ve Almanya'ya ait zaman döngüsünden uzaklaşırken kendi ülkeleriyle, sevdikleri insanlar ve anılarıyla yeniden yakınlaşmalarını sağlayan, hem mahrem hem de kolektif bir eğlence anıydı. Almanya'da Türkçe gazetelerin ve televizyon kanallarının henüz yaygın olmadığı bir dönemde ülkelerinden direk olarak haber alabilmenin başlıca ve resmi yoluydu. Nitekim Merih Apakbey'in de hatıralarında belirttiği gibi, iki ülke arasında bağlantı kurmak da genel olarak oldukça zordu:

İlk müstakil telefona Berlin'e 1973 yılında gittiğimde sahip oldum. Öncesinde, Heidelberg'de, başvuru yapıp uzun yıllar beklemiştim ama alamamıştım, o zamanlar Almanlar için de zordu... Ülkemi aramak istediğim zaman ailemin bitişiğinde oturan komşuları aramam gerekiyordu, ama saatlerce boşuna aradığım olurdu çünkü bağlantılar berbattı. O zamanlar daha İstanbul'la Ankara arasında bile sorun vardı. Bazen gazete getirtirdik ama üç-dört gün sonra gelirdi ve artık güncelliklerini kaybetmiş olurlardı.⁹⁶

Ele geçen ilk aylıklarla, parayı biriktirme kuralının dışına çıkarak transistörlü küçük bir radyo alanlar nadir değildi.⁹⁷

⁹⁴ 1974'te Kreuzberg mahallesinde *Kaiser's* zincirine ait yeni bir marketin açılışı duyurulmaktaydı. Türkçe olarak yapılan duyurunun başlığında şöyle denmekteydi: "Sevgili Türk Arkadaşlar, *Kaiser's*'in yeni şubesi açılıyor" şeklinde bir açıklama bulunuyordu: "*Kaiser's*'da ülkenizdeki yaygın olan birçok ürünü bulabileceksiniz. *Kaiser's* şubelerinde dil açısından da zorluk çekmeyeceksiniz. Türk elemanlarımız size bilgi vermekten memnuniyet duyacaklardır [...]." Duyurunun ardından "haftanın tavsiyeleri" bölümünde tipik Türk gıda ürünlerinin bir listesi sunuluyordu: Yaprak dolma, zeytinyağı, bulgur, bamya v.s.

⁹⁵ TRT radyosunun yurtdışındaki işçilere yönelik yayınları Millî Eğitim bakanlığı, Güvenlik Teşkilatı, Dışişleri Bakanlığı ve ordu mensuplarından oluşan bir kurul tarafından hazırlanırdı. Bu yayınlar, İtalyanlar, İspanyollar veya Yunanlılar gibi diğer göçmen grupları için de olduğu şekilde Türk göçmenlerin ülkeleriyle bağlantılarını sürdürmeleri için gündelik önemli bir buluşma vesilesini temsil ediyordu.

⁹⁶ *Görüşme* 16.

⁹⁷ Abadan-Unat'a göre Türk işçilerin % 80'i Almanya'ya gelir gelmez transistörlü bir radyo satın alıyordu. Abadan-Unat N., *a.g.e.*, s. 125.

Program başlayınca herkes yaptığı işi bırakırdı. Bulaşığı yıkayan bırakırdı, bir şey almaya giden *heim*'e koşarak dönerdi... Herkes merakla beklerdi, çünkü dinlenebilecek tek Türkçe ses oydu. O zamanlar müzik kasetleri de yoktu. Türk müziği dinleyebilmek için Köln Radyosu beklenirdi,

diye hatırlıyor Güner Yüreklik.⁹⁸

Almanya'daki takipçileri ve taşıdığı sembolik anlam göz önüne alındığında, Türk hükümet yetkililerinin gözünde Türkçe radyo sade bir haber ve eğlence aracı olmanın çok ötesindeydi. Yurtdışındaki işçilere yönelik kamusal bir radyo olan *Radyo Ankara*'nın yayın akışı, Milli Eğitim Bakanlığı, Milli Güvenlik Teşkilatı, Dışişleri Bakanlığı ve ordudan oluşan bir komisyon tarafından hazırlanmaktaydı. Başlıca amacı ise “millî duyguları ve vatana bağlılığı kuvvetlendirmek” idi. Göçmen Türk işçilerin durumu ile ilgili olguları, onlar için sürdürülen hükümet politikalarının geleceğini ve sonuçlarını tasvir edip üzerinde bir değerlendirme yapan İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'ne ait “Türkiye'den Almanya'ya İşgücü Akımı ve Meseleleri Raporu”nda böyle denmektedir. Sonraki paragraflarda da okunduğu gibi; “sadece işçilerimizin moralini yükseltmeye değil, aynı zamanda Türkiye'nin de tanıtılmasına yarayacaktır da.”⁹⁹ Raporda, ayrıca, Radyo Ankara iyi alınmadığı için hükümetin Batı Alman Köln Radyosu'nda Türkçe olarak gerçekleştirilecek bir programa destek vermesi de anlatılır. Bu radyo kanalı Almanya'daki tüm yabancı işçiler arasında çok popülerdi çünkü farklı ülkelere bağlı redaksiyonların gözetiminde çeşitli dillerde programlar sunmaktaydı. 1964 yılından itibaren, İtalyan, Yunan ve Yugoslav dillerinde yapılan programların yanında, Türkçe yayın da başlıyordu. Kırk beş dakika süren program, Türkiye'deki ve dünyadaki en önemli siyasî, ekonomik ve kültürel olayların yanında Federal Almanya'daki iş durumu hakkında haberler yayınlamaktaydı. Amaç, göçmen işçilere orijinal programlar sunarak iki ana hizmet yerine getirmektir: bunlardan birincisi konsolosluk bürolarının dışında hiçbir resmi makamda elde edilemeyecek bürokratik-ıdarî içerikli teknik bilgiler sunmak, ikincisi ise Alman dilinin öğrenilmesi için araçlar ile birlikte iş hayatı hakkında ek bilgiler sunmaktı. Radyo şu tür sorulara cevap verebilmeliydi: “Çocuk parası nasıl alınır?

98 *Görüşme 17.* Bir gazete makalesinde de yazılı bulunan bir düşüncedir: “Bu civardaki işçilerin en büyük günlük eğlencesi Köln radyosunun 18 ile 18.45 arasında yaptığı Türkçe neşriyatı. [...] Bu neşriyatla bir defa herkes günlük hadisleri öğreniyor, sonra memleket hasretini giderecek şarkıları, konuşma ve röportajları alâka ile takip ediyordu. İşçilerimiz her gün yüzlerce mektup göndererek Köln radyosundan isteklerini bildiriyorlar ve ayrıca bilmedikleri bazı hususları da soruyorlardı... Ve bunların hepsinin cevabı veriliyordu radyodan...” “Biz burada çocuk çocuğumuza bakabilmek için çalışıyoruz”, *Cumhuriyet*, 9 Ocak 1966.

99 Tuna O, Ekin N., II. Rapor, s. 111.

Memlekete para nasıl gönderilir? Bir işçi Almanya’da kendi çocuğunu nasıl okutabilir? Yurda hangi eşyalar götürülmelidir? Günlük münasebetlerde Almanlar Türklerden ne beklerler? Bir işçi ailesini ve çocuklarını nasıl getirebilir? Mukavele ile ilgili haklar nasıl korunur? Sigortadan nasıl faydalanılır?”.¹⁰⁰ Ayrıca, radyoda sadece müzikten ibaret olmayan eğlence anları da düşünülmemeliydi. TRT, elçiliğin talimatları ve dinleyicilerin istekleri doğrultusunda, bazı kayıtlar hazırlayacaktı. Özellikle şunlara dikkat edilmeliydi; ağırlıklı şarkı ve türküler çalınmamalı; spor haberlerine özel bir ilgi gösterilmemeliydi; kısa komediler hazırlanmalıydı. Son olarak, işçilerin Türkiye’de kalmış ailelerinden gelen kimi mesajlar da yayınlanabilecekti.¹⁰¹

Bu tür bir yayın akışı Türk göçmenlerin ‘Demirperde Radyoları’na gösterdikleri ilgiyi dağıtmaya da yarayacaktı. Bu radyolar “işçilerimizin ilgisini çekmeğe çalışmaktadırlar. Bu neşriyatın başlıca gayesi işçilerimizi Türk hükümeti ve rejimi aleyhine kışkırtmaktır” denerek tarif ediliyordu. Sözkonusu olan sadece Doğu Almanya’dan yayın yapan ‘Bizim Radyo’ değildi, “nereden yayın yaptıkları belli olmayan” ancak –iddiaya göre– “dinleyicilerin evine yayınlar da ulaştırarak komünizm propagandası” yapan başkaları da vardı. Bazı tanıklıklarda belirtildiğine göre bunlar Budapeşte’den, Sofya’dan ve Moskova’dan Türkçe yayın yapan radyolardı.¹⁰² Yine söylendiğine göre, bunların haricinde, “Hıristiyan dininin propagandasını” yapan ve sendika içerikli Türkçe programlar da vardı. Raporda, özellikle Türkiye politikasının bir uzantısı olarak görülen radyonun siyasî ağırlık ve işlevine ayrı bir önem verilmektedir. Örneğin, Türkçe programların “bağımlı” hale geldiklerinin altı çizilmektedir: Alman kuruluşlar ya da Türk hükümeti tarafından finanse edildikleri için, dış politika gibi bazı konular üzerinde “gerçeklerin her zaman söylenmemesi ve yazılmaması” bazen belirgin olarak ortaya çıkar.¹⁰³ Türk hükümeti ise, millî hisleri canlı tutmak isterken, bir yandan yurtdışında kendine yönelik eleştirel durumların gelişmesine mâni olma eğilimindedir, nitekim işçilerin ileride geri dönmeleri gerçekçi bir durum olarak değerlendiriliyordu. Türkiye’deki siyasî vaziyetin etkileri Almanya’da açık olarak görülmekteydi: Altmışlı yıllar ile seksenler arasında, dernekler aracılığıyla da, ilticacı ve muhafazakâr talepleri olanlardan, hükümet yanlılarına, Türkiye’de yasa dışı veya düzen karşıtı kabul edilen radikal sola mensup siyasî gruplara kadar, eski ve yeni politik oluşumlar bir araya gelmeye başlar. Bu nedenden

¹⁰⁰ A.g.e., s. 56-57.

¹⁰¹ A.g.e., s. 58.

¹⁰² A.g.e.

¹⁰³ A.g.e., s. 112.

dolayı raporda Türk göçmenlere sunulan kültürel aktivitelerin düzensiz oluşu hoş karşılanmamaktadır. Sözü edilen düzensizlik içerisinde derneklerde, millî kutlamalarda ya da buluşma yerlerinde Türk bayrağı veya Atatürk'ün resimlerinin eksikliği de sayılır.¹⁰⁴ Hükümetin 1965 yılına ait 1. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın hayata geçirilmesine dair raporunda belirtildiği gibi “Turizm ve Enformasyon Bakanlığı, Radyo ve Televizyon İdaresi ve başka teşekküller tarafından yurtdışındaki işçilerin Türk radyo yayınlarını daha iyi alabilmeleri için teknik çalışmaların yanı sıra Türk gazeteleri ile edebiyatın daha etkin” şekilde dağıtılması gerekmektedir.¹⁰⁵

Radyonun Almanya'daki göçmen Türk toplumu için etkin bir bilgilendirme ve eğitim aracı olabileceği sadece hükümet tarafının düşündüğü bir şey değildi. Hür Berlin Radyosu'nun (*Sender Freies Berlin*) 1974'te yayına başlayan ve Türk *Gasterbeiter*'lara yönelik radyo programının ilk redaktörlerinden olan Güner Yüreklik, gerçekleştirdikleri redaksiyon toplantılarını şu sözlerle hatırlamaktadır:

Biz milliyetçi değildik, bu göz önüne alındığında, Türkçe yayın yapan bir radyo olarak kendimize ne yapmamız gerektiğini soruyorduk. [...] Bizimki si yerel bir radyoydu, dünyadan haber getirmek ilgilendirmiyordu bizi, onun için Köln Radyosu vardı; biz Batı Berlin'de olanlardan bahsetmek istiyorduk. O zamanlar Berlin bölgelere ayrılmış bir şehirdi, Doğu'daki insanlar için Batı'ya olabilecek en açık pencereydi herhalde, yani Batı'nın, dolayısıyla da antikomünist propagandanın bir merkeziydi. Ama Türk redaksiyon personeli bu dinamiklerin dışındaydı. Bize ne siyasî yönlendirme ne de baskı yapılıyordu. Doğrudan siyaset yapmıyorduk ama toplumsal açıdan faaldik. Mesela [dinleyicileri] şehirde olanlar hakkında bilgilendiriyorduk, yabancı işçilere yaşadıkları yeri tanıtarak onları yalnızlıklarından kurtarmak istiyorduk. Türk işçileri burada yaşayan insanlar olarak kabul ediyorduk, burada yaşamaya devam edeceklerini varsayıyorduk, o nedenle toplumun [Alman toplumunun] dışındaymışlar gibi bahsetmiyorduk onlardan. Yeni kuşaklar yani ikinci kuşaklar konusunda ise bizim birinci görevimiz kültürleri, babalarının kültürü hakkında onlara bilgi vermektir. Dil bakımından da: güzel ve düzgün Türkçe konuşunca onların kurlsız Türkçe konuşmasının önüne geçiliyordu...¹⁰⁶

¹⁰⁴ Ayrıca bkz. “Almanya'da Türk İşçileri için cami, okul ve radyo kurulacak”, *Tercüman*, 24 Eylül 1964.

¹⁰⁵ Republic of Turkey/DPT, *Development Plan, First five year (1963-1967): 1965 annual programme*, Ankara, 1965, s. 27.

¹⁰⁶ *Görüşme 17*. Türkçe olarak yayınlanan programların başlaması Türkçe köşeleri olan bazı gazetelere verilen ilanlar aracılığıyla teşvik edilmiştir. Örneğin bkz. Kreuzberg Belediyesi, “Türkler için Radyo yayınları: Hür Berlin Radyosu (Sender Freies Berlin - SFB)”, *Kreuzberger Echo* gazetesi, Haziran 1974.

Berlin radyosunun Türk redaksiyonu, Köln radyosunun sloganında belirtilenin aksine, iki ülke arasında bir “köprü” olmayı değil, Berlin’deki Türkler için bir radyo olmayı amaçlıyordu. Göçmenlerin durumunu dolaysız şekilde ve açıklıkla ele alıyordu: “Kendimize köprü demek Almanya’daki ortam hakkında yeni hiçbir şey sunmadan insanların sürekli olarak kendilerine ‘gidecek miyim yoksa kalacak mıyım’ diye yönelttikleri yorucu soruya yük bindirmek anlamına gelirdi” diye devam ediyor Yüreklik.

Medya kuruluşları ve radyo programları hususunda beliren, Türk işçilerin içinde yaşayıp kendilerine bir yön tayin ettikleri gündelik hayat bağlamındaki kültürel ve toplumsal alanların siyasîleşmesi gibi konular, Almanya’daki Türk dernekleşme hareketlerinde ortaya çıkan konularla aynıdır. Bir taraftan kültüre, siyasî ve toplumsal anlam taşıyıcısı olarak önem verilirken, diğer taraftan göçmen topluma yön ve destek verme çabası ve bazen de emeği ortaya çıkar. İçlerinde ikinci kuşak kadın ve kızlara yönelik olanların da bulunduğu birbirinden farklı birçok derneğin takip ettiği yörüngeler bunlardır. Nitekim kimlik oluşturmaya; değişim, dönüşüm ve bağımsız olma isteğiyle kurulan çelişik ilişkiye dair kimi temel meseleler ile kültürel ve millî modellerin korunması ve gelenek ile ilgili başka temel meseleler hep kadın figürlerinin etrafında dönmektedir.

İşsizlik bir çığ gibi büyüyecek

Hürriyet

28 Kasım 1973 Çarşamba D 7636 A

TÜRKİYE YERLEŞKİNLERİ 10 NOVEMBER 1972 MİTTWOCH SONLUK MUSTAKİL SİYASİ GAZETE ZAMANI 36 NOK. 1974

YERİNE: SEĞİT SİM-GİT 1974-1981

Almanya'nın işçilerimizi çıkarması ortalığı alt üst etti

Karar: ÇIKARILIR
RANKFORD ...
 ...
 ...

Alman iribat bürosu resmen açıkladı

Türkiye'den Almanya'ya işçi gitmesini, ekonominin büyük zarara uğulatacağı, kaliforniyalı işçilerin de sosyal sorun getireceği.

• Alman Çalışma Bakanı, gerekirse yeni tedbirler alınacağını söyledi ve "Bizim daha önce Almanya'ya dışlanmışız lüzum, dedi.

ALMAN İRİBAT BÜROSU ...

İşçi sevki dün durduruldu

Okullar
Yurtdışı
Almanya'nın
İstisnaları
Ölümüne

Çalışma Bakanı
Konu: TÜRKİYE'YE
10K 1000 YLE 2L
İL-SALONUNDA

Partizan
Foneticliği
İnkeli
Yanında
A

...
 ...
 ...

E ...
 ...
 ...

HALİT TUNÇ:
"DURUM
ÇOK YAHİL"
 ...
 ...

KORE 3

Çalışma ve oturma izinlerinin hangi ahvalde uzatılmayacağı belli oldu

GAZETEMİZ Hürriyet

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Gastarbeiter'dan Azınlık Olmaya: Göç, Sosyal Politikalar ve İşe Alımların Durdurulması (1969-1973)

271 yolcu v
3 hava ko
Filistinli'
KACIRILAN
JUMBO İSTİF
ÖNEMLİ JAPON
SARİYEY
LELİ VAR
MAZALIK
LEFTA DA
YAPILACAK

...
 ...
 ...

...
 ...
 ...

İşçi alımının durdurulduğunu manşetten veren 28 Kasım 1973 tarihli *Hürriyet*

Göç, verilen her türlü mekânsal noktadan uzaklaşma anlamıyla, o noktaya sabitlenmenin kavramsal karşıt tezini oluştursa da, “yabancı” sosyolojik şekli bir ölçüde –ve tabii burada mekânla olan ilişkinin sadece bir yönüyle insanlarla kurulan ilişkinin şartı, diğeriyle de sembolü olduğunu ifşa ederek– her iki saptamanın birleşimini temsil etmektedir. Dolayısıyla burada ele alınan yabancı şimdije kadar defalarca değinilen ve bugün gelip yarın giden seyyar değil, bugün gelip yarın kalan – daha başka bir ifadeyle, yer değiştirmeye devam etmemiş olsa da gitmek ve gelmekle ilgili bağlantı eksikliğini tamamıyla geride bırakmamış potansiyel seyyar olan kişidir. Kendisi belirli mekânsal bir alanda, ya da sınırların mekânsal belirlenmişlikle benzeştiği bir alanda sabitlenmiştir, ancak bu alandaki pozisyonu esasta, oraya başından beri ait olmaması, oraya alanın kendisinden kaynaklanmayan ve kaynaklanamayacak özellikler aktarması sayesinde belirlenmiştir. [...] Yabancı, yoksullar ve birçok “iç düşman”dan farklı olmayarak, gurubun bir unsurudur. İçkin ve azalık pozisyonuna sahip böyle bir unsur aynı anda bir ‘dışlık’ı ve bir ‘karşılık’ı da beraberinde getirir.¹

GEORG SIMMEL

DÖNÜŞ OLASILIĞI

Batı Almanya’da geçirilecek sürenin kısa olacağı, kalmacak yıl sayısının bir elin parmaklarını geçmeyeceği; işçi alımı anlaşmasının geçerli olduğu dönemde Türkiye’den yola çıkanların ortak inancıydı. Yola çıkma nedenleri, en azından toplumsal ve coğrafi köken şartları kadar farklı olsa da, herkeste fark gözetmeksizin hâkim olan, göç projesinin kısıtlı bir zaman süreceği izle-

1 Simmel G., *Sociologia*, Milano, 2000, s. 580.

nimiydi. Geri dönme anını devamlı olarak ertelerken, her seferinde yeni iş sözleşmeleri imzalar veya daha rahat konaklama şartları elde etmeye çalışırken bile insanlar, çoğu zaman, kısa bir sürede geri döneceklerine dair verdikleri teselli edici sözü hem kendilerine hem de sevdiklerine tekrarlamaya devam ediyorlardı. Batı Almanya'ya göç, gidenlerin gözünde kuşkusuz, hayatlarına damga vuran önemli bir tecrübe olmakla birlikte, kısa süreli ve geçici bir durumdu. Yaygın olan görüşe göre varoluşsal bir ara dönem, biteceği belli olan bir göçtü. Gitmeden önce en özel ve kişisel değerlerle ölçülen getiri-götürü hesabına göre herkes Batı Almanya'da yaşamının kısa sürede Türkiye'deki sosyal şartları ve hayat kalitesini iyileştirmeyi mümkün kılacağı sonucunu çıkarıyordu. Sancılı bir ayrılış ve aile hayatlarının askıya alınması pahasına alınan bu karar ise sadece kalma süresi kısa olacağı için çekilir gözüktüyordu. Batı Almanya'nın endüstriyel hızı Türkiye'deki sosyal hareketlilik sürelerini de hızlandırabilecek gibi görünüyordu. Birçok insan göçte modernleşen çağdaş sanayinin ürünü olarak ortaya çıkan bir vaat görüyordu; sosyal sınıf atlama, tüketim mallarına erişebilme ve mümkün olan en kısa sürede daha rahat bir hayata kavuşma vaadi.²

Türkiye'ye döndükten sonra çalışmayacağım. Üç tane dükkân açacağım, her oğluma bir tane. “Neden çalışmayacaksın? Daha gençsin...” “Burada beş sene yirmi sene çalışmış kadar oldum. Yoruldum işte, hepsi bu. Bana yetiyor...” Önemli olan bu husustur. Batı Almanya'daki Türk işçiler durumlarından memnun değiller. Ama hayat bu şartları kaçınılmaz kılmıştır. Onlar söylene söylene bunları kabul ediyorlar. Bir taraftan da para biriktiriyorlar.

1973 yılında bir Türk gazetesinin sayfalarında okunan bu kısa diyalog ve yorum yurtdışındaki birçok Türk kadın ve erkek işçinin dönüşlerini düşünme ve hayal etme şeklini aktarıyor.³ Çalışmayı bırakmak, bir bakkal dükkânı açmak, dönüşte en yaygın olarak yapılması arzulanan şeylerdi. Ayşe Kudat, Batı Berlin üstünde yürüttüğü araştırmada, anketlere verilen cevapları temel alarak, emekliye ayrılacak yeterli parayı kenara koyduğunu düşündüğü için veya kadınsa ev hanımı rolüne geri dönebileceğine inandığı için, ülkelerine geri gittiklerinde çalışmak istemediklerini belirten Türklerin % 25,3 oranında olduğunu hesaplamaktadır. Ankete katılanların neredeyse % 24'ü

² Ayrıca bkz. Gitmez A., *a.g.e.*, 1979, s. 44-45; Gitmez A., *a.g.e.*, 1983, s. 115-117.

³ Yetmişli yıllarda Batı Almanya'daki farklı şehirlerde kaydedilmiş tanıklıklar derlemesinde yazar Füzüzan'ın da aldığı bütün cevaplar aynı tondadır. Füzüzan, *a.g.e.*, 1977.

ise kendilerine ait bir iş kurmayı, % 10'u ticari bir işletme açmayı planlamaktadır. Yazara göre, örneğin Yugoslavlar gibi başka göçmen gruplarında rastlanmayan bu eğilimler ilginçtir.⁴ 1973 yılında gerçekleştirilen bir başka araştırmaya göre ise döndükten sonra bağımsız ticari bir işletme kurmak isteyen Türklerin oranı % 74,8'dir.⁵ Bunlar çoğunlukla lokanta, kahve, küçük ticari işletme açmak, taksi lisansı almak gibi işlerdir.

Essen'deki Zentrum für Türkeistudien'in müdürü ve Türk göçü üstünde çalışmış olan Faruk Şen, bu tür arzuları "Türk modeline uygun orta sınıf ideolojisi (Mittelstandsideologie)" 'nin bir tezahürü olarak tanımlar: "Yurtdışındaki birçok Türk işçi için göçün ilk nedeni buydu. Batı Almanya'da biriktirilen sermayenin en avantajlı yatırım imkânı olarak görülen bağımsız ticari bir işletme açarak değerlendirilmesi, yurtdışına giden Türklerin temel beklentisini oluşturuyordu."⁶ "Hepsi de Türkiye'ye işveren olarak dönmek istiyor" başlığıyla *Cumhuriyet* gazetesi de özet olarak aynı olguyu ifade etmiştir.⁷

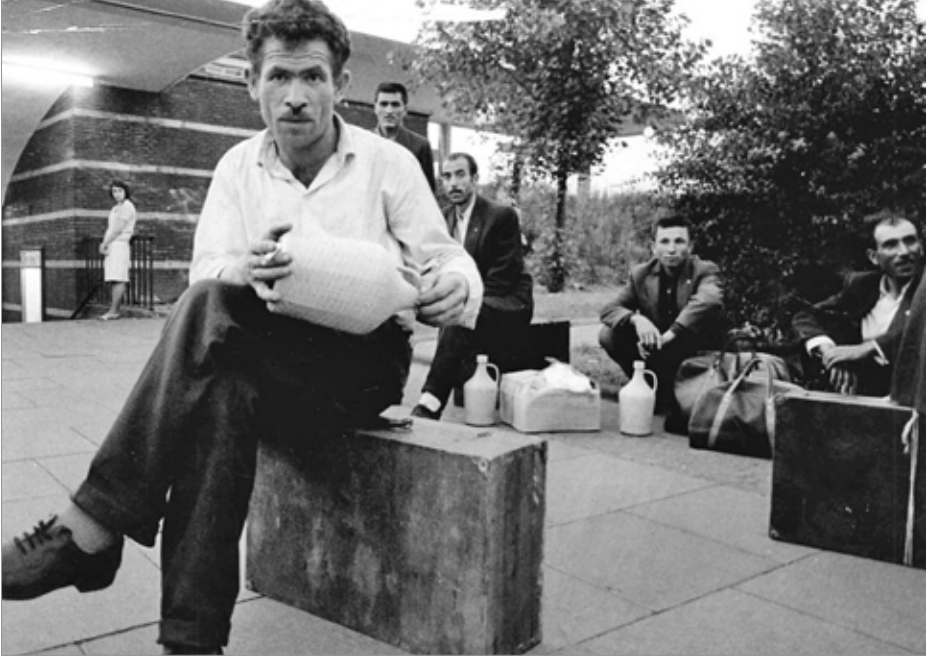
Geleceğe dair bu beklentileriyle Türk işçiler, ağır nöbet koşullarına katlanıp çoğu zaman düşük nitelikli işlerde, hem çok hem de zor şartlarda çalışmayı kabul ediyorlardı. Aynı nedenlerden dolayı göçün ilk yıllarında, Türk işçilerin sendika faaliyetlerine katılımı da düşüktü. Örneğin, çalışıp para kazandıktan sonra daha iyi maddi koşullar elde etmiş şekilde Türkiye'ye dönme arzuları son derece kuvvetli olduğu için ayrıca Batı Almanya'da ancak kısa süreler kalmaya niyetli oldukları için, iş saatlerinin azaltılmasına karşıydılar. Türkler yabancı işçiler arasında kalifiye olmayan işgücündeki en büyük yüzdeyi oluşturuyordu ve asgari sosyal hareketlilik ile kariyer ilerlemesi yine onlar arasında kaydediliyordu. Türk işçileri Türkiye'ye geri döneceklerini dü-

4 Kudat A., *a.g.e.*, s. 101-105. Yazar, Türk ve Yugoslav iki grubu karşılaştırırken şöyle demektedir: "Hiç kuşku yoktur ki bu arzular işçilerin ülkelerine geri döndükten sonra kendilerine sunulan somut şartlar hakkındaki kişisel değerlendirmelerini yansıtmaktadır. Ülkelerindeki ekonomik şartların belirgin olması Yugoslav göçmenlere gerçekçi planlar yapma olanağı sunarken, Türk bağlamındaki istikrarsızlık, [Türk] göçmenleri gerçekçi olmayan mecalara yaptıkları yatırımlarda görüldüğü gibi, muhtemelen kendilerine zarar verici ve maceraperest umutlar beslemeye teşvik etmektedir".

5 Şen F., *Türkische Unternehmungsgesellschaften. Gründung, Struktur und wirtschaftliche Funktion der türkischen Arbeitnehmersgesellschaften in der Bundesrepublik Deutschland für die sozioökonomische Lage der Türkei*, Münster, 1980, s. 40-41. Bunların % 72'sinin ilkökul diploması vardı, % 15'i ilkökulu bitirmemişti, % 5'inin ise okuma yazması yoktu. En iyi niteliklere sahip işçiler de her şeyden önce bağımsız tüccar ya da esnaf olarak çalışmak istediklerini belirtmektedir.

6 Şen'e göre, kırsal kesimlerden gelen Türk işçilerin "orta sınıf ideolojisi", satın alınan ya da genişletilen *ekim* arazileri, tarımda kullanılan makine ve traktörler gibi zirai mal ve mülklere sahip olunmasına verdikleri önemde ifade buluyordu. Şen F., *a.g.e.*, s. 52-53.

7 *Cumhuriyet*, 23 Aralık 1973.

Batı Almanya'ya gelen işçilerin ortak düşüncesi, burada bir süre çalışıp, para biriktirmek ve bununla 'memlekete dönüp' gelir getirecek bakkal dükkanı vb. bir işletme açmak ve sonra da çalışmamaktı. Ancak bu tasavvurlar, imzalananan sözleşmelerle süreler uzayınca unutuldu. Alman hükümetinin 70'li yılların başında işçi alımlarını durdurması ise 60'ların başında gelen işçileri hayal kırıklığına uğratacağı.

şündükleri için Almanya'daki çalışma koşullarını iyileştirmek için çabalama-
yı çoğu zaman gerekli görmüyorlardı, ancak kısa zamanda iyi para kazanma
konusunda oldukça kararlıydılar. Bu durum Türk hükümetinin planlarıyla
doğrudan çelişmekteydi, zira hükümet göçü bir yandan ülkedeki işsizliği kontrol
altında tutup dış borcu azaltırken, diğer yandan vatandaşlarını başka bir
yerde eğiterek sonradan Türk üretim düzeninde kullanılacak teknik ve profesyonel
bilgiyi edinmelerini sağlayacak bir yöntem olarak görüyordu.⁸ Bununla birlikte,
birçok Türk göçmenin anlattığına bakılırsa, Türk kurumları, örneğin Beş Yıllık
Kalkınma Planı'nda da beyan ettikleri iyi niyetlerinin hari-

8 Mevcut potansiyel göz önüne alınırsa, Türk işçilerin becerilerini (*skills*) genel anlamda geliştirmeleri açısından anlaşma yıllarında yurtdışında *edindikleri* tecrübe oldukça hayal kırıcı olmuştur. İşçilerin hemen hemen yarısı gitmeden önce kalifiye olmadığını belirtirken, döndükten sonra aynı işçilerin % 40'ı hâlâ kalifiye olmayan işlerde çalışmaya devam ettiklerini belirtmişlerdir. Paine S., *a.g.e.*, s. 111-114. Beş Yıllık Kalkınma Planlarında Almanya'ya göç meselesine verilen önem konusunda ayrıca bkz. Gitmez A., *a.g.e.*, 1983, s. 183-193.

cinde, ne dönüş konusunda ne de Almanya'da edinilen bilgi ve paraların yatırılması konusunda hiçbir destek ya da tavsiye sunmuyorlardı. 1971'de madenci olarak yola çıkmış Ali R. Ç'nin yetmişli yılların ortasında bu mevzu hakkında anlattıkları manidardır:

Dönüşteki problemimiz daha başka. Şimdi ben köylüyüm. İsterim ki, ben Türkiye'ye döndüğüm zaman rahat bir iş bulup çalışayım. Ama bunu yapmadığım için, muhakkak kendi kendime bir iş yapmak isterim. Ne iş yapacağım da bilmiyorum. Buradan götürdüğüm parayı ne yaparım, nereye harcarım, neyle meşgul olurum? Bunlar bizim için çok zor. Dükkân açsam? Bunu daha evvelden yapmadım. Efendim fabrikaya ortak olsam, şimdi çünkü hep öyle söylüyorlar. (...) Ben istiyorum ki, memlekete döndüğümde, iyi bir iş bulup, sigortamı doldurup, evvela hayatımı garantiye alıp, emekli olmak. Bunun da artık, ne olacağını, nasıl olacağını, ne ben ne de öteki arkadaşlar biliyoruz. Bu yüzden de arsa alacağız, araba alacağız, dükkâncılık yapacağız diye bir şeyler düşünüyoruz. Nasıl yaparız, bildiğimiz yok. Kime derdimizi yanarız, onu da bilmiyoruz...⁹

Hükümet tarafından terk edildiklerini hisseden işçilerin kuşku ve şaşkınlık halleri tümenden temelsiz değildi. Almanların 1969'da gerçekleştirdiği bir araştırmanın sonuçları Türk işçilerin yarısından çoğunun en fazla beş yıl sonra ülkelerine geri dönmeyi öngördüklerini ortaya koyarken, sonra gerçekleştirilen araştırmalarda Batı Almanya'ya göç etmiş ve hayat planlarını daha yüksek beklentilere göre şekillendirmiş olanlar arasında, dönüşlerin tatmin edici olmadığı gözlemlenebiliyordu.¹⁰ DPT tarafından 1971 yılında derlenen verilere göre, Türkiye'ye geri dönüş yapan işçilerin % 73'ü tekrar yurtdışına çıkmak istediğini söylüyordu, neden olarak da % 89'u öncelikle ülkelerinde yetersiz ücret almasını ikinci olarak da % 21'i yaptığı işten ve % 20'si de sosyal hayattan tatmin olmamasını gösteriyordu.¹¹ Nitekim Türk hükümeti Batı Almanya'dan dönmeye karar verenler için özel önlemler öngörmediği gibi, her ne kadar uzun zamandan beri program dâhilinde olsa da, ancak 1973 yılından itibaren, 3. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda, dönenler için işyerleri yaratmayı düşünmüştü. Zira *Tercüman* gazetesinde de belirtildiği gibi “o zama-

⁹ Füzuzan, *a.g.e.*, s. 249.

¹⁰ Alman hükümetinin 1969'daki araştırmasında belirtilen verilere göre Türk işçilerin sadece % 4'ü Almanya'da yedi yıldan uzun bir süre kalmaya istekliydi, geri kalanının % 20'si Almanya'da iki yıldan az bir süreden beri bulunurken % 37'si iki ile dört, % 39'u da dört ila yedi yıldan beri orada yaşıyordu. Bkz. Türkiye Cumhuriyeti – Dışişleri Bakanlığı – Ekonomik ve Sosyal İşler – Genel Müdürlüğü, *Yurtdışı Göç Hareketleri ve Vatandaş Sorunları*, Ankara, 1973, s. 75.

¹¹ Paine S., *a.g.e.*, s. 211.

na kadar geniş dönüş dalgaları ile başa çıkmak gerekli olmamıştı”. Alman ve Türk hükümetlerinin himayesi altında planlanan deneysel dönüş programları da sadece bir fiyasko olmakla kalmamış, bunlardan faydalanmaya karar verenler için umut kırıcı da olmuştu; gelişme kooperatifleri de arzuların sonuçları ortaya koyamamıştı.¹² Yurtdışında, arkalarında bıraktıklarına kıyasla çok farklı bir sosyal ortamda belirli bir süre yaşadktan sonra ülkelerine geri dönenler, dönme zamanı geldiğinde Almanlarınkine daha yakın bir hayat tarzı ve alışkanlıklar edindiklerini göstermişlerdir. Özellikle kırsal alanlardan gelenler –Türk hükümetinin Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda da belirtildiğine göre– döndükten sonra Türkiye’de de devam ettirebilmek istedikleri ekonomik ve sosyal davranışlarında hızlı bir kentleşme ve modernleşme sürecinin etkilerini belli ediyorlardı. Bir taraftan “yurtdışındaki işçilerin tecrübesi ülke için büyük çaplı bir değişim ve dönüşüm olanağını temsil ediyordu” ancak diğer taraftan, veriler incelendiğinde, aynı işçiler, edindikleri bilgileri hayata geçirecek olanaklara sahip görünmüyorlardı. Ayrıca kooperatifler projesi de başarılı olamamıştı.¹³

Sonuç olarak göçmenler arasında yaygın olan fikir, Batı Almanya’ya birkaç seneliğine yerleşerek ülkelerinde rahat bir hayat sürdürebilecekleri kadar para biriktirmekti. Önceki bölümlerde de belirtildiği gibi, bu sadece bireylerin değil birçok çiftin de ortak projesiydi. Zira göç, daha geniş aile projelerinin temelini oluşturarak, ülkelerinde, çocukları için daha güvenli ve saygın bir gelecek vadeden sağlam bir aile hayatının inşası için önemli bir geçiş sürecini ifade ediyordu. Bu nedenden dolayı, ilk yıllarda aile birleşmeleri eşler arasında gerçekleşirken, çocuklar tercihen Türkiye’de yakın akrabalara (genellikle anneanne ya da babaannelere) emanet ediliyordu. Geleceklerini kendi ülkelerinde geçirmeleri öngörülen küçük çocuklar, bakımları, eğitimleri ve olabildiğince çok çalışmaya gayret eden genç çiftlerin zamanı açısından önemli bir sorumluluk teşkil ediyorlardı. Dönüşü yakın zamanda gerçekleşecek bir durum olarak hayal etme eğilimi, İkinci Dünya Savaşı sırasında aralarında İtalya’nın da bulunduğu diğer Akdeniz ülkelerinden Kuzey Avrupa’ya yönelen göç dalgalarında da görülmekteydi. Türk göçünü farklı kılan, Türk

12 Haziran 1971’de Federal Almanya’daki Türk işçilerin teknik eğitimi konusunda Türk ve Alman hükümetleri arasında Türkiye’ye dönüşleri teşvik edecek bir ortak çalışma yürütülmesi maksadıyla varılan anlaşmaya bakınız. *Programa* kabul edilen ilk katılımcılar acı bir hayal kırıklığı yaşamak durumunda kalmışlardır. Sadece nedenini bilmeden 750 Alman markı ödemek zorunda kalmayıp aynı zamanda edindikleri bilgilere rağmen iş bulamamışlardır. Bkz. Hunn K., *a.g.e.*, s. 308-309.

13 Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık DPT, 2. *Kalkınma Planı: İkinci beş yıl 1968-1972*, Ankara, 1967, s. 142.

göçmenlerin Batı Almanya'da kalmayı gerçekleştirebilecek, gerçek bir ihtimal olarak görmemeye çok uzun süreler boyunca devam etmiş olmalarıdır. Bu tutum, birçok Türk sosyal danışmanın da vurguladığı gibi, hayat kalitesine, çoğu zaman da entegrasyona ve Almanya'daki sosyal hayata katılım seviyelerine olumsuz şekilde yansımıştır. İtalyanlar, Yunanlılar ve İspanyolların da Batı Almanya'ya gitme nedeni ise özellikle ellili yılların ikinci yarısıyla altmışlı yılların başlarında, yurtdışında çalışıp para kazandıktan sonra ülkelerine geri dönmek olmuştur. Nitekim bunların ilk yıllardaki *Gastarbeiter* hikâyeleri, Türklerin sonradan anlattıklarından çok farklı değildir. Onlar da bazen kötü ün salmış *baracken*'lerde güvencesiz bir hayat yaşamayı kabul etmiş, çocuklarını ve ailelerini “köyde” bırakmış, dönünce değerlendirmeyi planladıkları bir miktar parayı biriktirmeye çalışmışlardır. Fakat onlar, bir arada gerçekleşen sosyal ve siyasî nedenlerden dolayı kısmen geri dönmeyi başarmış –ya da en azından dönme ihtimalini değerlendirebilmişken– veya kısa sayılabilecek bir süre içerisinde kalmaya karar vermişken, Türkler, Almanya'da yaşamaya devam ettikleri halde, kesin karar anını yetmişli yılların sonu ile seksenlerin başlarına kadar ertelemişlerdir. Üye ülkelerin vatandaşları için serbest dolaşım getiren Avrupa Topluluğu yasaları, daha geniş hareket imkânından yararlanıp mevsimlik ya da kısa süreli işleri dikkate almalarını mümkün kılarak, üye ülkelerden gelen birçok *Gastarbeiter*'in göç dinamikleri üzerinde etkili olmuştur kuşkusuz. Diğer taraftan topluluk dışı işçi olarak değerlendirilen Türk göçmenler ise Alman hükümetinin yabancı işçiler için öngördüğü kısıtlamalarla baş etmeye devam ediyorlardı. Bunların içinde sınırlı süreli oturma izni almak, ticari bir işletme açmak ya da ikamet yerini belirlemek için getirilen kısıtlamalarla birlikte, ancak Almanların ya da diğer AT işçilerinin yapamayacağı işlerde çalışmayı zorunlu kılan *Inländerprimat* gibi kısıtlamalar bulunuyordu.¹⁴ Bunun yanı sıra Batı Almanya'yla işgücü anlaşmasını imzalamış olan ülkelerin iç politikasını ve sosyal ortamını ilgilendiren değişimler de dolaylı yoldan göç dalgalarını etkiliyordu. Bu nedenle, örneğin, sağ ve sol oluşumlar arasındaki siyasî çatışmanın kızışması, siyasî ve askerî baskılar, – otuz yıl içerisinde gerçekleşenlerin ikincisi olarak– 1971 askerî darbesi, Türk göçmenlerin gözünde kendi projeleriyle çok az uyuşan bir istikrarsızlık hâli oluştuyordu.

14 Bkz. Hunn K., *a.g.e.*, s. 369.

“WIR SIND KEIN EINWANDERUNGSLAND”: ALMAN HÜKÜMETİ VE GÖÇ POLİTİKALARI

Türk göçmenler, çoğu zaman erteledikleri muhtemel geri dönüş tarihlerini akıllarında evirip çevirirken, Alman hükümeti yurtdışındaki komisyonlar aracılığıyla işe aldığı işçilere karşı farklı bir tutum içinde görünmüyordu. Teoride işçilerin ülkede sürekli olarak kalmasını gerektirmeden Alman sanayi kuruluşlarına sürekli işgücü akışını garanti etmesi beklenen *Rotationsprinzip* adlı rotasyon prensibi, tam olarak uygulanmayıp sanayiciler tarafından eleştirilse de, sosyal politikaların yabancılara karşı tutumunu derinden etkilemekteydi. Batı Almanya kendisini bir göç ülkesi olarak görmüyordu –devlet yetkilileri bunu kamusal etkinliklerde sık sık “Wir sind kein Einwanderungsland” diyerek hatırlatıyorlardı–¹⁵ ve bu açıdan “klasik göç ülkeleri gibi kendi toplumunu göçmenlerle entegre etmek” niyetinde değildi. Yine de, “Batı Berlin şehrinin ve ülkenin geri kalanının ekonomisinin işgücüne duyduğu büyük ihtiyaç yüzünden yabancı işçi alımını daha uzun yıllar boyunca teşvik etmek gereğini”¹⁶ kaydetmeden yapamıyordu. Alman yetkili makamlarının da kabul ettikleri üzere gittikçe uzayan bir süreye yayılan bu durum, Almanya’da yabancı varlığı ile her halükârda baş edilmesi gerektiği anlamına geliyordu. Örneğin, Berlin şehrinin işçileri senatörüne göre yabancı işçiler “her ne kadar çoğu Almanya’da süresiz olarak kalmaya niyetli olmasalar da, değişken ama daima daha uzun görünen bir süre içerisinde toplumun bir parçası haline geliyorlardı.”¹⁷ Diğer taraftan İçişleri Bakanlığı da 1971 yılında “yabancı işçilerin gerçek kalma sürelerinin toplumsal bir fenomen olarak dikkate alınması” gereğini ifade ediyordu.¹⁸

Yabancıların entegrasyonu meselesiyle Almanya’daki varlıklarının neden olduğu sosyal bedeller hususu yetmişli yılların sonunda farklı Alman kurumlarının başlıca tartışma konusunu oluşturmuş, özellikle de Alman hükümetinin olduğu kadar Türk hükümetinin de yabancıların güvencesiz çalışma ve işe bağlı risklerle ciddi şekilde yüzleşmek zorunda kaldığı 1966-67 ekonomik daralmasını izleyen dönemde ele alınmaya başlanmıştır.¹⁹ Yine de Al-

15 “Biz göç ülkesi değiliz. Yabancılar bize lâzım ve biz onları istiyoruz”: Cümle işçileri senatörü Kurt Neubauer tarafından 27 Temmuz 1971’de bir basın toplantısında “Berlin’de Yabancıların İstihdamı ve Yabancıların İlegal Şekilde Kalmalarıyla İlgili Sorunlar Raporu” tanıtılırken söylenmiştir. Bakanız LAB B Rep 004 /3076 Nr. 420, Senator für Inneres, Bericht über Probleme im Zusammenhang mit der Ausländerbeschäftigung und dem illegalen Aufenthalt von Ausländern in Berlin.

16 A.g.e.

17 A.g.e.

18 BAK, B106/69844, Bundesministerium des Inneren, 11 Ekim 1971.

19 Yabancıların entegrasyonu konusunda gelişen siyasî tartışma hakkında Ulrich Herbert; Klaus Ba-

man kurumlarının konu hakkında sergiledikleri birbirine zıt ve çelişkili niyetler, göçmen topluluğu ile ilgili bir reform politikasının ortaya çıkmasına engel olmuşlardır. Özellikle Federal Çalışma Bakanlığı ile İçişleri Bakanlığı yabancı işgücü fenomenine zıt perspektiflerden bakıyorlardı, bu da apayrı irade beyanları ve siyasî tutumlara dönüşüyordu. Birincisi Almanya'nın istikrarlı şekilde büyüyerek gelişeceğine inandığı için yabancıların ülkenin üretimine ve sosyal hayatına tam anlamıyla katılmasına olumlu bakarken, İçişleri Bakanlığı'ndan oturma izinleri, aile birleşmeleri ve ticari işletme kurma olanakları da dâhil olmak üzere, çeşitli konularda uygulanan kısıtlayıcı politikaları etkileyen çok net kapanma işaretleri gelmekteydi.²⁰ Neticede Alman kurumlarının çelişkili tutumu yüzünden –her halükârda gerekli olan– yabancı işçiler konusunda gösterilen çabalar onların Alman toplumuyla entegre olması yönünde değil, anavatanlarıyla sabit ve sürekli ilişkilerinin korunması yönündeydi. Sosyal aktiviteleri için yabancıların kullanımına sunulan kurumlar ve parasal kaynaklar her şeyden çok onlara danışmanlık desteği verilmesi ve Türk kültürüne has etkinlikler gerçekleştirebilecekleri mekânlar için kullanılıyordu. Örneğin halk müziği geceleri yapılabilir ya da Alman davranış kuralları konusunda bilgi sağlanır ve çoğunlukla iş ortamında gerçekleşen dil kursları düzenlenirdi.²¹ Türk erkek ve kadın işçilerin entegrasyonu (*Eingliederung*), geri dönüş perspektifiyle şartlandırılmış dar bir alan içerisinde gerçekleşmeliydi. Alman kurumlarına göre, Almanya'da çalışmaya devam ettikleri sürece Türk işçi ve ailelerinin topluma katılımı sağlanmalı, ancak bu gerçek bir asimilasyon olmamalıydı. Onlara sunulması gereken *Hilfen zur Anpassung* adını alan adaptasyon yardımlarıydı, yani “yabancı işçilerin en hızlı ve sorunsuz biçimde çalışma sürecine ve topluma [Alman toplumuna] dâhil olması için sağlanacak olanak” idi.²² Bir başka deyişle, gerekli olan şey gerçek ve uzun süreli bir entegrasyon değil, işçilerin çalışma hayatına ve Alman toplumuna geçici olarak ayak uydurmalarını kolaylaştırıp gettolaşmalarını önlemektir. Çalışma Bakanlığı'nın 1969 yılında yayınladığı bir belgede: “Destek sunmak için alınan önlemlerin amacı yabancı işçileri asimile etmek değildir.

de; Knuth Dohse; Karen Schönwälder'in çalışmalarına bakınız.

20 Tarihiç Karin Hunn'un derlediği iki bakanlık arasında geçen bazı yazışmalar Almanya'daki yabancılarla ilgili yapılan analizler ve sergilenen politikalardaki fikir ayrılığını iyi tarif etmektedir. Bu zıtlama, mesela Berlin şehrinde, yerel meselelerde de ortaya çıkmaktadır. Hunn K., *a.g.e.*, s. 282 vd.

21 Bu son etkinlik tipleri konusunda bkz. DOMiD'de muhafaza edilen kayıtlar ve Hunn K., *a.g.e.* s. 292.

22 Çalışma Bakanı Arendt'in Ekim 1970'de söylediği cümle “Die Eingliederung ausländischer Arbeitnehmer in der Bundesrepublik”, Schönwälder K., *a.g.e.*, s. 506'da bulunmaktadır.

Kısa ya da daha uzun çalışma süreleri sona erdiğinde ülkelerine geri dönebilmeleri için, yabancılar kendi millî özelliklerini korumalıdır,” diye belirtilmektedir.²³ Alman kurumları bu prensip doğrultusunda, olası bir toplumsal çatışmayı önlemeyi de amaçlayarak, yabancı işçilerin gündelik hayatının bazı yönlerini düzenlemek, bu yönlerle ilgilenerek onları kurallara uyumlu hale getirmek için bir takım danışmanlık hizmetleri sunuyorlardı. Çalışma Bakanlığı, Sosyal Politikalar, Gençlik ve Aile Bakanlıkları ile yerel kurumlar, bu desteği verecek derneklerin açılıp finanse edilmesi ya da bu tür görevleri üstlenebilecek, farklı anadiline sahip elemanların eğitilmesi için çalışıyorlardı. Bir diğer taraftan da Alman toplumunu içinde sürekli ve yapısal bir kalıba neden olabilecek imkânlar sınırlandırılıyordu.²⁴

ALMANYA'DAKİ GÖÇMENLERE YÖNELİK TÜRK SOSYAL POLİTİKALARI: VERİLEN SÖZLER VE İŞÇİ DÖVİZLERİ

Alman kurumları ikirciklikten uzak bir yabancılar politikası üretemezken, Türk tarafı da Almanya'ya göç etmiş topluluk konusunda istikrarlı bir duruş sergileyemediği gibi bu kişilerin karşılaştıkları toplumsal sorunları da üstlenmiyordu. Ancak Türk yetkili makamları, daha altmışlı yılların başından itibaren yaptıkları sayısız araştırma ve sosyal anketler sayesinde göçmenlerin günlük hayatlarında Alman şehirlerinde karşılaştıkları sorunlar ve toplumsal meseleler hakkında detaylı bir bilgiye sahiptiler. Yurtdışındaki yabancı işçilerin –beslenmeden dinlerini yaşamaya varıncaya dek– ağır bir yadırgama hâli içinde bulunduğu, karşılaştıkları pratik sorunların ötesinde psikolojik olarak da problem yaşadıkları biliniyordu.

Bilgili araştırmacıların Dışişleri Bakanlığı için hazırladığı raporların yanı sıra, beş yıllık programlarda da, yabancı bir ülkede bulunmalarından dolayı yaşadıkları zor durumları azaltıp, yurtlarıyla devamlılık bağlarını muhafaza etmek için göçmen Türkler yararına yapılması temenni edilen girişimlere dair devamlı irade beyanlarının yapıldığı görülmektedir.

Buna rağmen bu açıklamalar, kurumların bazen kendilerinden itiraf ettikleri gibi, uygulamada karşılık bulamıyor ve Almanya'da oturan Türkler arasında derin bir hoşnutsuzlukla birlikte daha önce bahsettiğimiz terk edil-

²³ *Grundsätze* belgeye ait yorumlar için bkz. Schönwälder K., *a.g.e.*, s. 505.

²⁴ LAB B Rep 004/3076 Nr. 420, Senator für Inneres Neubauer, Bericht über Probleme im Zusammenhang mit der Ausländerbeschäftigung und dem illegalen Aufenthalt von Ausländern in Berlin (West), 1 Temmuz 1971.

mişlik duygusuna neden oluyordu. Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın yazdığı gibi: "Yurtdışına ilk defa çıkararak kendilerini yabancı bir toplum ve çalışma ortamında bulan vatandaşlarımızın maddî ve özellikle psikolojik açıdan kendilerini yalnız hissettikleri bir gerçektir."²⁵

Yurtdışındaki Türk işçilerin içinde bulunduğu izolasyonu telafi edecek önlemler alınması düşünüldüğünde dahi, bunun çoğu zaman uygulamada bir karşılığı bulunmuyordu. Bunun bir örneği Çalışma Bakanlığı'na bağlı Sosyal Çalışmalar Dairesi'nin göçe ve yurtdışında ikamet edenlere dair hazırladığı raporda bulunmaktadır. Raporda, farklı Türk işçi derneklerinin göçmen topluluğun ihtiyaçlarını karşılayacak etkinlikleri hayata geçirmek için yeterli kaynağa sahip olmadığından, bu ihtiyacı karşılamak maksadıyla 1967 yılında yürürlüğe giren bir kanun çerçevesinde öngörülen bir finansmanın 1973'te hâlâ verilmediği, Çalışma Bakanlığı'nın sağladığı terk yardımını ise derneklere Türkçe gazete göndermekten ibaret olduğu ifade edilmektedir.²⁶

Hükümetin 1963'ten itibaren belirlemeye başladığı Beş Yıllık Kalkınma Planları'nda da yurtdışında ikamet eden işçilere ve onların sosyal ve ekonomik sorunlarına özellikle dikkat edilmekteydi. Millî hayatın her bir yönüne atıf yapan kalkınma programlarının içerisinde göçmenlere ayrılmış özel bir bölüm bulunuyordu. Burada bir taraftan yurtdışında geçirilen hayatın en karmaşık durumlarını çözmek, diğer taraftan da, daha en başlarda göçün bir hükümet uygulaması olarak tanımlandığı zamanlarda getirilen açıklama ve projelere devamlılık sağlamak maksadıyla, çeşitli formüller sunuluyordu. İkili anlaşmanın imzalanması için Federal Almanya'yla görüşmelerin başladığı andan itibaren Türk hükümeti, kısa süreli ve çalışma amaçlı olması gereken yurtdışı göçünün gerekli olduğu kadar önemli olduğunu da savunmuştu. Göç sayesinde tüm ülke kısa ve uzun vadede olumlu sonuçlardan yararlanacaktı. Örneğin işsizlik oranı azalacak, ülke ekonomisi iyileşecek, döviz girişleri olacak, işçilerin daha gelişmiş sanayi işletmelerinde eğitilmesi koşuluyla teknik açıdan gelişme sağlanacak, son olarak da ülke sosyal ve kültürel açılarından modernleşecekti.²⁷ Yurtdışı göçü bu nedenlerden dolayı Beş Yıllık Kalkınma Planları'nın bir parçası olmuş ve beş yıllık programlarda düzenli olarak yer almıştır. Yine de bu programlar karşılaştırmalı olarak incelendiğinde, yurtdışındaki işçiler hakkında hem Türk hem de Alman kaynaklı kesin verilere sahip olunmasına rağmen, Türk hükümetinin yıllar geçtikçe göçün sosyal etkilerine daha az

²⁵ Türkiye Cumhuriyeti - Dışişleri Bakanlığı, *a.g.e.*, s. 45.

²⁶ *A.g.e.*, s. 43-45.

²⁷ Bu konuda bkz. Gitmez A., *a.g.e.*, 1983, s. 252-256.

önem vererek dikkati neredeyse sadece işçi dövizlerine yönelttiği ortaya çıkmaktadır. Altmışlı yılların ortasından itibaren yurtdışında çalışan işçiler meselesinin yıllık raporlarda istihdama bağlı konulara ayrılan bölümde değil de ödemeler bilançosu ile dış borçlara ayrılan bölümde daha yaygın şekilde ele alınması bir tesadüf değildir.²⁸ Bu nedenden dolayı Almanya'dan yapılan para transferlerini en iyi şekilde değerlendirecek düzenlemeler öngörülürken, yurtdışındaki işçilerin maddi durumuna etki edebilecek önlemlerin ya da işçilerin Türkiye'nin sosyal ve ekonomik dokusuna daha etkin şekilde entegre olmasını sağlayacak olanakların devreye sokulması ihmal edilir.

YABANCI İŞÇİLERE ALMAN YARDIMLARI

Almanya'nın istihdam ülkelerinde hayata geçirdiği yurtdışı işe alım politikası çeşitli kuruluş ve kurum tarafından temsil edilen idarî merkezlerde yapılmıştı. Yine aynı politikaya göre belirlenen farklı kademelerin, prosedürlerin etkin olmasını sağladığı da farz ediliyordu. Daha önce de ifade edildiği üzere hükümetin düşüncesine göre, yabancıların entegrasyonu da bir şekilde dönemin sanayi ekonomisinin talep ettiği hız ve şartlarda açık iş pozisyonlarını doldurmalı, aynı zamanda da toplumsal iç dinamikler ve yönetilebilirlik açısından sorun yaratmayacak işgücü ihtiyacına bir cevap olabilmeliydi. Alman hükümeti bu doğrultuda daha Almanya'ya gelişlerinin ilk döneminde, yabancı işçilere yol göstererek, onlara yardımcı olacak danışmanlık kurumları öngörmüştü. Bu kuruluşlar Almanya'ya gelen yabancıların büyük bir bocalama içerisine düşme riskine karşı bir referans noktasını temsil edeceklerdi. Amaçları uzun süreler ve karmaşık prosedürler sonucunda istihdam edilen işçilerin ilk dönemlerdeki adaptasyon konusundaki yüklerini hafifleterek, Batı Almanya'yı ve işyerlerini bırakmaya karar vermelerini engellemek, bu doğrultuda da sadece bilgi sağlamakla sınırlı olabilen temel hizmetler sunmaktı. Altmışlı yılların başında Federal Kurum “Yabancı istihdamından iyi sonuçlar el-

²⁸ Bu durum sadece beş yıllık planlar karşılaştırmalı olarak incelendiğinde değil, hayata geçirilmeleri esnasında gelişime planlarını sınamak ve yeniden ayarlamak için yıllık olarak hazırlanan raporlarda da belirlemektedir. Bu konuda Gitmez A., *a.g.e.*, 1983 ve DPT'nin Yıllık Planları'na bkz. Türkiye Cumhuriyeti - Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, 1968-1972. *Terk edilmişler* adlı röportajın içerisinde yer alan bir şöyle denmektedir: “[Diğer yabancı işçiler] daha Almanya'ya gelmeden önce kendi hükümetlerinin denetimi altında hazırlanan imkânlarla kavuşacaklarını biliyorlardı. Yugoslavlar için için Almanya'ya işçi ihracı bir istihdam ve eğitim sorunuydu. Yunanistan için de öyle... Ayrıca bütün bu ülkeler 1960'ta başlayan işçi ihracını ya durdurmuşlar ya da iyice kısmışlardı. Çünkü kendi ülkelerinde yer alan kalkınma onlarda da yeni iş sahaları açmıştı. Türkiye ise durmadan insan vermek istiyordu. Sadece vermek...ve döviz almak...” *Cumhuriyet*, 22 Aralık 1973.

de etmek için yabancı işgücünün Almanya'da yalnızca çalışması değil, burada bulunmaktan da memnun olması Federal Kurum'un (*Bundesanstalt*) çıkarıdır" diye belirtmektedir.²⁹ Netice olarak yabancı işçilere sunulan destek, yurtdışı istihdam sisteminin bir parçasıydı ve onun son evresini temsil ediyordu. Bu işleri yürütmekle yükümlü olan her bir kuruluşun ev, okul, sosyal yardım, boş zamanın değerlendirilmesi gibi toplumsal meseleler konusunda farklı yabancı gruplara gösterdikleri ilgi bir yönüyle sosyal politikaların faaliyet ve kullanım alanlarını ayırmaya da yarıyordu. Nasıl yabancılar ve Almanlar iş konusunda birbirine rakip değilse, *Inländerprimat* prensibine göre aynı sosyal hizmetlerden de faydalanamıyorlardı. Arz çeşidinin farklı olmasının temelinde sadece Almanlar ve yabancılar tarafından öne sürülen taleplerin birbirinden çok farklı olması değil, önceden de gösterildiği gibi, Alman hükümetinin ancak yabancı işgücüne ihtiyaç duyulduğu kısa süre içerisinde entegrasyonu kolaylaştıracak destek çözümleri sunma fikri de yatıyordu.³⁰

"Göçmenin bir süreliğine vatanını bırakarak yurtdışında iş aramaya karar vermesinin nedeni başlangıçta çoğunlukla ekonomik ihtiyaçtan ve imkânların süratli şekilde iyileşmesi için elverişli olmamasından kaynaklanır. Böyle bir ihtiyaç hâli [insanları] bir taraftan olabildiğince kısa zamanda çok para kazanmaya iterken diğer taraftan yeni şartlara ayak uyduramama durumu çoğu zaman yanlış yorumlamalara neden olur. Bu tür yanlış yorumlamalar özellikle misafir eden ülkede işgücü ihtiyacı olup aynı zamanda yurtdışındaki hayat göçmenlere bir başarı abidesi gibi abartılıp güzelleştirilerek, ağızdan ağıza yayarak ya da yazışmalarda ifade edilerek sunulduğunda ortaya çıkar. Yurtdışına gitme dürtüsü –kısa ve geçici bir dönem için bile olsa– belli fedakârlıklar ve ayrımcılık yaşamayı kabul etme pahasına, yabancı işçilerin kısa süreli hayal kırıklığını atlattıktan sonra şanslarını denemek için giriştikleri aceleci bir kaçışa benzer çoğu zaman. İstihdam ülkelerindeki Alman bürolarının bilgilendirici malzemeler ve eğitim kursları aracılığıyla aslen akıllıca olan açıklığa kavuşturma ve hayalden uyandırma teşebbüsü (*aufklärend und*

²⁹ Erfahrungsbericht 1961, s. 22 Mattes M.'de, *a.g.e.*, s. 260.

³⁰ Alman vatandaşlara ayrı olarak sunulan destek konusunda, meseleyi toplumsal cinsellik perspektifinden inceleyen çalışma için bkz. Bock G., Thane P. (der.), *Maternity and Gender Policies: Women and the Rise of the European Welfare States, 1880s-1950s*, Londra, 1991. Kitap ayrıca meselenin Avrupa'daki durumu hakkında da geniş bir manzara sunmaktadır. Ellili yıllardan sonra kadın işgücü piyasasının dinamiklerine özel ilgi gösteren Batı Almanya'yla ilgili daha spesifik bir inceleme için bkz. Gerhard U. (der.), *Frauen in der Geschichte des Rechts. Von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*, Münih, 1997 ve özellikle burada bulunan ve Karin Hausen'e ait yazı: "Arbeiterinnenschutz, Mutterschutz und gesetzliche Krankenversicherung im Deutschen Kaiserreich und in der Weimarer Republik", s. 713-743; Oertzen von C., *a.g.e.*

desillusionierend zu wirken), ilgililerin kafa yapısı yüzünden başarısız olmaktadır. Yabancı işçi ve ailelerine sunulacak danışmanlık ve destek, onların ilk adaptasyonlarını oluşturmaktan ziyade, entegrasyonları yolunda elzem ve belirleyici bir evre haline gelmiştir.”³¹

İşçilere sunulan destek politikası, yukarıdaki metinde okunduğu gibi, yabancı işgücü istihdam politikasının önemli bir parçası olarak ortaya çıkar. Ancak bu destek, söylendiği şekilde, sadece yabancı işçilerin entegrasyonu sağlamak istendiği için değil; beklentiler ve de özellikle Almanya’ya girmek için sunulan yüksek sayıdaki adaylık ve taleplerin nedeni olduğu düşünülen Batı Almanya’da bulunanlarla Türkiye’de kalanlar arasındaki ilişkiye, iki taraf arasındaki gayri resmi bilgi aktarımına etki edebileceği sanıldığı için de ortaya çıkar. Destek politikası, işe alımların gerçekleştiği ülkede durumu *açıklığa kavuşturmak* ve yabancı işçileri *hayalden uyandırmak*, dolayısıyla da eleme prosedürlerini düzene sokup kurallara uygun hâle getirmek için yapılan bilgilendirme işlemini güçlendirmelidir. Bu açıdan Batı Almanya’da sunulan destek de, yabancıların Alman toplumuna tam olarak entegre olması için kullanılan bir yöntemden çok, yola çıkma planlarının, genel olarak da iş piyasasının ihtiyaçlarına göre şekillenen göç akımlarının bir parçasıdır.

Federal İşçi Bulma Kurumu destek faaliyetlerine –bu yönde sadece etkinlikler hazırlamalarını isteyerek dolaylı şekilde dâhil ettiği– sendikaların haricinde bu alanda zaten çalışıp Alman topraklarında bulunan kuruluşları da dâhil etmişti. Tüm Federal Almanya’ya dağılmış şubeleri olan *Caritas Verband*’a önce İtalyan işçilerle, sonra da Katolik ülkelerden, İspanya’dan ve Portekiz’den gelen diğer göçmenlerle ilgilenmesi teklif edilmiştir. Ülkeye çalışmak için gelen yabancılar hem coğrafi köken bazında hem de, özellikle menşe ülkede çoğunluk tarafından kabul edilen din temel alınarak ölçülen, kültürel benzerlikler bazında gruplara bölünüyordu. Yurtdışındaki işçilerin sosyal sorunları konusunda Dışişleri Bakanlığı’na ait bir yayında bulunan belgelerde açıklandığı üzere: “Federal Almanya’da *Bundesanstalt für Arbeit*, belediyelerle birlikte, laik *Arbeiterwohlfahrt* ve *Jugendsozialwerk* ya da dini *Caritas* ve *Diakonisches Werk* gibi yabancı işçilerin menşesine göre ayrılmış sosyal destek kuruluşlarına ekonomik yardım sağlamaktadır. Bu kuruluşlar yabancı işçiler için danışma masaları ve boş zamanların değerlendirilmesi için

31 LAB, B Rep 002 Acc. Nr. 10436, Der Regierende Bürgermeister von Berlin Senatskanzlei – Planungsleitstelle, vorgelegt vom Planungsteam und Planungsausschuss, Abschlussbericht für die Eingliederung der ausländischen Arbeitnehmer und ihren Familien, Eylül 1972 (iki basım).

merkezler açmışlardır.”³² Nitekim Caritas'ın Katolik göçmenlere sahip çıktığı gibi Ortodoks Kilisesi'ne bağlı *Diakonisches Werk* de Yunanlı göçmenlerle ilgilenmek üzere çağırılmıştı. Batı Almanya'da önceden Müslümanlarla ilgilenen dinî bir kuruluş olmadığından, dolaylı olarak da laik bir ülkeye aidiyetleri tanınan Türk göçmenlerle ilgilenmesi için *Arbeiterwohlfahrt-AWO* adında, önceden beri işçilere destek veren Alman bir kuruluş görevlendirilmişti.³³ AWO kendi içerisinde *Türk-Danış* olarak kısaltılan *Türk Danışmanlık* adında, yegâne görevi Türkiye'den gelen işçilere ve ailelerine hizmet sunmak olan özel bir bölüm açmıştı. Türk hükümetinin belgelerinde de Alman yetkili makamlarının Türkiye'den gelen işçilerle ilgilenecek bir destek kurumunun tanımlanması için izledikleri yolu görmek mümkündür: “İçişleri Bakanlığı'na bağlı Sosyal Çalışmalar departmanı yabancı işçilerle ilgili meselelerde Türklerin dışındaki yabancı işçilere kiliselerin destek vermesini öngörmüştür. Türkler dinden ayrıldıkları için kiliselere emanet edilemezlerdi, bu nedenle İçişleri Bakanlığı bu görevi Alman Kızıl Haçı'na ve *Arbeiterwohlfahrt*'a teklif etti, ancak iki kurumdan sadece sonuncusunu kabul etti. Alman hükümeti karşısında sorumlu *Arbeiterwohlfahrt* değil, sadece hükümetin görevi verdiği *Arbeiterwohlfahrt*'a bağlı olan *Türk-Danış* oldu. *Türk-Danış*, *Arbeiterwohlfahrt*'ın içinde Türkiye'den gelen işçilerin sorunlarına daha iyi eğilebilsinler diye Türk elemanlar de dâhil edilerek kurulmuştur. Ülkede oldukça yaygın bir kuruluştur ve gerçekten olabilecek her çeşit sorunla ilgilenmektedir. Türk işçileri işverenlerine karşı yasal olarak korumakta, gerektiğinde de mahkemede savunma makamına müdahil olabilmektedir. Sosyal etkinlikler düzenler ve onlara parasal kaynak sağlar, lojmanlarda konaklama, iş arayışının yanı sıra kadın ve çocuklarla ilgilenir. Türklerin millî ve dinî bayramlarının

Batı Almanya'da göçmen işçilere her türlü yardımı düzenleme amacıyla 1962'de kurulan Arbeiterwohlfahrt'un (AWO) kendi içinde Türk Danışmanlık (kısa adıyla Türk-Danış) logosu.

³² Türkiye Cumhuriyeti - Dışişleri Bakanlığı - Ekonomik ve Sosyal İşler - Genel Müdürlüğü, *Yurtdışı Göç Hareketleri ve Vatandaş Sorunları*, Ankara, 1973. Ayrıca bkz. LAB B Rep 004/3076 Nr. 420, Senator für Inneres Neubauer, Bericht über Probleme im Zusammenhang mit der Ausländerbeschäftigung und dem illegalen Aufenthalt von Ausländern in Berlin (West), 1 Temmuz 1971.

³³ Yabancılar politikası konusu dâhilinde AWO hakkında bkz. Haar R., “Stellungnahmen der Arbeiterwohlfahrt zur Ausländerpolitik von 1965 bis 1978”, AWO Bundesverband e.V., *Die Soziale Betreuung ausländischer Arbeitnehmer* içinde Bonn, 1979. AWO sonradan Yugoslav, Tunuslu ve Faslı göçmenlerle de ilgilenecektir.

da kolektif kutlamalar düzenlemek için alan temin eder.”³⁴ Nitekim AWO, pratik ve bürokratik meseleler konusunda danışmanlık sağlamanın yanı sıra, hasret duygusunu (*Heimwehgefühl*) gidermek ve “boş zamanların makul bir kullanımını” da sağlamaya çalışmıyordu. Bu nedenle *Türk-Danış*’ın başlıca merkezlerinin dışında tiyatro, müzik, folklor veya spor etkinliklerinin gerçekleştirilebileceği *Türkenzentren* adındaki buluşma noktaları da açılmıştı. *Türk-Danış* bütününde birbirinden çok farklı hizmetler sunuyordu. Mesela Berlin şehrinde hizmetler şu şekilde ayrılıyordu: A) **Danışmanlık**: 1. Her durum için şahsi danışmanlık; 2. Kendi kendine yardım desteği; 3. Belediyeyle ilgili konularda ön çalışmalar; 4. Belirli konularda destek; B) **Kültürel destek**, bunlar; boş zamanlar için mekân tedarik etme; film, kitap, dergi, bilgilendirici malzemeler, radyo, televizyon... sunmak, müzik, spor, tiyatro, folklor... gruplarının kurulması ve desteklenmesi; büyük çaplı etkinliklerin gerçekleştirilmesi; millî ve dinî bayramlara hazırlık gibi işlevlerdi; C) 1. **Almanca Dil Kursu Sunmak**: Türk işçiler için (BfA’nın maddi desteğiyle); 2. İşçilerin aileleri için (Çalışma ve Sosyal Çalışmalar Senatosu’nun desteğiyle); D) **Ev Aramak İçin Destek**.³⁵

Türk hükümeti yurtdışında ikamet eden vatandaşlarına destek hizmeti sunamıyordu. 1963’te tüm Federal Almanya için sosyal meseleler için tek bir ateşe atanmıştı, 1966’da ise, yaklaşık 200 bin Türk kökenli işçi ve aileleri için atanan toplam 4 ateşe ki, bunlar sayıları yüzleri bulan çeşitli sorunların karmaşasıyla hiçbir şekilde ilgilenemiyordu. Öğrenci ve işçilerden oluşan, ancak Başkonsolosluk tarafından teşvik edilen *Türk İşçi Dernekleri* (Almanca *Türkischen Arbeitervereine*) de memurların yetersiz düzeyde olan Almancaları nedeniyle Almanya’daki sosyal ve siyasî ortamla gerçek anlamda başa çıkamıyordu.³⁶ Kaldı ki, çoğu zaman kendilerine başvuran Türkleri cevap verme konusunda daha yetkin gördükleri *Türk-Danış*’ın bürolarına yönlendirenler, bizzat konsoloslukta çalışan memurların kendileriydi.³⁷ Alman kuruluşu, Türk göçmenlerle ilgilenmesi gereken diğer kurumlar çeşitli nedenlerden dolayı talepleri karşılayamadığında devreye girebiliyordu. “*Türk-Danış* bu dö-

³⁴ Tuna O., Ekin N., Rapor II., s. 106.

³⁵ LAB B Rep 004/3076 Nr. 420, Senator für Inneres Neubauer, Bericht über Probleme im Zusammenhang mit der Ausländerbeschäftigung und dem illegalen Aufenthalt von Ausländern in Berlin (West), 1 Temmuz 1971. Aralarında “Berliner Bär” adlı altı dilde yayınlanan bültenin ve “Berliner Ratgeber für ausländische Arbeitnehmer” adlı bilgilendirici broşürün olduğu başka hizmetler Çalışma ve Sosyal Çalışmalar Senatosu tarafından sunulmaktaydı.

³⁶ Özcan E., *Türkische Immigrantenorganisationen in der BRD*, Berlin, 1992, s. 337-338.

³⁷ A.g.e., s. 56.

nemde, en çok Türk konsolosluklarının, Alman sendikalarının ve Türk işçilerin zaman darlığı, kadro eksikliği, dil engeli nedeniyle ortaya çıkamadıkları yerde polisin keyfi tutumunu protesto etmek, iş akdinden doğan anlaşmazlıkların çözümünde yol bulmak gibi durumlarda yardımcı olmuştur.”³⁸ Türkiye, vatandaşları için düzenlenmiş sosyal hizmetler sunmuyor, iki ülkenin destek arzı konusundaki yaklaşım ve ayrıcalıkları tamamen farklı olsa da, meseleyle ilgilenilmesini Almanya'ya bırakıyordu. Buna rağmen Türk hükümeti, yurtdışındaki Türk vatandaşların hareket, ilgi ve eğilimlerini kontrol etmek istediği için *Türk-Danış*'ın aktivitelerinin izlenip kontrol edilmesine büyük önem veriyordu. Aşağıda, hükümetin sipariş ettiği bir raporda geçen cümleler de bu doğrultuda okunmalıdır: “*Türk-Danış* Türk hükümeti tarafından bilinmekte olup Bonn'daki merkez şubesinden kuruluşa giden bütün Türklerin tam isimlerini tedarik etmek mümkündür.”³⁹ Bununla birlikte Türk hükümeti, *Türk-Danış*'a yeterli finansman sağlayamayarak Alman merkezî hükümetiyle yerel yönetimleri özel finans kaynakları aramaya mecbur ettiği için AWO'dan şikâyetçiydi. Bu, Türk yetkili makamları ve de özellikle iş ataşeleri için, para kaynaklarının kullanımını kontrol etmeye sağlayacak yeterli bilgiye sahip olamamak anlamına geliyordu.⁴⁰ Dolayısıyla Türk hükümeti, vatandaşlarının sorunlarıyla Türkiye'nin doğrudan ilgilenebilmesi için, 1967'de *Türk-Danış*'a verilecek finansmanların doğrudan kendine aktarılmasını teklif etmiştir. Mamafih bu teklif, yabancılara yönelik sosyal hizmetlerle yabancı işçilerin yaşadığı ülkenin kanunlarını ve şartlarını daha iyi tanıyan yerel derneklerin ilgilenmesi gerektiğine inanan Fuat Bultan gibi Türk danışmanlar tarafından hiçbir zaman kabul veya destek görmemiştir.⁴¹

Bununla birlikte Türk hükümeti *Türk-Danış*'ın sunduğu desteğin etkin olduğunu kabul ediyordu. Kuzey Avrupa'daki çeşitli ülkelere göç etmiş Türk işçilere yönelik sosyal politika ve etkinliklerle karşılaştırıldığında, Almanların sunduğu hizmet hepsinin içinde en geçerli görünendi. “Yurtdışındaki işçilerimize yönelik sosyal ve kültürel aktiviteler sunan destek kuruluşları arasında kuşkusuz en etkin olanı daha geniş çaplı *Arbeiterwohlfahrt*'ın bir parçası

38 Abadan-Unat, *a.g.e.*, s.107.

39 Tuna O., Ekin N., *a.g.e.*, s. 106.

40 Tuna O., Ekin N., Rapor II.

41 Fuat Bultan'la görüşme Eryılmaz A., Jamin M. (der.), *a.g.e.*'de., s. 311-312. Aynı görüşmede Türk hükümetinin AWO'nun Genel Kurul Toplantısı vesilesiyle 1967'de sunduğu tekliften de bahsedilmektedir. Fuat Bultan daha Türk-Alman anlaşmasından önce Regensburg'da sonra da Thyssen'de Duisburg'da çalışmak üzere, 1959'da Almanya'ya gelir. AWO için çalışmaya başlamadan önce 1964'te IG Metall'ın yabancı sendikacılar için düzenlediği seminerlere katılan ilk yabancı işçilerin arasında yer almıştır. 1972'den 1994'e *Türk-Danış*'da genel başkan görevinde bulunmuştur.

olan *Türk-Danış* adlı kuruluştur. Bu kuruluş Sosyal Demokrat Parti'nin bir organı olup çeşitli sorunlarla karşılaştıkları durumlarda işçilere (Türk tarafından) destek sunmak amacıyla kurulmuştur. Bugün *Türk-Danış* Federal Almanya'nın farklı bölgelerinde Almanca bilen Türk elemanların çalıştığı seksen kadar büroyla mevcuttur. Elemanların ücretini *Arbeiterwohlfahrt* karşılamaktadır.”⁴² Kuruluş kendisini her zaman özgür ve tarafsız olarak tanımlasa da, alıntı yapılan Türk yayınında ona atfedilen siyasî bağ kısmen doğrudur. Her ne kadar kendisini özgür ve tarafsız olarak tanıtsa da, SPD'ye bağlı olduğu konusunda ünlenmiş olması, Türk göçmenlerin ilk çalışma yıllarında *Türk-Danış*'a karşı bir nevi cephe almasına neden olmuştu. *Türk-Danış*'ın ilk danışmanlarından Merih Apakbey:

AWO bağımsızdı, öyle diyordu, ama aslında SPD'ye bağlıydı. Kurulduğunda partinin bir parçasıydı, sonra esasen sosyal meselelerle ilgilendiği için ayrıldı. SPD iktidarda kaldığı sürece daha da iyi çalışıyordu, sonra CDU iktidara geldiğinde fazla bir şey yapamıyordu çünkü parayı kesiyorlardı. Kendine ait para kaynağı olmaması hiçbir zaman bağımsız olamadığını gösteriyordu. Türkler arasında sol gruplara bağlı olduğumuz söyleniyordu bu da, en azından başlarda, epey bir çekimserliğe yol açtı. Ama her şeye rağmen sonradan uygulamalar karşısında fikir değiştirmek durumunda kalıyorlardı. O dönemlerde, küçüklü büyüklü, sosyal çalışmalar yapan birçok özel dernek vardı. Bizimki siyasî olarak tarafsız ve dinden bağımsız olan tek kuruluştu. Türk hükümeti de karşılık vermek için Demirel'in Adalet Partisi'ne bağlı bir dernek kurmuştu

diye anlatıyor.⁴³

Nitekim kuruluşun sosyal demokrat eğilimi, kuruluşun içindeki “komünist eğilimler” hakkında birçok defa bilgi edinmiş olan Türk hükümetinin endişelenmesine neden oluyordu. Özellikle Türkiye'deki hükümetin 1965'te değişmesi, İnönü'nün “Ortanın Solu” diye adlandırılan hareketinin ardından kurulan hükümeti ve sonra Demirel'in Adalet Partisi başa geldiğinde Çalışma Bakanı, “komünizm aşılamaya” çalışan AWO'nun sosyal danışmanları hakkında açıkça olumsuz bir fikir beyan etmişti.

Nermin Abadan-Unat'a göre Türk işçiler ilk yıllarında dernek ve sendikal hayat konusuna pek ilgi göstermiyorlardı. 1963 yılında gerçekleştirilen

⁴² Türkiye Cumhuriyeti - Dışişleri Bakanlığı - Ekonomik ve Sosyal İşler, *a.g.e.*, s. 43. *Türk-Danış*'ın 1965'te tam olarak 21, 1967'de de 34 şubesi vardı.

⁴³ *Görüşme 16*, Berlin. AWO'daki memurların sosyal demokrat eğilimi ve kuruluşun laik yapısı, Türk muhafazakâr siyasî oluşumlarla İslâmci söylemi olan hareketlere bağlı İslâmî ve sağcı kuruluşlara yönelen daha muhafazakâr ve dindar göçmen gruplarını hizmetlerin dışında bırakmıştır.

araştırmaya göre işçilerin ancak % 14'ü bir sendikaya katıldığı, bunların içerisinde çoğunluğunu demir yollarında çalışanların (%87) ve maden işçilerinin (%30) oluşturduğu gözönüne alınırsa AWO'nun etkinliklerine gösterilen ilgi de daha geniş değildi: "Türk işçileri sendikalara karşı fazla bir ilgi beslemedikleri gibi, Alman hükümetinin Türk işçilerin haklarını korumak üzere görevlendirmiş olduğu *Arbeiterwohlfahrt* adlı örgüte bağlı Türk-Danış da fazla etkin olmamıştır."⁴⁴ Nitekim araştırmacının görüştüğü Türk göçmenlerin sadece % 3'ü bu kuruluşun varlığından ve farklı Alman şehirlerindeki (Bonn'dan başka Frankfurt, Essen, Münih, Esslingen) şubelerinden haberdardı. Yazarın sendikalara katılımın düşük olmasını açıklamak için sunduğu nedenler; Almancayı bilmemek, sendika hakkında çok az bilgiye sahip olmak veya üyelik ücretini ödemek istememek gibi farklı etkenlerin bir kombinasyonuna bağlıyken, *Türk-Danış* konusunda ise nedenler her şeyden çok Türk işçilerin ellerindeki kısıtlı bilgilerde aranmalıdır.

SOSYAL YARDIM, GÖÇ VE TOPLUMSAL CİNSİYET

Alman hükümetinin yabancılara yönelik sosyal hizmetlerle ilgilenmelerini istediği destek kuruluşlarının, yabancılar politikasının oluşumunda, daha ilk yıllardan itibaren önemli olduğu kadar, belirleyici bir işlevi de olmuştur. Alman tarihçi Mattes'e göre aracılık görevinin bu kuruluşlara verilmesi bazı durumlarda dinî yetkililere –Katolik ve Hristiyan Kilisesi– toplumsal ve siyasî meselelere doğrudan ve etkin bir şekilde müdahil olmak için yeni bir fırsat sunmuştur.⁴⁵ Bu, aynı kuruluşların Doğu Almanya'ya ait eski bölgelerden gelen mülteci ve sığınmacıların entegrasyonu için yaptıkları çalışmaların sonrasında yenilenen bir fırsat olmuştur. *Caritas* ve *Diakonisches Werk*, kadınlar için içlerindeki iki oluşum tarafından hazırlanıp temin edilen bir takım özel uygulamalar öngörüyorlardı. Bunlardan biri *Deutsche Nationalverband Katholischer Mädchenschutzvereine* (Kızların Korunması için Alman Millî Katolik Dernekler Birliği) diğeri ise Protestanlar için olan *Verein der Freundinnen jünger Mädchen* (Kızların Arkadaşları Derneği) idi. Bu oluşumların içinde ya-

⁴⁴ Abadan-Unat, *a.g.e.*, s. 107. Aynı araştırmaya göre: "Araştırmaya katılan işçilerin % 22'si sendikaları tanıyamıyordu. % 30'u Almanca bilmiyor, % 23'ü ise sendikaya yazılı olmasından dolayı hiçbir fayda sağlamıyordu. % 41'i bir fabrika kurulunun (*Betriebsrat*) ne olduğunu bilmiyordu. Sadece % 8'i Almanya'da kurulan Türk işçilere yönelik derneklere üye olmuştu. Bu düşük katılım Türk işçilerin % 52'sinin bu tip derneklerin var olduğundan haberdar olmamasıyla açıklanmaktadır". Sonuçlar Abadan-Unat, *Arbeitsplatz Europa*, s. 115'da yayınlanmıştır. Türk işçilerin dernek ve sendikalara yönelik ilgisizliği konusunda ayrıca bkz. T. C. Başbakanlık DPT, 2. *Kalkınma Planı: İkinci Beş Yıl 1968-1972*, Ankara, 1967, s. 142.

⁴⁵ Mattes M., *a.g.e.*

bancı kadınların sosyal entegrasyonu için parametreler belirlenirken, aynı zamanda istihdam edilme olanaklarını sınırlayıp kısıtlayan birçok şart da ortaya konmuştur. Dinî kurumlar da toplumsal cinsiyetin belirlenmesinde ve korunmaya muhtaç, ailesine ve kocasının otoritesine bağlı kadın imajının yaratılmasında etkili olmuşlardır. Almanya'nın modernliği, yurtdışında edinilebilecek tüketicilik ve yeni hayat stili kadının ahlâki bütünlüğü için bir tehlike olarak görülüyordu. Bununla birlikte kadın, kural ve geleneklerin aktarımı açısından da devamlılık ve dayanıklılığın mihreri ve teminatı olarak görüldüğü için, aynı tehlike aile için de geçerliydi.⁴⁶ Aynı nedenlerden dolayı Katolik ülkelerde kadınlar lehine gerçekleştirilen istihdam prosedürleri çekimsizlikle karşılaşınca, bu durum birkaç yıl sonra Türk kadınlar için reel göç olasılığına dönüşmüştür.

Türk-Danış'ın kadınlara yönelik özel bir destek politikası yoktu, Türkiye'deki işe alma süreci üzerinde de bir o kadar etkisizdi. Bu durum bir yandan kuruluşun laik yapısıyla, diğer yandan da Alman kurumlarıyla kendi arasında olan direk bağdan kaynaklanmaktaydı. Kısmen Türk danışmanlar tarafından idare edilse de, AWO toplumsal cinsiyet ilişkileri konusunda Türkiye'de kurumlarda ve kamuoyunda üretilen politikaları ve söylemleri yansıtmıyor, daha ziyade Alman kadınları ile yabancı kadın işgücü arasında farklı bir değerlendirme yapmaya eğilimi olan Alman yetkili makamlarının söylemlerini tekrar ediyordu. Bununla birlikte Türk kadın işçiler, *Türk-Danış*'ın hizmetlerinden yararlanmak için başvuranların geniş bir kısmını oluşturuyordu. *Türk-Danış*'ın Türk hükümeti ve siyasî kamplaşmalar karşısında savunduğu bağımsızlık, başvuranların anonim kalması hususunda daha güçlü bir teminat oluşturuyordu. Ayrıca toplumsal cinsiyet ilişkilerinde yaşadıkları sorunlardan başlayıp, kadınların Türkiye'deki ve yurtdışındaki göçmenler içindeki durumuna varana dek, çoğu defa çok özel konu ve zorluklar hakkında sosyal danışmanlarla konuşmak ve onlardan destek almak isteyen kadınlara daha büyük bir güven veriyordu. Daha ilk yıllardan itibaren *Türk-Danış*'ta danışmanlık yapan Merih Apakbey ve Fuat Bultan'ın ikisi de kuruluşu ne kadar çok kadının başvurduğunu iyi hatırlıyor. Genelde işçi sözleşmesiyle yalnız başına gelip, sonradan kocalarını Federal Almanya'ya yanla-

46 Bu konuda *Gastarbeiterinnen*'ler hakkındaki araştırması kısmen Caritas ve *Diakonisches Werk*'in kaynaklarına dayalı olan tarihçi Monika Mattes şöyle iddia etmektedir: “*Mädchenschutz*'e göre [*Deutscher Nationalverband Katholischer Mädchenschutzvereine*] cinsiyetlerinden dolayı erkeklerle göre patolojik bir göç deneyimine daha yatkın olanlar sadece kadınlar, çünkü genç kadınlar arkalarında kültürel açıdan durağan ve geleneklere bağlı bir dünya bırakıyorlardı ve Almanya'da ilk defa modernlikle ve düzensiz bir hayat temposuyla karşılaşıyorlardı.” Mattes M., a.g.e., s. 265.

Evli olup, Federal Almanya'ya tek başına gelen ve iyi bir anlaşmayla elektronik araç üreten işletmelerde çalışmaya başlayan kadın işçilerin en önemli sorunu, geride bıraktıkları eşlerinin baskısıydı. Kadınlar Türk-Danış'a başvurarak, bu baskılardan yakınıp, boşanma taleplerini dahi dile getiriyorlardı. Ancak aile birleşmeleri başladıktan sonra da bu sorunlar farklı biçimler alarak devam edecek, gelişikiler artacaktı.

rına getirme görevi olan kadınlar. Pek çok defa karılarının bir Avrupa şehrinde yalnız başlarına, gözetimlerinden uzakta olmalarını kabul etmek, kocalar için zordu. “Kadınlar bizim bürolarımıza gelip Türkiye’de kocalarının onlara çok baskı yaptığını anlatıyor, işlerini dökerek ayrılma ve boşanma işlemleri için bizden destek istiyorlardı.”⁴⁷ Aile birleşmeleri gerçekleşip kocalar da Almanya’ya geldikten sonra, durum sadece düzelmemekle kalmıyor, bazen yola çıkmadan önce Türkiye’de olduğundan da beter hale geliyordu. Eşler arasındaki ilişkiler ve evlilikler bazı durumlarda bir daha düzelmek üzere önemli kırılmalar yaşıyordu. Benzer sorunlar, eşlerden biri evlilik sözleşmesiyle Batı Almanya’ya geldikten sonra kurulan ailelerde de ortaya çıkıyordu. Bazen kocaların, özellikle de iş bulmakta zorlanıp arkadaş çevreleri olmadığına, maddi açıdan bağımsız, kendi arkadaş ağına sahip olan karılarına karşı son derece kıskanç davranıp onlarla yeni kişisel ve ilişkisel bir denge kuramadıkları görülüyordu.

⁴⁷ Görüşme D5. M. Apakbey’in benzer bir tanıklığı için bkz. İkinci Bölüm, s. 115.

TÜRK-DANIŞ'TA GÖREV YAPAN TÜRK SOSYAL DANIŞMANLAR

Türk-Danış'ı farklı yapan bir özellik kadrosunda bulunan kişilerdi. Burada çalışan kadın ve erkek danışmanlar Türk kökenli, iyi eğitim görmüş, iyi derecede Almanca bilen kimselerdi. AWO danışmanlarını Batı Almanya'da önceden yaşamakta olan ve sosyal çalışmalar alanında tecrübesi olmayan Türkler arasında seçiyordu. Bu bir bakıma zoraki bir seçimdi; nitekim altmışlı yılların başlarında Türkiye'de henüz benzer bir çalışma alanı oluşmadığından Türkçe bilen sosyal danışmanlar bulmak mümkün değildi. Bu kişiler genellikle Batı Almanya'ya bir işçi sözleşmesi ya da okuma bursuyla gelmiş, üniversitede okumak ve eğitimini geliştirmek isteyen kimselerdi. Alman şehirlerinde, Berlin'de ya da Ruhr'un sanayi bölgelerinde yurttaşlarının içinde buldukları zor yaşam ve çalışma şartlarıyla yüzleşip pek çok defa onların pratik sorunlarını çözmek için kendi inisiyatifleriyle destek sunar, Almanca'nın ve Almanya'nın bürokratik ve idarî sistemi hakkındaki bilgilerini bu yönde kullanırdı. Merih Apakbey *Türk-Danış*'ta çalışmaya başladığı zamanı şöyle hatırlıyor:

Batı Almanya'ya çalışmak için değil, okumak için geldim. Annem Alman'dı, ben de daha küçüklükten Türkçeyle birlikte Almanınca'yı öğrenme şansına sahip oldum. Burada mühendis olarak bir kursta eğitim görme fırsatı doğdu, ben de gelmeye karar verdim, benim için güzel bir fırsattı. Essen'de oturuyordum ve o yıllarda, üniversitede okuyan başka bir Türk çocukla buluşup fabrikalarda çalışmak için gelen Türklerin durumu hakkında tartıştık. Bir şeyler yapmak gerektiğini, onlara yardım etmek gerektiğini söyledik. Böyle biraz örgütlendik ve bir çeşit dernek kurduk. Gerçek bir dernek değildi, diğer göçmenler için bir müracaat yeri idi. Bir gün beni AWO'dan aradılar, benimle görüşüp onlar için danışman olarak çalışmamı istediler. Onlar için önemli olan Türk olmamdı, ama sadece dil açısından değil, durumları daha iyi anlayabileceğim için de. Anlaştık. Ben de kendi kendime "madem bu işi bir süreden beri yapıyorum, niye daha iyi ve düzenli şekilde yapmayayım?" diye düşündüm.⁴⁸

Türklerin danışmanlık hizmetlerine dâhil edilmesi Alman kurumlarının işine yarıyordu. Merih Apakbey gibi insanlar yetkili makamlarla Türk işçiler arasında bağ kurabilirdi, nitekim sunulan hizmetlerin mümkün olduğunca çok insana ulaşması ve iyi sonuçlar elde edilebilmesi için onlardan gerekli olduğu kadar elzem de olan bir aracılık rolü üstlenmeleri isteniyordu. "*Türk-Danış* bürolarında çalışan Türk memurlar Almanya'daki Türklerin sorunlarını en iyi bilmek durumundadırlar. Şubelerinin adedi 16 olup bunların çoğun-

da yalnız bir Türk memur” bulunur, bununla birlikte “kendilerine iyi ücret ödenir” ve “hepsinin resmi arabaları vardır”, “muayyen günlerini diğer kasaba ve şehirlerdeki Türk işçilerle temasa hasrederler [...]. Bunlar Almanlarca tanınmış ve uzun süredir Almanya’da yaşayan, iyi Almanca bilip az çok kültürlü olan kimseler arasından seçilmişlerdir.”⁴⁹ Aynı seçim kriterleri AWO’nun boş zaman aktivitelerine ev sahipliği yapan ya da işçilerin çocukları için hizmet veren diğer şubelerinde çalışan elemanların elemesinde de uygulanıyordu. Almanya’da çalışan yabancıların çocuklarına destek sunma konusuyla, gerçekte, çoğunlukla yabancı vatandaşlara yönelik hizmet sunan çeşitli destek kurumları ilgileniyordu. Berlin Belediye Başkanı’nın bürosu tarafından yayınlanan bir belgede okunduğu gibi: “Arbeiterwohlfahrt’ın *Sonderbetreuungstätten*’lerinde (özel danışmanlık yerleri) sadece yabancı kadın danışmanlar çalışmaktadır: bunlar ya uzman öğretmenler ya da önceden üretim hattında çalışmış, şimdi ise kariyer yapmakta olan akademisyenlerdir. Destek sunulacak yerlerdeki etkinlikler konusunda hazırlık kursları göyerek hazırlanacaklardır: okul öncesi pedagojinin metotları, çocuk psikolojisi, grup psikolojisi”.⁵⁰

Bazı Türk erkek ve kadınları fabrika tecrübesinden ya da üniversite hayatından yurttaşlarına yönelik sosyal hizmetlerin koordinasyon ve idaresini üstlendikleri rollere götüren yol, sadece AWO tarafından çağırılanlarla sınırlı olmamakla birlikte, birçok danışmanın da kat ettiği bir yoldur. Kendi tanıklıklarının da teyit ettiği gibi, bu süreçler Türk topluluğuna veya özel olarak ailelere ya da kadınlara yönelik olmak üzere, hem Alman kurumlarına bağlı kuruluşlarda hem de –siyasileşmiş olsun ya da olmasın– bağımsız kuruluşlarda altmışlı yıllardan itibaren uğraş verenlerin tecrübesine damga vurmuştur.⁵¹ Berlin’deki Halkçı Devrimci Birliği (HDB) adlı örgütün başkanı olan Ahmet İyidirli, Batı Almanya’ya gelişini ve dernek hayatına yakınlaşmasını şu şekilde anlatıyor:

⁴⁹ Tuna O., Ekin N., Rapor II, s. 107.

⁵⁰ B Rep 002 Acc. Nr. 10436, Abschlussbericht für die Eingliederung der ausländischen Arbeitnehmer und ihren Familien, Der Regierende Bürgermeister von Berlin Senatskanzlei – Planungsleitstelle, vorgelegt vom Planungsteam und Planungsausschuss, Temmuz 1972; Eylül 1972.

⁵¹ Bu husus Melih Apakbey’le yapılan görüşmenin haricinde Berlin’e işçi olarak geldikten sonra Türkiye’den gelen kadınlar için KİDÖB adlı derneği kuran danışman Atiye Altül’ün (*Görüşme 11a-b*), Berlin HDB Derneği’nin başkanı ve kurucularından Ahmet İyidirli’nin (*Görüşme 14*), Berlin Türkische Elternverein, Türk Veliler Derneği’nden Ertekin Özcan’ın (*Görüşme 15*), gazeteci Güner Yüreklik’in (*Görüşme 17*) ve Yüksel Pazarkaya’nın tanıklıklarında da teyit edilmektedir. Görüşmeler Berlin’de 2006 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu insanlar, yıllar boyunca sahada çalışarak edindikleri sağlam ve güçlü tecrübe sayesinde de Almanya’daki Türkler ve Alman hükümeti için gittikçe daha önemli bir referans haline gelmişlerdir, o kadar ki halen en önemli kuruluşlarda görevli olup siyasilerin öncelikli olarak muhatap aldığı kişi durumundadırlar.

Buraya 1965 yılının ilk aylarında öğrenci olarak geldim. Önce bir Almanca kursuna gittiğim Münih'e, ardından Mayıs 1965'te, Technische Universität'te okumak için Berlin'e geldim. Buraya geldiğimde hiçbir arkadaşım ya da akrabam yoktu, tek başıma geldim, ailem de Türkiye'de kaldı. Bu dönemde öğrenciyken Batı Berlin'de birçok Türk göçmen de tanıdım. O zamanlar bir iki dernek vardı, onları tabii görmeye gittim. [...] Türkiye'deyken doğrudan siyasî tecrübem olmamıştı, ya da en azından uygulama olarak, kuruluşlarda olmamıştı, ama teorik olarak tecrübem vardı. Türkiye'de altmışlı ve yetmişli yıllarda sağ ile sol arasındaki çatışma o kadar sert ve şiddetliydi ki gençler çok çabuk siyasallaşıyorlardı. O yıllardaki İtalya'yla veya Yunanistan'la bir karşılaştırma yapılabilir. Ben grupları ve teorik temelleri biliyordum. Burada da önce öğrenciler, sonra da göçmen dernekleriyle çalıştım.⁵²

Nermin Abadan-Unat, 1963'te yaptığı araştırmanın sonuçlarına dayanarak, işçi derneklerinde yönetim kurulu başkanıyla bir-iki üyenin yükseköğrenim görmüş olduğunu, diğer üyelerin ise işçilerden oluştuğunu belirtir. Araştırmacıya göre bu tür bir 'karma yapı', söz sahibi olma konusunda eğitim seviyesi daha üstün olanları öne çıkardığı için, üyeler arasında eşitsizliğe yol açarak, diğer toplumsal katmanlara mensup kişilerin sorunlarını temsil edememe riskini beraberinde getiriyordu.⁵³ Yine de aralarında sosyal farkların yanı sıra kökene ve eğitime bağlı farklar olduğu halde, Almanya'daki Türk göçmenler lehine sosyal ya da sosyo-politik açıdan uğraşı verenler, her şeyden çok göçmenlerin Alman yetkili makamlarla muhatap olurken yeni bir yer edinmesi için çalıştı. Bunun yanı sıra göçmenlerin Türkiye'ye ve dönüş planlarına dair siyasal isteklerini savunmuş, bu istekleri meşrulaştırmış, kültürel bağları ve anayurda ait gelenek-göreneklerin aktarımını korurken somut olmayan umutları beslememeleri için özen göstermişlerdir. Zira bu umutlar çoğu zaman Batı Almanya'da pratik –dolayısıyla da toplumsal ve siyasî– meseleler konusunda sorumluluk alınmaması ya da tamamıyla içe kapanılması anlamına geliyordu.⁵⁴

52 Görüşme 14.

53 DPT için sosyoloğun 1963'te gerçekleştirdiği araştırmanın sonuçlarının analizi Abadan-Unat, *a.g.e.*, s. 123-124'de bulunmaktadır.

54 Ayrıca bkz. Özcan E., *a.g.e.*

ANWERBESTOPP:**İŞE ALIMLARIN DURDURULMASI VE SONUÇLARI**

Yabancı işçilere yönelik destek, daha genel olarak da Federal Almanya'daki göçmen topluluğa yönelik sosyal politikalar; daha altmışlı yılların sonlarından itibaren hükümete yüklenen maliyetler nedeniyle siyasal tartışmalarda ve kamuoyunun bilgilendirilmesinde belli başlı bir mesele haline gelmişti. Henüz 1966 yılının ilk aylarında, Batı Almanya'daki yabancı sayısı iki milyonu bulduğunda, ülkenin böyle bir varlığın toplumsal ve siyasal sonuçlarıyla gerçekten başa çıkıp çıkamayacağı konusunda endişeler ifade edilmeye başlanmıştı. Bununla birlikte Alman yetkili makamları, Türk göçmenler konusunda, bir yandan kalış süreleri uzarken diğer yandan Almanya'da birleşen aile sayısının gittikçe arttığını gözlemliyordu. Savaş sonrası ilk işsizlik krizine yol açan 1966-67 ekonomik daralma döneminde, işçi sayısı –dönüşler teşvik edilip, yeni girişler kadın işgücüsüyle sınırlı tutularak– yeni ekonomik ihtiyaçlar doğrultusunda dengelenebilmiş olsa da, yabancı işçi ve ailelerinin durumunun acilen tekrar ele alınması gereği ortaya çıkmıştı. Siyaset, inatla Batı Almanya'nın bir göç ülkesi olmadığını tekrar ediyordu. Ne var ki, yüzbinlerce yabancının yıllardan beri ülkede yaşadığı ve her gün daha fazla yer edindikleri açıktı. Negatif konjonktür dönemini izleyen yıllarda, özellikle ekonomik açıdan yeni altın çağına girdiği 1969'ten itibaren, Batı Almanya'nın yurtdışından işe alım prosedürleri yeniden yoğunlaşmış, sırf 1969 ile 1973 arasında geçen dört yılda 1,37'den 2,6 milyon yabancıya çıkılmıştı. Ekonomik iyileşmeye rağmen siyasetin yabancılara gösterdiği ilgi fazla bir değişime uğramamış, ancak 1972'den itibaren net bir yön değişikliğine gidilmiştir. Rotasyon prensibi bütünüyle kenara konmuş, kısıtlı kabul kapasitesinden (*Aufnahmefähigkeit*) ve gerçek bir entegrasyon politikasını teşvik etme olasılığından bahsedilmeye başlanmıştır.⁵⁵

Özellikle çeşitli bakanlıkları ve parlamentoyu içine alan siyasî tartışmada yabancı nüfustaki artışın ekonomik ve sosyo-politik açıdan istenmediği ve yeni gelişleri yavaşlatacak ya da durduracak önlemlerin alınması gerektiği kuvvetle ifade ediliyordu. Bir taraftan göç dalgalarını sınırlarken diğer taraftan Almanya'da yıllardır ikamet eden ve sonuçta halen Alman sanayii için önemli işgücü oluşturan yabancıların şartlarının iyileştirilebileceği, yaygın olan düşüncedydi. Tarihçi Monika Mattes'in özetlediği gibi, tartışmaya hâkim olan başlıca üç konu vardı. Her şeyden önce aile birleşmeleri ve kalma sürelerinin uzatılması nedeniyle yabancı iş piyasasında zaten geniş bir arz ve

hareketlilik görülmekteydi. İkinci olarak, yabancıların kolaylıkla işe alınabiliyor olması, sanayilerin modernleşme ve rasyonalizasyon sürecini yavaşlatıyordu. Son olarak, yüksek yoğunluklu bölgelerde yabancı aile sayısının sürekli artması belediyelerin altyapı maliyetlerine yansiyarak yeni konut, yuva, okul, hastane vs. yapılmasını mecbur kılıyordu.⁵⁶ En sonunda göçün yarattığı sosyal maliyetlerden doğan endişeler, Alman toplumunda artan ırkçılık nedeniyle de marjinal durumdaki yabancılar arasında gelişebilecek olası bir toplumsal çatışma korkusuyla birleşiyordu. Hükümetin yabancılara karşı takındığı yeni tutumun işaretlerini, 1972 yılında alınan bazı önlemlerde görmek mümkündür. Mesela Batı Almanya'ya vize (*Sichtvermerk*) ile girişlerin yasaklanarak, yabancılar için çalışma izni alıp ülkelerinden ayrılma olanağını yeniden sadece yurtdışındaki komisyonların inisiyatifine bırakılması bu anlamda yorumlanabilir. Ayrıca 1973'te yabancıların yoğun olarak yaşadığı bölgelere (*Zuzugssperre*) taşınma yasağının da aralarında olduğu bir takım kısıtlayıcı önlemler getiren *Aktionsprogramm für Ausländerbeschäftigung* adlı eylem planı da bunun bir parçası olabilir.

23 Kasım 1973'te Alman hükümeti işe alımları durdurmaya (*Anwerbestopp*) karar verdiğinde –Federal Almanya'nın izlediği yabancılar politikası konusunda yazılan en son Alman çalışmalarının gösterdiği gibi– sözkonusu olan sadece dünya ekonomisinin büyük kısmını etkileyen petrol krizine karşı alınan bir önlem değildir. 1973 krizi, ya da onun Alman ekonomisinin durumunu etkileyecek sonuçları, daha ziyade işgücü istihdamını sonlandırma kararını Türkiye'nin gözünde meşru kılmak için kullanılan bir mazeret olmuştur.⁵⁷

Ancak işe alımların durdurulması Alman hükümetinin beklentileriyle uyumlu bir etki yaratmamıştır. Bu durdurma, Türk toplumu için Batı Almanya'daki varlığının hükümetin seçimlerine ve ekonomik duruma ne denli bağlı olduğunun, dolayısıyla da kendi hayat planlarının ne denli kırılgan ve istikrarsız olduğunun farkına varması için bir vesile olmuştur. Bu, aynı şekilde, nihai olmasa da, daha kesin bir karar verme zamanını da ifade etmiştir. Birçok erkek ve kadın işçi aile birleşme süreçlerini tamamlamış ya da çocuklarını da yanlarına almaya karar vermişlerdir. Nitekim ellerinde bir sözleşmeyle Türkiye'den yola çıkan kadın ve erkeklerin sayısı azalmış olsa da, genel olarak Al-

56 Mattes M., *a.g.e.*, s. 57. Bu kurallar, gündelik tartışmalarda olduğu gibi, aslında Almanya'daki tüm yabancı topluluğuna yönelik olsalar da, her şeyden çok Türk göçmenleri ilgilendiriyordu. Sadece yabancıların en geniş kesitini oluşturdukları için değil, AT'ye ait olmayan bir devlete mensup olmalarından dolayı, Almanya'da ikamet eden diğer başlıca yabancı gruplardan farklı bir statüye sahip olmuşlardı.

57 Petrol krizinin Alman hükümetinin yabancılar politikasını değiştirmek için ileri sürdüğü bir bahane olduğu fikrini Türk sendikaları da paylaşıyordu. Bkz. *Cumhuriyet*, 3 Aralık 1973.

manya'ya gelişlerde bir artış kaydedilmiştir; bu şekilde 1974'te sayılan 160 bin civarındaki girişin neredeyse 29 bini işçilerden, geri kalan 131 bini ise çalışma nedeniyle girmeyen insanlardan oluşmuştur.

Tablo 4.1 bu durumun *Anwerbestopp*'u izleyen yıllarda genel bir eğilim haline geldiğini göstermektedir.

TABLO 4.1						
Başlıca İstihdam Ülkelerinden Göçmen Çıkış/Giriş Oranları (1974-1979)						
	1974	1975	1976	1977	1978	1979
Türkiye dâhil başlıca istihdam ülkelerinden ve ülkelerine						
Girişler	375.597	228.971	240.936	262.345	277.714	326.005
Çalışma nedeniyle	128.572	69.071	78.062	87.921	95.189	117.707
Başka nedenlerden	247.025	159.900	162.874	174.424	182.525	208.298
Çıkışlar	446.785	473.704	392.758	328.934	273.313	231.747
Çalışma nedeniyle	279.979	262.860	188.088	139.151	11.934	95.943
Başka nedenlerden	166.806	210.844	204.670	189.783	162.279	135.804
Bakiye	-71.188	-244.733	-151.822	-66.589	4.501	94.258
Çalışma nedeniyle	-151.407	-193.789	-110.026	-51.230	-16.745	21.764
Başka nedenlerden	80.219	-50.944	-41.796	-15.359	21.246	72.494
Türkiye'den ve Türkiye'ye						
Girişler	160.750	98.562	105.578	114.515	131.019	171.880
Çalışma nedeniyle	28.967	14.527	14.894	15.727	20.828	36.817
Başka nedenlerden	131.783	84.035	90.684	98.788	110.191	135.063
Çıkışlar	110.825	148.476	130.354	113.531	88.080	66.256
Çalışma nedeniyle	51.281	64.933	44.505	30.947	23.034	17.381
Başka nedenlerden	59.544	83.543	85.849	82.584	65.046	48.875
Bakiye	49.925	-49.914	-24.596	984	42.939	105.624
Çalışma nedeniyle	-22.314	-50.406	-29.611	-15.220	-2.206	19.436
Başka nedenlerden	72.239	492	5.015	16.204	45.145	85.188

Kaynak: Hunn K., *a.g.e.*, s. 352.

Toplamda, sadece ilk dört yıl ele alınırsa, Eylül 1973 ile 1977 arasında *Gastarbeiter* sayısı 2.595.000'ten 1.864.000'e düşerek yaklaşık 745 bin kişi azalmıştır. Yabancı nüfusa ait sayı ise sadece 17 bin birim azalmıştır. Yukarıdaki tabloya bakıldığında işgücü sağlayan ülkelerden gidiş ve gelişler arasındaki eksiye kıyasla Türkiye, tek olarak ele alındığında bu eksi sadece 1974 ve 1975 yıllarında görülmektedir.⁵⁸

⁵⁸ Tablo 4.1, üst kısmında istihdam ülkelerin tamamını, altta ise sadece Türkiye'yi sunmaktadır. Bu şekilde Türkiye'ye dönüşlerin Almanya'dan yapılan çıkışların bütünü üzerinde çok düşük oranda bir etki yarattığı görülebilmektedir.

Yabancılara yönelik politikalarındaki yeni yönelimlerinden en çok etkilenen insanlar Türk erkek ve kadınları olmuştur. Sadece Almanya'daki en geniş yabancı grubunu oluşturdukları için değil, aynı zamanda bir AT ülkesine mensup olmadıkları için de, ikamet yerine getirilen kısıtlama örneğinde de gösterildiği gibi, içinde buldukları özel statü onları Almanlardan olduğu kadar diğer yabancılardan da ayrı kılıyordu. Bunun yanı sıra Almanya'ya girişler konusunda da Türk toplumuna uygulanan kısıtlayıcı önlemler Türkiye'den illegal girişleri arttırmıştı. 1971'de sadece Batı Berlin şehrinde 15 bin kayıt dışı kişi olduğu hesaplanmaktaydı. Doğu Berlin'in Schönefeld'deki havalimanı, Batı kısmının yabancılar polisinin ifadesiyle, 'açık bir delik' (*das offene Loch*) ti. Çalışma izni alamamış olan Türkler şehrin Doğu bölümüne uçakla turist gibi gelip sonra sadece gümrük kontrollerinden geçerek Batı'ya gidiyorlardı.⁵⁹ Tekrarlanmakta olan bu olaylar, evvelki yıllarda Türkiye'deki istihdam bürolarında kadınların haricinde işe alımların asgari seviyeye indirildiği ekonomik daralma döneminde bildirilen bir durumun benzeriydi. Nitekim 1966 yılının sonunda Ankara'daki Alman Büyükelçiliği tarafından yayınlanan bir bildiri de bir Türk gazetesinin dahi göçmenlerin illegal şekilde girişlerini tarif ettiği belirtiliyordu. Makalenin Almanca çevirisinin yanında şu ifade de bulunuyordu: "Makalede iş arayan Türklerin Federal Alman Cumhuriyeti'ne komünist ülkelerden geçerek giriş yaptığı söyleniyor. Bu büyük ihtimalle doğrudur. İş arayanların pek çoğu Federal Almanya Cumhuriyeti'ne illegal şekilde giriş yapmak için sürekli [farklı] yollar aramaktadır. Avusturya sınırında Alman kontrollerinin sıkılaştırılmasıyla komşu Batı ülkelerine giriş çok daha zorlaştığından beri ülkeye komünist ülkelerden geçiş teşebbüslerine karşı önlemler alınması gerekli hale gelmiştir."⁶⁰

Yabancıların, özelinde de Türklerin illegal varlığı, Alman otoritelerine göre emniyet ve kamu düzeni açısından büyük tehlikeleri beraberinde getirmekteydi, çünkü iddia edildiğine göre "bu kişilerin suç işleme ihtimali yasal göçmenlere kıyasla daha yüksek" idi.⁶¹ Sızdırılan bu düşünce toplumda

⁵⁹ Açıklama "Senato'nun verdiği sayılar tamamıyla teorik" ("Zahlen des Senats sind reine Theorie") adıyla 1 Ağustos 1971'de *Welt am Sonntag*'da yayınlanan bir makalede bulunmaktadır. Makale Berlin Senatosu'nun bir basın derlemesinin içinde yer almaktadır. LAB, B Rep 004/3076 Nr. 420. Kaçak girişler hakkında bkz. BAK, B119/4697.

⁶⁰ BAK, B 119/3074, Bd: 5, 1965 – 1968: Botschaft der BRD, Ankara, 3 Kasım 1966. Zeitungsmeldung über Reisen türkischer Arbeitnehmer in kommunistische Länder. Atuf yapılan 27 Ekim 1966 tarihli *Adalet* gazetesidir.

⁶¹ LAB B Rep 004/3076 Nr. 420, Senator für Inneres Neubauer, Bericht über Probleme im Zusammenhang mit der Ausländerbeschäftigung und dem illegalen Aufenthalt von Ausländern in Berlin (West), 1 Temmuz 1971.

“*Gasterbeiter* sosyal sorun demektir” denkleminin güçlenmesine neden oluyordu. Türkler arasında kayıt dışı olanların sayıca yüksek oluşu, Türklerin kitle hâlinde katıldığı Ağustos 1973'teki Ford grevi gibi olaylarla birleştiğinde, Alman toplumu içerisinde Türkleri toplumsal açıdan tehlikeli gösteren imajı kuvvetlendiriyordu.⁶² Kültürel fark sosyal kesimler arasındaki mesafenin daha da derinleşmesine neden oluyordu. Genel olarak basın ve enformasyon araçları da, işe alımların durduğu yıllarda bu fikre katkı sağlayan düşünceler sunuyordu. Türk göçmenlerin günlük yaşamlarının bazı tarafları çoğu zaman içinde buldukları zor hayat şartlarıyla değil, alışkanlık ve âdetlerinin çok farklı olmasıyla açıklanıyordu. Bunun en iyi bilinen örneği haftalık dergi *Der Spiegel*'in Temmuz 1973'te çıkardığı bir sayıdır. Kapağında bir Türk ailesinin resmi, üstünde de büyük puntolarla yazılmış: “Bir milyon Türk. Almanya'da gettolar” cümlesi bulunmaktadır. Yurtdışındaki işçilerin sosyal şartları konusunda Türkiye'de kaleme alınan raporda da dergiden “artık Türk işçilerin sorunlarının kamuoyu tarafından” bilindiğine dair bir kanıt olarak gösterilerek bahsedilirken meselenin –özellikle konut meselesinin– rahatsızlık duyularak ele alındığı da teslim edilir.⁶³ Türk basını da 1973 yılı boyunca Batı Almanya'da Türkler hakkında çıkan makalelerden alıntılar yaparak yurtdışındaki vatandaşlara ilgi gösterilirken takınılan olumsuz bakış açısının altını çizerek. Mesela Aralık 1973'te *Cumhuriyet* gazetesi, bir kısmı Batı Berlin'de Alman vatandaşları arasında yabancı işçi algısı konusunda gerçekleştirilen ve bolca önyargılı bir görüşü açığa vuran bir dizi röportajdan alıntılar yapar. Gazetenin yaptığı alıntılara göre Almanların sadece % 11'i Türkleri hijyenik açıdan temiz olarak değerlendirirken, yalnız % 6'sı güvenilir olduklarını belirtiyordu. Belirsiz bir “Wiesbaden Araştırma Enstitüsü” tarafından gerçekleştirilen bir başka araştırma da aynı doğrultuydu ve büyük bir sanayi kuruluşundaki Alman çırak işçilere: “*Gasterbeiter* kelimesini duyduğunuzda aklınıza ne geliyor?” sorusunu yöneltmişti. Çelişkili ancak olumsuz sıfatların çoğunlukta olduğu cevaplar gazetede aşağıda sunulan sırayla yer almıştır: pislik, sorun, ücret hırsız, gerekli, iğrenç, alıngan, işçi, şüpheli, kamu güvenliği için tehlike, kadınlara karşı gangster, zenci, deli, dolandırıcı,

62 24-30 Ağustos 1973 tarihli Ford grevini başlatan ana neden fabrikaya izin ertesi gecikerek ve doktor raporu getirmeden gelen 300 kadar Türk işçinin işten atılması olmuştur. Ford grevine katılan Türkler konusunda bkz. “Einwanderung und Selbstbewusstsein: Der Fordstreik 1973”, Motte J., Ohliger J. (der.), a.g.e, Dördüncü Bölüm, s. 237-285; Alavi B., “Migration und Geschichtskultur – 40 Jahre Ford-Streik”, *Public History Weekly* içinde 1, 10, 2013, DOI: dx.doi.org/10.1515/phw-2013-608.

63 Türkiye Cumhuriyeti - Dışişleri Bakanlığı - Ekonomik ve Sosyal İşler, a.g.e., s. 51.

sarımsak, komünist, asosyal, kız kaçırıcı, mafya, bıçak, çakı, iyi insanlar, jigolo, genel ev müşterisi, spagetti yiyici, kavgacı, ekonomi kurtarıcı (...).⁶⁴

Batı Almanya’da genel olarak, Türklerin kültür ve din bakımından uzak olmaları nedeniyle, Alman toplumu için sorunlu bir topluluk oluşturduğu fikri ağırlık kazanıyordu. Aynı düşünce seksenli yılların başındaki yabancılar politikalarına da yön verecekti. Bu yıllarda Türk topluluğunu homojen bir grup olarak görme eğilimi yaygınlaşarak, şekil kazanmaya başlıyordu. Göçmenlerin kendi aralarındaki sosyal farklar da tek bir seviyeye ve şekle indirgenerek uzak köylerden kalabalık bir aileyle gelen, Müslüman, topluma karşı katı ataerkil bir bakışa sahip olan bir Türk göçmen karakteri oluşturmak, Türk göçünü bir bütün olarak basitleştirebilecek gibi görünüyordu.

Bununla birlikte Türkiye’ye dönüş olasılığı, sonradan fikir değiştirmeye imkân tanınmadan alınması gereken bir karar olarak ortaya çıkıyordu. İstihdam komisyonlarının kapatılması ve başka istihdam olanaklarının da tükenmesiyle fikir değiştirmeye de imkân kalmıyordu. Ve Türk işçiler her ne kadar en başından beri ülkelerine temelli geri dönüş yapmayı umut etmiş olsalar da, geri dönmek mecburi bir seçim olarak sunulduğunda, fazla düşünmeden Almanya’da kalmaya karar vermişlerdir. Birçoğu kafalarındaki ekonomik amaç henüz ulaşmamış, diğerleri artık sağlam sosyal ağlar oluşturmuştu. Çocukları okullara gidiyordu, daha başkaları ise hâlâ Türkiye’de oturan akraba ve arkadaşlar için Batı Almanya’da bir bağı temsil ediyor ve bu avantajı kaybetmek istemiyorlardı. Ayrıca Türkiye’deki ekonomik ve siyasî durum da sakin ve istikrarlı bir gelecek vaatlemiyordu. Batı Almanya’ya ulaşan Türk gazetelerinde bol miktarda “huzurlu bir gelecek”, “bugün olduğu kadar yarınki ihtiyaçları da garanti edecek” çeşitli tüketim kredileri ve sosyal güvence olanakları sunan banka ve sigorta şirketlerinin reklamları yer alıyordu. Siyasî açıdan ise 1971 yılı, daha birincisinden sadece on sene geçmişken, ikinci askeri darbeye şahit olmuştu. Kalıcı bir ekonomik istikrar umuduyla büyük fedakârlıklar pahasına Alman şehirlerine taşınanlar Almanya’nın dışında güvence bulamıyorlardı ve her şeye rağmen hayatlarını etkilemiş olan bir tecrübeyi boşa çıkartma riskini üstlenmeye niyetli değillerdi. Dolayısıyla işe alımlar durdurulduktan sonra aile birleşmeleri gerçekleşmiş ve Türk göçmenlerin çoğu için daha açık ve net bir kalma planı ortaya çıkmıştır. Bunun Almanya’da toplum-

64 “Sosyal Zorluklar ve Yabancılar Yönelik Önyargılar”, *Cumhuriyet*, Aralık 1973. Bahsedilen araştırmadan bir akademisyenin editörlüğünü üstlendiği Türk bir yayında da alıntı yapılmıştır: Yüksel A. S., *Ortak Pazarın Sosyal Düzeni ve Ortak Pazarla İlişkilerimizin Sanayimiz Açısından Sosyal Yapıya Muhtemel Etkileri*, Ankara, 1973, s. 90.

sal ve siyasî açıdan azımsanmayacak etkileri oldu. Yetmişli yıllarda Batı Berlin'de veya Türk sayısının yüksek olduğu diğer Batı Almanya şehirlerinde hızla Türkler tarafından işletilen derneklerle birlikte dükkânlar da ortaya çıktı. Aynı zamanda tüketimle ilgili davranışlar da değişti. Planlar değiştikçe, temelde daha uzun vadeli ürünlere odaklanan tüketim eğilimi de değişerek arttı.⁶⁵ Sadece lokanta ve kafelerle sınırlı kalmayıp, spor kulüpleri, her türlü ürün sunan ticari işletmelerden seyahat acentelerine ve mobilyacılar varınca ya dek Türk göçü kendi altyapısını kurdu.⁶⁶ Mobilyaları doğrudan Batı Almanya'dan alabilme imkânı zamanın değiştiğinin bir göstergesi oldu.

Daha birkaç yıl öncesine kadar insanlar kesinlikle mobilyalara para harcamak istemezken yetmişli yılların ikinci yarısında burada, Batı Almanya'da, Türk mobilyacılar açtı. Önceden sadece ileride Türkiye'de kullanılabilecek eşyalar alınırdı, mesela televizyon, müzik seti vs... Ama sonra Türkler buraya yerleşme fikrini kabul etmeye başladı hatta sonunda yaşadıkları küçük daireleri bırakıp daha geniş evlerde oturmaya karar verdiler.⁶⁷

Bir taraftan Türkiye'de özenle inşa edilip tüm konforlarla döşenecek bir eve sahip olma planı geçerliliğini yitirmez, İstanbul ile diğer şehirler yeni bitmiş ama yılın büyük bir kısmı boş kalan evlerle dolarken, yetmişli yıllardan itibaren Batı Almanya'daki özel konutlar da geçici yerler olmaktan çıkarak özen gösterilen mekânlar haline gelirler.⁶⁸ İç mekânlardan dış mekânlara her yer Türk göç sürecinin eğilimlerindeki değişime işaret eder.

İşe alımların durmasından sonra Türk toplumu genişleyerek, medyanın aktardığı imajın tersine gittikçe daha katmanlı ve kompleks hale gelir: Arkalarında on yıllık göçmen hikâyeleri birikmiş ya da yeni gelmiş ve halen oluşacak hikâyeleri olan farklı menşeli kadın ve erkekler; tek kelime Almanca bilmeden okula giren çocuklar ve Almanya'da doğmuş olanlar; erkek ve kadın işçilerin yanında sosyal hizmet danışmanları; asistanlar; öğrenciler, mühendisler; gazeteciler ve yazarlar. Kuşaklar, Türk göçünü doğrusal ve tek bir güzergâha indirgemeye çalışan tüm teşebbüsleri yalanlayarak, kendilerini

⁶⁵ Seksenli yılların başlarında, 1981 ile 1983 arasında, elde edilen gelirden, tasarruf hacmi ve kira fiyatlarından yola çıkılarak, Türk işçilerin tüketim kapasitesinin ortalama 7,8 milyar Alman markına tekabül ettiği hesaplanıyordu. Şen F., "Wirtschaftliche und soziale Integration der Türken als Alternative zur Reintegration", *HDF Meint* içinde, 2, 15 Haziran 1983, s. 14.

⁶⁶ Kleff G., *a.g.e.*, s. 307 vd.

⁶⁷ *Görüşme 17.*

⁶⁸ Bkz. Çağlar A., "Fragments of Culture. The everyday of modern Turkey", Kandiyoti D., Saktanber A. (der.), *A Table in Two Hands*, Londra/New York, 2002, s. 284-307.

bambaşka eksenler üzerinden ölçüyorlardı. Göç çalışmalarının temel kavramlarından biri olan kuşak kavramı, her bir kuşağın içinde belirli bir homojenlik, kuşaklar arası süreçlerde ise bir düzenlilik olduğunu varsayar. Mama-fih aynı kuşak –aynı tarihî dönemde doğmuş ve hayatının belirli bir evresinde göç sürecine katılmış bir grup insan– içerisinde tanımlanabilecek göç hikâyeleri homojen değildi. Birinci, ikinci ve üçüncü kuşakların oluşumu tarihi dönemler ya da göç evreleriyle bağdaşmadığı gibi geleneksel kuşak geçişlerine de sınırlı şekilde cevap veriyordu. Altmışlı yılların başında, Batı Almanya’ya gelen ilk göçmenleri sadece onların çocuklarından oluşan ikinci bir kuşak değil, sonradan yola çıkmış olup kendi ailelerinin göç hikâyesini oluşturan yeni bir birinci kuşak izliyordu. Bu ise mesela farklı yaşlardaki iki Türk insanın, bir çocuk ve büyük yaşta bir kadının, aynı yıllarda mantıksal devamlılık olmadan iki farklı kuşağa ait olmaları anlamına gelebilirdi. Aynı şekilde ikinci kuşak terimi “kültürel sermayeleri” tamamen farklı olsa da, Batı Almanya’da doğan çocukları olduğu kadar yeni gelmiş göçmenlerin ergenlik çağındaki çocuklarını da tanımlıyordu.⁶⁹ Kadınlara bakıldığında bu tarif daha da karmaşık hâle gelmektedir. Göçün ilk evresinde Batı Almanya’ya kendi başlarına ya da kocalarının peşinden ilk gelen kadınların birinci kuşağa ait oldukları belirlenmiştir. 1966-67 ekonomik daralma döneminde ve daha sonra yetmişli yılların başından itibaren iş sözleşmesiyle değil de, evlilik sözleşmesiyle gelen kadınların yer aldıkları kuşağın tanımlanması pek kolay değildir. Göç hikâyeleri, onları yola çıkmaya iten nedenler, birkaç yıl öncesinde yola çıkan kadınlarınkine göre çok farklı olduğu halde bu kadınlar da bazen birinci kuşaktan sayılmaktadırlar. Başka durumlarda ise çok genç oldukları için, Almanya’da doğan ya da çocuk veya ergen yaşta gelen kızlar gibi ikinci kuşak sayılmaktadırlar.⁷⁰

Türk göçünün bu denli katmanlı bir yapıya sahip olması Alman toplumu da aynı derecede ayrıntılı ve çok yönlü bir şekilde etkilemekteydi. Yetmişli yıllarda Türk göçmenler yeni sosyal ve kültürel taleplerle öne çıkarak, Batı Almanya’daki varlıklarına sahip çıkıp, Alman göç ve entegrasyon politikalarıyla ilgili konularla ilgilenmeye başlar. İslâm dini, daha önceleri hiç ol-

69 “Kültürel sermaye” ifadesiyle yalnızca iki tarafın (birincisi Türk-Alman göç ortamında, ikincisiyse Türkiye’de olmak üzere) edinebileceği farklı kültürel tecrübeden ziyade ikisinin farklı tecrübelerinin arkasında gizlenen sosyal menşee, estetik görünüş, sosyalleşme ve ailenin meşrulaştırılmasına dair uygulamalardan oluşan olguların bütününi kastetmekteyim. Bkz. Bourdieu P., *Ayrılm. Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi*, Heretik Yayıncılık, Ankara, 2015.

70 Batı Almanya’daki kadın göçü açısından kuşak teriminin tanımı için bkz. Wilpert C., “Deux générations de femmes d’origine turque en Allemagne”, *CEMOTI* içinde, 21, 1996.

madığı gibi bazı dernek ya da kültürel etkinliklere damgasını vurarak, kendi ifade ve gelişim yollarını bulur. Bu yıllarda, bazı açılardan Türkiye'deki durumunun tüm bölünmüşlük ve çatışmasını Almanya'ya aktaran, başka açılardan ise göç politikalarından vatandaşlık haklarına kadar, bütünüyle Almanya'nın iç meselelerine dair politik bir tartışma başlatan siyasî kuruluşlar ortaya çıkar.

Türk isimli ticari işletmelerin cazibesinin Alman alfabesinde bulunmayan harfler sayesinde artması, grevler ve siyasî gösteriler, Batı Almanya'da Türk halkına yönelik olarak üretilen müzik, edebiyat ve sinemayla zenginleşen kültürel arz, artık Alman toplumunun içerisinde yer edinmiş köklü ve geniş bir Türk varlığının belirgin ve tartışmasız kanıtlarıydı.

BEŞİNCİ BÖLÜM

**Süreklilik ve Kırılmalar:
İşe Alımların Durdurulmasından
Entegrasyona Doğru**

**İŖe alımların durdurulmasından sonra
Frankfurt'tan İstanbul'a kalkan bir otobüsün önünde işçiler.**

Türkiye'ye baba
Memleketimiz, diyorsun
Ama orda
Almanca konuşmuyorlar ki
Bizim buradaki gibi¹

HABİB BEKTAŞ

21 Temmuz 1972'de Batı Almanya'nın en önemli radyo kanallarından biri olan WDR (WestDeutschland Rundfunk) ödüllü bir yarışma başlatır. Amaç, yabancı işçileri en iyi tanımlayan ifadeyi bulmaktır. Radyonun redaksiyon bölümüne 32 binin üzerinde öneri gelir ama hiçbiri ne yeterince etkili ne de yaygın kullarımdaki terimlerin yerine geçebilecek gibi görünür. *Gastarbeiter* kelimesi artık Almanya'daki yabancıların durumuyla uyumlu olmadığı için, eskimiş izlenimini veriyordu. Bileşik yapılı kelimenin ilk kısmı –*Gast*– göçmenlerin varlığının geçiciliğini ifade ederken, aynı zamanda yabancı işçilerin gerçek durumunu bir örtmeceyle hafifleştirir gibiydi. Elbette daha eski olan ve Nazi döneminde zorla çalıştırılan işçileri hatırlatan *Fremdarbeiter* terimine başvurmak da mümkün olamazdı. Mamafih sonunda jüri “yabancı işçi”, *Ausländische Arbeitnehmer*, tanımlamasıyla yetinmek durumunda kalmıştır.² Ancak, diğerlerinden daha tarafsız ve bürokratik olan bu terim, göçmen ailelerinden oluşan yabancı kökenli Alman toplumunun geniş bir kısmını kapsamıyordu. Yetmişli yılların başlarında Federal Almanya'nın,

¹ Bektaş H., *Söz'ü Yurt Edindim*'de “Memleket”, Bektaş H., İstanbul, 1992, s. 36.

² Sendung der WDR, 21 Temmuz 1973. Eryılmaz A., Jamin M. (der.)'de de kronolojisi bulunmaktadır. *A.g.e.*, s. 395-396.

radio oyunlarında dahi, ülkesindeki on beş yılı aşkın göç geçmişini dikkate almaması mümkün değildi.

ANWERBESTOPP: “GÖÇ POLİTİKASININ BUMERANGI”³

Alman hükümetinin 1973 yılı bitiminde aldığı istihdamı durdurma kararı, konu hakkında çalışmış Alman tarihçiliğinin de ortaya koyduğu gibi, Batı Almanya’ya göçün tarihinde kritik bir dönemeç teşkil eder.⁴ *Anwerbestopp*, yabancılar konusunda yürütülen iki farklı politika evresi arasında ekonomik ve sosyal açılardan da bir ayrıştırıcıdır. Almanya’nın “göç ülkesi olmadığını” beyan eden ama ekonomik gelişme yıllarında ekonomisinin temellerini yabancı işgücü çalıştırarak atmış olan ülke, fabrikalarında çalıştırılacak işçileri yurtdışındaki istihdam komisyonlarından sağlamayacağına karar verdiği 1973 yılından itibaren, sadece işçilerden ibaret olmayan göçmenlerin de içinde yer aldığı kompleks ve çok yönlü bir toplumla yüzleşmek durumunda kalır.

Önceki bölümlerde de belirtildiği gibi, işe alımların durdurulması, başlangıcı Alman hükümetinin yabancılar yönelik sosyal politika uygulamalarında değişikliğe gitme kararına dayanan, daha uzun soluklu bir siyasî sürecin sonucudur. 1973 yılından itibaren, tarihçilerin Kühn-Memorandum’un yayımlandığı 1979’a kadar uzandırdığı yabancılar politikasının ikinci evresi başlar.⁵ Amacı yabancı istihdamını pekiştirmek olan bu evrede üç kilit kavram hâkimdir: Göçü sınırlamak, menşe ülkeye geri dönüşü teşvik etmek, yabancı işçi ve ailelerinin toplumsal entegrasyonunu tasarlamak.⁶ Batı Almanya’da varlıkları daha köklü olan göçmenler için –işçiler ve aileleri olmak üzere– bazı hizmet ve kısıtlamalar tasarlarken yeni gelenlere karşı daha katı olmayı öngören Selektive Eingliederung, yani selektif entegrasyon politikası, sonradan Eylem Planı’nda (*Aktionsprogramm*) daha iyi belirlenecek olan kimi tedbirleriyle, devletin ve ekonomi-sanayi aparatlarının yeni yaklaşımını

3 Bade K., *a.g.e.*, s. 17.

4 Herbert U., *a.g.e.*; Bade K., *a.g.e.*; Schönwälder K., *a.g.e.*

5 Kühn-Memorandum ile Federal Almanya’nın ilk Ausländerbeauftragte’si (yabancılar politikaları görevlisi) olan Heinz Kühn’ün yazdığı “Memorandum zu Stand und Entwicklung der Integration der ausländischen Arbeitnehmer und ihrer Familienangehörigen in der Bundesrepublik Deutschland” adlı belge kastedilmektedir. 1979 tarihli belge Batı Almanya’daki yabancı varlığı konusunda uygulanacak yeni politikaların hatları çizilmiştir.

6 Bade, K., “Ausländer- und Asylpolitik in der Bundesrepublik Deutschland: Grundprobleme und Entwicklungslinien in: Forschungsinstitut der Friedrich-Ebert-Stiftung, Einwanderungsland Deutschland: bisherige Ausländer- und Asylpolitik; Vergleich mit anderen europäischen Ländern, Fredrich-Ebert Stiftung Konferansı 14-15 Mayıs 1992, Potsdam, Bonn, 1992, s. 55.

bir yıl önce ilân etmişti zaten. 1966-67 ekonomik daralmasının ertesinde Brandt/Scheel sosyal-liberal hükümetine hâkim olan ve Batı Almanya'nın son süratte ilerleyen ekonomik gelişme dönemine damga vuran iyimser hava, yurtdışından işçi almanın uzun vadede yaratacağı etkilerin değerlendirilmesiyle hemen değişivermişti.⁷

Eğittikleri işçileri sürekli geri gönderip tecrübesi olmayan elemanlarla muhatap olma fikrinden hoşlanmayan işverenlerin özellikle iyi gözle bakmadığı rotasyon prensibinin başarısız olması, Alman hükümetine göre, her ne kadar bir ekonomik genişleme döneminde olsa da, ülkenin toplumsal yapısına zarar veren sonuçlar doğuruyordu. Nitekim hükümet, yabancıların hareketliliğinin bölge bazında gittikçe azaldığını, modernleşme sürecinin yavaşladığını ve altyapılara yansıyan yükün giderek büyüdüğünü kaydediyordu. Özetle, yabancılar artık sadece piyasa dinamiklerini izlemiyor, Alman sanayi düzenine işlevsellik fikrine uymayan, daha doğrusu bu fikre cevap veremeyen bireysel yörüngeler ile ailevi ve kolektif yaşam stratejileri ortaya koyuyorlardı. Bu doğrultuda, Kreuzberg Belediyesi'nin gazetesinde, Hıristiyan Demokrat Partisi'nin encümen üyelerinden Wolfgang Krüger imzasıyla çıkan bir makalede şöyle denmekteydi:

Berlin'de *Gastarbeiter*'lar mı? Hem gerekli hem de tehlikeli bir talep. Yabancı işçilerin bu şehrin ekonomisini güçlendirmedeki azımsanmayacak katkıları nedeniyle gerekli. [...] Yabancılar hazırdaki varlıklarıyla artık Berlin toplumunun coğrafyasının içine akışkan şekilde dâhil edilmeyi (einordnen lassen) kabul etmedikleri için tehlikeli.⁸

Bununla beraber, aile birleşmeleri Batı Almanya'da kalış sürelerini uzatırken, doğumlar sayesinde de sayısı çoğalan yabancı işçi çocuklarının varlığı, menşe ülkelerinden işçi alımlarının yeniden düzenlenmesine neden olacak kadar işçi ihtiyacını yurtiçinden karşılamaya yeterli olan bir işgücü havuzu sunuyordu. 1972-1973'te her yıl çalışma çağına (*erwerbsfähig Alter*)⁹ erişen yaban-

7 Batı Almanya, 1966 ile 1967 yılları arasında etkilendiği ekonomik daraldan büyük bir ivmeyle çıkmıştı. Bir yıl içerisinde savaş sonrası ilk defa negatif bir değerle -% 0,2 olan büyüme oranı % 7,3'e ulaşarak Almanya ekonomisi için, en azından ellili yılların sonu ile almışların başındaki durumu eşitleyecek yeni bir altın çağın başladığını düşündürmüştür. Bkz. Herbert U., Hunn K., "Gastarbeiter und Gastarbeiterpolitik in der Bundesrepublik: Vom Beginn der Offiziellen Anwerbung bis zum Anwerbestopp (1955-1973)", Schildt A., Siegfried D., Lammers K.C. (der.) a.g.e., s. 300.

8 "Ausländer in unsere Parteien", *Kreuzberger Echo*, Nisan 1974, s. 8.

9 BAVAV, *Erfahrungsbericht*, 1972-73.

cı çocukları 40 ila 50 bin arasındadır, Kasım 1974'te ise, doğrudan işe alınmamış potansiyel işgücü girişini düzenlemek için, aile birleşmesi prosedürüyle gelmiş aile bireylerinin tamamının çalışma izni (*Stichtagsregelung*)¹⁰ alamaya-çağına dair bir yasa yayınlanır. Bu gençlerin gelecek yıllarda iş piyasasına katılımları, ekonominin gelişmekte olan sektörlerinde eğitim kursları ve çıraklık olanakları sunmak için uğraş veren Alman kurumlarının ciddiyetle dikkate aldıkları bir konuydu. Bu eğitim kursları gençlerin ilgisini uyandırıyor, ama daha genel olarak Türk ailelerin ilgisini de çekiyordu, zira bu kursları hem Almanya'da hem de ileride Türkiye'ye dönmeleri durumunda gelecekteki bir iş imkânı olarak görüyorlardı. *Bundesminister für Arbeit und Sozialordnung* daha 1 Ocak 1968'ten itibaren *Internationale Bund für Sozialarbeit Jugendsozialwerk e.V.*'nin (Sosyal Çalışma ve Genç İstihdamı Uluslararası Federasyonu) idaresi altında bulunan yabancı işçilerin eğitimi ile ilgili belirli kurallar getirmişti. Berlin'deki *Jugendsozialwerk*, Temmuz 1969 ile Haziran 1970 arasında, başta metal işleme ve dönüştürme sektöründe olmak üzere, 800 gencin katıldığı kırk dokuz kurs düzenlemişti.¹¹ Berlin Senatosu, tıpkı diğer *Länder*'lerin yaptığı gibi, endüstriyel dokuya doğrudan ve tam katılımlarını sağlayacak nitelikleri kazanmaları için, ergenlik çağındaki Türk gençlerine yönelik eğitim kursları düzenliyordu. 1972'de, 15 yaşından büyük yabancı gençler için, ücretsiz olarak bir meslek edinme olanağı sunulmaktaydı. Berlin'deki İş ve İşçi Bulma Kurumu tarafından düzenlenen ve IG-Metall metal işçi sendikasının binasında gerçekleştirilen kurs, bir yıl boyunca elektroteknik, metalurji, marangozluk ve tekstil alanlarında eğitim vermeyi öngörüyordu. Öğrenciler, ayrıca, meslek amacına özel Almanca dersleri, bir öğün yemek ve aylık 55 Alman Markı da alacaklardı.¹²

Alman ekonomisine ciddi olumsuz etkileri olacağına işaret eden

10 *Stichtagsregelung* adını alan düzenleme 30 Kasım 1974'ten sonra gelenlerin çalışma izni almaya hakkı olmadığını belirlemekteydi. Çocuklar için bu tarih 31 Aralık 1976 olmuştur.

11 Bilgi Berlin Senatosu'nun 7.1.1969'da verdiği bir cevapta sunulmuştur: *Mitteilungen des Präsidenten des Abgeordnetenhauses von Berlin Nr. 40/1969*'de yayınlanan *Antworte auf die Kleine Anfrage Nr. 1112*, s. 61 vd. Ayrıca bkz. "Situation ausländischer Arbeitnehmer. Auszüge aus einem Bericht des Bezirksamtes an die Bezirksverordnetenversammlung", *Kreuzberger Echo*, Kasım 1970, s. 16-17.

12 *Der Wedding*, Mart/Nisan 1972, s. 6. Benzer şekilde, Wedding Belediyesi'ne ait aynı gazetede çıkmış bir makalede Türk kökenli gençlerin "Almanca'nın haricinde" bir meslek edinmesinin de çok önemli olduğu vurgulanmaktaydı. Makalenin yanındaki bir fotoğrafta, her türlü el sanatının öğretildiği Ernst-Reuter-Schule'nin reklamını yaparcasına, dikiş makinasının başında çalışan bir genç yer alıyordu. *Der Wedding*, Eylül-Ekim 1972, s. 9.

1973'teki petrol krizi, son yılda siyasî tarafların üzerinde zaten akıl yürüttükleri çalışma politikalarında, dolayısıyla da göç politikalarında yapılacak değişikliği başlatan olay oldu.¹³ İşe alımların durdurulması, bu bağlamda, özellikle göç veren ülkelere Alman ekonomisi için gerekli olan bir koruma önlemi olarak sunulurken, göçü bedel-kazanç ilişkisi içerisinde ele alan tartışma resmi olarak ikinci plana itiliyor ve artık Alman politikasıyla doğrudan ilişkilendirilmiyordu. Böylece Batı Almanya, yabancılar politikasındaki eğilim değişikliğinin sorumluluğunu resmi olarak hükümetten bağımsız, yabancı meselelere yüklemiş oluyordu.

1973 yılı Batı Almanya'ya Türk göçü için kilit bir öneme sahiptir; ancak sadece tarihi açısından anlam yüklü bir dönemeci oluşturup, katı ve somut olsa da yeni bir evreyi belirttiği için değil. Gerçekte bu yıl, daha ziyade, Türk göçmenlerin Batı Almanya ve kendi ülkeleriyle farklı bir ilişki kurmaya başlayışına işaret eder. Yurtdışında işe alım prosedürlerinin sona ermesi Avrupa Topluluğu'nun içerisinde yer almayan ülkeleri ilgilendiriyordu. Batı Almanya'nın farklı bölgelerinde bulunan göçmen topluluğunun profili göz önünde alındığında, buralardaki yabancı işçilerin çoğunluğunun altmışlı yıllarda AT'nin yeni ekonomik ve siyasî düzenine dâhil edilen Avrupa'nın –İtalya, İspanya, Yunanistan ve Portekiz gibi– Akdeniz ülkelerinden Batı Almanya bölgelerine geldiği görülmektedir. Bundan dolayı, durumun öncelikle 1972'den itibaren Batı Almanya'nın en kalabalık yabancı topluluğu haline gelen Türkleri ilgilendirdiği sonucu çıkıyordu. Yurtdışından işe alım politikasının devam ettiği yıllarda *Gastarbeiter* tanımlaması hiçbir ayırım gözetmeksizin Batı Almanya'daki bütün yabancı topluluklarını adlandırmak için kullanılırken, 1973'ten sonra net bir ayırım çizgisi yabancı grupları AT içi ve dışı vatandaşlar olarak fiilen ikiye ayırıyordu. Bu defa da değişim, ne ani şekilde ne de önceden haber vermeden meydana gelmişti. Nitekim, Batı Almanya'daki yabancıların çoğul varlığına uygulanan yeni kategori zaten yıllar içerisinde, Avrupa Topluluğu bölgesinde serbest dolaşımı öngören Avrupa yönetmeliğinden başlamak üzere ortaya çıkmıştı. Bir süre sonra Almanya'nın sosyal sigorta, ikamet ve çalışma izinleri konularında yaptığı reformlar da Avrupa'nın yabancıları tanımladığı kritere ayak uyduracaktı. Bununla birlikte işe alımların durdurulması, sadece Batı Almanya'da ikamet eden yabancıları değil, göç dalgalarını da kökten etkileyen katı bir tedbir olduğu için, aradaki farkı daha da güçlendirerek Türk göçmenler için geçmişte sahip olduklarına kıyasla ye-

13 Herbert U., Hunn K., a.g.e., s. 306-307.

ni bir siyasî ve sosyal statü belirlemiştir. Her ne kadar altmışlı yıllarda Batı Almanya'ya Türk göçünün hikâyesi, özellikle Alman yönetimi ve politikası açısından başlangıçta diğer Güney Avrupa ülkelerinkine benzer bir yol izlenmiş olsa da, Türkiyeli göçmenler, içlerinde birçok sığınmacının ya da mültecinin de bulunduğu Arap ülkelerinden ya da (Afganistan veya İran gibi) Orta Asya'dan gelen ve geçmişlerinde bambaşka bir göç hikâyesi ya da Batı Almanya'da çok farklı bir kalış süreci olan başka topluluk dışı yabancılarla bir tutulacaklardı. Bu tutum ise sonradan Batı Almanya'nın Türkleri tasvir edişinde olduğu kadar bir kısım Türk göçmenin sonraki yıllarda yapacağı seçimlerde ve edineceği kültürel yönelimlerde son derece belirleyici olacaktır.

TÜRKİYE'DE ANWERBESTOPP'A YÖNELTİLEN TEPKİLER

Türk göçmenlerin yönünden bakıldığında, işe alımların durdurulması kendi ülkelerine yönelik tutumlarını değiştirmeleri anlamına da gelmiştir. Önceki bölümde dönüşlerle ilgili sunulan verilerin de gösterdiği gibi, Batı Almanya'daki Türkler, hayatlarını uzun bir süre etkisi altında bırakan geri dönme olasılığını yeniden değerlendirdikleri gibi, Türkiye'deki hükümet ve yaşam şartları hakkındaki fikirlerini tekrar gözden geçirmek durumunda kalmışlardır.

Türk hükümeti nezdinde işe alımların durdurulmasına verilen tepkiler ve bunun kamuoyunda yarattığı yankı birçok göçmenin kendi ülkesi hakkında görüş sahibi olmasına azımsanmayacak bir katkı sunmuştur. 1973'ün Kasım ve Aralık ayları arasında, Türk basını Alman hükümetinin aldığı yeni önlemleri ve Alman ve Türk siyasî taraflarını kapsayan göç tartışmalarını büyük bir ilgi ve dikkatle izliyordu.¹⁴ Alman Başkonsolos Effenberg'in İstanbul'da 27 Kasım'da, Ankara Büyükelçisi Gustav Adolf Sonnenhol'un 2 Aralık'ta, iki ayrı basın toplantısında yaptıkları beyanatlar büyük ses getirmişti. Özellikle, işe alımların durdurulmasının nedenini petrol krizine bağlayan ve bu açıdan Türkiye'nin Arap ülkeleriyle arabulucu olarak devreye girerek durumu değiştirebileceğini söyleyen Başkonsolos Effenberg'in açıklaması, ülkenin başlıca gazetelerinde epeyce ses getirmişti. Gazeteler bir taraftan Batı Almanya'nın hükümet üzerinde baskı kurmak istediğinin altını çiziyor, diğer taraftan ve dolayısıyla da, ülkenin sahip olduğu müzakere gücüne vurgu yapıyorlardı.

¹⁴ Alman hükümeti de işe alımların durdurulması hususunda Türkiye basınında verilen tepkilere dikkat ediyordu. Bu konuda birçok Türk gazetesinde *Anwerbestopp*'a tepkiler ve son gelişler hakkında çıkan makalelerin Türkçeleri ve Almanca tercümelerinden oluşan basın derlemelerine bakınız: BAK, B119/5032, Bundesanstalt für Arbeit, Ausländische Pressestimungen, 1973.

Hürriyet “Başkonsolos: Türkiye’nin Araplardan petrol alması gerek” manşetiyle çıkarken *Tercüman*’ın birinci sayfasında: “Alman Başkonsolosu: ‘Petrol bulamazsak İşçileri iade ederiz’” yazıyordu.¹⁵ Türk siyasetçiler ise yurtiçinde ve yurtdışında topluma güven aşılama yönelik söylemler yayıyor, kitlesel dönüşlerin gerçekleşmeyeceğini belirtiyorlardı. Türkiye çalışma bakanına göre işe alımların durdurulması yalnızca geçici bir önlemdi; dışişleri bakanına göre ise Türkiye’nin NATO’ya katılımı ve AT’ye giriş süreci *Anwerbestopp*’un etki alanını daraltacaktı.¹⁶ Ancak Alman yetkilileri bu tür beyanatları yalanlıyorlardı. Ankara’da gerçekleştirdiği basın toplantısında, Alman Büyükelçi Gustav Adolf Sonnenhol: “Batı Almanya’da maalesef bir istihdam krizi başladı. Hükümet olarak Türk işçilere istihdam garantilemek zorunda değiliz. Böyle bir mecburiyetimiz yok... Şu ana kadar yabancı işçilerin yasa dışı yollarla gelmelerini esnek ve yumuşak şekilde karşıladık. Ama bu defa bir kriz var ve aynı biçimde davranmaya devam etmemiz mümkün değil. İkamet izni ya da iş sözleşmesi sona ermiş olanları ülkelerine geri göndereceğiz...” diye belirtiyordu. Artık Alman hükümetinin ne yeni gelenlerin ne de devlet açısından millî sınırlar içerisinde kalmak için bir nedeni olmayanların yükünü üstlenmeye niyeti vardı; geri dönüşler ve bundan sonra gerçekleşmeyecek girişlerle ilgilenme sırası Türk hükümetine gelmişti. İrtibat bürosunda çalışan elemanların sayısı azaltılıp, Batı Almanya’ya resmî giriş kapılarının kapatılmasından önce ne haber verilmiş ne de bir uyarı yapılmıştı. Doktor muayeneleri ve yetenek testlerinden geçmiş, yola çıkmak için sadece iş sözleşmelerini imzalamayı bekleyen binlerce aday vardı. Fakat bazı durumlarda altı-yedi yıl sürmüş olan bu bekleyiş birkaç gün içerisinde sona erecekti.¹⁷

Gazetelerde çıkan makaleler, kamuoyuna Almanya’nın verdiği kararın boyutunu hatırlatıyordu.¹⁸ Türk göçmenlerin geri dönüşü, yıllar içerisinde ekonomik ve sosyal açıdan çoğunlukla kaçınılan ve ertelenen göç meselesiyle doğrudan ve somut bir şekilde muhatap olmak anlamına geliyordu. Bir taraftan işçi dövizlerinin girişi sona erecek, ama daha önemlisi, göçmenlerin iş dünyasına ve topluma yeniden entegre olmalarını mümkün kılacak çare ve

¹⁵ *Hürriyet*, 28 Kasım 1973; *Tercüman*, 28 Kasım 1973.

¹⁶ *Cumhuriyet*, 25 Kasım 1973. Açıklamalar Koblenz arşivinde bulunan resmi belgelerde görülebilir.

¹⁷ Alman İrtibat Bürosu’nda çalışan M. Kemal Recepoğlu, Aytaç Eryılmaz’a konu hakkında verdiği bir röportajda, adaylara Alman işverenlerin işe alma tekliflerini geri çekmek zorunda kaldıklarını bildirdiklerinde çaresizliklerini ortaya koyan durumlar meydana geldiğini, kimisinin pasaportunu yırtarken diğerlerinin başını duvara vurduğunu hatırlıyor. Eryılmaz A., “Tam Bir Felaketti”, *a.g.e.*, s. 119.

¹⁸ “332 bin İşçimiz Yurda Dönecek”, *Hürriyet*, 29 Kasım 1973; “Mukavelesi Biten İşçiler Sınırdışı Edilecek”, *Milliyet*, 25 Kasım 1973.

yöntemler üzerine düşünmek gerekecekti. Bu durum beraberinde büyük zorluklar getiriyordu. Bir taraftan Türkiye o yıllarda ciddi bir ekonomik kriz yaşıyordu; diğer taraftan ise yurtdışında, bir Kuzey Avrupa ülkesinde hayat tecrübesi edinmiş insanların tüketimler ve yararlandıkları hizmetler açısından âdet ve alışkanlıklarda ister istemez bir değişime uğradıklarının farkına varılıyordu.¹⁹ Dolayısıyla *Almancı* diye adlandırılan Türk göçmenler ülkelerine döndüklerinde, yeniden topluma uyum sağlayamama tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardı. İşe alımların durdurulmasından sonra geçen ilk haftalarda, basın aracılığıyla vatandaşlarını karşılama becerisi düşük, hatta bu konuda isteksiz olan bir ülke tarif edilir. Bir taraftan Türkiye'deki ekonomik kriz durumunun, diğer taraftan da Alman hükümetinin krize rağmen almaya hazırlandığı önlemlerin anlatıldığı makaleler art arda sıralanır. Örneğin, bir gazete 3 Aralık günü birinci sayfada çıkan bir başlıkla "Almanya'nın İşçilerimizle ilgili kararı ekonomimizi olumsuz yönde etkileyecek" şeklinde bir açıklama yaparken, aynı gazete iki gün sonra, güven aşıl原因 bir söylemle: "Almanya'da 26 ay çalışan işçi işten çıkarılırsa oturma izni sonuna kadar işsizlik yardımı alabilecek"²⁰ diye yazarak, döndükten sonra Batı Almanya'da yatırılan vergilerin geri alınması ile ilgili işlemleri anlatır. Aynı bağlamda, Türkiye'deki en büyük sendika olan *Türk-İş*'in genel başkanı Türk hükümetini yurtdışındaki işçilerle yeteri kadar ilgilenmemekle suçlarken Cumhurbaşkanı'yla yaptığı bir görüşme sırasında: "Biz işçilerimizi yurtdışına göçmen olarak göndermedik. Bu nedenle geldiklerinde Türkiye'deki tüm istihdam olanaklarını kullanarak, onlara her türlü iş imkânını tanımak gereklidir" şeklinde bir beyanat vermiştir.²¹ Türkiye'de solunan ve basına yansıyan telaşla açıklık eksikliği karşısında, Almanya'daki Türk işçiler sadece şaşkın değil, aynı zamanda kırgındı; bir defa daha kendi ülkelerince terk edilmiş olduklarını hissediyorlardı.²² Bunun yanı sıra işçilerin Türkiye'ye bakış açıları, gazetelerde yer alan ama aynı zamanda şehirler, üniversiteler ve ilçelerde gündelik hayatı etkileyen olaylardan da azımsanmayacak derecede etkilenmekteydi.

Yetmişli yılların başları Türkiye için ciddi bir siyasî ve ekonomik kriz

19 Türkiye Cumhuriyeti - Dışişleri Bakanlığı - Ekonomik ve Sosyal İşler, *a.g.e.*, s. 70-75.

20 Sırasıyla, "Almanya'nın İşçilerimizle İlgili Kararı Ekonomimizi Olumsuz Yönde Etkileyecek", *Cumhuriyet*, 3 Aralık 1973 ve "Almanya'da 26 Ay Çalışan İşçi İşten Çıkarılırsa Oturma İzni Sonuna Kadar İşsizlik Yardımı Alabilecek", *Cumhuriyet*, 5 Aralık 1973.

21 "Başbakan, Tunç ile Almanya'daki İşçilerimizin durumunu görüştü", *Cumhuriyet*, 5 Aralık 1973. Yetmişli yılların sonunda Türk-İş'e kayıtlı bir milyondan fazla işçi vardı. Zürcher E.J., *Turkey. A modern history*, s. 267.

22 "Almanya'daki İşçilerimiz Bonn'a değil, Türk hükümeti'ne kırgın", *Cumhuriyet*, 12 Aralık 1973.

dönemidir. Siyasî alanda on yıl içerisinde meydana gelen radikalleşme en aşırı şekillerine bürünmüştü. Şehirleşme ve sanayileşme süreçlerinin yolaçtığı büyük toplumsal değişimlere bir cevap olarak, doğan ve altmışlı yıllarda ortaya çıkan işçi, öğrenci ve köylü hareketleri, birçoğu aşırı sola mensup, bölünmüş ve karmaşık siyasî gruplardan oluşan bir manzaraya dâhil olmuştu. Sağın, aralarında ülkücü Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)'nin *ülkücü Bozkurtlar* olarak bilinen ve 1968'de üniversitelerde öğrencilere, aydınlara ve gazetecilere karşı bir kampanya başlatan gençlik kolunun da bulunduğu, kendi örgütleri vardı. Farklı siyasî gruplar arasında meydana gelen şiddetli çatışmalar, sokaklarda patlayan bombalar, sürekli olarak soygun veya siyasî amaçlı adam kaçırmalar meydana geliyordu. 12 Mart 1971'de genelkurmay başkanı ile dört kuvvet komutanı hükümete bir muhtıra vererek, askeri darbenin önünü açar. Birçok ilde sıkıyönetim ilan edilir, birçok sol örgüt üyesi geniş çaplı bir baskı politikasının kurbanı olur.²³ 1973 seçimlerinden sonra kurulan koalisyon döneminde siyasî af çıkarılır. Bir süre sonra CHP ve MSP arasında kurulmuş olan koalisyon bozulur, MC (Milliyetçi Cephe) hükümeti kurulur ve siyasal şiddet tekrar başlayarak bütün şehirlere yayılır. Ekonomik bağlamda, sonradan petrol krizinin yarattığı etkilerin de ekleneceği devalüasyon ve enflasyon dönemleri, durumu daha da ciddileştirirken, toplum yeni bir askeri darbenin eşğine gelir.²⁴

Yetmişli yılların sonundan itibaren Türkiye'yi içine alan sorunların yankısı, basın, radyo ve mektuplar aracılığı ile beraber baskılardan kaçmaya çalışan ve aralarında militan ve aydınların bulunduğu birçok insan sayesinde Almanya'ya kadar ulaşmaktaydı. Siyasal çatışma, nihayetinde, Türk göçmenlere bir uyarıda bulunmuşçasına Batı Almanya şehirlerine aktarılıyordu. Topluluk dışı yabancılara yönelik yasaların katılaşması, yurtdışındaki hayat konusunda yeni zorluklara işaret etse de, dönme ihtimaline kıyasla daha emin ve eskiye kıyasla daha az belirsiz bir imkân sunuyordu. Federal Almanya'daki Türk göçmenlerin tutumlarındaki değişikliği, o sırada kendi ülkelerinde meydana gelen olayları hesaba katmadan, sadece Almanya'daki değişimleri ele alarak değerlendirmek mümkün değildir. Göç süreçleri incelenirken –eğer tabii çalışma konusu dış göç olup, özellikle çıkışın gerçekleştiği yer incelen-

²³ Zürcher E., *a.g.e.*, s. 241-278. Ayrıca bkz. Bozarslan H., *a.g.e.*, s. 66-74.

²⁴ Sonraki yıllarda ekonomik durum daha da kötüleşecekti. 1979 yılında Türkiye'de ilk defa yüzde sıfır büyüme kaydedilirken 1980'de -2,2 ile negatif bir değere geriler. Bu durum kaçınılmaz olarak iş piyasası ve istihdamda da ciddi sonuçları da beraberinde getiriyordu. Şen F., "Wirtschaftliche und soziale Integration der Türken als Alternative zur Reintegration", *HDF Meint* içinde, 2, 15 Temmuz 1983, s. 13.

mek istenmiyorsa– pek çok defa sadece göçmenlerin başlangıçtaki şartları ele alınmaz. Göçmenler üzerinde analitik ve teorik bir bakış açısı uygulanarak, başlangıçta ait oldukları yerden daha fazla uzaklaştırılır ve bu şekilde sözümlenerek ona göçmen toplulukları üzerine odaklanılır. Böyle bir yaklaşım, göçmenlerin kendileri Sayad’ın “sürekli geçicilik” diye tanımladığı ve özellikle yetmişli yıllarda Federal Almanya’daki Türklerin örneğinde olduğu gibi devamlı olarak bir ülkeden ötekine bir gönderme hali yaşar ve fenomenin kısmî bir görüntüsünü verir.

Söz konusu yıllarda Türkiye’nin tarihine damga vuran siyasal ve ekonomik olayların göçe etkisine şu zamana kadar fazla önem verilmedi. Bunların göç üzerinde bir çeşit itme-çekme (*push-pull*) faktörleri teşkil etmiş olduklarını söylemeye çalışmıyorum, ancak bunun yine de Avrupa’ya, özelinde de Almanya’ya gitmeye karar verenlerin kişisel projeleri üzerinde bir etki yaratırlarını inkâr edilemez. Doğrudan ya da dolaylı yollardan –aydınların, öğrencilerin, örgüt militanlarının örneğinde olduğu gibi– yurtdışına gitme veya orada kalma kararı konusunda belirleyici bir etkiye sahip olan siyasal nedenler, hem Türk göçünde hem de onun özellikleri ile yarattığı sosyal süreçlerde bir değişime sebep olmuştur. Bazı tarihçi ve araştırmacılar, yetmişli yıllarda ve daha sonra 1980 darbesiyle birlikte, birçok kişinin kendileri için güç, kabul edilemez ve hatta tehlikeli olan siyasal bir durumdan kaçmak için Almanya’ya geldiğini belirtmiş olsalar da, bana göre aynı kişilerin diğer göçmenlerinkine benzer giriş yollarını, yani iş sözleşmesini, evliliği ya da aile birleşmesini kullanmış oldukları hususunu yeterince vurgulamamışlardır. Konunun bu yönü önemsiz değildir, çünkü bu Türk göçünü sadece bir iş göçü olarak tarif etmenin kısıtlayıcı olduğunu göstermekte ve ayrıca göç olayına katılan şahısların çeşitliliğini dikkate almak için gerekçeler sunmaktadır. Bir kere daha, tıpkı altmışlı yıllarda olduğu gibi, farklı nedenlerden dolayı da olsa, Türk göçmenlerin profili parçalara ayrılarak, genel anlamda geçerli olabilecek tipik bir tanımlama oluşturmayı mümkün kılmamaktadır. Aynı zamanda, özellikle siyasî nedenlerin etkisi sonucunda Federal Almanya’ya gelenlerin diğer göçmenlere göre farklı ve ayrı bir grup oluşturmadığını da dikkate almak gerekmektedir. İş nedeniyle göçmen olanlarla siyasal nedenlerden dolayı göçmen olanları net bir şekilde ayırmak düşünülemez. Alman şehirlerinde siyasî yapılı gruplar oluşmaya başlasa da, bu gruplara katılanlar günlük hayatlarında, işte olduğu kadar toplum içerisinde de, yurttaşlarıyla aynı şartları tecrübe etmişlerdir. Ortak noktalarını menşeleri, millî aidiyetleri ve özellikle kendilerine dışarıdan yöneltilen bakış (bir diğer deyişle kurumsal olsun ya da olma-

sın Alman tarafının yönelttiği bakış) oluştururken, onlar da işe alımların durdurulmasından sonra Federal Almanya’da göçmen ve Türk olmanın beraberrinde getirdiği acı ve zorlukları bizzat öğrenmişlerdir. Konunun bu yönü önemlidir, zira örgütlenme faaliyetlerini ve siyasal katılımı etkilemiş, dolayısıyla da göçmenlerin kendilerini ve durumlarını artık sadece geldikleri kendi ülkelerine göre değil, yıllardır yaşadıkları ülkeye göre algılamaya başlamalarında etkili olmuştur.

KOFFERKINDER: ÇOCUKLAR GELİYOR...

GÖÇ VE KUŞAKLARARASI İLİŞKİLER

İşe alımların durdurulmasını izleyen ilk aylardan itibaren, yetmişli yılların bütününe artarak yayılan bir eğilimle, Türk göçü özelliklerini değiştirerek “iş göçü” olmaktan çıkmış, temeli öncelikle aile birleşmelerine dayanan, sade bir “göç” haline gelmiştir. Eşlerden birinin kalış süresi, göç projesi kapsamında ailenin kendine tanıdığı azami zamanı aştığı için, birçok çift Almanya’da zaten birleşme yoluna gitmişti. Burada söz konusu olan sadece Türkiye’de kalmış eşin, diğerinin yanına gelmesi değildi. Elbette ki, yetmişli yılların ortalarında, genelde ülkenin kırsal kesimlerinden eşlerinin yanına giden özellikle birçok kadın olmuştur, ayrıca Alman şehirlerinde oturup çalışan göçmenlerin Türkiye’de yaşayan akrabalarıyla ya da arkadaş çevrelerinden kişilerle evlenmeleri sonucunda gelen birçok insan da olmuştur.

1973 ile 1979 yılları arasında Batı Almanya’daki Türk topluluğu içerisindeki kadın oranı % 33’ten % 41’e, yani 300 bin kişiden 522 bine çıkarken, 15 ile 17 yaş arasındaki Türk gençlerinin sayısında % 33’lük bir artış meydana geliyordu, yani 159 bin kişiden 420 bin kişiye geçiliyordu. 1979’un sonunda on altı yaşından küçük yabancı topluluğunun neredeyse yarısı Türk kökenliydi.²⁵

Yeni gelişler özellikle erkek ve kız çocukları ilgilendiriyordu; anne ve babaları çalışmak için Avrupa’ya taşındıklarında bakımları dedelerine ya da başka akrabalara emanet edilen çocuklar ve gençler. Çocuklarını hemen Almanya’ya almama kararının altında birçok neden yatıyordu.²⁶ Konaklama, çocukların beklediği ilgi, fiyat artışları gibi pratik nedenler başlı başına sorunlu olmakla birlikte kısa süreli ve mümkün olduğunca kârlı bir göç düşün-

²⁵ Hunn K., *a.g.e.*, s. 408.

²⁶ 1972 yılında Batı Berlin şehirde gerçekleştirdiği araştırmada Ayşe Kudat da Türk göçmenler arasında çocuklarını Batı Almanya getirtme eğiliminin zayıf olduğunu belirtmektedir. Kudat A., *a.g.e.*, s. 15 vd.

cesiyle pek uyuşmuyordu. Ayrıca, içten içe ülkelerine geri dönme umudu besleyen Türk göçmenler çocuklarının okula Türkiye’de başlamalarını ya da devam etmelerini istiyordu. Türk *Gastarbeiter*’ların çocukları ailelerini nadiren, Noel ya da yaz tatilleri vesilesiyle, yılda iki defa görüyor ve bağlantılarını yoğun bir mektuplaşma faaliyeti sayesinde sürdürüyorlardı. Almanya’daki ebeveynler, gönderilen acemice ve çocuksu bir yazıyla yazılmış mektup ve resimler sayesinde çocuklarının çabasını ve sevgisini hayal ederken aynı zamanda okulda sağladıkları ilk başarılarından memnun oluyorlardı.²⁷ Kendileri ise fotoğraflar, kartpostallar ve Almanya’daki refah ve yeniliklerin detaylı anlatımıyla cevap veriyorlardı. Çoğu defa, çocuklar çok küçük olduğunda ya da daha sıcak ve yakın bir temas kurmak için, mektuplar şekil değiştirerek kâğıttan ses kasetlerine geçiyordu. *Briefkassetten*’ler mesafenin imkânsız kıldığı bir gündelik hayatın kısa kesitlerini temsil ediyordu: evdeki gürültüler, çakışan sesler, duraksamalar, heyecanlar ve bazen yeni teknolojik bir âletin kullanılmasından doğan sakarlıkların arasında amatörce yapılmış kayıtlar, ev ortamlarından kesitler sunarak, özlemi ve uzakta olmanın verdiği burukluğu güçlendiriyordu.²⁸

Fizikî ve duygusal mesafeyi doldurmak için yapılan tüm girişimlere rağmen, ebeveynler ve çocuklar arasındaki ilişkiler, gündelik ve sürekli bir ilişki kurmanın imkânsızlığından dolayı epeyce sorunluymuş ve bazı durumlarda, birleşme gerçekleştikten sonra, meşakkatli bir çatışmaya dönüşen derin anlaşmazlıklar ve kırgınlıklara neden oluyordu.²⁹ Batı Berlin’e 1970’te gelen Gülşen, eşinin dokuz ay sonra yanına gelebilmesini sağlamış, tek oğullarını ise annesine bırakmış. Oğlunun iki yıl sonra gelişini net bir şekilde hatırlarken göçün sonradan kuracakları ilişki üzerindeki etkilerini iyi değerlendiremediği için kendini suçladığını saklamıyor:

Giderken oğlumu ve annemi geride bıraktım... iki sene sonra, 1972’de geldi. Biz buraya gelip para kazandıktan sonra yaşamaya Türkiye’ye dönmeyi düşünüyorduk. Planımız buydu. [...] Ama iki yıl geçti, hiç tatile gitmedik.

²⁷ İlk kuşağa ait birçok göçmenin hâlen üzerilerine titreyerek sakladıkları ve benim de Berlin’deki birçok kadınla gerçekleştirdiğim görüşmeler vesilesiyle görüp okuma fırsatı bulduğum mektuplar böyledir.

²⁸ Bkz. (Türkiye’den) Göç Dokümantasyon Merkezi ve Müzesi DOMiD’in arşivinde bulunan *Briefkassetten* koleksiyonu.

²⁹ Özkara S., “Türkische Familien in der Bundesrepublik Deutschland – Ihre soziale Situation, familiäre Bedingungen und erzieherische Orientierung”, *HDF- Materialien* içinde, Berlin, Mayıs 1987, s.1 17-142. Kıray M., “The Family of Immigrant Worker”, Abadan-Unat N. (der.), *Turkish Workers in Europe, 1960-1975* içinde, Leiden, Brill, 1976, s. 226-227.

[Oğlumuzun] özlemini çok çekiyorduk, annem için de bir çocukla ilgilenmek büyük bir mesuliyetti. O zaman babam bana “gelip al, sorumluluklarınızı düşünün” dedi. Böylece onları getirttik, annemi ve oğlum. Oğlum tabii beni tanııyordu. Çok zor oldu. Sadece annemi tanıyordu, onu “anne” diye çağırıyordu. İkisi de burada üç ay kaldı, o üç ay boyunca da oğlum hiç benimle gelmedi, benimle hiç uyumadı, hep annemle beraberdi. Sonunda annem için gitme, çocuk içinse bizimle kalma vakti geldi. Hep birlikte onu havalimanına geçirmeye gittik. Annem oğlum görmeden gitti ama havalimanında yine de camlı bir kapı vardı, oradan gittiğini gördü ve ağlamaya başladı... “anne” diyordu, benim de annemle gitmem lâzım... Benim için elbette çok zordu. Üç gün hiçbir şey yemedi, sadece annesini sordu. Üç yaşındaydı. Sonra azar alıştı, ama babasıyla hep bir soğukluk kaldı. Beni annesi olarak benimsedi de, babası... sonra iki oğlum daha oldu, ama benim için hepsi aynı. [...] Yine de bazen birincisine karşı çok suçluluk hissediyorum.³⁰

Çocukların Batı Berlin’e taşınmasının anlamı, Türkiye’deki hayatı bırakmış olmanın getirdiği yük ve zorluklarla beraber yeni toplumsal ortamın yarattığı etki, Batı Berlin’e 1979’a gelen ve ikinci kuşağa ait genç bir kadın olan Gülay’ın doğrudan tanıklığında da tüm belirginliğiyle ortaya çıkmaktadır:

Babam buraya 1973’te gelmişti, Berlin’de amcamın oğlu da vardı, o yüzden sırf yakın olabilmek için taşındı. 1979’da ailesini getirtti. O yıllarda annem Anadolu’da, Erzurum’da bizimle kalmıştı. Bu şekilde 1979’un sonunda annem, ben, ağabeyim, bir erkek ve bir kız kardeşim hep birlikte Berlin’e geldik. O zamandan beri de buradayım. Buraya geldiğimde 11 yaşındaydım. [...] Çocukluğumda hiç bizim köyden dışarı çıkmamıştım. En fazla şehir merkezindeki pazara gitmişim. Öyle çok bir şey görmemiştik. Uzun bir yolculuk yapmak için ilk otobüse binişim de o zaman oldu. O yolculuğu asla unutamayacağım. Azıcık bile uyuyamadım. O zaman Erzurum İzmir arası 24 saattti. Hep pencereden dışarı bakıyordum. Sonra İzmir’de uçağa bindim. Korkuyordum ama aynı zamanda kafam sorularla doluydu, mutlu ve heyecanlıydım. Acaba uçak düşer mi diyordum. Uçak benim gözümde kocaman bir kuş gibiydi. Erkek kardeşlerim benden küçüktü, kız kardeşim birkaç aylıktı. Bizden daha küçük kardeşler olduğu için annem bizimle çok fazla ilgilenmiyordu. Bir de, ben ikinci çocuk olsam da, kız çocuktum onun için sorumluluk almaya alışkındım. Erkek kardeşimle birlikte oturuyordum. Yolculuğu çok iyi hatırlıyorum... Sonra varınca babam ve amcam bizi almaya geldiler. O zamanlar babamın bir arabası vardı ve bu benim için çok büyük bir sürpriz olmuştu. Bunlardı beni etkileyen şeyler... O bizim

aramızdı, biz çocuklar aramızda öyle diyorduk. Yıl sonu gelmişti, yılbaşına dört gün kalmıştı onun için her yerde ışıklar vardı, büyük bir şehirdeydik... O ilk dönemden aklımda yer eden başka bir şey özlemdi. Erzurum'da bıraktığımız her şeyin çok özlemini çekiyordum. Arkadaşlarımın özlemini, ama ailemin de, kuzenlerimin de... Çünkü buraya geldiğimde kimseyi tanımyordum, hiç arkadaşım yoktu. Hastalandım. Yemek yemiyordum, çok kilo kaybetmiştim. Geceleri uyuyamıyordum. Annemle babam beni doktora götürdüler. İlk üç-dört ay çok kötü oldum. Doktor evimi özlediğim için hastalandığımı söyledi. Herkesten çok amcamı özlüyordum. Bu amca babamın en küçük kardeşiydi, ama bizim için bir ağabey gibiydi, çok yaş farkımız da yoktu. Babam Almanya'ya gidince annem dört çocukla yalnız kaldığı için, bir de köy gibi bir yerde yaşadığımız için, amcam bizi tek başımıza bırakmamak için bizimle beraber yaşamaya gelmişti. Annemin en büyük oğlu gibiydi, bizim için de bir kardeş gibiydi. Birbirimizi çok seviyorduk. Bize okulda yardım ediyordu. Onu çok özlüyordum. Gece uyanıp ismini çağırarak ağlıyordum. Bunu iyi hatırlıyorum. Başka şeyleri değil de bunu hatırlıyorum. Ama bu ayrılık beni uzun zaman hasta etti. Çünkü ayrıca yirmi yıl boyunca Türkiye'ye hiç gidemedik.³¹

1974'te Federal Almanya'da sosyal demokrat hükümet, yabancı nüfusa yönelik yeni kısıtlayıcı önlemlere uyararak göçmen çocuklarına (Kindergeld) verilen parasal yardımları düzenleyen yasalarda bir takım değişiklikler yapmaya karar verir. Ocak 1975'te yürürlüğe girecek olan yasa, yabancı ailelerin kendi ülkelerindeki çocuklarının Federal Almanya'da ikamet edenlere göre daha az para almalarını öngörüyordu. Her şeyden önce Türkiye'yle görüşülen bu yasa İspanya, Yunanistan ve Portekiz'e de uygulanıyordu; zira Federal hükümete göre, bu ülkelerdeki hayat seviyesi Batı Almanya'dakine göre daha düşüktü, bu nedenle de çocuk başına verilen para miktarında değişikliğe gitmek gerekliydi.³² Federal hükümet bu şekilde, yılda 600 milyonla 1 milyar Mark arasında para tasarrufu sağlayacağını umuyordu. Almanya'da ikamet eden ve aynı zamanda bakıma muhtaç çocuk sayısı diğer gruplardan fazla olan Türk nüfusu, bu karara cevap olarak, farklı Batı Almanya şehirlerinde sendikal örgütlerin ve siyasal oluşumların da destek verdiği birçok protesto gösterisi düzenlemiş, ancak yasal açıdan bir değişikliğe gidilmesini sağlayamamıştır.³³ Kindergeld hususunda yenilenen kanun, kişisel ve toplumsal faktörlerin haricinde, daha geniş çaplı aile birleşmelerine ikna olunmasında etkili olan bir başka sebep olacaktır. Ne de olsa sayıları 803

³¹ Görüşme 13.

³² Bkz. Türkiye Cumhuriyeti - Dışişleri Bakanlığı - Ekonomik ve Sosyal İşler, a.g.e., s. 33-36.

³³ Görüşme D5.

bin olan Türk göçmen çocuklarının yarısından fazlasını teşkil eden 564 bin kişi, 1974'te hâlâ Türkiye'de oturuyordu ve o zamana kadar da yardım alma hakkına sahipti.³⁴

Çocukların Batı Almanya'ya gelişi çocukluk ve ergenlik dönemlerinde sadece nadir durumlarda nihai bir taşınmayla sonuçlanmıştır. Bu konuda verilen karar, sadece tatil için, bazen de dedeleriyle ziyarete gelip, ebeveynleriyle birlikte yaşamayı denemek için kısıtlı bir süre kaldıklarında değil, Batı Berlin'e ya da diğer Alman şehirlerine yerleşecekleri kesinlik kazandığında bile, hiçbir zaman nihai olmamıştır. Daha önce de bahsettiğimiz ve kurumların da bilincinde olduğu pratik sorunlar, işe alımların durdurulmasından önce bir belgede şu şekilde ifade buluyordu: "Yabancı çocukların bakımı, özellikle ebeveynlerin ikisi de çalıştığı zaman, kendileri için bir sorun teşkil etmektedir. Yabancı çocuklar başlangıçta Alman çocuklar gibi anaokullarına giriş yapabilmektedir. Ancak bu konudaki bariz zorluklar yüzünden, uzun bekleme sürelerinin önüne geçilememektedir. Sonuç olarak yabancı çocuklar çoğu zaman kendi hallerine bırakılmaktadırlar ki, bu da aynı yaştaki Alman çocuklara göre daha risklidir."³⁵ Bununla birlikte Türk çocuklarının öğrenimlerini Türkiye'de görmeleri ve kendi ülkelerinin örf ve âdetlerinden uzak kalmamaları konusundaki arzuları gibi başka nedenler de vardı. Gastarbeiter'ların çocukları valiz-çocuk anlamına gelen "Kofferkinder" diye adlandırılmışlardır, çünkü hayatları dönüşümlü olarak Türkiye ve Almanya arasında, iki farklı eğitim sistemi, birbirinden tamamıyla farklı arkadaşlıklar, tecrübeler ve hikâyeler arasında geçiyordu.³⁶ Bütün bir kuşağın yaşadığı yaygın bir tecrübe bu. Batı Berlin'e 1970'te işçi olarak gelen ama eğitimine devam edeceğinden hiç kuşkusu olmayan Atiye'nin anlattığı gibi:

1972 yılının sonuna doğru oğlumuzu buraya aldık. Ondan ayrıldığımda

³⁴ Bkz. Abadan-Unat N., *a.g.e.*, s. 207-208. Veriler Batı Berlin'deki durumu yansıtmaktadır. Burada ki çok çocuklu ailelerin bakımından sorumlu olduğu 3.327 çocuğun yarısından fazlasının % 52'si- aynı tarihte hâlen Türkiye'de oturmakta olduğu görülmektedir. Kudat A., *a.g.e.*, s. 64-65. Bkz. Bu kitapta Birinci Bölüm'ün sonundaki tablolar.

³⁵ BAK, B Rep 004/420, Bericht über Probleme im Zusammenhang mit der Ausländerbeschäftigung und dem illegalen Aufenthalt von Ausländern in Berlin (West), Senator für Inneres, Neubauer, 1 Temmuz 1971.

³⁶ *Kofferkinder* terimi genel olarak *Gastarbeiter* çocuklarını tanımlamak için kullanılıyordu. Türk çocukların yaşadıkları tecrübenin bir benzerini, özellikle ellili yılların sonu ile altmışlı yılların başlarında, İtalyan ailelerin çocukları ile İspanyol, Portekiz ve Yunan kökenli çocuklar da yaşamışlardır. Bkz. Dunkel F., Stramaglia Faggion, *a.g.e.* Göçmen çocuklarının mekik göçü konusunda ayrıca bkz. Projektmigration; Wilpert C., *a.g.e.*, s. 81; Richter M., *Gekommen und geblieben. Deutsch-Türkische Lebensgeschichten*, Hamburg, 2003, s. 266.

daha ancak beş buçuk aylıktı... ilk kuşak çocuklarının hepsi onunkine benzer bir tecrübe yaşadı...ve bugün hâlâ anne veya babalarıyla olan ilişkileri ebeveynlerle çocukları arasındaki normal bir ilişki gibi değil. Yabancılaşıyorsun, bunu söylediğimde bazıları bana kötü bir anne (Rabenmutter) gibi baksalar da gerçekten böyle oluyor, gerçekten... Sonra oğlumuzla ilgilene-medüğimizin farkına vardık ve onu Türkiye'ye geri götürdük, ama bir yıl geçmeden tekrar buraya döndü [...] Sonra okula gidecek yaşa geldiğinde yine Türkiye'ye geri götürdük.

Çoğu defa, okulların başlangıç ve bitiş tarihleri yeni bir gidişi belirleyebildiği gibi, okulda alınan olası kötü sonuçlar da ebeveynlerle yakınlaşmak için bir neden oluşturabiliyordu. Okula başlayacakları zaman, birçok çocuk akrabaları tarafından Türkiye'ye geri getiriliyordu. Sonra, yıl veya dönem sonu beklenerek, yeniden başka türlü bir eğitim deneyimleyecekleri Almanya'ya transfer ediliyorlardı. Sürekli meydana gelen bu gidip gelmeler bir yönüyle birçok ailenin göçte yaşadığı istikrarsızlığı yansıtıyordu ama her şeyden çok Alman okul sistemi ve genel olarak çocuklarının eğitimi konusunda yaptıkları çelişkili değerlendirmelerin bir ürünüydü. Çocukların Türkiye'de okuması tercih edildiğinde, bunun nedeni Almanya'daki okullara güvenilmemesi, ayrımcılık yapılması ya da Türk âdetlerinden çok uzak olması idi; aksine, bazı ebeveynlerin gözünde ise, çocuklarının Alman okullarında eğitim görmesi iş hayatında ve genel olarak toplumda yer edinmeleri açısından onlar için daha büyük bir fırsat teşkil edebilirdi.³⁷

OKULDA ÖĞRETİM VE GENÇ TÜRKLER

Türkiye'de doğup küçük yaşta Federal Almanya'ya gelenleri olduğu kadar, Almanya'da yabancı ebeveynlerden doğan göçmen çocuklarını da kapsayan ikinci kuşak, Alman ve Türk kurumlarının, onlara farklı bir bilgi birikimiyle yaklaşıp özel dikkat göstermesini gerektiriyordu.³⁸ Genç kuşakların okulda

37 Füzuran'ın Batı Almanya'da fabrika ve maden işçileri arasındayken topladığı tanıklıklarda görüşme yapılan kişiler çocuklarının eğitimine çok büyük önem verirler. Birçoğu, çocuklarının ileride ebeveynlerinin çektiğine benzer zorluklar yaşamaması için yeterli bir eğitim sağlamanın önemini vurgularken, diğerleri Batı Almanya'daki okulların sosyal hareketlilik olanağı sunduğunu düşünmektedir. Füzuran, *a.g.e.*, s. 66-129. Bu eğilim genel olarak tüm Batı Almanya bölgelerindeki aileler için kaydedilmekteydi. Yetmişli yıllarda gerçekleştirilen bazı sosyolojik araştırmalara göre, eğitim alınması, özellikle de profesyonel açıdan nitelik kazandıran teknik eğitim alınması uğruna, kalma ve geri dönme planlarında değişiklik yapma kararı veriliyordu. Bkz. Wilpert C., *a.g.e.*, s. 473-485.

38 Federal Almanya'daki Türk çocuklarının sayısı *Bundesanstalt für Arbeit*'in hesaplarına göre 1972 yılında yaklaşık 195.000 idi. Bunların neredeyse yarısı, % 46'sı, altı yaşından küçük, % 22'si altı ila on bir yaş arasında, % 17'si on bir ile on beş yaş arasında, son olarak % 15'i de 1955'ten ön-

alacakları eğitim ve daha genel anlamdaki kültürel eğitimleri, iki ülkenin sadece ilgisinin değil, aynı zamanda siyasal niteliğinin de ölçüldüğü ana konulardı. Bu alanlarda da göçün uzun vadedeki etkilerini, hatta Batı Almanya’da kalma meselesini değerlendirebilecek net ve programlı bir yaklaşımın eksik olduğu ortaya çıkmaktaydı. Eğitim konusunun etrafında bir kez daha entegrasyon ve göçmenlerin ülkelerine dönüş olasılığı ile ilgili söylemler yoğunlaşıyordu. Batı Almanya’daki göçmen çocukları ile ilgili bir araştırmaya imza atmış olan Czarina Wilpert’in dediği gibi eğitim politikasının altında yatan temel ikilem “entegrasyon için mi yoksa rotasyon için mi eğitmeli” sorusundan ibaretti.³⁹ Gerek Türk gerekse Alman tarafları Türkiye’yle kültürel bağların korunmasına büyük önem veriyorlardı. Zira yetmişli yıllarda da ülkeye geri dönüş fikri temel alınmaya devam ediliyordu, bu nedenle de Türkçe öğretimi ve aynı kökene sahip çocuklara yönelik ayrı sınıfların oluşturulması bu beklentinin hayata geçmesi için gerekli bir araç haline geliyordu. Yine de, yıllar geçtikçe ikinci kuşağın sosyalleşme süreci de güçlendiği için, Batı Almanya’daki hayatı arkada bırakıp anayurda geri dönme olasılığı her geçen yıl daha çok engelle karşılaşıyordu. Ebeveynlerin birçoğu, geri dönmeye dair umutlarını hiç kaybetmeseler de, durumun özellikle başka bir çevrede büyüyen, artık alışkanlık, tüketim ve beklentiler konusunda farklılaşmış, Almanca konuşan ve benzer tecrübelere sahip Alman arkadaşlar da edinmiş çocukları için çok zor olduğunun farkına varıyordu. Türkiye ikinci kuşakların gözünde, okullar kapandığında gündelik hayatın geçici olarak askıya alınmasıyla birlikte tatil yapılan bir yeri, büyükannelelerin ülkesini, hatıralar ve sevgi gösterileri arasında kısa bir süre geçirilecek bir mekânı temsil ediyordu. Ancak oraya gidince de aynı zamanda –alışkanlıklar, müzik seçimi, tercih edilen oyunlar hakkında Türk yaşlılarıyla kendilerini kıyaslayarak– ileri derecede kapitalist bir ülkede, Avrupalı bir toplumun içinde yaşamının avantajlarını da tartışabiliyorlardı. Aileler birleştikten sonra, Federal Almanya’da Türk göçmenlerin kurumsal bağlantılarıyla beraber arkadaşlık ağları da genişlediği için göç, geçici bir dönem gibi algılanmaktan çıkarak gittikçe sosyal bir durum, aileye ait bir hikâyeye, kültürel bir aidiyet haline geliyordu.⁴⁰

Türk hükümetleri ise daha altmışlı yılların başlarında bile, kültürün göç politikalarının önemli bir yönünü oluşturduğunu düşünüyor ve dışışleri

ce doğmuş çocuklardan oluşmaktaydı. Türk Milli Eğitim Bakanlığı’na göre ise toplam sayıları 175.000 idi.

³⁹ Wilpert C., *a.g.e.*, 1977, s. 476. Ayrıca bkz. Kleff H.-G., *a.g.e.*, s. 218-221.

⁴⁰ Çocukların varlığı ile Almanya’da kalış arasındaki doğru orantılı ilişki konusunda bkz. Kudat A., *a.g.e.*, 1975, s. 79. Ayrıca bkz. Pazarkaya Y., *a.g.e.*, s. 67 vd.

bakanlığı belgelerinde “Yurtdışındaki işçi çocuklarının eğitimi açısından vatanlarıyla bağlarının kopmamasını sağlayacak önlemler düşünülmelidir” deniliyordu.⁴¹ Bu düşünceden yola çıkarak Milli Eğitim Bakanlığı, 1965’ten itibaren, yüz binlerce işçiyle ilgilecek öğretmenlerin yurtdışına gidişini düzenliyordu. 1965 yılında 17 öğretmen yola çıkarken, bu sayı sonradan gittikçe artıyor ve 1973’te, 29’u sadece Batı Berlin’de olmak üzere, Almanya’da Türk hükümetine bağlı toplam 95 Türk öğretmen kaydediliyordu.⁴² Yine de, aynı yıl Federal Almanya’da okul çağındaki Türk çocukların sayısı ortalama 92 bin olduğu için, öğretmenlerin sayısı yetersiz geliyordu, zira her bin öğrenciye bir öğretmen bile düşmüyordu.⁴³ Bu nedenle, daha henüz işe alımlar durdurulmadan önceki yıllarda zaten mevcut olan yoğun talep göz önünde alınırca, durumda bir iyileşme olmamıştı. Örneğin, Kreuzberg’de, 1970’te, dört ayrı ilkokula kayıtlı 500 öğrenci için sadece sekiz Türk öğretmen olduğu kaydedilmiştir.⁴⁴ Türk öğretmenlerin görevi, Türk işçilerin çocuklarına uygun bir eğitim vererek geldikleri ülkenin kültürüyle, özelinde ise hükümetin onayladığı millî ve Kemalist bakış açısıyla uyumlu yegâne kültür temsili ile bağlarını güçlendirmektir. Türk hükümetinin Batı Almanya’da da millî bir eğitim verilmesini istemesi, Türkiye’de kendini gösterip ifade etme olanağı bulamayan çoğul kültür, dil ve etnik yapılarının yurtdışında da ortaya çıkmasına engel olmaya çalışmasından ileri geliyordu. Bu açıdan ikinci kuşağa ait bir kadının tanıklığını hatırlamak yararlı olacaktır. Batı Berlin’e 1972’de kardeşiy-le birlikte üç yaşında gelen Hanife, Kürt ve Alevi bir aileye mensuptur. Köyünde ve ailesinde konuşulan Zazacayı öğrenmiş ve Almanya’ya geldiğinde Türkçe konuşmayı bilmiyormuş. Türkçeyi Berlin’de, Türkiye’den gelen yaşit-larıyla beraber vakit geçirerek ve okulda öğrenmiş:

Okula gitmeye başladım. Altı, yedi yaşlarındaydım ve tek kelime Türkçe bilmiyordum. Köyümde konuşulan lehçeyi biliyordum. Alman çocuklarıyla beraber durmazdım. Bütün sınıfta sadece Türkler vardı. İlkokulda dördüncü sınıfa kadar sadece Türk öğretmenler vardı. Onları hükümet gönderirdi. Birini özellikle çok iyi hatırlıyorum. Milliyetçiydi ve Kürtçe konuşmamıza tahammül edemiyordu. Sonunda Türkçeyi iyi öğrendim, ama Alevi olmak zordu. Öyle olduğumu söylemezdim, özellikle Ramazan’da oruç tut-

41 T.C., Dışişleri Bakanlığı - Ekonomik ve Sosyal İşler, *a.g.e.*, s. 54: eğitim konusu “Kültür sınırları” başlıklı paragrafta ele alınmıştır.

42 *A.g.e.*, s. 55. Türk öğretmenler tarih, coğrafya, millî kültür öğretiyorlardı.

43 *Milliyet*, 11 Temmuz 1973; Hunn K., *a.g.e.*, s. 315.

44 “Situation ausländischer Arbeitnehmer. Auszüge aus einem Bericht des Bezirksamtes an die Bezirksverordnetenversammlung”, *Kreuzberger Echo* içinde, Kasım 1970, s. 17.

madığım için diğer çocuklarla da sorun yaşayabilirdim.⁴⁵

Cumhuriyetin kuruluşundan ve ilk Kemalist inkılaplardan itibaren, laik ve modern olması istenen Ulus-Devletin inşası millî kültür özelliklerinin detaylı bir tanımlamasıyla birleşmişti.⁴⁶ Ülkenin kültür hayatının tüm yönleri, belirlenmiş olan ulus imajıyla örtüşmeliydi; bu açıdan sarf edilen çabalar ülkenin sahip olduğu heterojenliği tek bir kalıba oturtarak onu kontrol altında tutmaya yaramalı ve millî sınırların dışında da heba edilmemeliydi. Dönemin Çalışma Bakanı Ali Nail, Erdem'e göre "tuhaf ideolojilere karşı verilen savaşa" resmî olarak uygun bir öğretmen kadrosu yollayarak da katılmak gerekiyordu.⁴⁷ Yurtdışındaki işçiler eninde sonunda döneceklerdi ve onlarla birlikte çocukları da dönecekti. Dolayısıyla, nasıl yurtda verilen eğitim ihmal edilemezse, müstakbel Türk vatandaşlarının eğitimi de ne göz ardı edilebilir ne de sadece ebeveynlerin şahsi çabalarına terk edilebilirdi. 1973 yılında Türk hükümetinin yurtdışı göçü üzerine hazırladığı raporda: "Bugün Türk kültürüyle olan bağlantılar yalnızca ebeveynlerin gösterdiği çabaya bağlıdır; bu nedenle yurtdışındaki binlerce çocuk ve gence yönelik önlemler alınmalıdır. Bu konuda harekete geçmek şarttır. İhtiyaçlar değerlendirildikten sonra çeşitli ülkelere yeterli sayıda öğretmen gönderilmesini sağlayabilmeliyiz" diye ifade ediliyordu. 1973-74'te sadece Almanya'ya 144 öğretmen getirtmeye karar verilir. Ancak Türk hükümeti, tüm niyetlerine rağmen, öğretmen sayısının yetersiz olduğunu ve Federal Almanya'daki işçi çocuklarının eğitim meselesine hâlen radikal bir çözüm getiremediğini teslim etmek durumundaydı.⁴⁸ Raporu hazırlayan Dışişleri Bakanlığı'na göre, bu öyle büyük beklentilere neden olacak geniş kapsamlı bir meseleydi ki, görüşünü şu sözlerle savunuyordu: "Yurtdışında en küçük yaşlardan başlayarak gelenekleri ve vatanla kültürel bağları korumak mümkündür. Bu, bir gün okullardaki ve üniversitelerdeki eğitimi izlemeye, binlerce Türk gencin üretken ve etkin bir biçimde Türk toplumuna ayak uydurabilmesi için bir yer edinmeye kadar varabilir."⁴⁹ Türk hükümetinin göçmen çocuklarına müdahalesi, aynı zamanda Batı Almanya'ya hükümet kanallarıyla gönderilmedikleri halde, Alman eğitim sistemine girmeyi başaran Türk öğretmenlerin rolünü önemsizleştirmeye yönelikti.

⁴⁵ *Görüşme 9.*

⁴⁶ Ahmad F., *a.g.e.*

⁴⁷ Alıntılanan bölüm için bkz. "Yurt dışındaki İşçiler için 'Hukuk Bürosu' kuruluyor", *Milliyet*, 18 Haziran 1973. Erdem hakkında ayrıca bkz. Hunn K., s. 253 ve 316.

⁴⁸ T.C. Dışişleri Bakanlığı - Ekonomik ve Sosyal İşler, *a.g.e.*, s. 55.

⁴⁹ *A.g.e.*, s. 56-58.

Bunlar Türkiye'deki işlerini bıraktıktan sonra işçi olarak oraya giden kişiler veya genç Türk öğrencilerdi. Türk hükümeti tarafından güvenilir, *nicht re-gierungstreuer*, kabul edilen bu öğretmenler milliyetçi ve antidemokratik tonlara sahip bir eğitim vermekle eleştirdikleri Türk hükümetine karşı bazen çatışmacı bir tutum sergilerlerdi.⁵⁰ Türk kökenli iki öğretmen gurubu arasında, Federal Almanya'daki Türk çocuklarının eğitimini de değişik şekilde etkileyen temel bir fark vardı: Alman kurumları tarafından işe alınan öğretmenler birkaç yıl boyunca pedagojik uygulamalardan uzak kalmışlardı, Türk hükümetinin gönderdikleri ise Almanca ya da Alman eğitim sistemi hakkında bilgiye sahip değildi. Her iki durumda da öğretmenler, mesleklerini icra etmeden önce, göç bağlamında ve kültürlerarası bir ortamda doğup büyüyen çocuklara eğitim vermek için uygun bir formasyondan geçmemişti.⁵¹

Batı Alman eğitim kurumlarında yabancı öğrenciler konusunda verilen kararlar *Länder*'in yönetimleri tarafından belirleniyordu. Batı Berlin Senatosu'nun öngördüğü politikaya göre, Almanca bilmeyen yabancı işçi çocuklarının Türk öğretmenli hazırlık sınıflarına yazılması gerekiyordu.⁵² Kudat'ın savunduğu gibi, böyle bir politikadan iyi sonuçlar elde edilip edilemeyeceği tartışılmalı bir konudur: “Sadece yabancı çocuklardan oluşan yabancı öğretmenli bir sınıfta Almancayı öğrenme olasılığı ve hızı güçleneceğine engelle-

50 Bazı durumlarda öğretmenler siyasi görüşlerinden dolayı ülkeden ayrılmak zorunda kalmışlardı, bazen de gitmelerine yol açan ekonomik nedenlerdi. *Hürriyet* gazetesinin “13 bin öğretmen İşçi olarak yurt dışında çalışıyor” başlıklı makalesine göre bir öğretmenin aldığı ücret 887 Türk Lirası iken Federal Almanya'da aylık olarak 3.000 Türk Lirasına denk gelen bir ücret alabiliyordu. Bazen Alman hükümeti, eşi Batı Berlin'deki bir okulda çalışan ve Wedding'de bir anaokulunda çalışmak için çağırılan genç bir kadın öğretmenin örneğinde görüldüğü gibi, bazı Türk öğretmenleri doğrudan çağırıyordu. *Der Weddinger*, Mart 1971, s. 19. Hükümetin Türkiye'den resmi olarak gönderdiği öğretmenlerle Federal Almanya'da işe alınanlara karşı sergilediği farklı davranış biçimi konusunda T. Bey'in tecrübesi anlamlı bir örnek oluşturmaktadır. İlk önce Federal Almanya'ya işçi olarak gidip sonra iki yüz Türk çocuğun öğretmeni olan T. Bey, küçük bir kütüphane oluşturmak için Alman para kaynağıyla Türkiye'ye kitap almak için gittiğinde, kendi hükümetinin onayı olmadığı için, birçok sorun ve zorlukla karşılaşır. Hükümetin işe aldıkları öğretmenlerle Alman bakanlığının aldıkları arasındaki farklar konusunda ayrıca bkz. Abadan-Unat N., *a.g.e.*, s. 36-41.

51 Bkz. Keçik M., “Eine Minderheit sucht Boden unter den Füßen. Die Auswärtige Kulturpolitik Ankaras aus der Sicht der davon betroffenen Auslandstürken in Deutschland”, *Zeitschrift für Kulturraustausch* içinde, 3, 1981, s. 282-286.

52 BAK, B Rep 004/3076, n°420. Batı Berlin'de, özellikle de Kreuzberg mahallesinde okul etkinliklerinin idaresi konusunda yerel belediyenin yayınladığı *Kreuzberger Echo* adlı gazetede “Metin geht in die Schule” başlığıyla çıkan uzun ve detaylı makaleye de bakınız. 1971 tarihli makalede, mahallede menşe ülkeye göre çocukları bir araya toplama prensibine dayanan “saf Türk sınıfları” (*reine Türkenklasse*) olan üç ilkokuldan bahsedilir; son olarak da yabancı çocukların eğitim görmesinin sadece “ülkeye geri dönüşün toplumsal olanaklarını” güçlendirmekle kalmadığı, menşe ülkenin gelişmesini teşvik ederek Almanya'yla verimli ekonomik ilişkiler kurulması için ortam hazırlamaya yaradığı vurgulanır. *Kreuzberger Echo*, Aralık 1971, s. 18.

nir”. Ayrıca, çoğu defa maddi kaynak eksikliği olduğu için, her sınıfa bir Almanca öğretmeni sağlamak mümkün olmadığı gibi öğrencilerin yüksek hareketlilik oranı da derslerin gidişatını olumsuz etkiliyordu.⁵³ Öğretmenler sınıf oluşumunun okul yılı sonuna kadar aynı kalıp kalmayacağından hiçbir zaman emin olamadıklarından şikâyetçiydiler. Ebeveynler ise çocuklarının Alman okullarına alınmayıp *Türkenschule*’lere yazılmaya gönderildikleri için şikâyet ediyorlar, bu nedenle de bazı durumlarda onları okula göndermeyecek evde tutmayı tercih ediyorlardı. Kaldı ki bu hazırlık sınıflarına (*Vorbereitungsklassen*) gitmek, sonra Türkiye’de geçerli olabilecek hiçbir sertifika ya da karne elde etme hakkı da vermiyordu.⁵⁴ Gülay bu sınıfların birinde yaşananları iyi anlatıyor:

Üçüncü sınıfı bitirmiştım [ilkokul üçüncü sınıf]. Ama buraya gelince, Almanca konuşmadığım için, sadece Türklerin olduğu bir sınıfa koydular beni. Bunun amacı entegrasyonu sağlamış –öyle diyorlardı o zamanlar– ve ben üçüncü sınıfı tekrar etmek durumunda kaldım. Sınıfın adı *Vorbereitungsklasse* idi, öğretmen, öğrenciler hepsi Türk’tü, sadece ders Almancaydı. Öğretmenler Türk, sınıftaki 21 çocuk da Türk olunca nasıl bir entegrasyon olabilirdi? Sorun buydu. Ne öğrenebilirdin ki? Sonuç olarak hepimiz Türkçe konuşuyorduk öğretmen de bize dersi Türkçe öğretiyordu. O zamanlar daha Kreuzberg’de çok Alman yaşadığı halde Alman çocuk yoktu sınıfta. Türkiye’den gelen çocukları bir araya koyuyorlardı, bu biz çocukların hoşuna gidiyordu, hatırlıyorum, ama şimdi Türk çocukları Alman sınıflarına koysalardı daha iyi olurdu diye düşünüyorum, entegrasyon olurdu, Almancayı da daha iyi öğrenirlerdi. O zamanlar öyleydi, hatalar yapıldı...⁵⁵

Batı Berlin’deki kimi bölge ve mahallelerdeki Türk nüfus yoğunluğu sınıfların homojen yapısını daha da fazla etkilemekteydi. Kreuzberg’de bazı sınıflarda Türk kökenli çocukların oranı % 50’yi dahi geçiyordu. Bu durum yalnızca Türk ve Alman çocukların entegre olup ilişki kurmalarını daha zor kılmakla kalmıyor, kısmen Almanca öğrenmenin daha zor olmasından da kaynaklanan daha engebeli bir okul sürecini de beraberinde getiriyordu. Türk göçmenlerin ikinci kuşak genç kız ve erkekleri arasında daha yaygın

⁵³ BAK, B Rep 004/3076, n°420. Ayrıca bkz. Wilpert C., *a.g.e.*, s. 476-477.

⁵⁴ Bunun yanı sıra, çocukların çoğu zaman Alman yaşlılarına göre yaklaşık iki yıl geriden geldikleri oluyordu. Fiziksel büyüme ve gelişmenin temel bir etken olduğu yaşlarda meydana gelen bu durumun sınıf arkadaşları arasındaki ilişkilere büyük etkisi oluyordu. Oluyordu. Ayrıca bkz. Kudat A., *a.g.e.*

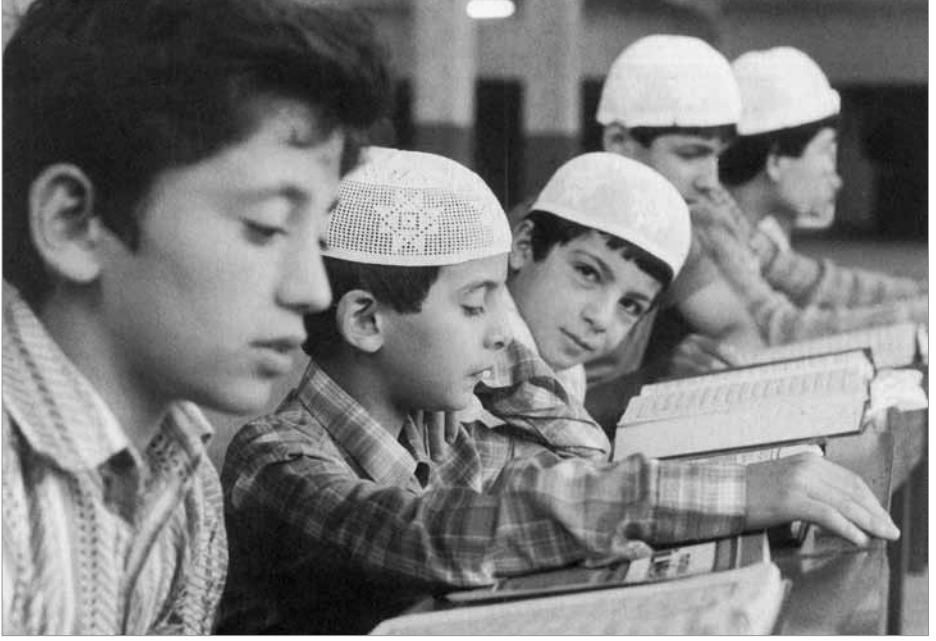
⁵⁵ *Görüşme 10.*

olarak görülen okuldaki başarısızlıkları, öteki yabancı gruplara nazaran Türklerde çok daha yüksek olan beklentilerle açıkça çatışıyordu.

Türk çocuklarla ilgili başka bir sorun dinle ilgiliydi. Türk hükümeti öğretmenlerinin seçmeli İslâm dersleri verebilmelerini öngörmüş olsa da, böyle bir arz yok gibiydi.⁵⁶ Bu durum çocuklarına din eğitimi vermek isteyen aileler için önemli bir eksiklik teşkil etmiştir. Türk öğretmenlerin verdiği genel derslerin yetersizliğiyle birleşen bu eksiklik Kur'an eğitimi veren başka özel eğitim kurumlarının değerini arttırmıştır. Türkiye'de tüm değişik mezhep ve inançlarıyla millî bir dini teşkil eden İslâm'ın, Atatürk'ün laikleşme politikasının sonucunda, kamusal alandaki varlığı epeyce azalmıştı. Tekkeler kapatılmış, kamu dairelerinde de başörtüsü takmak yasaklanmıştı. Ancak yönetmelikler ve yasaklar yoluyla tüm Türk toplumunu içine alan laikleşme süreci, özellikle dinin şartlarının yerine getirilmesi konusunda, İslâm'a karşı daha esnek bir yaklaşım gelişmesine engel olmamıştı. Federal Almanya'da ise İslâm dini Türk göçmenler için Türk nüfusunu Almanlardan ve diğer yabancılardan ayıran kültürel özelliklerden biriydi. Bu, Alman ve laik eğitimin yanında dinî eğitim talebini açıklayan önemli bir neden olmuştur. Sosyal hizmet danışmanı olan ve Türk göçünü araştıran Ahmet Sezer, Almanya'daki Türklerin büyük çoğunluğunun dinî şartların yerine getirilmesine Türkiye'dekilere göre çok daha fazla önem verdiğini belirtir. Sezer'e göre, Türkler bu yolla kendi millî ve kültürel kimliklerini dinde bulmaya ve çocuklarında meydana gelebileceğinden endişe ettikleri yabancılaşmaya engel olmaya çalışıyorlardı. Ebeveynlerde çocuklarının kültürlerinden uzaklaşarak yabancılaşacakları korkusu derindi. "Bu korkunun temelinde 'gerçek' Türk, yani Müslüman gibi davranmazlarsa, vatandaşları tarafından hor görülecekleri düşüncesi yatıyordu". En önemli sorun siyasal bir katılım gerektirmeyecek bir din uygulaması arzının bulunmamasıydı. Almanya'da bu esnada yayılmakta olan camiler gibi Kur'an eğitimi veren kurumlar da, açıkça siyasal gruplarla ilişkilendirilemeseler de, aslında milliyetçi ve sağcı örgütlere bağlıydı ve Alman yetkililerinin de özellikle lisana bağlı nedenlerden dolayı denetleyemediği oluşumlardı.⁵⁷ Bu kurumlar, esas itibarıyla, Kur'an'ın Türki-

56 Tarihiçi Karin Hunn'a göre Alman makamlarının kontrolü altında gerçekleşecek İslâm dini öğretimi iki nedenden dolayı başarılı olamamıştı. Bir yandan öğretmenlerin din konusunda aldıkları yetersiz eğitim, diğer yandan ise bunun Federal Almanya'da ikamet eden Müslümanların dini bir cemaat oluşturmalarının fiili kabulü olarak anlaşılması korkusu vardı. Bkz. Hunn K., *a.g.e.*, s. 314.

57 Bkz. Meier-Braun K.H., Pazarkaya Y. (der.), "Die Türken. Berichte und Informationen zum beseren Verständnis der Türken in Deutschland", Sezer A., Thränhardt D., *Türkische Organisationen in der Bundesrepublik*, Frankfurt a. M., 1983 s. 204. Sezer'e göre bu, aynı zamanda, laik Tür-

Almanya'da yetişen ve eğitim gören çocukların sorunları, ebeveynler açısından sorunlar taşıyordu. Özellikle kırsal kökenli, muhafazakâr aile yapısı içinde olan göçmen işçiler için çocukların dinî eğitimi sorunlar yaratıyor, aile içinde ve okullarda verilemeyen bu eğitim çeşitli kuruluşlar ve cemaatler tarafından açılan Kur'an kursları ile kapatılmaya çalışılıyordu. 80'li yıllarda Almanya'da açılmış bir Kur'an kursunda öğrenciler.

ye'deki tek yasal zemin olarak kabul edilip Atatürk inkılablarının da iptal edilmesi için mücadele veren ve Türk hükümetinin tanımadığı Süleymanlılar olarak adlandırılan radikal İslâmcı harekete bağlı İslâm Kültür Merkezleri'ne (*Islamische Kulturzentren*, IKZ) tekabül ediyordu.⁵⁸ Bu kurumlara en sık yöneltilen eleştiri, kendi içlerinde uyguladıkları otoriter yöntem ve bunu getirdiği pedagojik temel eksikliğiydi. Sunulan eğitim Kur'an'daki Arapça ayetleri ezberletmeye dayalıydı, ancak öğrencilerin yanı sıra çoğu zaman öğretmenlerin de dil konusundaki bilgisizliği nedeniyle söylenenleri anlamak

kiye Cumhuriyeti'nde olanın aksine, siyasi hayatla dinî hayatın ayrı tutulmaması anlamına da geliyordu. Sağcı örgütler ve İslâm'ın yaygınlaşmasıyla olan ilişkisi konusunda bkz. Özcan E., *a.g.e.*, s. 175-217.

58 1980 yılında İslâmi Kültür Merkezleri Federasyonu'nun (*Verband der IKZ*) 133 kolu ve 73 dernek şubesi bulunuyordu. Merkezlere düzenli olarak giden kişi ya da üye sayısını belirlemek her zaman ihtilaflı ve zor olmuştur. Süleymanlıların basın organı olması nedeniyle tamamiyle güvenilir bir kaynak olarak kabul edilemeye de, haftalık *Anadolu* dergisinde 9 Kasım 1979 tarihinde çıkan bir makalede, IKZ'lerin 50.000 öğrenciye hitap eden yaklaşık 1.500 Kur'an kursu yönettiklerini söylemektedir. Bkz. Özcan E., *a.g.e.*, s. 192-198.

Federal Almanya'da 1973'te kurulan Halkçı Devrimci Birliği (HDB), sosyal demokratlar tarafından çeşitli Alman şehirlerinde kuruldu. Daha sonra bu kuruluşlar bir çatı örgütü olana Halkçı Devrimci Federasyonu (HDF) altında bir araya geldi.

bile mümkün değildi. Ayrıca, birçok defa hocaların kız ve erkek çocuklara ceza verip onları tartakladıkları şiddet olayları bildirilmişti. Dolayısıyla Kur'an kursları, yetmişli yılların sonunda Alman basınının tekrar ortaya atmasıyla, Alman kurumları, AWO ve göçmen örgütlerinin dâhil olduğu bir tartışmanın konusu haline gelmişlerdir.⁵⁹

Türk göçmenlerinin kurduğu birçok ilerici örgüt, Kur'an kurslarına karşı her zaman güçlü bir muhalefet sergilemişlerdir. Bu örgütler Türk hükümetinin mümkün olan en laik ve demokratik din eğitimi vermesini talep ediyorlardı. Bunların içinde Batı Berlin'de kurulan ilk Türk dernek olduktan sonra tüm Batı Almanya'ya yayılmış şubelere sahip bir federasyona dâhil olan HDB (Halkçı Devrimci Birliği), bu konuda çok aktif olmuştur. Halkçı Devrimci Federasyonu (HDF), düzenli olarak o yılların en önemli Türk ve Alman araştırmacı, sosyolog ve aydınlarının Alman göç politikası ve entegrasyon konularıyla ilgili yazılarına yer veren bir dergi yayınlıyordu. Bu yayınlardan birinde, daha doğrusu okul ve yabancı çocukların eğitimine ayırdığı özel bir dosyada, Kur'an kursları hakkında "Türk ebeveynler arasında çocuklarının inançsız yetişeceği korkusu çok yaygın. [...] Bazı kişi ve örgütler ebeveynlerin bu endişelerinden yararlanarak, din kisvesi altında çocuklarına geri kalmış bir eğitim sunuyorlar" diye belirtilmekteydi. HDB bu kursların "ne dinî, ne de pedagojik" şekilde düzenlenmiş olduğunu belirterek Türk çocuklara nefret ve kin aşıladıklarını ifşa ediyordu.⁶⁰ Derneğe göre, din kursları Türk hükümetinin kontrolünde, aydın dindarların yardımıyla, laiklik ve dini inanç özgürlüğü gibi modern demokrasilerin temel prensiplerine uygun şekilde düzenlenmeliydi.⁶¹

59 Hunn K., *a.g.e.*, s. 432-446. Alman Federal Cumhuriyeti ve Berlin'deki Türk öğretmenler derneğinin 1971'de sunduğu ve Abadan-Unat'ın alıntılıdığı bir raporda da Kuran kurslarına yönelik koyu bir muhalefet sergilenmekteydi. *Verband Türkischer Lehrer in der BRD und Devleti'nin in Westberlin*: "Bu tür dini okulların gerçek amacı dini bir eğitim aktarmak değildir. Programları Türk Cumhuriyet rejimini açıkça eleştirerek bir şeriat devleti oluşturulmasını savunmaktadır. Programları modern medeniyet ve ilerlemeyle çelişecek şekilde düşünülmüştür... metotları ise sadece ezbere dayalıdır" diyordu. "Zur Pädagogisch-politischen Funktion der türkischen Priester und Koranschule in der Türkei und im Ausland", Abadan-Unat N., *a.g.e.*, 1976, s. 39.

60 HDB, *Eğitim sorunlarımız*, Berlin, 1979, s. 13. Ayrıca *HDB Materialien* içerisinde Özkara'nın değerlendirmelerine ve *HDF Meimt*, Eylül 1983 tarihli incelemeye bakınız.

61 *A.g.e.* Türk hükümeti ancak yetmişli yılların sonlarında İslâm'ın öğretilmesi için Federal Almanya ve Avrupa'nın geri kalanına dini görevliler yollamaya başlar. 1982 yılında 197 kişi hizmet vermektedir. Aynı yıl Batı Berlin'de ilk *Diyanet İşleri Türk İslam Birliği* - DİTİB (*Türkisch-Islamische*

HDB'nin Kur'an kursları konusundaki tutumu, sosyal demokrat eğilimli politik çizgisiyle örtüşüyor ve kuşkusuz bu siyasal kimliği ile dini eğitimin arkasına saklanmakla suçladığı sağcı örgütlere yöneltilen ağır saldırı ve eleştirileri motive ediyordu. Bununla beraber HDB'nin açıklama ve talepleri dikkate değerdir, zira Türk göçmenler tarafından kurulan siyasî bir örgütün önemli pratik meseleler ve Batı Almanya'daki Türk nüfusu için –çocuklara din eğitimi örneğindeki gibi– sorunlu olan durumlarla doğrudan ilgilenmesi gerektiğini ve her şeye rağmen, kendi siyasal kanılarından ideal olarak uzak kimi konuları ele alırken yapıcı şekilde yaklaşması gerektiğini ortaya koymaktadır.⁶² Dolayısıyla, yurtdışında olunca Türk devletinin seküler doğasına değer veren, sosyal demokrat ve laik bir örgütte dahi din, siyasal programın içine dâhil oluyordu. Benzer şekilde, folklor gibi başka kültürel özellikler ya da geleneksel olarak yalnızca kadınlara uygun görülenlerin haricindeki eğlence faaliyetleri de, bir taraftan toplumun sosyal ihtiyaçlarına cevap vermek, diğer taraftan özgün kültürün yeni, dinamik ve ilerici bir yorumunu sunmak amacıyla Türk göçmen dernekleri tarafından yeniden tanımlanıyordu.

SİYASÎ BİR OLUŞUM OLARAK HDB

Batı Almanya ve Türkiye'deki siyasî iklim değişimi; Türk göçünün yaşadığı yeni ve karmaşık gelişmeler, özellikle yetmişli yıllarda Batı Berlin'de ve yoğun bir Türk nüfusa sahip başlıca Alman şehirlerinde oluşmakta olan dernekleşme dinamiklerine yansıyor. Batı Almanya'ya sığınan militan ve aydınların gelişleri sayesinde ve de iletişim araçları yoluyla Türkiye'deki siyasal olayların burada bir yansıma oluşturduğundan söz etmiştik. Bu yeni gelen kişilerle, daha önce, altmışlı yıllarda öğrenci olarak Batı Almanya'ya gelenlerin, Türk göçmenlere danışmanlık hizmeti sunulmasına dayalı sosyal politikalar çerçevesinde üstlendikleri aktif role de değinmiştik. Batı Almanya'da kurulan Türk derneklerini, siyasal partilere bağlı siyasal örgütler; sosyal hizmetler sunup kültürel etkinlikler düzenleyen dernekler; spor dernekleri; meslek sahipleri, kadın ve ebeveyn dernekleri gibi belirli grupların haklarını savunmak üzerine

Union der Anstalt für Religion e.V.) kurulur. DITIB Türk göçmenlere kültürel, sosyal ve dini hizmetler sunmak, daha genel olarak da Batı Berlin şehrinde İslâmî eğitimi düzenlemek amacıyla kurulur. Hükümetin gönderdiği din öğretmenleri konusunda: Abadan-Unat, "Identity crisis of turkish migrants. First and second generation", Başgöz I., Furniss N. (der.), *Turkish Workers in Europe. An Interdisciplinary Study* içinde, Bloomington, 1985, s. 12. DITIB konusunda: Özcan E., a.g.e., s. 208-209.

62 Gitmez A., Wilpert C., a.g.e., s. 113.

kurulmuş örgütler olarak farklı kategorilere ayırmak mümkündür.⁶³ Bununla birlikte, birçok durumda örgütlerin çalıştıkları alanlar birden fazla konu ve sektörü içerip farklı kişilere açık olduğu için, dernekler ağının çeşitliliğinde net bir ayırım yapmak zordur. Siyasal örgütler, yurtdışında parti kuruluşlarını yasaklayan yasa nedeniyle, başlarda merkezleri Türkiye’de olan partilere aracılık yapıyorlardı, ancak sonradan gittikçe daha bağımsız hale gelerek özel olarak Batı Almanya’daki duruma odaklanan bir faaliyet alanı kurmuşlardır. Bu örgütler, tıpkı başka derneklerin yaptığı gibi, boş zaman ve kültürel etkinlikler açısından çoğu zaman birçok seçenek sunarlar, içlerinde belirli konu ve gruplara ayrılmış özel çalışma alanları da oluşturdu. Durum böyleyken, siyasal örgütlerin etkinliklerinin başka tür derneklerin düzenlediği etkinliklerle iç içe geçmesi de sözkonusu oluyordu. Bunun haricinde, genelde sadece erkeklere yönelik sosyal ve kültürel buluşma yerleri olarak işlev gören ve *Sportvereine* adını alan bir nevi spor kulüpleri vardı. Bu yerler çoğu zaman yöresel temelliydi, bu nedenle aynı coğrafi bölgeden gelen göçmenleri kapsardı. Bu dernekler, tıpkı Türk kadınlarına yönelik olan başkaları gibi, yerel idareler tarafından finanse edilip destekleniyordu. Böylelikle göçmenlerin ihtiyaçlarına, kendi toplulukları olarak kabul edilen oluşumun içerisinden cevap verilmiş oluyordu. Ne var ki, dernekleşme faaliyetlerinin yönetiminin, dolayısıyla da hizmetlerden yararlananlarla aracılık yapanların aynı ülkeye mensup olmasının önemi, kurumlar tarafından kabul görmüş olsa da, bir başka açıdan bakıldığında bu durumun Alman toplumuna entegre olmayı sağlayacak bir katılımın önünde yeni bir engel oluşturduğu da düşünülebilir.

Bu araştırmada özel olarak bazı siyasal örgütler ve kadın dernekleri ele alınmıştır. Daha net olarak söylemek gerekirse, ilk grubun içerisinde HDP gibi Türk vatandaşların Alman vatandaşlar ve kurumlar ile kurduğu ilişkilerde aracılık yapmak ve bir siyasî pazarlık süreci yürütmek için teorik ve pratik olarak en yoğun çabayı gösteren ilerici örgütler incelenmiştir. Dolayısıyla, anayurda bağlılığı ön plana koyarak Türklerin Alman toplumuna entegre olmasıyla fazla ilgilenmemiş muhafazakâr örgütler çalışmada yer almadığı gibi, ayrı bir özen ve detaylı bir inceleme gerektiren İslâmî örgütler de araştırmaya dâhil edilmemiştir. Kadın dernekleri konusunda ise, Batı Berlin’de sadece Türk kadınları için bir araya gelme mekânı teşkil ettiği kadar sorunlu durumlarda danışmanlık ve destek hizmeti de sağlayan ilk derneklerden bahsedilecektir. İncelenen iki dernek tipi, aynı zamanda, Batı Almanya’daki Türk gö-

63 Özcan E., a.g.e., s. 24-25.

çünü, istikrara eriştiği dönemde etkileyen bazı önemli adımları anlamayı mümkün kılarken, kimlik oluşturma süreçlerini ve farklı toplumlar arasındaki kültürel ölçüşmeye bağlı başlıca meselelerden bazılarını da anlamayı sağlamaktadır.

Daha önce belirtildiği gibi, Batı Berlin’de sosyal demokrat eğilimli ilk Türk örgüt olan HDB’nin kökeni, 1973’te *Türkiye Ortanın Solu Derneği* (Almanca *Verein Links von der Mitte der Türkei*) ismiyle Cumhuriyet Halk Partisi’nin yurtdışındaki kolu olarak kurulan bir derneğe uzanmaktadır. İlk girişimleri arasında bulunan ve Batı Berlin sosyalist gençlerinin Bölgesel Federasyonu’yla birlikte düzenlediği Türkiye Cumhuriyeti’nin ellinci yılı kutlamasında, hem Türkiye’deki siyasal durum hem de Federal Almanya’daki Türk işçilerin durumu eleştirel biçimde tartışılmıştır.⁶⁴ Dernek, 1975’te partinin Türkiye’deki siyasal gelişmelerini izleyip Kemalizm’in en önemli iki ilkesi olan inkılapçılık ve halkçılığı benimser ve isim değiştirerek HDB olur.⁶⁵ Kurucularından ve şimdiki başkanı olan Ahmet İyidirli’nin belirttiği gibi, HDB öncelikli olarak Türkiye’ye bakan bir örgüttü ve ilk amaçlarından biri Türk sosyal demokrasisine içeriden ‘dayanımacı bir eleştiri’ getirmektir. Batı Almanya topraklarında yayılmış olan benzer oluşumlar HDB’nin izinden gitmişlerdir ve Berlinli örgütün kuruluşundan iki yıl sonra, 1977’de, hep birlikte Batı Berlin’de Türk ilerici derneklerinin Avrupa Federasyonu olan HDF’yi kurmaya karar vermişlerdir. Başlangıçta on dokuz olan dernek sayısı, birkaç sene zarfında, 1980’de, otuz iki sayısına ulaşmıştır.⁶⁶

1975’te HDB’yi kurduğumuzda göç en önemli konulardan biri değildi. Daha başlardaydık, Almanya’da ne kadar kalacağımız belli değildi ve bu herkes için geçerliydi. Ayrıca, henüz Almanya’nın siyasal yapılaşması hakkında bir fikrimiz yoktu, bu sebeple isteseydik bile Alman siyasetine müdahil olmak çok zor olurdu. Bir de o yıllarda Türkiye’deki siyasal çatışma çok sertti, burada da [Berlin’de] bunun sonuçları çok hissediliyordu. Neredeyse herkesin bir politik pozisyonu vardı: ulusalcılar, komünistler, sosyal-demokratlar ya da muhafazakârlar olarak bölünmüştük. Şiddetli çatışmalar da olurdu... Yetmişli yılların sonunda, 1977’den itibaren, azar azar göçle il-

⁶⁴ Etkinliğe aktif olarak kurucu üyeler arasında olan Hakkı Keskin, Yüksel Pazarkaya ve genç sosyalistlerin genel başkan vekili Johano Strasser katılmıştır. Özcan E., *a.g.e.*, s. 276.

⁶⁵ CHP’nin ve Kemalizm’in altı okundan ikisi *inkılapçılık ve halkçılık*.

⁶⁶ 1982 yılından itibaren derneklerin sayısı azalırken HDF’nin büro ve temsilciliklerinin sayısı artar. Bunların içinde; ikisi Hollanda’da, biri Danimarka’da, biri İsveç’te biri de Avusturya’da olmak üzere Federal Almanya’nın sınırlarının ötesindeki de dernekler vardı. 1980 yılında üye sayısı on bin kişiyi bulmuştu. Her federe derneğin 50 ila 500 üyesi bulunuyordu. Mamafih, kayıtlı olmayan kişilerin de etkinlik ve seminerlere katılımı yüksekti. Özcan E., *a.g.e.*, s. 296-297.

gili siyasal meselelerle ilgilenmeye başladık. O dönemlerde çok yayın olmadığı gibi, bu alanda tecrübesi olan çok kişi de yoktu. Buna rağmen bu durum bizim için bir dezavantaj teşkil etmedi, çünkü hem teorik hem de pratik açıdan sürekli bir keşif yapıyor gibiydik. O zamanlar *Arbeitsmigration* (iş göçü) ile ilgilenmek hem siyasal, hem toplumsal hem de sosyolojik olarak bir keşif yolculuğu yapmak gibiydi.⁶⁷

HDF'nin oluşumu sırasında kurucular beyanında siyasî hayata katılım ve yerel seçimlerde oy kullanma hakkı veya eğitim gibi göç politikaları için elzem önem taşıyan konular yer alsa da, öncelikli olarak Türkiye'ye dönük bir yönelimden Batı Almanya'daki şartlara dönük bir yönelime geçiş, şiddetli ve ani şekilde meydana gelmemiştir. 1975'te, Batı Berlin'de faal Türk ve başka örgütler birlikte, yurttaş girişimiyle oluşturulmuş bir komite olan ve şehirdeki göçmen topluluğunun durumu ile ilgili tartışmalar ve araştırmalar düzenleyen *Ausländerkomitee*'yi kurmuştu. Kuruluşun ilk yıllarında, Türkiye'de son derece ateşli olan ve Almanya'ya da yansıyan siyasî tartışma, derneğe yeni kişilerin yaklaşmasını sağlayarak Almanya'daki hayata bağlı sorunların ele alınmaya başlanmasına da önayak olmuştu. Birçok yeni insanın katılması sadece siyasî içerikli olmayan, değişik etkinliklerin hazırlanmasını teşvik ediyordu. Ahmet İyidirli'nin anlattığı gibi:

Aynı zamanda *ein Stück Heimat* (bir memleket parçası) sunuyorduk. Mesele o zamanlar insanların boş zamanlarını geçirmek için çok az imkânı vardı: Televizyon yoktu, videoteypler de o zamanlar piyasada bulunmuyordu. Çoğunluk fabrikada çalışıyordu, evdeki şartlar konutların durumları nedeniyle çok kötüydü, bu yüzden evde çabucak yemeklerini yiyip derneğe gelirdi. O kadar yoğun bir katılımı, çok sayıda erkek ve kadının gelişiyi, derneğin etkinlikleri de kolaylaştırdı.⁶⁸

Farklı kişilerin katılımı HDB'yi öncelikle kültürel amaçlı bir toplanma ve buluşma mekânı haline getirirken o yıllarda özellikle önem taşıyan bazı konularda tartışma ve baskı grupları oluşturmak için bir fırsat da sunardı. Örneğin, 1974'te örgütün içinde, Alman okullarında karşılaşılan en önemli sorunların tartışılıp Alman kurumlarının sunduğu eğitim tipolojilerine alternatiflerin ele alındığı bir Türk ebeveynler komitesi kurulmuştu. Ayrıca bir tiyatro grubu ve çocukların da katıldığı bir folklor grubu vardı. HDB'nin faaliyetlerinde önemli olan ve onu o yıllardaki başka siyasal örgütlerden ayıran

⁶⁷ Ahmet İyidirli, *Görüşme 14*.

⁶⁸ A.g.e.

en belirgin özellik, sadece göç politikaları konusunda eleştiri ve öneri sunabilmesi değil, aynı zamanda hem diğer Türk örgütler ya da başka yabancı göçmen örgütleriyle, hem de Alman siyasetinin taraflarıyla bağlantı ve ilişki kurabilme kapasitesiydi. Bu şekilde birbirinden çok farklı, münferit ve bölünmüş şekilde faaliyet gösteren siyasî ve teorik alanlara girerek aralarında ilişki kuruyor, aynı zamanda göç meselesinin en önemli sorunsalları olarak gördüğü konuları da siyasî alanda ifade edebiliyordu. Yetmişli yılların sonunda HDF, İtalyan FİLEF (İtalyan Göçmen İşçiler ve Aileleri Federasyonu) ve PCI (İtalyan Komünist Partisi); İspanyol PSOE (İspanyol Sosyalist İşçi Partisi) ve UGT (Genel İşçi Birliği) ve Alman *Jungsozialisten in der SPD* ile birlikte, yabancı vatandaşların hak eşitliğini hayata geçirmek için, yabancılar politikası üzerinde çalışacak bir grup kurar. Çalışma grubu 1981’de yirmi sayfalık bir kitapçık olan *Ausländerplattform*’un ilk basımını yayınlar. Kitapçık, başlığında, Max Frisch’in “işgücü çağırdık, insanlar geldi” şeklindeki ünlü sözünü alıntılarak “göçmen işçilerin ve ailelerinin entegre olması için talepler” sunuyordu.⁶⁹ Seksenli yılların başından itibaren HDB’nin, dolayısıyla da daha büyük olan HDF’nin göçmen nüfusun durumuna yaklaşımı farklı bir boyut kazanmıştır.

1980’de Türkiye’de yeni bir darbe oldu ve bu Almanya’daki siyasal aktivite açısından bir kopma noktası oluşturdu. Siyasî olarak çok fazla aktif olmayan insanlar dahi, çatışmanın çok sert yönleri ile beraber ülkedeki istikrarsızlık ve güvensizlikle yüzleşmek durumunda kaldı. Ailelerini buraya getirmeye başladılar, dolayısıyla da daha büyük bir eve ihtiyaç duydular. Başka şeyler istemeye başladılar, daha çok lüks, daha iyi şartlar, ikamet izni; çocuklarını Almanya’ya getirtmek istediler, bu yüzden daha çok ve daha iyi okullara ihtiyaç oldu... Göçe bağlı olan tüm sorunlar en sonunda görünür hale geldi.⁷⁰

Örgüt bir taraftan Türkiye’deki darbenin dolaylı bir sonucu olarak, askerî yönetimin tehditlerinden korkan veya sadece Türk siyasetine uzaktan müdahale ve etki etme umudunu kaybeden birçok üyesini kaybediyordu. Fakat diğer taraftan, Federal Almanya’da ya da Batı Berlin’de kalmaya karar vermiş, Türk siyasetiyle ilgilenmeyi değil, Türk göçmen işçilere yeni bir hukuکی statü tanınması talebinden başlayarak, göçmenlerin sorunlarının çözümü

⁶⁹ Arbeitskreis Ausländerpolitik, Arbeitskräfte wurden geholt und Menschen sind gekommen. Forderung zur Integration der eingewanderten Arbeiter und ihrer Familien (Ausländerplattform), Berlin (West), 1961.

⁷⁰ Ahmet İyidirli, *Görüşme 14*.

için mücadele etmeyi seçen yeni üyeler kazanıyordu. HDB bu dönemde Türkler için Almanların vatandaşlık haklarına eşit şekilde sahip olarak, Almanya'ya yerleşme imkânının savunulduğu, daha genel olarak Federal Almanya'daki yabancı işçilerin göçmenlik durumunun yerel ve merkezî idareler tarafından fiilen kabul edilmesinin talep edildiği siyasal konferans, seminer ve panelleri çok daha yoğun şekilde düzenliyordu.⁷¹ İyidirli: “Orada o kadar yıl oturduktan sonra artık *Gastarbeiter* ya da yabancı işçilerden bahsetmek mümkün değildi. Toplumun bir parçası haline gelmiştik ve bu durumumuzun tanınması gerekiyordu” diye açıklıyor. Daha bariz ideolojik ve siyasî kanılara dayandırılrsa da, *Ausländerplattform*'un 1981'deki kitapçığında benzer şekilde: “Göçmenlerin sosyal bir grup olarak entegre olmasını istiyoruz. Yabancı işçiler RFT ve Berlin'in işçi sınıfının bir parçasıdır. Alman işçilerle göçmenlerin ortak çıkarları milliyet farkları ya da yabancıların spesifik sorunlarından daha önemlidir. Göçmen işçi ve ailelerinin entegre olması Federal Almanya'da hâkim olan burjuva kültürünü almaları anlamına gelmez. Entegre olmak, göçmen işçilerin Alman işçi sınıfının özgürleşmesi için savaşılabilecek duruma getirilmeleri ve bu savaşa kendi spesifik çıkarlarını dâhil etmeleri demektir. [...] Entegrasyon politikası kimi özneler için siyasî olmamalıdır, bu insanları karar sürecine dâhil etmelidir. Aksi takdirde, bu yönde alınmayan önlemler iflas etmeye mahkûmdur. Göçmenlerin demokratik yapılar içerisinde özgürce organize olabilmelerine izin vermek gerekmektedir. Sonuç olarak, yabancıların demokratik örgütleri yabancılar politikasına dâhil edilerek özel polis kontrollerine tabi tutulmamalıdır.”⁷²

71 Aynı yıllarda Batı Berlin'de benzer amaçlarla bir başka girişim de gelişmişti. Batı Berlin'deki göçmen Türk işçiler tarafından 1980'de kurulmuş, geniş bir destekçi tabanına ve HDB'nin de desteğine sahip olan *Initiativkreis Gleichberechtigung 'Integration'* - IGI, (Entegrasyon için Eşit Haklar Girişimi Grubu), seksenlerin başlarında '*Niederlassungsrecht*' ve '*Doppelstaatsbürgerschaft*', yani ikamet hakkı ile çifte vatandaşlık kavramlarına geniş çaplı siyasî bir ses sağlıyordu. Arbeitskreis Ausländerpolitik, *a.g.e.*, s. 6; ayrıca bkz. Özcan E., *a.g.e.*, s. 302.

72 Arbeitskreis Ausländerpolitik, *a.g.e.*, s. 4 ve 7.

KÜLTÜREL ÜRETİM VE GÖÇ⁷³

HDB örgütü, Berlin Türk Ebeveynler Birliği (*Türkischer Elternvereine in Berlin*) gibi başka dernekler ya da *Sender Freies Berlin*'in Türk redaksiyonu gibi kültür kuruluşları, kültür konusunun yanı sıra kültürel eğitime ve Türk geleceğinin eleştirel aktarımına özel olarak eğilmişlerdir. Göçmen çocuklarının sürekli artması ve Batı Almanya'da kalma durumu kültürel meseleyi ön plana çıkarmıştı. İkinci kuşak, yetmişli yılların sonundan itibaren tüm seksenler boyunca dernek hayatına aktif olarak katılıp özel taleplerini dile getirmiş ve bu şekilde girişkenliğini ortaya koymuştur, ancak sadece bununla kalmayıp ebeveynlerinin doğrudan ya da dolaylı katılımı sayesinde, göç sürecinin gelişimlerinden kaynaklanan başlıca sorunların bir kısmının açığa çıkmasını da sağlamıştır. Okulda verilen eğitim, genç öğrencilerin yüzleşmek zorunda kaldığı zorlukların birçoğunu belli etmişti zaten; Almanca öğreniminin dışında, katı Alman okul sisteminin neden olduğu durumlar da gençlerin büyüme süreçlerini ve eğitimlerini zorlaştırıyordu. Hem erkek hem de kız çocuklar ve gençler, sürekli olarak göçmen çocuğu olmalarının özünde yatan büyük bir çelişkiyle hareket ediyorlardı. Ebeveynler, farklı derecelerde de olsa, çocuklarının Türk örf ve adetlerine uygun şekilde büyümesini, ait oldukları kültüre sahip çıkıp ona değer vermelerini istiyor, yabancılaşarak kökenlerinden uzaklaşmalarını istemiyorlardı. Ancak netice itibarıyla çocuklar Federal Almanya'da büyümeyi sürdürüyor ve zamanlarının çoğunu Türk yaşlılarıyla geçireler ya da karma sınıflara devam etmeseler de, gündelik hayatları ebeveynlerinkinden epey uzak bir bağlamda geçiyordu. Özellikle Almanya'da doğanlar ya da ebeveynlerinin yanına çok küçük yaşta gelmiş olanlar için, biri özel aile ortamında diğeri ise kamusal ve toplumsal ortamda olmak üzere, birbirinden çok uzak iki farklı hayat yaşıyor olmanın yarattığı duygu son derece derin bir iz bırakıyordu.⁷⁴ Bununla birlikte anayurdun kültürüne atfedilen

73 Bu kitabın amacı Türk göçünün tarihi bir incelemesini, dolayısıyla da Batı Almanya'daki kültürel üretimi incelemek olduğu için burada daha yakın zamanlarda, özellikle de müzik alanında, yaşanan zengin kültürel üretim incelemeye dâhil edilmemiştir. Bu konuda bkz. Kaya A., *Sicher in Kreuzberg: Constructing Diasporas. Turkish Hip Hop Youth in Berlin*, Bielefeld, 2001; Soysal L., "Labor to Culture: Writing Turkish Migration to Europe", *The South Atlantic Quarterly*, 102, 2/3, 2003, s. 491-508; Matthias Kappler, "Benvenuti all'inferno: aggressione neo-nazista e cultura hip-hop turco-tedesca negli anni Novanta", LEA içinde, cilt 2, 2013, s. 125-140; Pınar Tuzcu, "Ich bin eine Kanackin". *Decolonizing Popfeminism – Transcultural Perspectives on Lady Bitch Ray*, Transcript, Bielefeld, 2017.

74 Abadan-Unat, ikinci kuşağa ait gençleri üç gruba ayırmaktadır: İlk grup çifte yabancılaşmanın yarattığı kuvvetli etkinin sonuçlarını en ağır şekilde tecrübe ederek yabancı kökenlerini inkâr etmeye veya gizlemeye yönelik Federal Almanya'da doğmuş ya da buraya çok erken yaşta gelmiş olanları kapsamaktadır. İkinci grubu, Almanya'da doğmuş ya da buraya çok erken yaşta gelmiş olma-

önem, birçok durumda ebeveynlerin bilgi aktarımı konusundaki istekliliğine ve becerisine emanet edildiği için, çoğu defa birinci kuşak göçmenlerin birçoğunun eğitim eksikliğinden ya da çalışma temposunun neden olduğu zaman yetersizliğinden etkileniyordu. İkinci kuşakların Türkçesi, gençlerin içinde yaşadıkları çelişkiler hakkında çok şey söylüyordu. Konuştukları, eski kelimelerden oluşan, Türkiye'deki büyük şehirlerin bağlamından da uzak kalmış, iki dil arasında sürekli geçiş yapıldığı için sözcük ve cümle yapısı karışmış bir Türkçe idi.⁷⁵ Çocuklarının Alman âdet ve geleneklerine alışacakları korkusu birçok ebeveyni katı ve müsahhasız bir davranış sergilemeye, özellikle kızlarına karşı ise büsbütün baskıcı olmaya itiyordu. Birçok Türk aile kızlarının okul sonrası etkinliklere katılmasına, okuldaki yüzme saatine girmesine, Alman yaşlılarıyla dışarı çıkmasına izin vermiyordu. Türk sosyal yaşamının parametreleri tarafından belirlenmiş ya da her halükârda Türkiye'de toplumsal olarak kabul edilebilecek ve hiçbir eleştiriye yer vermeyen ahlâk anlayışına uyum derecesi, kızlar aracılığıyla sınanıyordu. Yirmi, yirmi beş sene öncesinde, İtalyan ebeveynlerin –çoğu zaman katı tutumlu babaların– kızlarını katılmaktan men ettikleri yüzme dersleri ile okul gezileri, hem ailelerin içinde hem de aileler ile eğitim kurumları arasında çatışmalara yol açmıştı. Ebeveynlerin okulun duvarları arasında kaldığı müddetçe, gençler arasında mubah gördüğü resmiyetsiz ve rahat ilişkiler, okulun dışında, dolayısıyla da algı bakımından öğretmenlerin ve ailelerin kontrolü dışında gerçekleştiği zaman, kızlarının namusuna yöneltilen tehlikeli bir saldırı olarak görülüyordu. Türklerin çocuklarını anayurtlarındaki normatif kural ve geleneklerin devamlılığını sağlayarak eğitime becerileri, vatandaşları nezdinde, kızlarının namuslu davranışıyla sınanıyordu.

Türk işçilerin Alman toplumuna gerçek entegrasyonunu menşe kültüre aidiyeti, Batı Almanya'daki tecrübe ve günlük hayatla birleştirmek suretiyle sağlayan HDB gibi kuruluşlar, ebeveynlerin çocuklarını yabancı bir ülkede

larına rağmen, okula düzenli olarak gitmemiş veya okula hiç yazılmamış ve, ilk gruptakilerden farklı olarak, Türkçeyi de Almancayı da kötü konuşan, Alman toplumu içerisinde marjinalize edilen ve umumiyetle geleneksel bir ortam içerisinde kalmaya yönelen gençler temsil etmektedir. Son olarak üçüncü grup, ebeveynlerinin yanına büyük yaşta birçok beklentiyle gelip farklı bir ortama ve hayat tarzına ayak uydurmak için yeterli bilgilere sahip olmayan ve dil konusundaki yetersizlikleri nedeniyle nitelik kazandırmayan işler görmeye mecbur olan gençlerden oluşmaktadır. Bu gruptandırma, her ne kadar bir hayli katı ve şematik görünse de, ikinci kuşak diye tanımlananların profilinin ne denli çeşitli ve karmaşık olduğunu anlama olanağı sunmaktadır. Abadan-Unat, "Identity crisis of Turkish Migrants. First and Second generation", Başgöz I., Furniss N. (der.), *Turkish Workers in Europe. An Interdisciplinary Study*, Bloomington, 1985, s. 7-11.

75 Pazarkaya Y., a.g.e., s. 130-149.

yetiştirirken karşılaştıkları büyük zorlukları teslim ederek eğitim süreçlerine doğrudan katılımlarının son derece önemli olduğunu vurguluyordu. Seminerlerde, buradan çıkan raporlarda ve başka yayınlarda okul müfredatının belirlenmesi esnasında kurumlara Türk ebeveynlerin katılımı ya da ebeveynlerin okul konusunda alınan kararlar hakkında bilgilendirilmesi veya sık sık toplantılar düzenlemek koşuluyla sürece daha fazla dâhil edilmeleri gibi talepler yöneltiliyordu. Bu şekilde ebeveynlerin çocuklarının eğitim sürecini daha iyi izleyip anlayabilecekleri, eve verilen ödevleri ya da boş zaman etkinliklerini daha doğru şekilde değerlendirebilecekleri düşünülüyordu. Bununla birlikte, kurumlar ile Türk ebeveynler, Türk ebeveynlerle Alman ebeveynler arasında daha düzenli şekilde gerçekleşecek bir iletişimin karşılıklı önyargıları daha kolay alt edebileceği varsayılıyordu.⁷⁶ Kızların durumu çok sorunluysa bu nedenle de özel bir müdahale tasarlanmasını gerektiriyordu. Örneğin HDB, kadınları ve kızları ilgilendiren özel meselelerin çözümünün, pedagoglar ve sosyal danışmanlar tarafından üstlenilmesini istiyordu. 1979'da eğitim konulu iki günlük bir seminer sonunda hazırlanan bir raporda kızların eğitimine daha az önem verildiği, bazen onlara dinî eğitim sunulmasının yeterli görüldüğü belirtiliyordu. Başka durumlarda kızlara, özellikle de ailenin en büyük kızlarına, fabrikada çalışmakla meşgul olan annelerin yerine geçerek ev işleriyle ilgilenme ve küçük kardeşlerine bakma sorumluluğu yükleniyordu.⁷⁷ HDB'nin düşüncesine göre kızlara Kur'an kurslarının dışında gerçekleşecek, evlenmelerini ve ev işleriyle ilgilenmelerini tek amaçları olarak göstermeyen ve onlara mesleki formasyon olanağı da sunan bir eğitim garantilemek gerekiyordu. Kurumlarla ilişkiler teşvik edilerek öğrenci gruplarının içinde yer almanın, yaşlılarıyla ilişki kurmanın, spor etkinliklerine katılmanın kızların büyüme sürecinde önemli olduğunu anlatmak gerekiyordu.⁷⁸ Nitekim o yıllarda Batı Berlin şehrinde spor etkinliklerine katılan altı bin öğrenci içerisinde sade-

76 HDF, *Eğitim sorunlarımız*, s. 1-4.

77 Abadan-Unat N., *a.g.e.*, 1985, s. 9.

78 *A.g.e.*, s. 30-31. Diğer taraftan HDB'ye göre, Alman hükümeti ailelerin gözünde güvenilirliği olan kız yurtlarının açılmasını sağlamalı, ayrıca yabancı kökenli kız öğrenciler için teknik okullarda bir kontenjan bulundurarak onları öğretmen, hemşire, laboratuvar asistanı gibi meslekler için eğitmeliydi. Görüşme yapılan ikinci kuşağa ait genç kadınlardan birçoğu kendi ebeveynlerinin kızlarının bir iş sahibi olmasını umut ederken hayallerinde hep kadınlar için daha uygun görülen ve arka planda kalan meslekler olduğunu vurguladı. Yani doktor değil de hemşire veya asistan, avukat değil de sekreter, veya anaokulu öğretmeni ya da kuaför. Ayrıca bkz. Özkara S., "Bildungs- und Berufsvorstellungen türkischer Eltern – Bildungsprobleme türkischer Kinder in der Bundesrepublik", Özkara S. (der.), *Türkische Migranten in der BRD: Stellungnahme der türkischen Wissenschaftler, Intellektuellen, Lehrer, Gewerkschaftler und Sozialberater zur Ausländerfragen und Ausländerpolitik* içinde, Bd. 2, Köln, 1990, s. 143-144.

ce 500 kız bulunuyordu. Bunu gerçekleştirebilmek için HDB kadınların durumu, “özgürlükleri, sosyal ve politik hakları” ile ilgili tartışma gruplarının oluşturulmasının yanı sıra farklı çeşit insanların, Türklerin, diğer yabancılar ve Almanların buluşup fikir alışverişi yapmasını sağlayacak şekilde çeşitli kültürel etkinliklerin düzenlenmesini öneriyordu. Bununla birlikte, ailelerdeki erkekleri konuya daha duyarlı hale getirmek de “çok dindar aile ortamlarında kadınların baskıdan korunabilmesi ve ev işlerini paylaşmaya alışmaları için” aynı ölçüde önemliydi.⁷⁹

HDB'nin ve *Türk-Danuş* gibi derneklerin önyak olduğu kültürel faaliyetlerin iki amacı vardı. Bunların birincisi Türkiye’de en başarılı olarak görülen kültür eserlerini tanıtmaktı; bu doğrultuda göçmen topluluğunun ihtiyaçlarını karşılayacak kaliteli seçimler yapılarak konserler, yazarlarla (Aziz Nesin, Mahmut Makal ve Fakir Baykurt) buluşmalar ve Türk sanatçılara ait sergiler düzenleniyordu. Diğer amaç ise, göçmenleri oluşturmuş oldukları tiyatro, folklor ve müzik grupları sayesinde sürece dâhil ederek Almanya’da bir Türk kültür üretimini teşvik etmektir. Dernekler her iki durumda da okulların eğitim programlarına ya da ebeveynlerin kişisel çabalarına bırakılmayacak etkinliklerin sorumluluğunu yüklenirken kültürel ve geleneksel bilgi aktarımını, menşe ülkeyle olan bağı canlı tutmanın önemini, müşterek ve katılıma açık bir süreç içerisinde dönüştürüyordu. “Kültür ve bilgi konusunda verilen mücadele tek bir talebe indirgenemez. Kültür için verilen mücadele hayat boyu öğrenmeden ilkokullara, teknik enstitülerden üniversiteler ve kültür kurumlarına varıncaya kadar farklı alanlar kapsar. Bunlar [insanları] başka türde bir ‘kültürel niteliğe’ eğitir ve birincil öznelere de kapsamalıdır; göçmen ailelerini, gençleri, kültürel alanda aktif olan kişileri, kadınları ve çocukları.”⁸⁰

⁷⁹ A.g.e., s. 32.

⁸⁰ Arbeitskreis Ausländerpolitik, a.g.e., s. 8. Aynı kitapçıkta yer alan kültürel kimlik konulu bölümde (s. 14-15) ayrıca şöyle denmektedir: “Kültürsüz bir toplum düşünülemez. Kültür geliştiği dönemde, gerçekleştiği topluma bağlıdır. Sosyal ve ekonomik şartların bir ürünüdür. Kültür dünyaya bakmanın, onu anlayıp yorumlamanın belirli bir şeklidir. Kültür çevrenin pasif bir sonucu değildir ancak toplumu ve zamanını etkileyerek onlara şekil verir. Bu nedenlerden dolayı kültür alışverişine sahip olmayan bir entegrasyon politikası gerçekçi olamaz. Fakat böyle bir alışveriş için şartları, yabancı kültürlerle Alman kültürü arasındaki alışverişi mümkün kılacak şartları hazırlamak gereklidir. Yabancılar kültürlerini bilinçli olarak geliştirebilmelidirler. Yabancılar, ayrıca, sürekli olarak herkesin önünde kendi yaşam tarzlarını, aileleriyle, arkadaşlarıyla ve çevreleriyle sürdürdükleri yaşamlarını müdafâ etmek durumunda kalmadan istedikleri gibi olabilmelidirler. Almanların büyük çoğunluğu yabancı kültürün sadece folklordaki ibaret olduğunu sanmaktadır: Döner Kebap ve Spagetti. Ancak müziği, edebiyatı, tarihi, resim ve tiyatro sanatlarını tanımıyorlar. Yabancılar Alman kültürünün bir kısmını alıyorlar, ama zorlukla kendi kültürlerinin bir kısmını ilettiliyorlar.”

Türk derneklerinde gerçekleştirilen folklor ve tiyatro kursları özellikle ikinci kuşak kızlar için önemli bir vakit geçirme olanağını temsil ediyordu. Ebeveynler, kimi zaman biraz çekimser kalsalar da, bir Türk ortamında, yani güvenilir ve emin buldukları bir yerde Türkiye’yi temsil eden kültürel aktiviteler gerçekleştirilmesi nedeniyle, kızlarının bu etkinliklere katılmasına izin veriyorlardı. Örneğini Gülay kendi tecrübesini şu şekilde hatırlıyor:

Folklor kursuna gidiyordum, okuldaki Türk öğretmenimin kurduğu folklor dansı kursuna. Gösteriler düzenliyorduk. Babam katılmama izin versin diye bu öğretmen eve kadar gelmek zorunda kalmıştı. Ne zaman bir gösteri olsa öğretmenim eve telefon edip gösterinin kaçta başlayacağını, bitiş saatini bildirir, sonra beni eve bırakacaklarını anlatırdı.⁸¹

Yetmişli yılların ikinci yarısında Türk göçmenlerde büyük bir kültürel hareketlilik görülür ve bu durum derneklerin sınırlarının da dışına çıkmaya başlar. Batı Berlin’de dahi birçok tiyatro grubu ortaya çıkar: 1975’te Yüksel Topçugürler’in kurduğu *Türkische Volkstheater Berlin, Berliner Spieler*, daha küçük *Kreuzberger Volksbühne* ve son olarak, bazı Türk dernekler ve Alman kurumlar tarafından desteklenen *Türkisches Theater*. Çoğunlukta profesyonel olmayan oyuncular tarafından kurulmuş olmalarına rağmen bu gruplar üstün oyunculuk becerisi göstermiş ve seyircilerin beğenisi kazanmıştır. Alman basını da gösterilere ilgi göstermiştir: “O ana kadar Türkleri istasyonlarda dolaşan bıyıklı adamlar olarak hayal etmiş olan gazeteciler ve eleştirmenler –diye anlatır Aras Ören– bir anda yeni ve aynı zamanda egzotik bir şey keşfetmişlerdi.”⁸² Bu tiyatro gruplarının çalışmalarında ilginç ve yeni gelen şey, tiyatro aracılığıyla göç tecrübesinin bir sentezini ortaya çıkarma çabası, yani hayatının bir zamanına kadar belirli bir kültürel ortamda doğup büyüdükten sonra bu ortamın özlemine duysa da kendini sorguladığı ve ilişkilerini yeniden inşa ettiği bambaşka bir ortamda yaşama durumunda kalan kişilerin karmaşık durumunu sahnede canlandırma çabasıydı. Dolayısıyla Türklerin, Türk kökenli ve çoğu zaman dilleri de Türkçe olan seyircilere yönelik olarak hazırladığı gösteriler, sadece Türkiye’yi değil, çoklukla Federal Almanya’daki yeni Türk gerçekliğini de anlatıyordu. Bu gösterilere 1980’de “Wer geht kehrt nicht so schnell zurück – Lieder der Wanderung” (Giden öyle kolay geri dönmüyor – Göç şarkıları) adlı müzikal komedi de dâhildi. Oyun, Türkiye’den Batı Berlin’e oyun ithal etme fikriyle geldikten sonra, bunun olmaya-

⁸¹ Görüşme 10.

⁸² Ören A., “Auf der Suche nach Synthese und Eigenwert”, *Zeitschrift für Kulturaustausch*, 3, 1981.

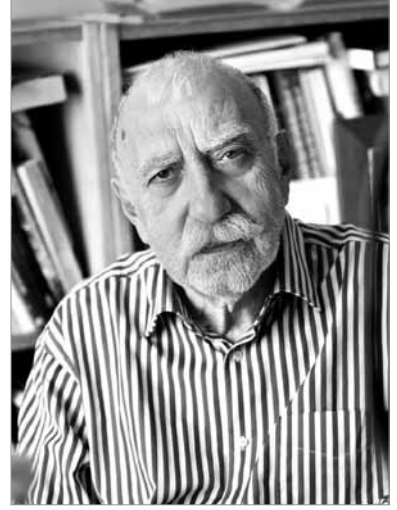
cağını anlayan bazı sanatçıların işbirliği sayesinde de sahnelenmişti.⁸³ Buna benzer tiyatro tecrübelerinin karşılaştığı en büyük sorun maddi kaynak eksikliğiydi. Finansman bulunduğu dahi sadece proje başına destek sunulduğu için zaman içerisinde süreklilik ve istikrar sağlanamıyordu. Tiyatro'nun yanında Türk edebiyatı da, göçün doğrudan tecrübe edilmesinden kaynaklanan, dolayısıyla da Türkiye'deki edebi üretimden farklı ve ilginç gelişmeler kaydetmekteydi.⁸⁴ Füzün ve Aziz Nesin gibi Alman kuruluşlarının katkılarıyla ya da Güney Dal, Fakir Baykurt, Bekir Yıldız gibi kendi seçimleri ile gelen kimi tanınmış yazarlar vardı. Bunların bir bölümü vatandaşlarıyla yaşayıp, görüşerek ya da orada yerleşmiş yazarlar doğrudan fabrikada işçi olarak çalışarak Batı Almanya'da hem kısa hem de uzun süreler yaşamışlardır. Bu yazarların kimisi hikâyeler yazarak, kimisi de edebi araştırmalar aracılığıyla, deneyimlerini yazıya dökmüş, Almanya'daki Türk göçüne ait durumlara, hislere, içsel çatışmalara ve toplumsal sorunlara tanıklık edip onları gerçekçi bir biçimde belgelemiştir.⁸⁵ Batı Berlin ve tüm Federal Almanya'nın Türk-Alman kültürel panoraması içerisindeki en etkin aydınlardan biri olan Aras Ören'in

83 15 Haziran 1980'de oyunun Schaubühne am Halleschen Ufer'deki ilk icrasını izleyen Aras Ören, gösteri hakkında aşağıdaki yorumu yapmıştır. "Berlin'de birçok Türk, oyunun ilk bölümünde geçmişlerinin kendilerinin görmek istediği şekilde sahnelendiğini gördüler: biraz 'hayattan kopuk', biraz ağlamaklı ve biraz da kahramanca, fazlasıyla basitleştirilmiş ama aynı zamanda temiz, insancıl ve hakkaniyetli. Dünyadan ve folklorlardan biraz uzak durulmuştu, tekrar yaşanması mümkün olmayan kadim bir güzelliğin özlem dolu çekiciliği vardı; ama sonra büyük şehirlere gitme arzusu, artık işten çok işçilerin olduğu o yerde iş bulma umudu, tüm parlaklığı ve gerçeklikten uzaklığıyla ortaya çıkıyordu. Son olarak da Almanya, boğulmak üzere olanların can simidine tutunduğu gibi tutunulan Almanya, bizi harap edene kadar iki kültür arasına yerleştiren Almanya vardı. Ve içimizde biraz bu kültürü biraz öteki kültürü barındırsak da ne yeni olabilen ne de eski kalabilen biz vardık. Şikâyetlerimiz, özlemlerimiz, kaybedilmiş geçmişimiz ve halen hareket halinde olan yeni kimliğimizle biz... ve böylece seri üretim hattında, yolları süpürürken, ticari işletme izni için çabalar veya çalışma izni için yalvarırken, bir ev arayıp istasyonlarda boş boş dolanırken, geleceğimizi beyhude bir şekilde düşlerken, aslında sahnelenen bizlerdik". Eleştiri yazısı aynı yazar tarafından da alıntılanmıştır. ZfKA, 1981, s. 313.

84 Yetmişli yılların başlarında Batı Berlin'de sadece Türk filmler gösteren iki sinema da açılır. Türkçe sinemanın yaygınlaşması için çalışan Zuhul Özver, 1968'de öğrenci olarak gelmiş, moda ve dizayn eğitimi alarak önce çevirmen son olarak da Berlin'de bir bankada çalıştıktan sonra şehir boş zamanın değerlendirilmesi konusunda fazla bir şey sunmadığı için Berlin'deki diğer Türklere yönelik bir şeyler yapmaya karar vermiş. Doğrudan Türkiye'den gelen her türlü filmin gösterildiği "Babylon" sineması, Kreuzberg mahallesinde bir örnek oluşturarak diğer Batı Almanya şehirlerindeki benzer tecrübeler için bir model oluşturmuştur. Konu hakkında bkz. Motte J., Ohliger R. (der.), "Von laufenden Bildern und wehenden Fahnen. Zwei Zeitzeugen der Einwanderung berichten von ihrem Engagement in Kultur und Gewerkschaft", *a.g.e.*, s. 101-118.

85 Edebiyat alanında göç deneyimini anlatanlar arasında bkz. Pazarkaya Y., "Göç Süreciyle Yurt dışında Oluşan Türk Edebiyatı", Halman T. S., *Türk Edebiyatı Tarihi* içinde, Cilt 3, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul, 2006, s. 627-640 ve yine aynı yazarın: "Bırakılan İzler Geri Gitmez: Göç Sürecinde Elli Yıl", *Varlık*, Ekim 2011.

Berlin üçlemesini başlatan “Was will Niyazi in der Naunystasse?” (Niyazi'nin Naunyn Sokasında İşi Ne?) kitabı 1973'te yayınlandı. Şiir şeklinde yazılmış olan bu roman, Türkçe yazılıp Almanca çevirisi ile yayınlanmış ve Alman okuyucular tarafından da beğeni kazanmıştır. Kitap, Berlin'in Kreuzberg mahallesindeki Türk-Alman mikro kozmosunda meydana gelen olaylar aracılığıyla; Almanya'ya göçen Türklerin Alman kamuoyunun yaptığı kalıp betimlemelere kıyasla çok boyutlu olan günlük hayatlarındaki, değişik yönleri şiirsel bir biçimde anlatmaktadır. Ören, Niyazi'nin ve şiirlerindeki diğer karakterlerin hikâyelerini anlatarak, Türklerden bahsediyordu ama aynı zamanda Batı Berlin'den de bir kesit de sunuyor; edebiyatı kullanarak Türklerin Almanya'daki varlığını tasvir ederek, meşru kılıyor, onları izole edilmiş, Alman sosyal hayatına katılmayan bireyler olarak niteleyerek göçün arada kalmış alanına hapsedmiyordu. Ören'in sunduğu bu katkı, aslında yetmişli yıllardan itibaren göçmenlerin ve göç sürecinin toplumsal olarak kabul görmesi için mücadele eden dernek ve kişilerin açıklamalarıyla aynı yöneydi. Edebiyat bireysel ve sosyal bir fenomen üzerinde düşünmeyi mümkün kılan bir araç olarak ortaya çıkıyordu. Federal Almanya'da edebiyatla uğraşan ve yaşayan Türk yazarlar, göç konusundaki tartışmada edebiyatın ve kültürün çok önemli bir rol oynadığını kabul ediyorlardı.⁸⁶ Örneğin en tanınmış Türk-Alman yazarlar arasında olan Aras Ören ve Yüksel Pazarkaya yabancılara yönelik yayınların Türk redaksiyonlarında radyo gazeteciliği tecrübesi edinmişlerdi. Yaptıkları bu iş göçmen Türklerin zevklerini ve ihtiyaçlarını anlamalarını sağlamış ve aynı zamanda vatandaşlarının çok yakından takip ettiği bir iletişim aracı olan radyonun, yapılacak

İstanbul'da doğan Aras Ören (1939-), bir süre oyunculuk ve dramaturgluk yaptıktan sonra Batı Berlin'e yerleşti. Almanya'da birçok ödül alan Ören'e son olarak anadili Almanca olmayıp, Alman edebiyatına katkıda bulunanlara verilen Albert von Chamisso ödülü verildi.

⁸⁶ Pazarkaya, Almanya'ya kendisi gibi işçi olarak gelmeyenlerin hissettiği dayanışma ve yakınlık duygusunu ve yazar olarak duyduğu sorumluluğu bu şekilde de açıklamaktadır: “Ankara sözleşmesi çerçevesinde gelen değildim ama toplumsal sorumluluk bilinci yeşermiş bir öğrenci ve yazının odağında insan ve toplum olduğunu ayırmamış genç bir yazar olarak sürece doğrudan katıldım ve bir anlamda sürece *mazur* kalan insanın yazınsal *tutanağını* tuttum”. Pazarkaya Y., “Bırakılan izler geri gitmez: göç sürecinde elli yıl”, *Varlık*, Ekim 2011, s. 3.

İzmir’de doğan Yüksel Pazarkaya (1940-) 1957’de bir bursla Almanya’ya giderek önce kimya mühendisliği eğitimi gördü, ardından edebiyat doktorası yaptı. Almanya’da tiyatro kuran Pazarkaya, Almanya’daki Türkçe radyo yayınlarının kurumlaşmasını sağladı.

kültürel seçimler konusunda kendilerine sorular yöneltmelerini de mümkün kılmıştı. Batı Berlin’de Türkçe olarak yayınlanan radyo programının bir başka redaktörü olan Güner Yüreklik’in belirttiği gibi, radyo gündelik bir eğlence olmanın yanı sıra öğretici ve eğitici bir amaca da hizmet etmeliydi. Bu nedenle radyo yayınlarında bir yandan kullanılan dile dikkat edilirken, diğer yandan düzenli olarak Türkiye’nin önemli eser ya da yazarları hakkında okumalar yapıp tanıtıcı edebi özetler sunuldu. Bu vesileyle yeni kuşaklara veya doğru dürüst bir öğrenim görme olanağına sahip olamamış kişilere, stereotip imajlar veya sıklıkla göçmenleri marjinalize eden ve kendi içlerine kapanmalarına mazeret oluşturan basmakalıp aidiyet fikirleriyle yetinmeyip, kendi ülkelerinin kültürel varlığını tanımaları veya yeniden değerlendirmeleri için bir fırsat sunmak amaçlanıyordu. Almanya’da Türk edebiyatını tanıtmak, Türk göçmenler arasında daha geniş ve

yapılandırılmış bir millî kültürü yaygınlaştırmaya, dolayısıyla da Alman toplumu içerisinde sahip oldukları marjinal öznellik durumlarının karşısında durarak, kolektif bir özgüven sürecini de teşvik etmeye yarayacaktı. Kaldı ki, bu Almanlara iş göçü nedeniyle tamamen silinmiş olan kültürel boyutun tanıtılmasına da yarıyordu. Basın yayın organlarının çoğunlukla olumsuz bir imajla tanıttığı Türklerin, önemli bir kültürel varlığa sahip bir ülkeden geldiklerini göstermek de hedeflenen amaçlar arasındaydı. Bu kültür varlığı da başka kültürlerle değer verilip tanındığı gibi tanınmalı, Türk göçmenler de sadece işçi olarak değil gelenek ve bilgi yüklü bir birikme sahip insanlar olarak dikkate alınmalıydı. Buna benzer muhakemelerin izinde, seksenli yılların başlarında, daha güçlü bir kültürlerarası diyaloga önyak olmak amacıyla, Türkler kadar Almanlara da yönelik olan bir dizi kültürel faaliyet ve deneyler geliştirildi. Pek çoğunun arasından Almanya’daki Türk yazarlarının hayat verdiği, 1980 yılından itibaren Stuttgart’ta iki ayda bir yayınlanan ve Almanca sayfaları da olan *Anadil* adlı edebiyat dergisi veya Türkçe klasik edebiyat eserleriyle Türk-Alman yazarların eserleri üzerinde uzmanlaşmış *Ararat Ver-*

lag yayınevinin açılması örnek gösterilebilir.⁸⁷ Mayıs 1984'te, Yüksel Pazarkaya, Güney Dal ve Aras Ören'nin göç fenomeniyle ilişkili olarak Almanya'da Türk edebiyatının yaygınlaştırılmasının önemini vurgulayan bir çeşit manifesto olarak koydukları metin ilk Türk Edebiyatı Haftası'nda (Woche der türkischen Literatur) gerçekleştirilir. İki mesele aşağıdaki alıntılarında da gösterdiği gibi çok yakından ilişkili görünmektedir.

“Türkiye’den göç akımı yaklaşık yirmi yıl önce başlamıştır. Kitle halinde Federal Almanya ve Berlin’e gelme davetine karşılık vermişlerdir. ... Ancak onları çağırınlar göçle birlikte yeni bir toplumsal siyasî, ekonomik ve kültürel sürece yol açtıklarını hesaba katmamıştı. Bu sürecin farkına daha yeni, bugün vardılar. Göçmenler tüm aileleriyle geldiler. Bavullarında müziklerini, dillerini, yemeklerini, etnik özelliklerini, hayata dair alışkanlıklarını ve dinlerini getirdiler. Her ne kadar şahsen bizler veya bizi çağırınlar az çok farkında olsa da söz konusu olan sürekli bir gidip gelme durumuydu. [...] Biz Türkler, özelliklerimiz, dilimiz ve hayat tarzımız, bu ülkenin ekonomisine ve toplumuna yaptığımız katkıyla bugünün Almanya’sının ayrılmaz ve vazgeçilmez bir parçası olan diğer yabancı azınlıklar gibi olduk. Oysa bürokratların masalarında yabancılar, Türkler halen sadece bir sayı, cansız birer istatistiki veri. Yabancılar, özellikle de Türkler, yalnızca işçi olarak görülürken insan olarak ya da bu toplumun bireyleri olarak tanınmıyorlar. [...] Türkler bugün buradaki varlıklarını istikrara kavuşturacak bir süreç yaşıyorlar. Kendileri için kültür açısından yabancı bir ortamda bulunup, sahip oldukları kültürel kimliklerinden dolayı sıkıntı yaşarlarken, olmak ile olmamak arasında bir iç çatışma yaşıyorlar. Bu çatışmada bağımsız kültürel sentezlerin izini sürüyor ve kendilerinin de içinde yaşadığı bu topluma çok kültürlü olma özelliğini veriyorlar.” Bununla birlikte yazarlar, Federal Almanya’da gelişmekte olan Türk edebiyatının “birer sosyal fenomen olan göç ve entegrasyondan soyutlanamayacağını” altını da çizmeyi amaçlıyorlardı; zira kökleri her ne kadar Türkiye edebiyatına dayansa da ne onun bir uzantısı ne de ithal bir ürün olarak kabul edilmeliydi. Aynı şekilde “Alman edebiyatının bir kopyası ya da taklidi” olarak değil onun “bütünleyici ve bağımsız bir bileşeni” olarak görülmeliydi. Nihayetinde “Türk ve Alman edebiyatlarına yönelik açık bir duruş sergiliyor, ilerici, demokratik, yaratıcı, deneysel, öncü ve cürekâr olmayı amaçlıyor” idi. Manifesto, Almanya’daki Türk kültürel üretiminin özelliklerinin tanınmasını ve Türklerin kültürel politikalara daha geniş bir katılımını isteyen bir takım somut taleplerle sonlandırılıyordu. Yazarlar özellikle Türk toplumu için düzenle-

87 *Anadil* dergisi Yüksel Pazarkaya tarafından kurulmuştur. İlk sayısındaki başyazıda: “*Anadil*, kültürel şoktan kültürel senteze, her şeyden önce Avrupa ve özellikle Federal Almanya’yla Batı Berlin’deki Türk sanatçılara bir ev sunmak arzusunadır. Aynı zamanda Türk ile Avrupa, ama özellikle Türk ile Alman kültür tezahürleri arasında bir köprü görevi de görmeye niyetlidir”, *Anadil*, 1, 1980.

nen etkinliklerin yüzeyselliğini eleştiriyorlardı, çünkü bunlar çoğu zaman ya “bu toplum için genel olarak geçerli sayılan kalite kriterlerine” uymuyorlardı, ya da sadece Türkiye’den kültür ürünleri ithal etmekle yetiniyorlardı ki, varlıkları her ne kadar arzulanır olsa da Alman toplumu içerisinde yaşayan Türklerin kültürel alandaki gereksinimlerini karşılamaya yeterli değildiler. “Bu, yarın gelenek olacak olanın başlangıcıdır”,

diyerek sonlanan manifesto, bu şekilde yazarların seksenli yıllarda Federal Almanya’da hayat bulan kültürel süreçlerin aktif bir parçası olma bilincini, özellikle de niyetini teyit ediyordu.⁸⁸

Yazarlar dikkatlerin, Türk edebiyatına ve daha genel olarak Federal Almanya’da yer etmekte olan tüm Türk kültürün tanınmasına katkı sağlamış, bu da kuşkusuz siyasî açıdan yararlı olmuştur. Türk yazarların bu konuda verdikleri uğraşı Batı Almanya’daki Türk göç sürecinin girdiği yeni evreye işaret etmekteydi. Anlaşma dönemindeki iş göçünü aile birleşmelerinin arttığı ve Türkiye’ye dönme planlarının sekteye uğramaya başladığı bir başka dönem izlemişti. Yetmişli yılların sonları doğru ve seksenlerin başlarında, artık Türklerin Batı Almanya toplumunun bütünleyici bir parçasını oluşturduğu gerçeği, inkâr edilemez bir durumdu. Edebiyat ve kültür üzerinde yapılan tartışmalar sayesinde, Batı Almanya’da Türk kültürünü temsil eden aydınlar, hükümetin siyasal yöneliminde gerçek ve somut bir değişime gidilmesi için baskı yapıyor, kesin taleplerde bulunarak Alman siyasetçilerinin karşısında eşit bir duruş sergiliyor, karşı tarafın dayattığı ve göçmenlerin geleceğini dikkate almayan bir politikayı reddediyorlardı. Aynı yıllarda, Heinz Kühn’ün 1979 yılında yayınlanan Memorandum’u “geri dönüşü olmayan bir değişim meydana geldi. Göçmenlerin çoğunluğu, artık farklı nedenlerden dolayı ülkelere geri dönüş yapmaları söz konusu olmayan ‘Gastarbeiter’ değil ‘göçmenler’den oluşuyor. [...] Göçün fiili durumunun kaçınılmaz kabulü ‘zamana dayalı’ entegrasyon (*Integration*) kavramının geride bırakılmasını gerekli kılmaktadır. Onu yerine kalmak isteyenlere çekincesiz ve kalıcı bir entegrasyon olanağı (*Eingliederung*) sağlayacak bir reform paketi düşünülmeli”⁸⁹ diyerek siyasî alanda Türklerin de dile getirdiği talepleri tanımıştı. *Ausländerbeauftragte* teorik olarak Türk göçünün siyasî açıdan en aktif olan kesimlerinin yıl-

⁸⁸ Belgenin bütünü HDF’nin periyodik yayınının “İlişkiler ve Bilgiler” bölümünde yer alır: *HDF Meint*, No. 6, Mayıs 1984, s. 3-4.

⁸⁹ Kühn H., *Stand und Weiterentwicklung der Integration der ausländische“Arbeitnehmer und ihre Familienangehörigen in der Bundesrepublik Deutschland. Memorandum des Beauftragten der Bundesregierung*, Bonn, Eylül 1979.

lardır savunup, vurguladığı görüşlerinden alıntı yapıyor, bu ilkelerin gerçek ve somut olarak hayata geçirilmemesinden de yakınıyorlardı. Nitekim hemen birkaç yıl sonra, 1983'te, ikramiyeler sunarak Türkiye'ye temelli dönüşü teşvik eden, dolayısıyla da her türlü entegrasyon prensibini reddeden bir yasanın çıkması tesadüf olmadı.

Kültür konusunda yapılan tartışmaların siyasal etkilerini değerlendirmenin yanı sıra, bu tartışmaların göçmenlerde nasıl yankılandığını sormak da doğru olacaktır. Kesin şekilde değerlendirmek çok kolay olmasa da, Batı Berlin'deki Türk toplumunun, şehirdeki yoğun varlığı sayesinde de, bu fenomenin neredeyse doğrudan tanığı ve katılımcısı olduğu söylenebilir. Kendi dillerini işitme arzusu veya kişisel göç deneyimlerinin kolektif bir anlamlandırmasını izleme isteğinin yanı sıra, kendi kültürlerinin Alman topraklarındaki kamusal tezahürüyle gurur duyuyorlardı. Elbette bu da Batı Almanya'da bulunan Türklerin katılımına sebep ve kaynak sağlayan başlıca nedenlerdendi. Türk toplumunu kendine çekmeyi başararak, onun doğrudan katılımını mümkün kılan olgunun, etkinliklerin altındaki siyasî anlamdan çok insanların kendi kültürlerinin farklı şekillerde ifade edilebilirliğine duydukları ilgi olduğunu düşünmek mümkündür. Ancak başka açılardan, Türkler hem teknolojinin sunduğu yeni olanaklar hem de Almanya ile Türkiye arasında güçlenen ihracat-ithalat ilişkileri sayesinde kültürel ihtiyaçlarını ve örgütlerin sağlamaya çalışıp kendilerinin de sürekli aradığı “ülkeye ilişkin kültürel ihtiyaçlarını” küçük çapta, özel ve özgür olarak karşılama imkânı veren bazı ürün ve araçtan faydalanabildikleri andan itibaren, bu durum muhtemelen tam da onların zayıf noktası haline gelmiştir. Göçmen Türk toplumunu yaygın olarak içine alan bu yeni eğilimin bir örneği Türkçe video kasetlerin piyasayı istila etmesi olmuştur. Video kayıt cihazı tam da hazırdaki Türk kültürünü tüketme olanağı sunuyordu. Bu tüketimin boyutunu anlamak için seksenli yılların ilk başlarında, yaklaşık on iki prodüksiyon şirketinin farklı 380 ürün ortaya çıkardığını ve bunların her birinden en az altı yüz kopyası basıldığını gözönünde bulundurmak yeterli olacaktır.⁹⁰ Batı Berlin'de, 1984 yılında, ailelerin % 60'ının kendine ait bir video kayıt cihazı vardı, film izlemenin akrabalar ve komşularla sosyalleşmeyi sağlayan kolektif bir “an” olarak görülmesi de cihazın daha çok yaygınlaşmasına neden olmaktaydı.⁹¹ Güner Yüreklik;

90 Oepen M., “Media, Migrants and Marginalization: The Situation in the Federal Republic of Germany”, *International Migration Review*, Cilt 18, 1, 1984 s. 111-121. Oepen'e göre ortalama bir tüketici haftada 3-4 kaset kiralyordu. Tüketicilerin % 70'i ortalama 15 ile 30 yaş arasındaydı. Yarısı işsizdi. Çoğunluğunun kasette film izleme nedeni Türk filmlerini tercih etmeleriydi.

91 Wilpert C., Gitmez A., *a.g.e.*, 1987, s. 102. Makalede alıntılanan ve Batı Berlin hükümetine ait

Her şey BETA kasetleriyle başladı, sonra Batı Berlin’de ve Almanya’nın geri kalanında VHS furyası yaşandı. Berlin’de önce Bülowstr’da [Kreuzberg mahallesinde bir sokak] sonra tüm şehirde mantar gibi video kaset dükkânları bitmeye başladı. Seksenli yıllardı, geri dönme günü de hiçbir zaman gelmediği için, hasret de şekil değiştiriyordu. O zamanlar bugünkü gibi sürekli çanak antenle izleyebildiğin televizyon sayısı çok değildi. Her köşeden Türkçe video kaset alınabiliyordu. Ayrıca sadece VHS’lerin satıldığı bir çeşit kapalı çarşı da vardı. İnsanlar oraya gidince 3-5 film birden alırlardı, izledikten sonra da geri götürüp değiştirirlerdi.

diyerek, Batı Berlinli Türkler arasında video kaset modasının nasıl yaygın olduğunu hatırlıyor.

Bu herkesi içine alan bir furya durumuydu, ikinci ve üçüncü kuşaklara ait bütün gençler Türk filmlerini seyrederek geçirdikleri öğlenleri bugün de hatırlarlar. Küçükken akşamları oturup anne babalarıyla sürekli Türkiye’den gelen video kasetleri seyredişlerini güzel anlatırlar. Akşam baba işten dönmünce o zaman revaçta olan video kasetle televizyonun karşısına otururdu. Hafta sonları beş filme kadar izlemek mümkündü. Veya eş dosta gidilerek çay hazırlanır ve kasetler izlenmeye başlanırdı. Çocuklar etrafta oynarken büyükler seyredirdi.⁹²

Bu yeni kültürel alışkanlık endişelere neden oluyordu, zira VHS kaset piyasasıyla birlikte Türkiye’den gelen kültürün düşük eleştirel seviyeli ve özel bir tüketim şekli de gelişmekteydi. Türkçe yayınlanan mahalle gazetesi *Kreuzberg Postası* Berlin’deki ergenlik çağındaki kızların alışkanlık ve düşüncelerini araştıran bir röportajda on yıldır Berlin’de yaşayan on altı yaşındaki Sema’ya “Evde video kayıt cihazınız var mı?” sorusunu yöneltip “onsuz nasıl durabiliriz ki?” cevabını alıyordu. Görüşme şöyle devam ediyordu:

‘Her akşam mı film seyrediyorsunuz?’ – Haftada bir akşam. Kardeşimle benim ders çalışmamız gerek, onun için annem filmleri sadece hafta sonu alıyor. ‘Tek bir akşamda kaç film seyrediyorsunuz?’ – En fazla üç. ‘En çok hangi filmleri izlemeyi seviyorsun?’ – Kemal Sunal’lı, İlyas Sayman’lı komedi türlerini seviyorum. Ama en çok Ferdi Tayfur’un olduğu filmleri seviyorum. Çünkü onun filmleri en acıklı olanlar. ‘En sevdiğin film hangisi ve neden en çok onu seviyorsun?’ – Ferdi Tayfur’un “Olmaz Olsun” adlı filmi.

olan veri Bölgesel Ticaret İdaresi tarafından sunulup *Tagesspiel* gazetesi tarafından alıntılanmıştır (22 Kasım 1985). On yıl sonrasında da Almanya’daki Türkler arasında videotayp tüketimi yaygınlığını korumuştur. 1993 yılında video kayıt cihazı sahibi Almanların yüzde oranı % 36,1 iken Türklerinki % 81,5 idi. *Der Spiegel*, 30 Eylül 1993.

92 Görüşme 17.

Başından sonuna kadar ağladım. Filmde barda çalışan bir kadın var. Bu kadının küçük bir oğlu da var. Ferdi çocuğa yardım ediyor, ona iyi davranıyor, cömert. Sonra kadına da yardım ediyor. Onunla çok duygulu konuşuyor. Kadın onun giysilerini yıkıyor. Aslında Ferdi kadını seviyor ve onunla evlenmek istiyor. Çocuk da babasının Ferdi olmasını istiyor. Sonra kötü adamlar gelip kadının ırzına geçiyorlar ama Ferdi onları tek tek öldürüyor. Sonra da kendini öldürüyor. Çok güzel bir film ama seyrederken hep ağladım.⁹³

Video kasetlerdeki filmler çoğu zaman toplumsal cinsiyet rollerinin geleneksel şemasının tekrarlandığı, kahramanca bir geçmişin övülüp geleneğin romantik bir imajının pekiştirildiği düşük kaliteli, ikinci seri komedilerdi.⁹⁴ Bunun yanı sıra, boş zamanlar evlerin dört duvarı arasında geçirilmeye başlanınca, her ne kadar akrabalar ve arkadaşlarla paylaşılan bir eğlenceden söz edilse de, Türk ve Alman kolektif alanlarının katı bir ayrımı teşvik ediliyor ve şehirdeki Türk kültürel etkinliklerin görünürlüğü kısıtlanıyordu. Sonuç olarak da bu durum Türk aydın ve sosyal danışmanların düşünüp uygulamaya koydukları kültürel politikalarla ters düşülmüyordu. Nitekim daha 1981’de, *Ausländerplattform* göçmenler arasında müzik ve video kaset piyasasının çok yaygın olmasının gettolaşmaya neden olduğunu vurgulayarak, devletten kasetlerde ilerici sanatçıların hazırladığı kaliteli müzik ve sinema programlarını teşvik etmesini istiyordu.⁹⁵ Tüm bu durumlardan da görüldüğü gibi, kültür konusunda da, ister üretim isterse tüketim açısından olsun, göçmen toplumunun farklı eğilimlerini ayırt etmek mümkündür. Aydınların, siyasî açıdan faal olanların duruşlarıyla, kmi zaman Türk göçmenlerin günlük ve kitlesel alışkanlıkları arasındaki çelişki, Batı Almanya’da yerleşik olan Türk unsurunun yetmişli ve seksenli yıllardan itibaren bile ne kadar farklı katmanlara sahip olduğunun bir başka kanıtıdır. Son olarak, Alman hükümeti nezdinde Türklerin kültürel platforma daha fazla katılım sağlayabilmeleri ve özellikle bağımsız karar alabilmeleri için mücadele edenlerin aynı zamanda, bazen paternalist de olabilen bir pedagojik tutumla, kendi vatandaşlarının heterojen oluşumuna sunulacak kültürel etkinlikleri düzenlemek için Alman kurumlarından finansman ve destek istemelerinin de ayrıca dikkate değer olduğunu belirtmek gerekir.

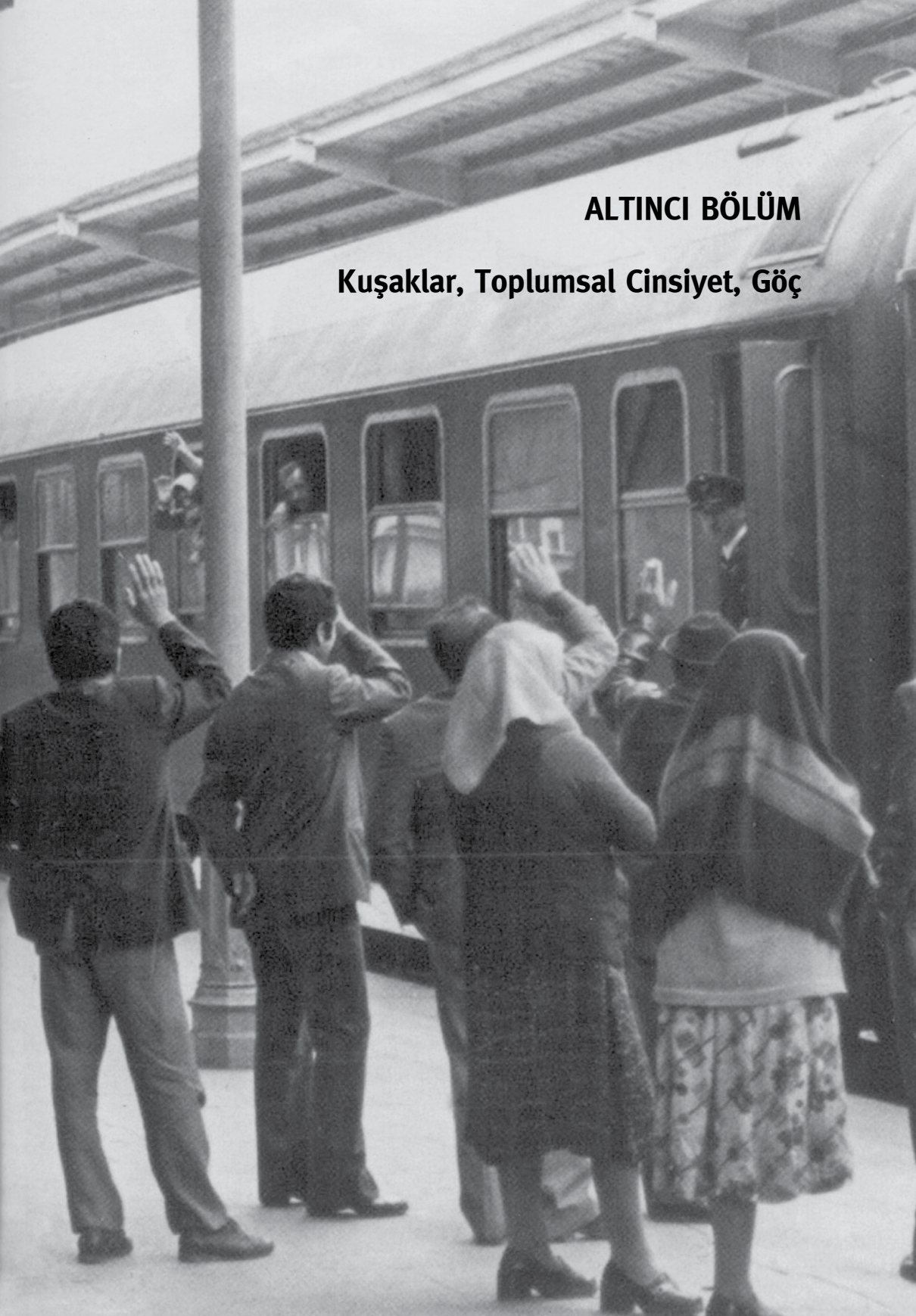
93 “Berlin’de Kültür yada Ferdi Tayfur”, *Kreuzberg Postası*, Ekim 1982, s. 6.

94 Oepen’e göre, video kasetlerdeki –b veya c tipi film ve çok düşük kaliteli – filmler genel olarak ulusalcı, bazı durumlarda da dinî açıdan tutucu ve fanatik içeriğe sahipti. Oepen’e göre, Türk araştırmacıları, dağıtım sistemine daha yüksek kaliteli ya da eleştirel bir üretimin dâhil edilmesi için müdahale etmek sözkonusu olmadığından, her türlü enregasyona düşmanca bakan köktenci siyasî güçlerin zaman içerisinde video kasetlerle yaygınlaşan programları kullanarak daha büyük bir kontrol sağlayabileceğinden korkuyorlardı. Bkz. Oepen M., s. 118-119.

95 *Ausländerplattform*, a.g.e., s. 15.

ALTINCI BÖLÜM

Kuşaklar, Toplumsal Cinsiyet, Göç

60'lı yıllarda Sirkeci Garı'ndan yakınlarını Almanya'ya uğurlayanlar

Ben geldiğimde beş yaşımı doldurmuştum,
on yıldır buradayım, kardeşlerim Berlin doğumlu.
Şimdi benim gurbetim nere, sılam nere?
Babamın gurbeti benim sılam oldu,
benim sılam babamın hala gurbeti.
N'olur silin artık benim kimliğimi
Babamın pasaportundan.
Kendi cebimde kendi pasaportum olsun.
Soranlara kimliğimi açıkça söyleyeyim,
hiç utanmadan, hiç çekinmeden,
hatta biraz da öğünerek:
İçinde doğup yaşadığım yüzyıl beni böyle etti:
Doğumum – 1963, Kayseri,
Yaşadığım yer – Berlin, Kreuzberg¹

ARAS ÖREN

1 1975 ile 1976 yılları arasında Alman televizyonu WDR tarafından Helma Sanders'in yönettiği ve başkarakteri Batı Almanya'ya göç etmiş genç bir kadın olan *Shirins Hochzeit* (Şirin'in Düğünü) adlı bir film gerçekleştirilir. Belgeleyici olmayı ve bir toplumsal eleştiri getirmeyi amaçlayan film, erkek kardeşleri tarafından düzenlenen bir evlilikten kaçarak küçüklüğünden beri sevdiği ve Almanya'da bir işçi olarak çalışan Mahmut'u aramak için Anadolu'dan ayrılan Şirin'in hüznü hikâyesini anlatır. Köln'e geldikten sonra bir müddet vatandaşlarının yaşadığı süreçlerden geçer –fabrikada çalışır, bir *Wohnheim*'da kalır– ama işini kaybeder kaybetmez, meydana gelen kimi ak-

1 Ören A., *Berlin Üçlemesi, Gurbet Değil Artık*, Remzi Kitabevi, 1980, İstanbul s. 240-41.

silikler ve sabit bir sözleşmesi olmayan güvencesiz göçmenlik durumu nedeniyle hayatını derinden etkileyen korkunç olaylar, ölümüyle son bulur. Nitekim Şirin, Alman bir iş arkadaşının tecavüzüne uğrar; fuhuşa mecbur kalır ve bir gece rastladığı Mahmut onu hatırlamaz. Bu şekilde zaten bulanıklaşmış bir hayalin –yabancı büyük bir şehre mutlu bir evlilik neticesinde gelmek hayalinin– son umutları da yok olur. Hüzünlü hikâyesinin sonunda Şirin, fuhuş piyasasına hâkim olmak isteyen rakip çeteler arasında meydana gelen bir çatışmada da vurulur. Film, Alman seyircileri arasında büyük bir beğeni kazanırken ateşli bir tartışmanın ortaya çıkmasına da neden olur. Muhafazakâr gruplar, anarşist ve komünistlerin etkisi altında olmakla suçladıkları WDR'nin binasının önünde protesto gösterileri düzenlerler. *Tercüman* gazetesi Türk toplumunun kültürüne, değer ve geleneklerine bir hakaret olarak değerlendirdiği filme karşı bir kampanya başlatır ve olay Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde bile tartışılır. Filmin yönetmenine ve başrol oyuncusu Ayten Erten'e herkesin önünde hakaret edilip ölüm tehditleri yöneltilir. Protestonun niteliği o yıllarda Batı Almanya'da bulunan farklı Türk siyasî grupları arasında kullanılan dili ve siyasal çatışmayı yansıtır, ancak bilhassa hassas ve tartışmalı bir konu olan Türk kadınının temsili üzerinde yoğunlaşır. Türk kültürüne karşı yapılan bir saygısızlık ve hakaret olarak algılanan sorun bir Alman filminde bir Türk kadının fahişe olarak tasvir edilmesiydi. Protesto edenlere göre film, öncelikle, Türk kadını hakkında uygunsuz ve küçük düşürücü bir imaj sunduğu için ağır bir suç işlemişti. En katı eleştiriyi getirenler ise kadının namusuna sürülen lekenin, tüm Türk toplumunun namusuna sürüldüğünü savunuyorlardı. Kadınlık konumu geleneksel değerlerin, sosyal normların, Alman kültürünün kötü etkisinden uzak duran Türk kültürünün özünü bütünüyle içerir gibidir. *Şirin'in Düğünü* adlı filmin gösterimi ile başlayan tartışma ve protestolar, yetmişli yıllarda kültür alanının da Almanlar ve Türkler arasındaki diyalog ya da çatışmanın bir eksenine haline geldiğini gösterir. Ancak burada daha ziyade, Türk göçünün içindeki en muhafazakâr kesimlerin, vatanın namusu adına kabul gören âdet ve davranışları katı bir şekilde tanımlamak suretiyle, Batı Almanya'daki toplumun bütünü üzerinde güçlü bir kontrol uygulama gayretini ortaya koyarlar. Toplumsal denetimle, yabancı bir ülkede millî kültürün değeri meseleleri –kısmen zaten ifade edildiği gibi– yalnızca kamusal meselelerde değil ev ortamında da tüm ağırlığını gösterir. Aile, geleneksel değerlerin tartışılıp ifade edildiği, Alman kültürüne has özelliklerin etkileri ve bilhassa çocukların eğitimi konusunda daha büyük endişelerin oluşturulduğu temel öbeği temsil eder. Namus kavramı kimliklerin belirlen-

mesinde birincil önem kazanırken, kültürel kod ve değerlerin aktarımında kadınlığa yüklenen rol nedeniyle, kadınlar bu kavramın uygulamaya konduğu başlıca özne haline gelir. Göç bağlamında, ailenin kadın fertlerinden geleksel normlara anayurtlarındakine göre daha sıkı biçimde uymaları istenir.

Şirin'in Düğünü filmi Batı Almanya'da, yetmişli yılların ikinci yarısıyla tüm seksenler boyunca, başkarakterin Türk kökenli genç kadınların olduğu bir dizi sinema üretiminden sadece ilkidir. 1985 tarihli *40m² Almanya*'da Tefik Başer, Almanya'ya eşinin yanına geldikten sonra, Alman toplumuyla hiçbir iletişimi olmaması için kocası tarafından 40 metrekaarelik evlerine kapatılarak tecritte yaşamaya zorlanan Tursun'un hikâyesini anlatır. Hark Bohm'a ait *Yasemin* (1987) ise Hamburg'da büyümüş genç bir Türk kıızı olan Yasemin'le Alman vatandaşı genç Jan'ın karşı çıkılan aşk hikâyesini konu eder. Filmde Yasemin, ailesinin muhalefeti ve kendisini zorla evlendirme girişimiyle çatıştıktan sonra genç aşığıyla motora binip kaçar. Bu filmler, o yıllarda büyük önem taşıyan toplumsal bir konuyu ele alma becerileri nedeniyle beğeni kazanarak birçok ödülle layık görülür. Alman kamuoyu nezdinde, Türk göçü, Türklerle Almanlar arasındaki kültürel mesafeyi ölçmek için de dikkatlerin çevrildiği, kadınların durumu ile zaman geçtikçe daha çok ilişkilendirilir. Zorunlu evliliklerin, namus cinayetlerinin, ailelerinden kaçan kadınların ve eve kapatılan kızların hikâyeleri güncelliğini korurken bu üzücü olayların haberleri kültürel alışkanlıkların, Türk toplumunun kendine has gelenek ve göreneklerinin detaylı anlatımıyla süslenerek sunulur. Arkaik ataerkil bir sistemin müsamahasızlığı ile şiddetinin mağduru olan Türk kadınının madun (*subaltern*) durumu vurgulanır. Bir taraftan Türk kadınının imajı katılaştırırken, diğer taraftan da iki toplum arasındaki karşıtlık zıt terimlerle tarif edilerek radikalleşir: Alman toplumu modern, demokratik, laik; Türk toplumu ise geleneksel, muhafazakâr, dine dönük olarak tasvir edilir. Hamit Bozarlan'ın Fransa'da Türk kadınlarının entegrasyonu üzerine yapılmış bir araştırmanın sonunda belirt-

Alman sinemasının önemli yönetmenlerinden biri olan Helma Sanders-Brahms (1940-2014), filmlerinde göçmen işçiler, feminizm ve Alman tarihine ilişkin konuları işledi. *Şirin'in Düğünü* filmi özellikle Türk basını tarafından "örf ve adetlerimize aykır" bulunarak eleştirildi.

tiği gibi: “Misafir eden toplumun kafasındaki Müslüman topluluk imajı her şeyden çok bu topluluğun kadınlara dayattığı statü ile belirlenmektedir. Göçmen kadınlar siyasî projelerin *yeni adam*’ı icat etmeyi denedikleri araç haline gelmektedirler.”²

Türk göçüne odaklanan Alman sinema üretimi, göç bağlamında gelişen kimi toplumsal süreçlerden çok Türk toplumuna has bazı özellikleri ifşa eder görünür ve bu şekilde Almanların hayalinde “pre-modern ve geri kalmış” yekpare bir Türk toplumunun tasvirini güçlendirmeye katkı sağlar. Katherin Pratt Ewing’in de belirttiği gibi, bu kadınların kendi öznelleşme süreçlerini de etkilemektedir. Sinema hem olumlu hem de olumsuz bir mitsel imge oluşturmaya katkı sağlarken, aslında kimliklerin bir kez daha kutuplaştırıldığı ve yeni öznelliklerin kendini ifade edip gelişme olanaklarını engelleyen “söylemsel mitolojiler” oluşturmaktadır. Yazar ayrıca: “Bazı farklı yaşamlar ve kimlikler engellenirken, bazıları ise öne çıkarılmaktadır. Sinema ve haber yayın organları dâhil olmak üzere popüler kültür, doğallaştırılmış imgeler üreterek ve direnç sınırlarının imkân ve sonuçlarını belirleyerek ve Türk gençliğinin öznelliğini oluşturmada rol oynamaktadır.” diye ekler.³ Bu sabit kimliklerin, mitlerin üretimi toplumsal çalışmalarla akademik ve sosyal müdahale yayınlarında da karşılık bulmakta ve birlikte *governmentality*’nin günlük tekniklerini tarif eden bir aparat oluşturmaktadırlar.⁴

Aslında, bu ilk filmler çıktığında, aynı dönemde, bir toplumsal fenomen olarak gittikçe güçlenen göçün ve haberlere konu olan gündelik olayların neden olduğu geniş ilginin neticesinde, Almanya’daki Türk kadınlarının durumunu ele alan bazı kitaplar basılır. Genelde cep kitabı olarak çıkan bu yayınlar, geniş bir okuyucu kitlesine hitap eden ve çoğunlukla sektörlerinde, doğrudan tecrübe edinmiş kadın sosyal danışmanlar tarafından yazılmıştır.⁵ İçlerinde özellikle iki cilt uzun süre konu hakkında yazılmış birer klasik eser olarak kabul edilmiştir: Andrea Baumgartner-Karabak ve Gisela Landesberger tarafından yazılarak 1978’de yayınlanmış *Die verkaufte Bräute* (Satılmış Gelinler) ve 1983’te Sigrid Meske imzasıyla çıkan *Situationsanalyse türkischer Frauen in der BRD* (Federal Almanya Cumhuriyeti’nde Türk Kadınlarının Durum İncelemesi). Her iki kitabın ilk bölümlerinde, yazarların se-

2 Bozarslan H., “Femmes originaires de Turquie en France où en est l’intégration?”, *Cemoti*, 21 s. 2.

3 Pratt Ewing, *a.g.e.*, s. 267.

4 Pratt Ewing, *a.g.e.*, s. 267-268.

5 Örneğin içlerinde iki cilt uzun süre konu hakkında birer klasik eser sayılmış olan Baumgartner-Karabak A./Landesberger G., *a.g.e.*; Meske S., *a.g.e.*.

yahat tecrübelerine dayalı olarak, kadınların Türkiye'deki durumları, ikinci bölümlerinde ise Almanya'daki durumları tarif edilir. Meske'nin çalışmasında ilk kuşak göçmen kadınlarla yapılmış görüşme metinleri de bulunur. Her iki kitap da, o dönem Türklerin Almanya'ya göçü içerisinde kadın meselesine gösterilen ilgiyi ve bakış açısını yansıtan ilgi çekici tanıklıklardır. Başlıca eleştirileri Türkiye'de hâkim olan ataerkil sistemle halen kırsal özelliklere sahip ve dinî ahlâkın etkisindeki toplumsal köklerine yöneliktir. Her iki çalışmada da kadınların savunusu toplumsal süreçleri –örneğin iç ve dış göç hareketlerinin, toplumsal değişimlerin toplumsal cinsiyete, dolayısıyla da erklığe olan etkilerini dikkate alarak– çok yönlü şekilde inceleme çabasını geride bırakmaktadır. Çalışmaların sınırlı bir bakış açısını yansıtmaması, yazarların sosyal alanda doğrudan gerçekleştirdikleri faaliyetlerden de kaynaklanmaktadır: Yazarlara göre Türk kadını sadece zayıf bir özne, her türlü direnç ve muhalefet hamlesini ezen toplumsal bir sistemin kurbanı olarak görülür. Yazarlar bu kitapları yardım ve destek sunmak için yazsalar da fiiliyatta, Alman toplum ve iş hayatındaki durumlarıyla ilgili az bilinen bir takım ayrıntıların dışında, aslında Avrupa'ya Türk göçü ve kadınlar üstünde tek yönlü bir söylem inşa edilmesine dolaylı bir katkı sağlarlar.⁶ Aynı dönemde, 1983'te yayınlanmış başka iki kitabın da bu bağlamda özel bir önemi vardır. Başlığı *Wo gehören wir hin?* (Nereye aitiz?) olan ilk kitap birinci kişi anlatımıyla Batı Berlin'de aile evlerini terk etmeye karar vermiş olan iki genç kızın hayat deneyimini anlatır. Öyküleri iki Alman yazar tarafından derlenip yazıya döküldüğü halde kitabın kapağında eserin yazarları olarak tanıtılan Ayşe ve Devrim, kısa bölümlerle kendilerini “sürekli iki dünya arasında” yaşamaya itip sonunda evlerinin “altın kafesinden” kaçmaya sürükleyen “anlayışsızlıklar, güvensizlik, nefret ve korku ile dolu” engembeli süreçlerini anlatırlar.⁷ İkinci kitap ise Almanya'ya Türk göçünü çalışan etnolog Werner Schiffauer'ın Batı Berlin'deki Kreuzberg mahallesinde reşit olmayan on üç Türk erkek çocuğun on sekiz yaşındaki Alman bir kıza uyguladıkları korkunç bir cinsel şiddet olayının arka planını oluşturan şartların, fikirlerin ve imgelemelerin incelenmeye çalışıldığı *Die Gewalt der Ehre (Namusun Şiddeti)* başlıklı eserdir.⁸ Yazar, dava tuta-

6 Türk kadınlara yardım etme amacıyla yazdıklarını yazarların kendileri beyan etmektedir. Örneğin bkz. Meske S., *a.g.e.*, s. 7. Türk kadınının yalnızca bir kurban/adak (*Opfer*) olarak tasvir edilmesi, kamuoyunun imgeleme şeklini derinden etkileyerek önyargıya dayalı basmakalıp bir görüşün kaynağını oluşturması üzerine bkz. Gültekin N., *a.g.e.*, s. 34-35; Lutz H./Huth-Hildebrandt C., *a.g.e.*, s. 159-173.

7 Ayşe und Devrim, *Wo gehören wir hin?*, Bornheim, 1983.

8 Schiffauer W., *Die Gewalt der Ehre. Erklärung zu einem türkisch-deutschen Sexualkonflikt*,

naklarından yola çıkıp gençlerin ve ailelerinin göç güzergâhlarını yeniden kurgulayarak, Türk kültürü ve de bilhassa göç bağlamında erklığın bir analizini yapmayı dener.⁹ Başlıkta atıf yapılan namus kavramı, ikinci kuşak üzerinde ağır bir yük oluşturan normatif kodlar bütünü görünümündedir ve kadınlar için olduğu kadar erkekler için de ciddi sonuçlar yaratır. Son derece güncel olan konulara ve o dönemde cereyan eden olaylara editöryel bir cevap olarak ortaya çıkmaları nedeniyle daha ziyade bir *instant-book* özelliğine sahip olan bu iki kitap, farklı ve birbirine ters açılardan –bir taraftan düzene karşı çıkan kızlar, diğer taraftan nefes aldırılmayan ataerkil bir sistemin katılığının mağduru genç erkekler– ikinci kuşak meselesini ve çok kültürlü bir bağlamda eğitim ve entegrasyon süreçlerinin zorluklarını ele alırlar. Göç sürecinden, farklı kültürlerin karşılaşmasından ve beklentilerle arzuların, gerçek şartlarla toplumsal kuralların çatışmasından kaynaklanan başlıca zorluklar, toplumsal cinsiyet ilişkileriyle kuşaklararası ilişkilerde yoğunlaşır. Sinema, geniş kitlelere hitap eden yayınlar ve basın, Alman ve Türk toplumları arasındaki sosyal farkları vurgulayarak en sorunlu yönleri öne çıkarırlar.¹⁰ Artık

Frankfurt am Main, 1983. Si veda anche Schiffauer W., “Die Gewalt der Ehre”, *Kursbuch* içinde, Cilt 62, Berlin, 1980, s. 1-16. Olay 1978’de 20 Mayıs’ı 21 Mayıs’a bağlayan gece meydana gelmiştir ve bir suç işlediklerini kabul etmeyen zan altındaki gençlerin şaşkın tepkilerinden dolayı da Alman basınında epeyce yankı bulmuştur. Yazar konuyu tekrar *Parallelegesellschaften* (2008) adlı eserinde ve bilhassa bir kez daha bir namus cinayeti olayından yola çıkarak farklı deneyim ve göç tecrübelerine sahip genç erkekler için değerler meselesinin değişim sürecini ele aldığı Ein Ehrdelikt. Zum Wertewandel bei türkischen Einwanderern“ adlı bölümde ele almıştır.

- 9 Sonradan başka çalışmalar da Türkrlerin Almanya’ya göçünde erkeklik üzerine yoğunlaşmıştır. Margret Spohn,, *Türkische Männer in Deutschland. Familie und Identität. Migranten der ersten Generation erzählen ihre Geschichte*, adlı kitabında, kadınlara dikkat edip onları deneyimlerine odaklanan çalışmalarla neredeyse ters düşerek, erkeklerin göç deneyimlerinin anlatımına yer vermektedir. Katherine Pratt Ewing’in çalışması ise erkeklik ve erklığın temsil edilmesinin incelenmesine odaklanmaktadır. Yazar, bilhassa medyanın namus cinayetlerine gösterdiği ilgiyi de inceleyerek, Almanya’da gelenek kategorisinin içerisinde aynı derecede durağan ve katılmış bir kimliğe haps olmuş erkekleri de ilgilendiren bir ‘söylem mitolojisinin’ geliştiğini vurgular. Pratt Ewing K., *Stolen Honor. Stigmatizing Muslim Men in Berlin*, Stanford University Press, Stanford, 2008.
- 10 Wilpert ve Mandel’in isabetli açıklamasıyla: “Yerleşim ülkesi açısından, 1973 yılında Almanya’nın işçi alımını durdurmasını müteakip uzun dönem mukim yabancı işçilerin yerleşmeye başlaması ve ‘misafir işçiler’ artık sadece misafir olarak grülmediğinden itibaren bağımsızlaşma ve entegrasyon birbirine ayrılmaz bir biçimde bağlandı. Bu değişim Alman toplumunda, temelinde ‘Türkiyeli göçmenler *Integrationsfähig* (Alman toplumuna entegrasyon yeteneği) midir?’ sorusunun yattığı bir sosyal endişeye yol açtı. Gerçekten de siyaset düzenleyicilerinin ilk sorusu bu oldu. 1981 yılında sosyal hizmet uzmanları ve öğretmenler gibi yerel denetçiler, *Integrationsfähig* olduklarına dair şüphelerinin altını çizmişlerdi. Bu denetçiler sıklıkla Türk kadınları ve kızlarının bağımsızlaşması üzerine endişelerini ifade etmesi basının ilgisini çekti. Böylece bağımsızlaşma ve entegrasyon birlikte ele alınır oldu. Ağır basan sanrı ve inanç, ataerkil Türk aile yapısının Alman toplumuyla arasındaki zorlu kültürel çatışmadan sorumlu olmasıydı. Diğer taraftan da Kur’an kurslarının tehlike arz eden etkilerini ve İslâm’ın genç kız ve kadınlar için irticacı doğasını vurguluyor-

hükümetin anlaşma yıllarındaki gibi teşvik etmediği göç, Batı modernliğine karşıt kapalı bölgelerin oluşumuna götüren bir süreç olarak görülür. Dikkatler özellikle kadınların ve ikinci kuşakların durumu üzerinde yoğunlaşırken – farklı coğrafi kökene, Almanya’daki kalış yıllarına, Alman şehirlerindeki tecrübe ve gündelik hayatlara, siyasal, toplumsal ve kültürel etkinliklere farklı katılımlara bağlı olarak– Türklerin çok katmanlı varlığını teşkil eden çetrefilli durum, yerini homojen ve hareketsiz bir görüntüye bırakır.¹¹ Yine de, ailelerin birleşme sürecini tamamlayarak genişlediği kalış döneminde; iletişim araçlarının ve kültürel üretimlerin üzerinde durduğu meselelerin göçün, dolaşısıyla da toplumsal, kültürel ve varoluşsal olarak sürekli yeniden konumlanma sürecinin ve bundan kaynaklanan kimlik ve kolektif tanımlanmanın öncelikli ve hassas meseleleri olduğu görülür.

AİLE VE GÖÇ¹²

Toplumsal cinsiyet ilişkileri ile kuşaklararası ilişkiler her şeyden önce çekirdek aile tarafından temsil edilen daha dar bir toplumsal alanda belirlenir. Batı Almanya’ya Türk göçü, daha başka birçok göç bağlamında da olduğu gibi, erkek ve kadınların, ebeveyn ve çocukların farklı zamanlarda yola çıkmalarından dolayı, çekirdek ailenin sürekli olarak oluşturulup, dağılmasını gerektirir. Aile farklı parçalara bölünüp akraba ilişkileri içerisinde, iş imkânlarına, maddi duruma, yerleşim ve toplumsal gereksinimlere bağlı olarak farklı şekillerde tekrar birleşir.¹³ Aile bu sürecin sonuçlarından, göçün olağandışı düzenindeki sürekli istisnai durumundan, ister istemez etkilenir. Köylerde yaşayan birçok Türk aile daha Almanya’ya göç etmeden önce ailelerin parçalanma süreciyle tanışır. Askerlik hizmetinden çok daha uzun süren mevsimlik göçler, erkeklerin evden uzaklaşmasına neden olur. Ancak yurtdışı göçü ile kadınlar da yola çıkarak orta ve uzun süreli dönemler çekirdek aileden uzaklaşırlar.

lardı. Bu mesaj topluma önemli derecede yayıldı ve çoğu Alman’da artık varsayılan ve atfedilen bir ‘toplumsal olgu’ haline geldi.” Wilpert C., Mandel R., “Pathways to Emancipation: Immigrant Women from Turkey and their Descendants”, Abadan Unat, Mirdal (der.), *a.g.e.* içinde, s. 154.

11 Bu nedenden dolayı sosyal bilimlerde *intersectionality* adı verilen analiz kategorisinin yeri gittikçe artmaktadır. Bu açıdan, örneğin, kimlik inşa süreçlerinde toplumsal, ekonomik ve kültürel faktörler gibi farklı faktörlerin etkisi dikkate alınmalıdır. Ayrıca bkz. Wilpert, Mandel, *a.g.e.*, s. 158-159.

12 Burada ne göçün Almanya ile Türkiye arasında bölünmüş aileler üzerinde yarattığı etkiler ne de kocanın uzun süreler yurtdışında yaşayıp, eşin köyde kaldığı ikili ilişkilerde meydana gelen değişimler ele alınmıştır. Bu konuda bilimsel Türk literatürü konunun bu yönüne iç göçün etkileriyle karşılaştırmalar yapmak suretiyle de, geniş yer ayırmıştır.

13 Kıray M. B., *The Family of the Immigrant Worker*, s. 216-217.

Sosyolog Ayşe Kudat'ın 1975 yılında Batı Berlin'de aile hayatındaki yapısal değişimler üzerinde yürüttüğü saha araştırmasında göç içerisinde birçok modelin geliştiği ortaya çıkar. Kudat, ebeveynlerin birinin veya ikisinin yurtdışında olduğu en yaygın durumlardan yola çıkarak, on iki farklı çekirdek aile tipolojisi sayar.¹⁴ Bunlar kısmen yasal kısıtlamalardan, kısmen de bazı Türk ailelerin kendi geçici göç projelerini gerçekleştirmek için öngördükleri düzenlemelerden kaynaklanan kombinasyonlardır. Mamafih, Türkiye'de olduğu gibi yurtdışında da şehirde olduğu kadar köy ortamında da, kısaca her koşulda öne çıkan model çekirdek aile modelidir. Nitekim tüm Ortadoğu bölgesi için geçerli ve kanıtı olması da temel alınarak Almanya'da düşünülen aksine, Türkiye'deki en yaygın aile modelini geniş aile oluşturuyordu.¹⁵ Sanayileşme ve şehirleşme süreçleri, *civilizational shift*'in, yani aile bazında küçük boyutlu çekirdeklerle temsil edilen modern ve Avrupalı bir hayat stilini benimsemenin yarattığı etkilerin sürmesine ek bir katkı sağlamıştı.¹⁶ Dolayısıyla, daha geniş akraba ortamlarıyla kurulan yakın ilişkiler ailenin ilişkisel ve sosyalleşme stratejisinin bir parçası olup, geniş aile modeliyle karıştırılmamalıdır.¹⁷ Almanya'da aile hayatı akrabaların –dedeler, amcalar, kuzenler, görümcüler– oluşturduğu daha geniş bir çevreye ait kişilerle şekillenmesinin sebebi bilhassa aile ağlarının zor durumlarda sunduğu destek ve yardım biçimlerinde yatar. Bu durum, örneğin bir çiftin çalışması durumunda başka çözüm bulunmadığı için anneanne/babaanne veya görümceden küçük çocuklara bakması istendiğinde meydana gelir. Daha sonra bir istikrar sağlandığı zaman, aile çekirdek modeline göre tekrar bir araya gelir.

14 Kudat A., *Stabilität und Veränderung der türkische Familie: vergleichende Perspektive*, Berlin, 1975.

15 Kıray da aynı şeyi ifade eder, *a.g.e.*, s. Altmışlı yıllarda yapılan bir dizi etnoğrafik çalışma, köylerde çekirdek aile modelinin yerleştiğini gösterir. Örneğin bkz. Stirling P., *Turkish Village*, New York, 1965 ve daha genel olarak Kağıtçıbaşı Ç., *Sex roles, family & community in Turkey*, Bloomington, 1982 ve daha yeni eseri "Women and Family in Migration: A Social Psychological Perspective", Abadan Unat-Mirdal, *a.g.e.* içinde, s. 101-113. Türkiye'de Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması ile 1940'a kadar Cumhuriyet'in kuruluş dönemindeki aile tarihi hakkında bkz. Behar C., Duben A., *Istanbul Households. Marriage, family and fertility. 1880-1940*, Cambridge, 1991 (Türkçesi: *Istanbul Haneleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998). Alman tarafında, aile yapısıyla göç süreci arasındaki ilişkilerin araştırılması, aileden ziyade bilhassa göç konulu çalışmalarda, seksenli yıllar boyunca gelişmeye başlar. Bkz. konu hakkındaki ilk sosyolojik araştırmalardan biri olan: Nauck B., *Arbeitsmigration und Familienstruktur. Eine Analyse der mikrosozialen Folgen von Migrationsprozessen*, Frankfurt/New York, 1985.

16 Behar C., Duben A., *a.g.e.*, s. 239-248.

17 Konu hakkında bkz. Vergin N., "Social Change and the Family in Turkey", *Current Anthropology*, XXVI/5, 1985, s. 571-574.

Önceki bölümlerde de tartışıldığı gibi, göçle birlikte ev içi rollerin bölüşümünde bir değişim meydana gelir. Bilhassa anlaşma faslında, kadınlar, iş dünyasına girmelerini sağlayan bir bağlantıya sahip olduklarında ve eşlerinin yanına gittiklerinde dahi, güçlük çekmeden çalışma izni alınca, çiftlerin arasındaki ilişkiler çerçevesinde toplumsal cinsiyet ilişkilerinin yeniden tanımlandığı görülür. Kadınlar fabrikada çalışarak aile sermayesinin oluşumuna doğrudan katılır ve kocalarıyla eşit biçimde ailelerinin geçimini üstlenen bir konuma gelir ve *breadwinner* erkekle ocağın başında duran kadın arasındaki karşıtlık ortadan kalkar, zira ikisi de evin ekonomisine katkı sağlar (*teilernäher*, yani kısmi gelir sağlayıcılarıdır). Ayrıca, yabancı bir ortamda kadınlar özgürce arkadaşlık ve iş ilişkileri kurma olanağına sahiptirler, oysa göçmen olma durumunun verdiği emniyetsizlik nedeniyle de çiftler daha yakın bir ilişki içine girer.¹⁸ Almanya’da anlaşmanın ilk evresinde gelen kadınlarla sonradan, özellikle gelin olarak gelenler arasında büyük bir fark gözlemlenmektedir. Çoğunlukla Almanya’ya genç yaşta gelen bu kadınlar, 1973 yılından sonra hemen çalışma izni alamamış ve bu durum onları hem ekonomik açıdan hem de, yabancı ülkede başvuracakları ilk kişi olması nedeniyle, sosyal açıdan kocalarına bağımlı kılarak, erkek otoritesine daha çok maruz bırakmıştır. Birçok aile çocuklarını, Almanya’da büyümüş kızlara göre ahlâki açıdan bütün ve sosyal normlara daha saygılı gördükleri kendi köylerinden genç kızlarla evlendirir. Birçok defa arzulanmamış olan bir evlilik sonrası bir Alman şehrine gelin olarak gitmek bir travma oluşturur. Bu, sadece kadınların ailelerini terk ederek, damadın bazen dostane olmayan bir biçimde ailesini tercih etmesinden ibaret değildir. Çünkü yurtdışına giderek, hem evde hem de kamusal ortamda kabul gören yeni kurallara uyarak, temelli olarak uzaklaşılır. Almanya’ya varınca birçok kız, çalışma iznine sahip olmadığı için, evde kalıp fabrikada veya başka bir yerde çalıştıkları için ailenin diğer fertlerinin yapamayacağı işleri görmek zorundadır. Bu nedenle kendilerini damadın ailesinin eviyle ilgilenir ya da en küçük çocuklara bakarken bulurlar. Almanca öğrenme veya geldikleri ülkeyi tanıma fırsatları olmaz. Örneğin Bursa’nın küçük bir köyünden olan Fikriye Almanya’ya gelişini şu şekilde hatırlamaktadır:

18 Bununla birlikte Abadan-Unat, aileler arasındaki değişimlerle kadınların göç bağlamındaki pozisyonunda meydana gelen değişimlerin daha hızlı bir şehirleşme ve sanayileşme sürecinin sonucu olarak görür ve bunların birçok durumda bir “sahte-özgürleşme” olduğunu belirtir, dolayısıyla kadınlar daha özgürce hareket edebiliyor görünseler de aslında geleneksel aile modellerine bağlı kalırken, ayrıca ev dışında çalışmaları nedeniyle durumları daha da zordur. Abadan-Unat N., a.g.e.

Berlin'e 1975 yılında geldim. Dört yıl boyunca çalışmadım çünkü o dönemlerde yasaktı. Onun için dört yıl evde kaldım, bir de daha çok gençtim. Çok daha sonra başladım, ondan sonra da hep çalıştım. Evlilik nedeniyle geldiğimde on beş yaşındaydım. Ben zorla evlendirilmedim, kendim de karar vermedim... Bizde biraz gelenektir... Bir de ben daha çok küçüktüm, kendi fikrime göre uygundu ve işte birlikte karar verdik diyelim ve evlendik. Onu tanıyordum, ama öyle yakından değil tabii, aynı köyde büyümüştük, aynı okula gidiyorduk, ondan tanışıyorduk... O buraya benden birkaç yıl önce gelmişti, ama çocukluğumuzu beraber aynı köyde, aynı okulda geçirmiştik. Kocam ailesiyle gelmişti. Önce babası gelmişti, sonra eşini ve çocuklarını getirmişti... Kısa bir süre sonra sonra da ben geldim. Gelin olarak geldim. Evde bir sürü çocuk vardı, kocamın kardeşleri, ama ben kendim de çocuk-tum daha. Ama oraya gelinleri olarak geldiğim için benden çok şey bekli-yorlardı, yemek yapacaktım, çamaşırları, bulaşıkları yıkayacaktım, yani gelin olduğum ve de yeni geldiğim için evle ben ilgilenecektim. İki yıl hep birlikte yaşadık, çok kötü günler geçirdim, bir sürü travmalarım oldu, hiç beklemediğim, hayal ettiği gibi çıkmadı... O evde çok kötü günler geçirdim. Hep evdeydim, kimseyi tanıımıyordum, küçüktüm, dili bilmiyordum. Tek başıma da çıkmak istemiyordum, çıkmak sorun değildi, eşimle çıkıyordum, kayınpederlerimle çıkıyordum, sonra arkadaşlarım olunca onlarla buluşu-yordum, oturup sohbet ediyorduk, komşularımın arasında başka kızlar vardı, onlar da gelin olarak gelmişlerdi, Türkiye'nin farklı farklı şehirlerin-den geliyorlardı. Evden eve geziyorduk, mahallede çıkıp dolaşıyorduk. Ama en zor günlerim Türkiye'den gelin olarak o eve geldiğim günler oldu. Eşim benden dört yaş büyük ama o da çok gençti. Pek bilinçli değildi. Beni merak etmiyordu, sanki gerekli değildi, nasıl olsa evde büyükler vardı. Son-ra birçok sorun yaşadık, olan her şey bizim suçumuzdu, o zaman biraz da kavga ederek evden çıktık.¹⁹

Berlin'e 1973'te Edirne'den, yani Türkiye'nin Avrupa yakasından geldiğini vurgulayan Birsen adlı başka bir kadının hatırladıkları da bu tanıklık-tan çok farklı değil:

Hayatımı düşündüğümde sinirim tepeme çıkıyor. Erkek kardeşlerim gibi ben de liseye gidiyordum. Ama o yıllarda çocuk okutmak çok masraflıydı. Teyzemin Almanya'da bir arkadaşı vardı, Berlin'de kocası ve çocuklarıyla birlikte yaşıyordu. Bu aile de İzmirliydi ve yazları tatillerde dönerlerdi. Oğullarından biri evlilik çağındaydı. O yüzden teyzem, ailemin durumunu bildiğinden, annelere beni evlendirmelerini tavsiye etti. Ne de olsa beni Almanya'da mutlu, refah içerisinde bir hayat bekliyordu. Bu şekilde evle-nip yola çıktım. Bu şekilde öğrenimime devam edebileceğimden emindim. Berlin'e geldiğimde zorluklar başladı. Eşimin ailesinin yanında oturuyor-

dum. Kayınpederim beni okula yollamanın söz konusu olmadığını söylüyordu. “Okumaya mı geldin, ne zannediyorsun?” diyordu. Bir yandan hayat gittikçe daha zorlaşıyordu...²⁰

Evlilikler ve aile birleşmeleriyle birlikte, kadınların Almanya göçüne katılımı sayıca artarken, Alman hükümetinin ilk yıllarda düzenlediği işe alımlara kıyasla özellikleri de değişir. Kırsal bölgelerden gelişler çoğalırken, Alman şehirlerine gelen kadınların profili de değişir. Bunların pek çoğu ya çok az okula gitmiş ya da hiç gitmemiştir, şehir hayatı tecrübesine sahip değildirler ve yurtdışına gitmeden önce köy ortamıyla, dolayısıyla da akraba ve komşularla sınırlı toplumsal ağlar içerisinde hareket etmişlerdir. Bu kadınlar dilini, adetlerini, şehrin hızını, ilişki kurma şekillerini bilmedikleri bir ülkede kocalarının yanına gelerek, özellikle gelişlerinin ilk aylarında, Almanya’daki mevcudiyetleri ile ilgili yasal kısıtlamalar nedeniyle de, sınırlı bir çevre dâhilinde hareket etmek durumunda kalırlar. Genellikle çocuklarının sosyalleşme mekânlarına bağlı özel durumların haricinde, Alman toplumu ile ilişki kuracak fırsat yoktur. Bununla birlikte, diğer Batı Almanya şehirlerinde olduğu gibi Batı Berlin’de de şehrin belirli bölgelerinde yoğunlaşmış Türk göçmenlerin kalabalık varlığı, daha uzun ve köklü bir göç tecrübesine sahip başka kadınlarla ilişki kurmalarını mümkün kılar. Kısmî olarak kültürel aidiyeti ve göç tecrübesini paylaştıkları başka Türk kadınlarıyla olan bu karşılaşma, birçok genç kadın için yeni aileye ve toplumsal ortama giriş yaptıktan sonra karşı karşıya kaldıkları yalnızlığa karşı belirleyici bir işleve sahip olmuştur. Yalnızca Türkiye’den gelen kadınlara yönelik etkinlikler sunan derneklere gitmek, onlara bilhassa ev ortamının, aile ve komşuluk ilişkilerinin ötesine geçen bir sosyalleşme ve karşılıklı alıp verme olanağı sunarak özgürleşme ve bireyselleşme yolları açar.

KADIN DERNEKLERİ

Türk göçünün güçlenerek yapısını oluşturduğu yıllarda, Almanya’daki Türklerin siyasî faaliyetleri Alman politikalarına odaklanır ve nihayetinde Alman hükümeti de entegrasyon politikalarına daha çok dikkat etmeye başlar. Böylece göç sürecinin çelişkilerinden daha çok etkilenecek korumasız görünen bireylere, ikinci kuşak kadın ve gençlere özel bir ilgi gösterilir. Kamuoyunun ve Alman kurumlarının gözünde, Türk topluluğunun bir bütün olarak Alman toplumuna uyum sağlama becerisi, bu iki sosyal kategoriye içine alan toplum-

sal dinamikler bazında ölçülmektedir. Bu bir bakıma, Türk işçi göçünün yarattığı sorunları ilerici bir bakışla dile getirilen bir olgudur. Faruk Şen'in anlattığı gibi:

Türk kadın ve gençlerinin Alman toplumuna entegre olmaları için daha büyük bir çaba sarf etmek gerekiyor. Türk kadınlarının fiziksel sağlıktan başlamak üzere aile ve toplum içerisinde eşitlik konusunda karşılaştıkları sayısız zorluk nedeniyle, özel bir desteğe ve danışmanlığa ihtiyaçları var. Ülke-deki çalışma şartları ve bunun çok daha ötesinde hayat şartlarına yabancılaşmaları nedeniyle, Türkiye'ye geri dönmeleri zorlaşan gençlerin iş konusunda kendilerine bir yön çizebilmeleri, haklarını anlayıp sosyo-politik açıdan bilgi dağarcıklarını genişletmek için sosyal danışmanların desteğine ihtiyaçları var.²¹

Aslında gençler ve kadınlar göçte toplumsal denetimin daha güçlü biçimde uygulandığı öznelerdir.²² Bunun nedeni, her sosyal kesimin de kimliklerin belirlenmesinde ve cemaatin kendisini devam ettirmesinde oynadıkları rolden ileri gelmektedir. Kadınlar cemaatin gerçeklik kıstası ve saflık güvencesidirler. Ayrıca aile içerisinde, özellikle de çocuklarının eğitimindeki rolleri sayesinde, kültürel ilkeleri ve bunların normatif değerini aktarma görevine de sahiptirler. Gençler ise, bilhassa çocukluk ve ergenlik dönemlerinde, riske açık kesimler olup, Alman toplumu tarafından sunulan farklı sosyalleşme modelleriyle daha büyük etkileşim içindedirler. Dolayısıyla kadınlar ve gençler, bir yanıyla anayurtla kültürel devamlılığın güvencesini oluştursalar da, diğer bir yandan topluluğun birliğini ve kendi içinde yenilenmesini tehdit eden bir unsuru da temsil ederler.²³

Bu açıdan bakıldığında, kızlar için daha da belirgin olmak üzere, ikinci kuşakların geleneksel kültür değerlerine uyum göstermesiyle ilgili endişelerin neden daha güçlü olduğunu anlamak mümkündür. Çoğu durumda bireysel özgürlüklerini ve ailelerinden bağımsız olarak büyüyüp gelişme olanaklarını sınırlayan katı sosyal normların ve boğucu toplumsal baskıların ağırlığı; annelerinin üzerine yüklendiği gibi, onlara da yüklenir. Yurttaşları arasında toplumsal saygınlık kazanma adına ebeveynler ve özellikle ama sadece onlar-

21 Şen F., "Wirtschaftliche und soziale Integration der Türken als Alternative zur Reintegration", *HDF Meint* 2, 15 Temmuz 1983, s. 16.

22 Benzer bir eğilim büyük şehirlerin banliyölerinde kırsal kesimlerden gelen sakinlerin oturduğu mahallelerde de görülür. Bkz. Ayata A.G., "Gecekondularda Kimlik Sorunu: Dayanışma Örüntüleri ve Hemşehrilik", *Toplum ve Bilim*, Sayı 51/52, 1991, s. 95-96.

23 Bozarslan H., *a.g.e.*, s. 4.

la sınırlı kalmamak üzere babalar, Türkiye’de yaygın olarak bilindiği şekliyle toplumsal geleneklere titizlikle uyulmasını isterken, kızlarının kendi beklentilerine veya toplumsal parametrelerine uymayan her türlü davranışını tehlikeli biçimde sapkın ve ahlâki açıdan uygunsuz kabul ederler.²⁴

Böyle bir bağlamda, Batı Berlin’de Türk kadınları için yetmişli yılların sonundan itibaren kurulan kadın dernekleri birinci ve ikinci kuşağa ait kadınlar için çok önemli bir toplumsal mecrayı temsil eder. Bu derneklerin birçoğu yerel yönetimlerin bir mekân ya da ekonomik destek sunarak devreye girmesi sonucunda kurulur, fakat özel eğitimlerini sonradan almakla beraber, şahsen iş göçünü tecrübe etmiş Türkiye kökenli kadın sosyal danışmanlar tarafından, kimi zaman da Alman kadın danışmanlarla işbirliği içerisinde faaliyet gösterir. İşçilere danışmanlık sunan kuruluşlarla ilgili olarak ifade edildiği gibi, bu durumda da sosyal danışman ve kültürel arabulucu olan kişiler Almanya’ya bir iş sözleşmesiyle gelip aslında daha çok okuma amacı olan, siyasal olarak aktif göçmenlerdir.²⁵

1970 yılında Siemens’e bir sözleşmeyle geldikten sonra Akademie der Künste’de öğrenci, Batı Berlin’de çeşitli ilerici Türk örgütlerde politik eylemci olup, sonunda sosyal danışman sıfatıyla Türk kadınlara yönelik bir derneği ilk yönetenlerden olan Atiye Atül o günleri şu şekilde hatırlıyor:

Yetmişli yılların sonunda, 1979’dan itibaren, senato kadın dernek oluşumlarını desteklemeye başladı. O yıllarda Türk topluluğunda aniden bir artış meydana gelmişti. Çünkü 1973’te durdurma olmuş, bu yüzden çok kişi gelmişti. Herkes evlenip eşini buraya getiriyordu. Aynı zamanda kadınlarla ilgili birçok sorun da ortaya çıkmaya başladı. Senato’nun [*Senat für Arbeit, Soziales und Frauen*] her şeyden önce TIO’ları [*Treffen- Informationspunkt für*

24 Bu davranış biçimi, Fransa ve Belçika’daki Türk göçmenler arasında gerçekleştirilen çalışmaların da gösterdiği gibi, başka Avrupa bağlamlarına göç etmiş Türk aileler içerisinde de mevcuttur: Bozarslan H., *a.g.e.*; Manço A., “L’organisation des familles turques en Belgique et la place des femmes”, *Cemoti*, 21, 1996.

25 Danışman, çevirmen, kültürel arabulucu olarak *Frauenarbeit* denen yerde çalışan Türk kadınları, yani kadınlarla ilgili sosyal çalışmalar alanında çalışmaktadırlar ve çoğu Türkiye’deyken sosyolojiden farklı bilim dallarında olmak üzere zaten bir diplomaya sahiptir. Türkiye’de çoğu zaman siyasî militan olup Almanya’ya öğrenci, siyasî sığınmacı veya işçi olarak gelmişlerdir. Güvencesiz çalışma şartlarına rağmen, sosyal alanda çalışmak onlar için hizmet sektöründe yüksek sosyal statü bir iş imkânı sağlar. Bkz. Gümen S., “Der westliche Diskurs aus einem kritischen Blickwinkel”, *Informationsdienst für Ausländerarbeit* 4, 1993, s. 87-94. Ayrıca aşağıda sunulan tanıklıkların haricinde *Gastarbeiterin* olarak geldikten sonra Köln’de cinsel eğitim ve aile planlaması üzerine çalışan ProFamilia adlı dernekte danışman olan Hatice Özerturgut-Yurttaş’ın deneyimi bir başka örnektir. Bkz. “Die Vielfalt leben Migration als Aufbruch und Veränderung. Ein Gespräch”, *Informationsdienst für Ausländerarbeit*, 4, 1988, s. 23-30.

die Frauen aus der Türkei] sonra da Uğrak'ı, Hinbün'u açmasının nedenlerinden biri buydu, ta ki Mayıs 1981'de benim çalıştığım dernek olan Frauenladen Kidöb açılana dek. Ben o zamanlarda ergenler için etkinliklerle uğraşıyordum... Birkaç ay sonra, 1982'nin Şubat ayında, açılışından sekiz ay sonra KİDÖB'de çalışmaya başladım. Senato para veriyordu, biz iki kadındık, her birimiz 30 saat çalışıyorduk, sonra başka bir danışman daha katıldı bize.²⁶

Türklerin daha yoğun olduğu mahallelerde (Kreuzberg, Wedding) bulunan bu kadın derneklerinde, yabancılar yasasından, boşanma prosedürlerine varana dek, hukuk desteği veya psikolojik danışmanlık sunulur, Almanca ve okuma yazma kursları, boş zamanı değerlendirme etkinlikleri, grup kahvaltıları ve kısa geziler düzenlenirdi. “Yabancı bir ülkede bir ada, bir çıkış yolu olmak istiyorduk,” diye hatırlıyor Atiye Altül. Sahip oldukları önem her şeyden önce mekânlarının tarafsız karakterinden ileri gelir. Türk kadınları, bu derneklerde buluşarak, evlerinin, ailelerinin veya kız arkadaşlarının temsil ettiği korunaklı ortamlar arasındaki zoraki güzergâhlardan çıkarlar. Otobüse veya metroya binerler, mahallelerindeki ve hatta şehirlerindeki yeni bölgeleri keşfederler. Aynı zamanda kendilerinininkine benzer bir yoldan geçmiş, benzeri ve farklı tecrübelere sahip, aynı ülkeden gelip aynı dili konuşan fakat buna rağmen aile ya da komşu çevrelerine dâhil olmayan kadınlarla da tanışma olanağına sahip olurlar. Bir başka deyişle, derneklere gidip gelen kadınlar, kocalarının karşı çıkışına ve muhalefetine ya da ait oldukları sosyal ortamın tatsız eleştirilerine maruz kalmadan, izinli oldukları alanların sınırlarını aşma imkânı bulurlar. Elbette ki, bu durum sözü edilen dernekler yalnızca Türk kadınlarına mahsus olduğu için mümkündür, zira tehlikeli veya uygun-suz olarak görülüyor, sadece kadınlara ait olan sosyalleşme alanlarının bir uzantısını temsil ediyorlardı. Kaldı ki, ailenin erkekleri –kocalar ve babalar– genel olarak Türkiye’de de olduğu gibi, toplumsal hayatın alanlarının kadınlar ve erkekler için ayrı olması gerektiğini kabul ettikleri için bu derneklerin –en azından başlangıç döneminde– eş ve kızlarını diğer erkeklerden ve Alman kültürünün etkilerinden koruyacak bir ortam olduğundan emindiler. Dernekler, bu süre içinde, Türk kadınlar için bazı durumlarda tecrit halinden çıkma olanağı sunmanın yanı sıra kendilerine daha çok güvenmelerini sağlayarak az ya da çok radikal özelliklere sahip bir özgürleşme süreci başlatmaları için belirleyici bir öneme sahipti. Türkiye’den gelen kadınlar için Batı Berlin Kreuzberg’deki ilk dernek olan TIO’nun danışmanlarından Saadet Özulusal bu konuda şu açıklamalarda bulunuyor:

26 *Görüşme 11b*. Derneğin isminin açılımı Kadınlar için Danışma Öğrenme Buluşma’dır.

Şimdi de olduğu gibi o zamanlar derneğe Almanya'ya yeni gelmiş ve bazen gelenekler ve din açısından katı aile ortamlarında yaşamak durumunda kalan kadınlar gelirdi. Almanca kursları onlar için epey önemliydi. Çoğu kez gelmek için izin alabildikleri tek etkinlik Almancaydı, yoksa başka türlü bağımsız sosyal iletişim kurmaları hiçbir şekilde mümkün değildi. Aileleri tek başlarına alış veriş yapmalarına bile müsaade etmiyordu, bazen çocukları olmazdı o zaman da sadece ailelerinin tanıdığı kız arkadaşlarıyla görüşebilirlerdi. Bunlar genç, bazen çok genç kadınlardı. Grup kahvaltuları veya Almanca kursları için geldiklerinde bu kadınlar nihayet özgürlüğün biraz tadına vararak yaşadıkları tecrit halini kırabileceklerinin fark ederlerdi. [...] Mesela Almanca kursları için bize kayınvalideleri veya eşleri aracılığıyla geldikleri olurdu. Kurslarda ailenin istemediği bir şey öğrenirler korkusuyla kadınların Almanca kurslarına katılmalarına çekimser yaklaşan bazı ailelerin haricinde, kurslarımızda hiç erkek bulunmaması, sadece kadınların olması konusunda verdiğimiz garanti sayesinde kurslara katılmalarına daha olumlu gözle bakılıyordu. Öyle ki, sonra kadınlar TIO'da bir kutlama olduğunu söylediklerinde aileler çoğu zaman karşı çıkmazdı çünkü mekânımızın eşleri veya gelinleri için zararsız olduğunu görürlerdi. Bu durum kadınlar için çok önemliydi çünkü tecritlerini tam da bu şekilde kırabiliyorlardı.²⁷

Türk göçmenlerin daha düşük yoğunlukta yaşadığı bir mahallede bulunan ve ilk dönemlerde, Senato'nun yönlendirmeleri doğrultusunda, Arap kökenli kadınlara da hizmet sunan bir dernekte çalışan Atiye Altül, derneğin ilk zamanlarında, hem kendisinin hem de diğer danışmanların, kadınların katılımını kolaylaştırmak için her halükârda ailelerdeki erkeklerin takdirini kazanmak durumunda kaldıklarını anlatıyor.

Eskiden farklıydı, başlarda evden eve dolaşırdık, kapıları çalıp kendimizi tanıttırdık... Türkçe danışmanlık hizmeti sunduğumuzu, kadınlar için etkinlikler düzenlediğimizi anlatırdık. Erkekler çok kuşkucuydu. Bir zaman sonra derneğimizde göbek dansı yapıldığına dair bir söylenti yayıldığını öğrendik. O yıllarda Türkiye'de göbek dansını namı kötü olan kadınlar yapıyordu, yüz kızartıcı bir şeydi. Bizim hakkımızda söylenen de buydu, ama yavaş yavaş fikir değiştirmek zorunda kaldılar... mekânın önünden geçerken içeri bakıyorlardı, biz dışarı bir tabela koymuştuk, kapımız her zaman açıktı, merak ediyorlardı. Mesela bir çift geldiği zaman biz ofise kadar kocayı da davet ederdik ki, derneğin içinin nasıl olduğunu görsün, kendince fikir yürütmesin diye. Sonunda hukuksal meselelerde erkeklerin de hizmetlerimizden yararlanabileceğine karar verdik, tek şartımız bir kadının eşliğinde gelmeleriydi. Bu şekilde kamusal meselelerde bir kadına her zaman kocasının eşlik etmesini gerektiren âdeti tersine çevirmiş oluyorduk...²⁸

²⁷ Görüşme 12.

²⁸ Görüşme 11b. Birçok danışman, kadınlar belge imzalamak gibi bürokratik meseleler sebebiyle

Bu dernekler, kadınlar için aynı zamanda birçok kadının eşiyile ilişkisini ayakta tutan eğreti dengeyi tartışmaya açma korkusuyla, üzerinde konuşmadığı hassas konularda bir karşılaştırma yapabileceği yerlerdi.

Mesela fark ettiğimiz önemli bir şey, kocalarından ayrılmak isteyen kadınların dernekte kendilerinden önceki –ve bize yıllardır gelmeyi sürdüren– kadınların tecrübesinden yararlanmalarıydı. Çünkü onlar için boşanma geçmişte kalmış bir olaydı. İki veya üç yıl gibi nispeten kısa bir süre önce buraya gelmiş olan kadınlar için böyle bir fikir çoğu zaman korkutucuydu çünkü ayrıca kadın olarak tek başlarına böyle bir kararın altından kalkamayacaklarını düşünüyorlardı. Önceleri konu hakkında kimseyle konuşmuyor, çok ağır da olabilen durumlara katlanıyorlardı. Ailelerini parçalamaya fikrinden korkuyor, bütün suçun ve şerefsizliğin sorumluluğunu kendi üstlerine alıyorlardı. Kahvaltıya katılınca kendilerinininkine benzer durumlar olduğunu keşfederek taşıdıkları yükten kurtuluyorlardı. Böyle bir geçiş göze alan, ne tek ne de ilk kadınlar olduklarını anlıyorlardı.²⁹

Zamanla sosyal danışmanlarla kurulan ilişkilerin ve sunulan hizmetlerin ötesinde, derneklere giden farklı kadınların arasında gelişen sohbet anlarının da, yararlı ve zevkli olduğu ortaya çıktı. Sunulan olanakların çeşitliliğine bağlı olarak gelişen, değişik grupların katılımı, farklı sınıf, eğitim ve yaş seviyelerindeki kadınların karşılaşmasını mümkün kılarak, onlara ortak payda sağlayan kökenleri, dilleri ve iletişim araçlarının onları yansıtmaya şekli olduğu görüldü. Aralarında, Türkiye’de olsalar toplum ve çevre yapısına dayalı ayrımların büyük olasılıkla engelleyeceği, eşit ilişkiler kuruldu. Kadınların kendileri de bu mekânları korunaklı bir ortam olarak algıladığı için, kuşkuların, kararsızlıkların ya da kişisel zorlukların ortaya çıkmasını ve içlerinde göç deneyiminin de son derece önemli olduğu farklı meseleler hakkında tartışmayı mümkün kılan, güvene ve açık sözlülüğe dayalı bir hava oluştu. Atiye Atül durumu şu şekilde açıklıyor:

Bize, özellikle okuma yazma kursları yaptığımız için de, bilhassa Anadolu kadınlar gelirdi. Ancak Kidöb’de farklı bir olay yaşadık. Bir gün Almanca kursuna burada bir Türk bankasında çalışan bir kadın yazıldı. Birden onunla birlikte hem o bankada hem de başka bankalarda çalışan memurların eşleri de gelmeye başladı. Böylece aynı dernekte üniversite mezunu kadınlarla birlikte okuması yazması olmayan kadınlar buluşmuş oldu. Güzel

resmi daireler tarafından şahsen çağırıldıklarında bile, kocalarının başvurduğunun farkına varmışlardır.

29 Görüşme 11b.

bir ahenk oluştu. Ayrım yapılmadı, hepsini yan yana oturup konuşurken gördük. Ortak bir yön bulmayı başardılar.³⁰

Genelde derneklerin ilk amacı ücretsiz hukukî ve psikolojik (*Beratung*) danışmanlık hizmeti sunmaktı. Derneğin sahip olduğu profile göre farklı etkinliklere öncelik veriliyordu. Örneğin Kreuzberg’de başlangıçta *Frauen und Mädchen Etage* adıyla 1984 yılında kurulan *Akarsu*, kadın sağlığı konusunda uzmanlaşmıştı ve öncelikli olarak kültürel açıdan farklı bir ortamdan gelmiş, Almanca bilmeyen kadınlara yönelik özel hizmetler öngörmeyen Alman kurumlarının eksikliklerini gidermeye çalışıyordu. *Akarsu*’nun yarısı Türk yarısı Alman olan kadın danışmanları gönüllü hizmet veren doktorlarla beraber, özellikle cinsel eğitim ve kadınlara has hastalıkların önlenmesi konusunda çalışıyordu. Bununla birlikte göç tecrübesine bağlı olarak, psikosomatik hastalıklardan mustarip olan kadınlar için etkinlikler düzenliyorlardı. Nitekim birçok rahatsızlığın ve sorunun bilhassa göç nedeniyle hem sosyal ortamda hem de ev ortamında olmak üzere içinde buldukları şartlardan kaynaklandığı görülüyordu. Tedavi etme söylemi aracılığıyla amaçlanan asıl şey, Türk kadınlarına özgüven aşılayıp birer kadın olarak daha büyük bir güven ve farkındalık sahibi olmaları için onları tek başlarına kat edecekleri yolda desteklemektir.³¹ Bütün derneklere olduğu gibi *Akarsu*’ya da, bu mekânları yaşlılarıyla buluşarak, ailelerinde yasaklı olan konuları özgürce tartışmak için kullanan birçok ergen de geliyordu. Her halükârda tüm derneklerde, özel durumlar ve belirli meseleler için destek sağlayan danışmanlık hizmetlerinin yanında, özel ihtiyaçların ötesine geçerek daha büyük bir katılımı teşvik edecek boş zaman etkinlikleri sunuluyordu. Genel olarak etkinlikler dört bölüme ayrılmıştı: danışmanlık (*Beratung*), eğitim (*Bildung*), kültür (*Kultur*) ve boş zaman (*Freizeit*). Bu son ikisi konusunda danışmanların ele almaları gereken başlıca mesele, farklı unsurları bir araya getirmektir. Boş zaman etkinlikleri her şeyden önce kadınların ilgisini çekmeliydi ama aynı zamanda bir öğrenme ve gelişme anını da temsil edip, kadın olarak toplumdaki rollerine de yapıcı bir eleştiri getirmeliydi. Bu her zaman kolay olmuyor ve bir ya da birçok dernekte danışmanların uzun tartışmalara girmesini gerektiriyordu. Örneğin, Kidöb’ün içerisinde aktivitelerin seçimi, geleneksel toplumsal cinsiyet kavramlarının başaşağı edilmesi sonucunu da yaratıyordu:

³⁰ Görüşme 11b.

³¹ Görüşme 18.

[...] Bu şekilde bir *saz* kursu düzenledik, çünkü o zamanlar kadınlar *saz* çalmazdı, sadece erkekler çalardı. Biz de tam tersini yapmaya karar verdik. Birçok kişi geldi, çok ilgi çekti. Birlikte tiyatro oyunları seyretmeye gidiyorduk, sonra biz de dernekte tiyatro kursu açtık. Ayrıca spor etkinlikleri de düzenliyorduk, bir süre de bisiklete binme kursu düzenledik. Ne kadar aptalca görünse de bu da önemliydi. Genç kızlar için bile spor gereksiz, kadınsı olmayan ve erkeklerle birlikte bulunmayı gerektiren bir etkinlik olarak değerlendiriliyordu. Bisiklete binmeyi öğrenmek neredeyse özgürlüğün ve bağımsızlığın sembolik bir öğrenimiydi. Dernekle yapınca da birçok kadından men edilen ya da birçoğu için hayal bile edilemez görünen hayatın eğlenceli bir yönüne sahip olma hakkı ifade bulabiliyordu. [...] Bunun yanı sıra bazı kadınların zaten aşına olduğu faaliyetleri ya da yün veya kumaş boyama, dikiş kursu gibi geleneksel olarak bilinen faaliyetleri çağrıştıran kurslar vardı. Dikiş kursu özellikle çok önemliydi çünkü bu şekilde kadınlar eve elleri boş dönmüyor ve kocalarına ne yaptıklarını gösteriyor, onların 'dernekte bir şey yapılmıyor' şeklindeki önyargılarını engelliyorlardı. Bu vesileyle de saygılarını kazanıyorlardı. Önceleri kurslarımızda kadınlar için geleneksel etkinlikler düzenlediğimiz için çok eleştiri aldık, ama sonraları bu her *Frauenladen*'de (kadın cemiyetlerinde) yapılmaya başlandı... Bizim için önemli olan katılımcı kadınların sahip oldukları beceri ve yetenekleri değerlendirip, yapabilecekleri konusunda bilinçlenmelerini sağlamaktı. Ayrıca, tüm bu kurslar süresince uzun tartışmalar yapılırdı. Birçok konu hakkında konuşmayı başarıyorduk...³²

İkinci kuşak ailelerin kızları da kadın derneklerine gidiyordu. Bazı durumlarda, ailelerinin onlara derslerinde veremediği desteği almak için okul sonrası kurslara katılmaya geliyorlardı. Türkiye'den erken gelmiş ve çoğunlukta ailelerinden uzakta yaşamış olan genç kızlar, hem kendi içlerinde hem de aileleriyle derin bir çatışma içerisindeydiler. Sadece yeni ve yabancı bir ortama gelmekle kalmıyor, büyümüş halleriyle ara sıra ve uzaktan ilişki kurdukları ebeveynleriyle de yüzleşmek zorunda kalıyorlardı:

Kızlar Berlin'e geldikten sonra pek sık mutsuz olurlardı çünkü Türkiye'de çok daha özgür olurlardı. Birlikte yaşadıkları büyük anne ve babaları onlara karşı çok daha müsamahalı olurdu, oysa buraya gelince –onlar için neredeyse birer yabancı olan– ebeveynlerini çok katı bulurlardı. Kızlar Türkiye'de hakları olan ve sorunsuzca yararlandıkları hareket özgürlüklerinden çok şey kaybeder, Berlin'de daha fazla kısıtlanırlardı. Üstelik büyük bir çelişki içinde yaşarlardı, çünkü onlardan geleneklere ve kültürlerine saygılı olmak adına belirli şekillerde davranmaları istenirdi, ama onlar Türkiye'de büyüdükleri halde bunları önceden ebeveynlerinin, aile fertlerinin ve arkadaşlarının bahsettiği şekilde tecrübe etmemiş olurlardı.³³

32 Görüşme 11b.

33 A.g.e.

Birçok kız ebeveynlerinin, babalarının ya da erkek kardeşlerinin baskısı yüzünden, ailelerinde özel bir zorluk yaşadıkları ya da ev içi şiddete maruz kaldıkları zaman kadın derneklerine başvuruyorlardı. Namus meselesi nedeniyle ya da ebeveynlerinin seçtiği ve kendilerinin çoğu zaman tanışmadığı bir adamla evlenme mecburiyetinden dolayı yaşadıkları baskılar yardım ve destek aramalarının başlıca sebepleriydi. Kadın dernekleri ise daha ilk açılışlarından itibaren, kızların tehdit almaya devam etmesini engellemek için adresleri özenle gizli tutulan barınma tesisleriyle (*Frauenhäuser*) işbirliği ilişkileri oluşturmuştu. Ancak derneklerdeki danışmanlar, kızları ailelerinden kökten bir kopuş kararına yönlendirmeden önce, halen mümkün olan durumlarda, olası alternatifler ve akrabalarla bir uzlaşma sunmak için olayın ciddiyetini kavramaya çalışıyorlardı. Ancak bu denemeler başarısız olduğunda, bir avukat ve psikolog ekibinin çoğu zaman Türkçe sunulan desteğiyle, kızlara yardımcı olunur ve bağımsız bir hayat kurabilmeleri için aynı anda eğitim olanağı ve mesleki yönlendirme de sağlanırdı. Kadın derneklerinin ailelerinin baskı ve şiddetine maruz kalan kızlar lehine oynadıkları rol, ailelerde ve çoğu kez tanıdıklardan oluşan daha geniş bir çevrede de hoşnutsuzluk ve haset oluşmasına neden oluyordu. Yapılan müdahale Alman toplumuna değil de, Almanya’da oturan Türkleri ilgilendiren meselelere, özel hayata bir müdahale olarak görülüyordu. TIO derneğinin deneyimi; bir yandan Almanya’daki Türk kadınlar için durumun bazen ne kadar zor olduğuna dikkat çekilmesinin yanı sıra, hem toplum nezdinde karşılaşılan çekimserlik ve engellemelerden hem de göç ortamlarında sosyal müdahale konusunda sağlam teorik bir yapının ve oturmuş bir uygulamanın eksikliğinden dolayı, bu alanda çalışmanın da ne denli zor olduğunu da göstermektedir.

TIO’NUN DENEYİMİ: TÜRKİYELİ KADINLARIN DERNEĞİ

Açılımı *Treffen- und Informationspunkt für die Frauen aus der Türkei* (Türkiyeli Kadınlar için Danışma ve Buluşma Yeri) olan TIO, 1978 yılında, dördü Türk, üçü Alman olmak üzere yedi kadının önyak olmasıyla doğar ve Batı Berlin’deki göçmen kadınlara yönelik bir danışma bürosu kurulması için *Freie Universität*’ın sağladığı kaynaklar sayesinde bir pilot-proje olarak şekillenir.³⁴ Derneğin bir belgesinde açıklandığı üzere: “Fikir 1977 ilkbaharında ‘Strategien für Kreuzberg’e dâhil olan bir girişim sırasında ortaya çıkmıştı.

34 *Türkiyeli Kadınlar için Danışma ve Buluşma Yeri*’ndeki ‘Türkiyeli’ ifadesi Türkiye’den göç etmiş ve genel olarak ‘Türk’ diye tanımlanan topluluğun etnik ve dini çoğulcu yapısına vurgu yapar. Batı Berlin FU’ın sağladığı finans desteği ‘Berlin dienlichen Forschungsprogramm’ adlı programdır.

Proje, sosyal alandaki çalışmalarında, ev konusundaki görüşmelerde (*Mieterrinitiative*) ya da komşuluk ilişkilerinde Türk kadınlarla bağlantıları olan, Türk ve Alman kadınlar tarafından geliştirildi. Bir buluşma ve dayanışma mekânı kurarak, Türk kadınlarının izolasyonunu sona erdirmeye çalışmak ve onlara Kreuzberg’de de sosyal ilişkiler oluşturma imkânı sağlamak istiyorduk.”³⁵ Dernek kendi türünün Berlin’deki ilk örneğini teşkil eder. 1979 ila 1981 yılları arasında danışmanlık, eğitim kursları ve boş zaman etkinlikleri içeren bir eylem planı oluşturularak, denemeye açılır. Haftada iki defa herhangi bir konuda ücretsiz danışmanlık haricinde okuma yazma ve Almanca kursları sunulur. Günde büroya yaklaşık on kadın gelir, başka 15-20 kadın ise, çoğu zaman çocuklarının eşliğinde, avukatlara başvurur. Bu üç deney yılının sonunda dernek sadece Türkiyeli kadınlara yönelmeye karar verir. Kısa sürede Kreuzberg’in önemli referans noktalarından biri haline gelir, çünkü o yıllarda mahalle hayatını hareketlendiren çeşitli girişimlere katılmaya da özen gösterir.³⁶ Başka grup ve örgütler tarafından da destek gören, uzun süreli bir baskı kampanyası sonucunda Berlin Senatosu’nun sağladığı bir finansmanla etkinliklerini sürdürmeyi başarır. TIO’ya, kulaktan kulağa yayılarak, Berlin’in bütün mahallelerinden Türkiyeli kadınlar gelir. Kadınlar Almanca mektup ve belge okuma ihtiyacından işle ilgili davalarda veya yeni iş arayışında yardımdan, ev içi şiddet olaylarında desteğe kadar derneğe her çeşit mesele getirirler.³⁷ Derneğin kuruluşunda hâkim olan atmosferi ve içerisinde solunan havayı bazı danışmanların sunduğu tasvirde anlaşılabilir:

Kendi aramızda konuşurken sohbet hep Türkiye’den gelen kadınların burada nasıl yeni bir hayat tarzı bulabilecekleri konusuna odaklanıyor. Batılı şehir hayatıyla yüzleşmek kadınların Türkiye’de belirlenmiş ve tartışmaya kapalı bir hayat şartı olarak tanıdıkları geleneksel değer ve kuralları krize sokmaktadır. [...] Bu sorunu olumlu biçimde aşma fırsatları nesnel durumlar sebebiyle boşa çıkmaktadır. Kızlar yabancı veya Alman yaşlılarıyla be-

35 TIO, *Entstehung des TIO*, tarihsiz. Kadınlara buluşma vesilesi teşkil eden ve “Strategien für Kreuzberg“ adıyla atf yapılan, Senato’nun inşaat politikaları (*Senatsbauverwaltung*) için 1977’de Kreuzberg/SO36’deki sakinleri yenileme projelerine dâhil etmek amacıyla teşvik ettiği girişimler arasındadır. Bkz. Üçüncü Bölüm, s. 133-138.

36 Türkçe yayınlanan mahalle gazetesinde düzenli olarak TIO’nun yazıları çıkar, yenileme projelerine karşı düzenlenen etkinliklere ve mahalle kutlamalarına katılır.

37 Derneğin danışmanlarıyla yaptığım görüşmede bana verilen bu bilgiler, Kreuzberg mahalle gazetesinin Türkçe versiyonunda yayınlanan, dernek kurucularından Elisabeth Bagana’ya yapılmış bir görüşmede de teyit edilmektedir. Türkçe yazılmış olan makalenin amacı derneği mahalleye tanıtır Türkiyeli kadınlar arasında etkinliklerini yaymaktır: “Türkiyeli kadınlar için danışma ve buluşma yeri”, *Kreuzberg Postas*, Mayıs 1982, s. 4.

raber olacak bir yer bulamamaktadırlar; okula dönme, bir eğitime başlama ya da iş bulma olanakları yoktur. Kadınlar bağımsız olarak ve kendi beklentileri doğrultusunda yaşamaya dair çabalarının helak olduğunu görmektedirler. Özellikle yıllarca eşlerinin hakaret ve kötü muamelelerine maruz kaldıktan sonra kendi başlarına yaşamaya karar veren kadınlar, eğer bir işleri yoksa *Frauenhäuser*'e kabul edilmekte zorlanmaktalar. Aile birleşmesiyle gelen kadınların ise ya hiçbir olanağı yok ya da çok kısıtlı olanaklara sahip. Bekleme dönemi öngören kanunlara göre çalışmaları mümkün değil, ikamet izinleri ise kocalarına bağlı. Kocaları onlar için ikamet başvurusu yapmayı bıraktığı anda ülkeden ihraç bile edilebilirler. [...] O zaman bu kadınları ne olacak? Türkiye'ye dönemezler. Varoluşları ne maddi ne de manevi açıdan mümkün. Burada kalıp yeni bir hayat inşa etmelerine izin verilmiyor. [...] Biz birlikte, küçücük adımlarla ve işi espiye vurarak, ev arama, ev sahipleriyle kavga etmeye; iş, nafaka ve çocukların eğitimi için davalar açmaya çalışıyoruz. Formlar doldurup birlikte ailevi problemleri tartışıyoruz. [...] Birlikte bir odada çocuklarla ilgileniyoruz, sonra telefon ediyoruz, daktiloda yazı yazıyoruz, sohbet edip çay içiyoruz.³⁸

25 Eylül 1984'te trajik bir olay nedeniyle dayanışma ve paylaşma ruhu birden kararır. TIO derneği, merkeze silahla girerek üyelerden birini ölümcül şekilde vurup, bir danışmanı da ağır şekilde yaralayan Türkün şiddet dolu eylemine sahne olur. Saldırı, derneğe gelen kadınlar ve orada çalışanlar için büyük bir şok etkisi yaratır. Her ne kadar yöneticilerin tümü yaptıkları işin birçok insanda, özellikle de eşleri dernekte destek bulan bazı erkeklerde ve sağcı gruplarda huzursuzluk yarattığını ve iyi gözle görülmediğini bilse de, aniden müdahale görüp değişmekten korkan çok hassas bir alanda çalıştıklarının farkına varır ve bu trajik olay derneğin gidişatını derinden etkiler. Devamlılık ve kararlılık işareti vermek adına sadece iki gün sonra derneği tekrar açmalarına rağmen, danışmanlar, saldırıdan sonra ortaya çıkan tepkilerin de olumsuz etkisiyle, projeyi terk etmeye karar verirler. Kendi üyeleri de dâhil olmak üzere, dayanışma işaretlerinin eksikliği ile birlikte, olanları genellemelemlerle mazur göstererek mantıksal olarak açıklama çabaları onlarda “ikinci bir şok” etkisi yaratır. Derneğe gelen kadın sayısında, özellikle yeni bir saldırıdan korkulduğu için, köklü bir düşüş meydana gelir. Saldırı zanlısının yargılandığı mahkeme süreci delil yetersizliğinden beraatla sonuçlanır. Birçok mecra TIO'nun çalışmalarının çok fazla radikal ve Türk kültürüne karşı olduğunu söyler; aynı şekilde kocası tarafından kötü muamele gören bir kadı-

³⁸ AusländerKomitee West Berlin, “Aber kämpfen musst du schon! Kulturelle Identität und Kulturarbeit von Ausländern in Berlin”, *Der Treff- und Informationsort für Frauen aus der Türkei*, Ocak 1981, s. 25-26.

nın eşini bırakmasının da Türk kafa yapısına aykırı olduğu ifade edilir. Yine de başka sosyal danışmanlar projeye katılarak derneğin yeniden açılıp faaliyetlerini sürdürmesini sağlar. Bu şekilde, üye veya çalışan olarak katılan hiçbir kadının zarar görmemesini sağlayacak bir takım önlem ve emniyet kurallarının biçimlendiği yeni bir dönem başlar; duvara dönük sırtlar, kilitli kapılar, dışarıda sürekli gözetim yapmaya yarayacak bir taksi, toplu çıkışlar. Saldırıdan bir yıl sonra dahi, üzücü olayın yıldönümü vesilesiyle düzenlenen tartışma etkinliğinde, birçok kadın derneğe gitmekten vazgeçmektedir çünkü bunun taciz olarak algılanılmasından korkar.³⁹

Bununla birlikte derneğe yapılan saldırı, kadınlara uygulanan şiddet konusuna, özellikle de göçün bu bağlamdaki sorunlarına epeyce ilgi uyandırır. Bu olaydan sonra TIO kamuoyunu “farklı baskı şekilleri konusunda” daha duyarlı hale getirmek “ve kadınlara uygulanan şiddetin tek bir bireyin yanlış davranışından kaynaklanmayıp, toplumda kök salmış bir fenomen olduğu konusunda bilinci artırmak için” daha yoğun şekilde çalışır.⁴⁰ TIO’nun sosyal müdahale çerçevesinde ev içi şiddete karşı geliştirdiği deneyimden yararlanmak isteyen dernekler Batı Almanya’dan ve başka Avrupa ülkelerinden derneğe grup ziyaretleri gerçekleştirir ve TIO teorik açıdan da Batı Berlin ve Batı Almanya’nın geri kalanındaki Türkiyeli kadınlarla sürdürülen sosyal çalışmalar için bir referans merkezi olarak güç kazanır.

SOSYAL DANIŞMANLARIN GÖZÜYLE TÜRK KADIN İŞÇİLER

TIO derneğinin deneyimi bilhassa toplumsal ve sosyo-pedagojik alanda öncü olması gibi bir özelliğe sahip olduğu için önemlidir. Batı Berlin’de ikamet eden yabancılar için düşünülmüş, bu alanda AWO’nun çalışmalarından farklı olarak, aşırı bir devlet desteğine dayalı olmayan ve yabancı işgücüne ihtiyaç duyan bir çalışma politikasına entegre olmamış böyle bir girişim, yetmişli yılların sonuyla seksenlerin başı arasında sadece bir yenilik getirdiği için değil, aynı zamanda dönemin izini de taşımaktaydı. TIO derneğinin –sonradan Türkiyeli kadınlara yönelik daha birçok derneğin girişimlerinin izleyeceği– çalışmaları, anayurdu terk edip yola çıkmayı öngörürken, dönüş hakkında kesin bir varsayımda bulunamayan bir kalış projesinin ve göç fikrinin farkına varılmasıyla başlar. TIO’nun danışmanları, o yıllardaki başka iş arkadaşları ve araştırmacılar gibi, derin kültürel farklılıklardan ve sahadaki çetrefilli ger-

³⁹ Heinrich K./Schulz A., “Der Treff- und Informationsort für Frauen aus der Türkei – ein Jahr nach dem Mordanschlag”, *Informationsdienst zur Ausländerarbeit*, 4, 1985, s. 14-18.

⁴⁰ A.g.e.

çekliklerle birlikte, kamuoyunda yer etmiş önyargıların karşılığında etkilenen bir ortamda çalışmanın zorluğu nedeniyle değişik sorunlarla karşılaşır. Almanya'daki Türk kadınların sorunlarıyla ilgilenmek; öncelikle ve kaçınılmaz olarak, otoriter davranışları ve aile baskısını Türkiye'nin kültürel geleneğine ait olan değer ve kurallara atıf yaparak mazur gösteren gelenek/modernlik ikileminin etrafında oluşmuş söylemlerle, muhatap olmayı gerektirir. O yıllarda, bu konulardan başlamak üzere, sosyo-pedagojik alandaki bütün çalışmalarını kapsayan ateşli ve yoğun tartışmalar gelişti. Bu konuda, yabancılarla çalışan sosyal danışmanlara yönelik *Informationsdienst zur Ausländerarbeit* adlı sektörel bir dergide çıkan makaleler de bunun bir kanıtıdır.

Frankfurt'taki ISS (Institut für Sozialarbeit und Sozialpädagogik) tarafından yayınlanan dergi, özellikle de yabancılarla çalışma departmanının dergisi (*Arbeitsbereich AusländerInnenarbeit*), 1980 yılından itibaren üç ayda bir çıkararak, araştırmacıların ve sosyal danışmanların, Batı Almanya'da hem yabancılarla hem de yabancılar için gerçekleştirilen sosyal girişimlerle ilgili başlıca konularda gelişen tartışmaların platformu haline gelir. Makaleler, bir sayıdan ötekine değişen konulara göre gruplara ayrılırken, temaların başlıkları ele alınan sorunların ne denli geniş çaplı olduğunu gösterir; çok kültürlü toplum, kadınlar, ırkçılık, ilköğretim, sağlık, eğitim, yabancılar politikası, hukuk. Ayrıca, her sayıda en geniş bölümü oluşturan ana bir temayla birlikte eleştiriler ve yorumlar da yer alır. Göçte kadın meselesine büyük önem verilir, nitekim on yıl süren yayınlar içerisinde otuz altı sayıdan yedisi 'kadın ve kızlar'a ayrılmıştı. Bu konu hakkında sabit bir köşe vardır ve ele alınan ana tema olmadığı zaman dahi, farklı meseleler tercihen kadın göçmenlerin perspektifinden inceleniyordu. Göçmen kadınların durumları, Alman toplumu nezdinde de en ateşli ve tartışılan mesele olup, kamuoyunda da özel bir ilgi uyandırıyor. Buna rağmen, konu her zaman ihtilafli olduğu için eksik görüşlerin ve hatalı yorumların oluşmasına da sebep oluyordu. Dergi kurulu, metot olarak "sadece göçmen kadınların özel durumunu tarif etmekle kalmayıp, göçü ve kadınların özel hukuki statüsünü çalışma alanındaki toplumsal cinsiyet bölüşümünün temelinde yatan şartları değerlendirerek incelemiş kadınları yazmaya davet etmeyi" tercih ederdi. Ayrıca göçmen kadınları şahsen konuşturmaya çalışırlar, dolayısıyla da yabancı kadın yazarlar ararlardı. Bununla birlikte, makalesinde on yıl boyunca yayınlanan sayıları ele alan bir redaktör, "*Informationsdienst*'te kadın ve erkek yazarların fikirlerine kök salmış ve göçmen kızlarının hayat şartlarının gerçekliğini tekrar yavaş yavaş su yüzüne çıkaran klişe ve önyargıların sürekli yeniden işlendiğini" teslim etmek

zorunda kalmıştı. “Gerçekten de, çoğu zaman kökleri tarihte aranacak ırk temelli bir kavramsal temelden kaynaklanan imgeleme ve perspektifler getirilmektedir.”⁴¹ Makalenin yazarına göre, ilk sayılardaki birçok makalede göçmenlerin davranış ve kültürlerini, fiili olarak kültürel evrimin en yüksek zirvesi olarak gördükleri kendi kültürleriyle ilişkilendirilebilecek kriterlere göre değerlendirme eğilimi belirlemekteydi. Bu nedenle, yabancı bir kültürün ifadeleri kendi kültürlerine kıyasla, eksik ve yeterince gelişmemiş görünüyordu. Bu durum da başka bir kültüre ait olanlara karşı paternalist bir tutum sergilenmesine yol açıyordu: Yabancılar, bu bağlamda, asla eşit özneler olamıyordu. Bir başka sorun ise işlenen konularda gerçek hayat şartlarının kültürel ve toplumsal davranışların yapısal bir parçası olarak değerlendirildiği bir soyutlamanın gerçekleştirilmesiydi. Dolayısıyla bu, göçmen kadın ve erkeklerin davranışının göç sürecinin sonuçlarına göre değil, onların kültürel kökenlerine göre yorumlanmasıydı. Göçmenlerin toplumsal gerçekliği incelenirken yeterince gelişmemiş, kırsal bir toplumda geçerli olan kuralları göz önünde bulunduran bir yorumlama biçimi hâkimdi.⁴² Sosyo-pedagoglar, sosyologlar ve sosyal danışmanlar arasında süregelen tartışma sayesinde, yayınlarda yabancı kız ve kadınların imajının, ailevi şartlarının incelenme şeklinin ve sosyo-pedagojik müdahalenin amaçlarının değiştiği fark edilir: “[Bunlar] baskıcı ve ataerkil aile ilişkileri içerisinde yaşadıkları için, özgürlükleri ellerinden alınan mağdurlar olmaktan çıkarak, anayurtlarına ait tarih ve geleneklerin çerçevesinde, genç kadınlar olarak, iki farklı cephede, göç sürecinde karşılaştıkları zorlukları aşmak ve eril Alman toplumundaki baskı mekanizmalarına tepki vermek için çalışan özneler haline gelirler”.⁴³

Türk kızlarla yapılan çalışmalarda da ortaya çıkan başlıca zorluklardan biri, iki grubu da etiketlemeden veya aralarındaki ayrımı derinleştirmeden, Türk ve Alman kızları arasındaki farkları dikkate alıp, ortak amacı özgülleşme ve toplumdaki toplumsal cinsiyet rollerinin yapıcı biçimde eleştirilmesi olan bir müdahale modeli oluşturmaktı. Bununla birlikte, en önemli sorunlar, Türk ve Alman kızların davranışlarının, tercihlerinin ve tavırlarının içerisindeki değişim ve sosyal normlara eleştiri getirme isteğinin tezahürlerini –her ne kadar az belirgin olsalar da– ayırt edebilmektir. Birçok Alman sosyal danışmanın çalışmaları, Alman kızlarının insiyaki olarak bağımsızlaşma-

41 B. Sellach, “Das Bild der ausländischen Mädchen im Informationsdienst zur Ausländerarbeit”, *Informationsdienst zur Ausländerarbeit*, 3, 1989, s. 50.

42 Bkz. *a.g.e.*, s. 50-55.

43 *A.g.e.*, s. 50.

ya meyilli, Türk kızlarının ise anayurtlarının toplumsal kodlarını derinden eleştirmek için cesaretlendirilmeye ve desteklenmeye muhtaç olduğunu varsayan çifte eğilim vurgulanıyordu.⁴⁴

Bu bağlamda gençlik merkezlerinde ve kadın derneklerinde dikiş dikmek, örgü örmek ve yemek yapmak gibi etkinliklerin, Türk kadınlarında yarattığı heyecan; kendileri için ev hanımlığından başka bir gelecek düşünmek, daha genel anlamda ise klasik toplumsal cinsiyet rollerini tersine çevirme konusunda bir beceriksizlik gib gören, Alman danışmanların ağır eleştirilerine maruz kalıyordu. Dolayısıyla, sadece bu ilgi alanlarının yararlılık değerleri görülmemekle kalmıyor, bunları kullanmak koşuluyla alternatif olduğu kadar radikal amaçları olan bir pedagojik uygulamanın nasıl devreye sokulabileceği kavranamıyordu. Kadın derneklerinde düzenlenen dikiş kursları, bu nedenle, Alman ve Türk kadın danışmanların sadece farklı pedagojik metodlar değil, bambaşka kavramsal çerçeveler geliştirdiklerinin de bir göstergesi oldu. Bu konuda aynı dergide yayınlanmış ve Alman bir danışman tarafından yazılmış bir makalede şunlar yer almaktadır: “Bu yabancı [Türk] kız grubunun ağırlıklı olarak toplumsal cinsiyete dayalı rol (*rollenkonformen*) bölüşümlerine uygun olan boş zaman etkinliklerine ilgi göstermesi, bunların menşe/aile kültürlerine ait değer norm ve kodlarını ‘normal’ olarak algılayıp, çelişki duymadan kabul edecek kadar içselleştirmiş olmalarıyla açıklanabilir. Ya da bu kızların daha fazla boş zamana sahip olma, Alman gençlerinin kültürüne has eğlence etkinliklerini gerçekleştirme ve daha genel olarak farklı bir yaşam durumunu tanıma arzularını örtbas etmelerini; ebeveynlerinin/menşe kültürlerinin yasaklamalarını önceden tahmin ederek bu arzuları kendi gerçekliklerine yabancı görüp, kendilerine itiraf edememeleri şeklinde açıklamak mümkündür.” Ancak, yazarın da belirttiği gibi, Alman sosyal danışmanların Türk kızlarının davranışlarını anlayıp yorumlamak için gösterdikleri çaba, iki grup arasındaki etkileşimi ve iletişimi kolaylaştırmıyordu: “Bu kızlar sözü edilen sorunlar konusundaki kişisel görüşlerini zar zor ifade ettikleri ve ayrıca durumlarını değiştirmek için nadiren inisiyatif aldıkları için, onlarla kültürel çatışmalar hakkında konuşup desteklemek hayli zor olmaktadır.”⁴⁵ Türk kadınlarla yapılan çalışmalara zarar veren temel sorunlardan biri de çoğu zaman basmakalıp kültürel modeller konusunda fazla eleştirel olmayan, hatalı yorumlama biçimlerine başvurulmasıydı. Çünkü Türk kızların davranış ve

⁴⁴ A.g.e., s. 52

⁴⁵ Schneider-Wohlfahrt U., “Sozialpädagogische Arbeit mit ausländischen Mädchen”, *Informationsdienst zur Ausländerarbeit*, 1, 1982, s. 46.

arzuları ailelerinin ve hayat şartlarının bağlamına göre değil, yaşıt Alman kızların arzuladığı ve düşündüğü şeylere göre değerlendiriliyordu.

Türk ve Alman kadın danışmanların birlikte çalıştığı dernekler ise bu meseleler üzerinde muhakeme etme konusunda daha dikkatli görünüyorlardı. Dergide sıklıkla boy gösteren TIO, Türk ve Alman kadınları arasında geliştirilecek ortak bir çalışmanın önemini vurgulayarak, kültürel farka, toplumsal cinsiyet ilişkilerine ve kadının Türk göçündeki durumuna dayalı basmakalıp ve katı yorumlara karşı mücadele ediyordu. Bu konuda Türk aydınlarının savlarını da ihmal etmiyorlardı. Nitekim birden fazla makalede, Avrupa'daki Türk işçilerinin çocuklarının durumu hakkında büyük ilgi toplayan bir eserin yazarı olan Gündüz Vassaf'a yönelik sert bir eleştiri de görmek mümkündür. TIO'nun danışmanlarına göre, Vassaf, kadınlarla yapılan sosyal çalışmaların Türkiye'de ailelerin sahip olduğu toplumsal değerden soyutlanamayacağını savunarak, ne toplumsal cinsiyet rollerinin hiyerarşik paylaşımını ne de herhangi bir başka sosyal değişimi tartışmayı imkânsız kılan, durağan bir toplum fikrini güçlendiriyordu. Ayrıca burada da toplumsal eleştiri ve müdahale alanı bırakmayan kültürle toplumun ayrılmaz bağı da, getirilen eleştiri kapsamındaydı.⁴⁶

Teori ve metodoloji açısından Türk ve Alman danışmanlar arasındaki farklar, seksenli yıllarda Türk kadınların, doğrudan ilgili kişiler olarak tam katılım hakkı talep ettikleri sürekli ve yapıcı bir tartışmayı teşvik eder. Ayrıca sosyal bilimlerin de gönderme yaptığı Türk kadın imajını sorgulamakla kalmaz, feminist hareketlerden alıntılanan modern ve bağımsız Alman kadın imajını da işin içine katarak, sorgularlar. Türk derneklerin Batı Almanya'da yaşayan bütün Türk göçmenlerin hayat şartlarının iyileştirilmesi için yaptıkları çalışmalara paralel olarak, yetmişli yılların sonuyla seksenlerin başı arasında, birçok Türk kadın, göçmenlik durumuyla ilgili farkındalık kazanır ve etkin şekilde siyasal tartışmalara katılır. Bu kadınlar, öncelikle, Türk kadınının *Frauenarbeit* alanında yer etmiş, konferanslarda ve “karşılaştırmalı olarak yabancı ve Alman kadınlar” konulu etkinliklerde baskı altında, korumasız ve geri kalmış olarak temsil edilmesine karşı çıkar ve Batı Almanya'ya göç etmiş kadınların durumunun, Alman toplumuna ait sosyal ve kültürel özellik-

⁴⁶ Heinrich K., Yılmaz G., “Sozialarbeit mit türkischen Frauen und Jugendlichen – Neuer Kolonialismus?”, *Informationsdienst für Ausländerarbeit*, 3, 1986, s. 77-80; Heinrich K., Schultz A., “Männliche Ehre und Frauenunterdrückung”, *Informationsdienst für Ausländerarbeit*, 3, 1988, s. 66-70. Gündüz Vassaf'ın bahsi geçen kitabı: Vassaf G., *Wir haben unsere Stimme noch nicht laut gemacht. Türkische Arbeiterkinder in Europa*, Felsberg 1985. (Türkçesi: *Daha Sesimizi Duyurmadık, Almanya'da Türk İşçi Çocukları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002)

leri ve toplumsal cinsiyet-sınıf-etnik köken arasındaki bağlantıları da unutmada, daha kapsamlı bir anlayışla ele alınmasını teklif ederler.⁴⁷ 1984 yılının Mart ayında Frankfurt'ta, ulusal düzeyde ilk defa farklı oluşumlardan ve ülkelerden gelen kadınların karşılaşma imkânı bulduğu Alman ve yabancı kadınlara yönelik birinci kongre düzenlenir ve etkinlik esnasında birçoğu Türk olan yabancı kadınlar, kendilerine yöneltilen ince ayrımcılık biçimlerini açıklarlar. Yabancı kadınlar, kızların durumuyla ilgilenen çalışma grubuna büyük ilgi gösterir. Sonuç metninde: “Tipik bir yabancı kız olmadığı gibi tipik bir Alman kızı da yoktur. Kamuoyu tartışmalarının ve literatürün büyük bir kısmı kırsal kökenli yabancı Türk kadın stereotipini yayıyor. Sorunlar kültürel ve dini farkla açıklanırken Almanya’da çeşitli bölgelerde farklı izler bırakarak, değer norm ve kodlarını etkileyen endüstriyel gelişimin etkileri dikkate alınmıyor” diye ifade edilmektedir.⁴⁸

KUŞAK VE KÜLTÜR ÇATIŞMASI VE ZORUNLU EVLİLİKLER

Batı Berlin’e çocukluklarının ilk evresinde gelmiş veya burada doğmuş ikinci kuşak Türk kızlarını kadın derneklerine başvurmaya iten ilk nedenler arasında, zorla evlendirilmeleri (*Zwangsheirat*) gelmektedir. Batı Berlin’de 1985’te Türk-Alman Kadın Derneği (Türkisch-Deutsche Frauenverein e.V.) tarafından kurulan ilk ‘kriz derneği’ Papatya: “Yakın zamanda zorla yapılacak ya da yapılmış bir evlilik, derneğimize gelen kızların büyük bir kısmının evden kaçmaya karar vermesinde belirleyici etkindir,” diye açıklar.⁴⁹ Birçok Türk aile, Türkiye’ye ait kültürel alışkanlıkları gerekçe olarak sunarak, nadiren fikirlerini aldıkları çocuklarını, özellikle de kız çocuklarını, kendi aile ve tanıdık çevrelerinden kişilerle evlendirirler.⁵⁰ Batı Almanya’daki Türk ebeveynler

47 Gümen S., *a.g.e.*, s. 91-92.

48 Kongrenin sonuç raporu için bkz. Engler R., “Morgens Deutschland – Abends Türkei, Mädchen der 2. Generation”, *Informationsdienst*, 4, 1984.

49 PAPATYA, “Meine Eltern hatten ja die Chance zu entscheiden: Entweder ich behalte meine Ehre oder meine Tochter. Erfahrungen in einer Kriseneinrichtung für Mädchen aus der Türkei”, *Informationsdienst*, 1-2, 1993, s. 80. Batı Berlin’in “Senat für Jugend und Familie” [Aile ve Gençlik Senatosu] tarafından tanınmış olan Papatya, kurulduğu zaman, aile içerisinde meydana gelen ciddi çatışmalar nedeniyle evden ayrılmış on üç ila on sekiz yaşları arasında kızlar için sekiz yatak kapasiteli bir mekâna sahipti.

50 Birçok defa erkek çocukların da baskılara maruz kaldığım bir örneği Safiye’nin tanıklığında görülebilir (*Görüşme 5*):

Başlangıçta oğlumun bir yabancıyla evlenmesine çok karşıydım, bunu söylemem gerek. Oğlum evlenmek istediklerini söylediğinde ben karşı olduğumu ve onu eve getirmemesi gerektiğini söyledim. Çok zor oldu. İki ay boyunca ağladım durdum. Oğlum ağlıyor, ben ağlıyordum. Sonra başka kızlar vardı, evin yanındaki kuaförün kızı, bir de bir arkadaşımın kızı. İkisi de geliminin arkadaşıydı. Onlar her şeyi biliyordu, bütün sorunları, benim istemediğimi. O zaman

Göç süreci boyunca farklı kültürlerin karşılaşmasından en çok etkilenenler kadın işçiler oldu. Yabancı bir toplumda tek başına kadın olarak çalışılması, iş hayatının akışı içinde yabancı erkeklerle aynı ortamın paylaşılması, eril bir ahlâk anlayışı içinde yetişmiş Türk erkekleri, eşler için kolay değildi. Bu dönemde, eşleri aile birleşiminden sonra gelen ilk gelen kadın işçilerin sorunları da artacaktı.

her şeyden önce çocuklarının Almanlarla evlenmelerinden çekinirler, çünkü böyle bir durumda anayurtlarından ve kendi değerler sisteminden geri dönüşü olmayan bir kopuş gerçekleşecektir. Bununla birlikte evlilik, Alman yaşitlarının izinden giderek kendilerini zor duruma düşüreceği düşünülen geçici ilişkilere girmeye karar verebilecek kızlarının namusunu muhafaza etmeye de yarar. Son olarak, zorla yapılan evliliklerin temelinde, akrabalardan ya da

eve gelip iyi bir kız olduğunu, ailesinin düzgün olduğunu, üniversitede okumuş olduğunu söylediler... hiç olmazsa bir görmem için ikna ettiler. Sonunda kabul ettim ve bir gün oğlumla eve geldi. Kapıyı çaldı, ben açtım, çok heyecanlıydı, kapının eşiğinde elinde bir demet çiçekle öylece duruyordu. Şimdi düşününce, ona da yazık. Ama ben de altı farklı yemek yapmıştım, güzelce sofraya hazırlamıştım. Kocam benim gibi düşünmüyordu. Bana “bak, seviyorlar birbirlerini, önemli olan bu. Bırakılmı evlensinler...” diyordu, ama benim için zordu. Zamanla, sonradan sempatik geldi, onu sevdim, en çok da oğluma nasıl davrandığını gördüğüm için. Daha eve ilk geldiğinde çocuğunu nasıl eğitmeyi düşündüğünü sordum. Hangi kültüre, hangi geleneklere göre büyütecekti, mesela erkek olursa sünnet ettirecek miydi... Bunları da düşünmek lazım. Farklı kültürden iki insan evlenince bütün bu yönlere de dikkat etmeli. Yani, dedi kız, benim için Cengiz (oğlu) ne derse tamamdır. Hakikaten iyi bir insan.

köyden birinin Almanya'ya gelmesine imkân sağlamak gibi pratik nedenler de bulunur. Ancak bu son durumlarda söz konusu olan sadece yasal ve idarî engelleri aşmak için düzenlenen sahte evlilikler değildir; nitekim farklı nedenler birbiriyle iç içe geçer, ebeveynler ise Türk değer kodlarının belirlediği üzere birlikteliğin uzun vadeli ve evlilik parametreleriyle uyumlu olmasını temenni ederler. Dolayısıyla, Almanya'daki Türk göçmenler, özellikle de ilk kuşağa ait kırsal kökenliler arasında, güçlü bir endogami prensibine dayalı evlilik stratejileri geliştirilir.⁵¹ Eşlerin seçimi belirli etnik veya inanç özelliklerine sahip grupların içinde yapılması gerektiği için, bu durum Kürtlerle Aleviler arasında daha da net görünür.⁵² Evlilik, genel olarak, memleketle ve sahip olunan bağlantı ağlarıyla süreklilik ilişkileri kurarak onları güçlendirme amacı taşıyan, aile tarafından alınan kolektif bir karar görünümüne sahip olup, zorla evlendirme adeti ise göç ortamında gelişmeyip Türkiye'de, özellikle kırsal ortamda yer etmiş görünür.⁵³ Ancak Bozarzlan'ın vurguladığı gibi, ne göç ne de “modernlik” bu evlilik modelini değiştiremez.⁵⁴ Aksine, paralel kuzenler arasında yapılan evlilikler lehine, bir eğilimin yerleştiği görülür. Fransa'ya Türk göçündeki evlilik stratejilerini incelemiş olan antropolog Altan Gökalp, “Türklerin ağırlıklı olarak şehirli bir topluma dönüşümünden ve bilhassa göç deneyiminden sonra bugün karşımıza çıkan mesele, geleneksel evlilik yapısının sürekliliği, hatta kuvvetle geri dönüşü, ve bunların arasında paralel evliliklerin yeniden ortaya çıkışıdır” diyerek bu görüşü savunur.⁵⁵

İkinci kuşağa ait kızların büyük bir çoğunluğu, ergenlik çağına geldiğinde ya da reşit olduğunda, ebeveynlerin kendilerine dayattığı evlilik kararı ve bundan kaynaklanan derin içsel ve ailevi çatışmayla yüzleşmek zorunda kalır. Evlilik meselesinin etrafında bazen bir kopuşla sona eren ateşli tartışmalar gelişirken, başka durumlarda, arabuluculuklar ve fikir değiştirmeler sonrasında, her zaman kızların kişisel iradesinin aleyhine olmayan bir sonuca da varılır. Evlilik kararı, ebeveyn-çocuk ilişkileri ve aileyle göç arasında kurulan çetrefilli ilişkide son derece önemli bir an haline gelir. Nitekim göç projesi aynı zamanda bir aile projesidir. Birleşmelerden sonra, ailelerin bütün kararları, kendi göçmen olma durumlarını hesaba mutlaka katması gereken

51 Wilpert C., “Deux générations de femmes d'origine turque en Allemagne”, *Cemoti*, 21, 1996, s. 119-138.

52 Gökalp A., “Conjoints et stratégies matrimoniales dans l'immigration”, *Cemoti*, 21, 1996, s. 149-161.

53 Kağıtçıbaşı Ç. (der.), *a.g.e.*

54 Bosarzlan H., *a.g.e.*

55 Bosarzlan H., *a.g.e.*

bir çerçeve içerisinde verilir veya tartışılır. Okul, yaz tatili, arkadaşlıklar, boş zaman, alışverişler, dinî bayramlar, dönüş gibi meselelerin hepsi ait olunan kültürü, anayurtla ilişkiyi, kuşaklar arası devamlılığı dikkate almayı ve zorunlu olarak Almanya'daki varoluşlarıyla da bir tartışmayı gerektirir. Bu, Türk göçmenlerin aile içerisinde yaptığı seçimlerin hepsinin birbirine yakın olduğu veya benzer modeller sunduğu anlamına gelmez; çünkü seçeneklerin ve mümkün olan kombinasyonların yelpazesi çok geniştir ve eğitim seviyesine, aile fertlerinin şahsi tecrübelerine, diğer Türk vatandaşlarla ve Almanlarla kurulan ilişkilere, göçün içsel olarak tartışılmasına, özgürlük ve sosyal hareketlilik isteğine ya da istikrar ve güvence ihtiyacına göre değişir. Bunun anlamı, daha ziyade, günlük hayatın her bir yönü göçmenlik durumunun sürekli farkına varılmasını gerektirirken, her aile ortamında verilen kararların altında yatan kimlik meselesinin bulunduğudır. Evlilik yoluyla sadece çocukların kaderi ile ilgili değil, fiili olarak bütün ailenin geleceği ile ilgili bir karar verilir, daha doğrusu bu ailenin göç hikâyesi ile belirlenmeye çalışılır. Bu ise Almanya'da büyümüş çocuklarının evlenmesi, tam da yeni bir aile çekirdeğinin oluşturulup aynı zamanda kendi aile çekirdeğini genişletmeyi ifade ettiği için, birçok durumda ilk kuşağa ait ebeveynler için yıllar önce yola çıkıp bir daha geri dönmemiş olmayı tekrar itiraf etmeyi gerektiren kritik bir andır.

Bundan dolayı zorla yapılan evliliklerin temelinde kısmen kültürel alışkanlıklara, kısmen ilişki stratejilerine ve ailevi ittifakların belirlenmesine bağlı nedenlerle birlikte göçün kendine has özellikleri de bulunur. Zorla yapılan evliliklerde çoğu kez, eşlerin birleşmesi yoluyla Türkiye'yle gittikçe daha kıvrılgan ve ince olarak algılanan bir bağ mühürlenmeye çalışılır. Bu da arzulanırsa da, artık imkânsız olan dönüşü gerçekleştirmek için –bazen umutsuzca– gösterilen farklı türde bir çabadır.

Birçok durumda, evlilik anlaşması, yazları Türkiye'ye dönüldüğünde yapılır. Tatil süresince, bazen gayri resmi bir çerçevede, gençlerin buluşması sağlanır, aileler ise hem kendi aralarında hem de ait oldukları cemaatlerle detaylı olarak evliliğin şartlarını belirlerler. Kızların birçoğu bu durumun Türkiye'de kalmalarını gerektireceğinden korkar, bu da ailelerinden kaçmaya karar vermelerinin ve Batı Berlin'e döner dönmez kaçışlarını planlamalarının nedenlerinden birini oluşturur.⁵⁶ Kızlar bu denli radikal bir çözüme vardıklarında, müstakbel gelin ve damadın aileleri arasında verilen evlenme sözüne yüklenen anlam yüzünden de, ebeveynleriyle çoğu zaman telafi edilemeyecek

ve arabulucularla düzelmeyecek bir kopuş meydana gelir. PAPATYA derneğinin danışmanlarının belirttiği gibi: “Verilen sözün geri alınması aile için zorlukla çözülebilecek bir sorun teşkil etse de, kızlarına evlilik planlarını geri çektikleri konusunda teminat vermeye hemen razı olduklarını gözlemlemekteyiz. Bununla birlikte aileler verdikleri sözü nadiren, ancak ‘mahcup olmak’ onlara çok ağır geldiğinde tutmakta.”⁵⁷

Aile içindeki ilişkiler tartışmaya ve müzakereye imkân tanımadığında, zorunlu evlilik ise kabul edilmesi mümkün olmayan ve bedeli kişisel olarak çok ağır bir mecburiyet gibi görüldüğünde, evden kaçmak, kızların başvurdukları en radikal ve nihai çözümü teşkil eder. Bununla birlikte, ebeveynlerinin şartlarını kabul edebilen ve bilhassa, eninde sonunda bu durumla yüzleşeceklerini gayet iyi bilip, kendi beklentilerine zarar vermeden ebeveynlerinin beklentilerine hitap edebilecek teklifler getirmeye çalışan başka kızlar da vardır. Bunlar bazı durumlarda, ebeveynlerinin kararlarını tahmin etmeye çalışır ve başka durumlarda ise aile ilişkilerini sorgulamak istemedikleri için şartları kabullenirler. Gülay, girdiği ilişkileri ve evliliği hakkında karar vermesi gerektiğinde bir Türk kızın aile ortamında yaşayabileceği çatışmanın detaylı ve ilginç bir tanıklığını sunar:

Eşim Türk. Kendisi kuzenim olur. Babamın ablasının oğlu. Evlenmeden önce bir erkek arkadaşım vardı, ama babam, ne kadar okumuş olsa da, evlilik konusunda çok geri kalmıştı, tanımadığı biriyle evlenmeme kesinlikle karşıydı. Kızını yabancı birine vermesi imkânsızdı. Bir Almanla evlenmek isteseydim büyük ihtimalle çok daha sert tepki verirdi. Sonra değişti, mesela kız kardeşim bir Tamille evlendi o da kabul etti. Dört yıl onunla hiç konuşmadı ama sonra kabul etti. Ama benim zamanımda şerefsizlikti. Mesela bir erkek arkadaşım vardı, beraber çıkardık. Onun bir oğlu vardı ama bizim muhittendi. Babamın nasıl düşündüğünü biliyordum zaten. Bu çocuk da aleviydi ve Anadolu’dan gelmişti. Babam karşıydı. Benim ailemde hiç açıkça konuşmadık ama babamın da annemin de nasıl düşündüğünü çok iyi biliyorduk. Babam aileden biri olsun istiyordu. 1988’de Türkiye’ye, Yalova’ya gittiğimde sık sık kuzenimde kalırdım. Arkadaştık, bir akrabama evlenmeyi kesinlikle düşünmüyordum. Ama babamlardan çok korkuyordum. O zamanlar başından çok kötü şeyler geçmiş bir arkadaşım vardı. Türkiye’ye götürüp teyzesinin oğluyla evlendirmişlerdi. O beni çok korkuttu, bana dikkatli olmamı, aynı şeyi bana da yapacaklarını söyledi. Kaçmak için pasaportumun bir fotokopisini çekmemi söyledi. Ben de yola çıkmadan önce hazırladım. Şimdi düşününce saçma geliyor... Pasaportun bir fotokopisi... Çünkü seni mecbur ettiklerinde pasaportunu elinden alıyorlardı,

böyle çok hikâye duyuyorduk. Aileleri tarafından evlenmeye zorlanan başka kız arkadaşlarımdan da duydum. Başıma böyle bir şey gelse, param var bir bilet alıp yurtdışına giderim diye düşünüyordum. Fakat aynı zamanda kuzenimle iyi de bir arkadaşlığımız vardı, sonra da aşka dönüştü. Birbirimize mektuplar yazıyorduk. Ayrıca daha gençken başka bir şey yapamayacağımı düşünüyordum, [babamın] beni bir akrabama evlendirmek istediğini, kaçarsam da yalnız kalacağımı... Sonra o arada kuzenimi tanıdıkça kendimi ona yakın hissediyordum, benim gibi biriydi ve sonra aşk oluştu. Şanslıydım, daha kötü olabilirdi. Oysa hem ailemin istediği gibi hem de benim istediğim gibi oldu. Baskı olmadı. Hâlbuki babamlar farklı davranmış olup beni mecbur etselerdi, çok daha farklı gidecekti her şey. Öncesinde bir nişanlım olmuştu, basit bir ilişkiydi, o benimle evlenmek istiyordu, Türk ve Aleviydi. Onun ailesi benimkiyle konuşmaya gelmeden önce bir mektup göndererek oğullarının benimle evlenmek istediğini söyledi. Babam hemen izin vermeyeceğini söyleyerek cevap yazdı. Birkaç sene sonra kız kardeşim evlenmek için evden kaçtı. O ara evimizde bir misafir vardı. Ona “bak” dedi, “bu da benim kızım ama kaçmadı. Eski nişanlısıyla evlenmesine izin verir miyim diye sordu ben de hayır dedim, ama o kaçmadı. Ama yine de evlenseydi sonunda kabul ederdim.” O zaman babamın aslında hiçbir şey yapmayacağını anladım. Ama korkuyordum. Bana izin vermeyince kendi kendime kaçmak ister miyim diye sordum. Ama istemedim. Sonra olacaktan korkuyordum. Sonradan olduğu gibi daha sakin bir ortam olsaydı, farklı olurdu her şey. Buna rağmen mutlulukla geçti her şey. Erkek kardeşim de evlendi ama sonra boşandı, o da aileden biriyle. Benim durumum daha zor oldu çünkü en büyük kızdım, ama sonra zamanla değişti her şey. Ben yine de hayatımdan memnunum. Çünkü şöyle düşünüyorum: bir akıntı var sen de onu izlemek zorundasın. Başka seçeneğim yoktu. Sonra her şey değişti. Şimdi gençlerin çok daha fazla seçeneği var.⁵⁸

Evden kaçmayı ebeveynlerinin tayin ettiği evlilik şartlarını kabul eden kızların ne dereceye kadar pasif kalarak ailenin ve ait oldukları cemaatin adetlerine boyun eğdiğini, kişisel özgürlüğünden ve hayatını kendisinin belirleme prensibinden feragat ettiğini belirlemek son derece karmaşık bir meseledir. Ancak zorla yapılan evlilikler konusunda daha net şekilde ortaya çıkan şey, ikinci kuşak kızların, çok genç yaştan itibaren, özgürlük alanlarını ebeveynleriyle daima geleneğe saygılı olmaya davet eden parametrelere göre tartışmaya alışmaları gerektiğidir. İkinci kuşak Türk yazar ve gazeteci Hilal Sezgin’in kendi kuşağına ait kadın göçmenlerin basmakalıp temsil edilmesini eleştiren bir kitapta belirttiği gibi: “Söz konusu olan çoğu zaman diplomasidir, diploması de iki tarafa da manevra yapma imkânı sunar”. Yazar, konu hak-

kında “ailenin yönlendirmesiyle özgür iradenin ifadesi arasında asla bir araya gelmeyecek bir tezat bulunduğunu düşünmek yanlış olur. Evlenmeden önce ebeveynlerinin fikrini alan Türk kızlar, Alman yaşlılarından daha az bağımsız ve özgür değildir. Yalnızca Alman aileler için alışıldık olmayan bir yol izlemektedirler. Bir tavsiye istemiş olmaları ebeveynlerin kararlarını dayattığı anlamına gelmez, her şeyden önce ebeveynlerinin arzularını kabul etmeye meyyal olduklarını, sonucun beğenilebileceği ya da en azından aileye bildirilebileceği, herkeste ortak bir uzlaşmaya varıldığı hissini yaratacak şekilde uzun uzadıya tartışıldığı anlamına gelir” diyen sosyo-pedagog Gaby Stra burger’in tezlerine atıf yapar. “Stra burger, olası damat adaylarının değerlendirilmesi sırasında diplomatik davranışları inceleyebilmiş, farklı kişilerin belli belirsiz bir iletişim şekli kullanarak arzularını açıkça ifade etmeden, onları manalı ifadeler arkasına saklayarak anlattığını ve bu şekilde ailelerin herkes tarafından kabul edilen bir karar alabildiğinin farkına varmıştı”. Stra burger’e göre, bu durum, haklarında kesin karar verilmiş, dolayısıyla da artık üzerinde müzakere edilerek “uzlaşma” sağlanacak bir konu kalmamış genç kadınlar için de geçerliydi. “Bu kızlar, tamamıyla bağımsız şekilde karar verdiklerini vurgulamak yerine, zorunlu evliliklere has kodlarla uyumlu olarak, eşlerini özgürce seçtiklerini gizlemeye çalışırlar”.⁵⁹

Zorla yapılan evlilikler örneğinde de, arka planın ne denli çetrefilli bir yapıya sahip olduğunu gözlemek mümkündür. Böyle bir yapıda tartışma stratejilerini, kızların özneleşme süreçlerini ya da aile baskılarını sadece gelenek/modernlik ikilemine göre yorumlamak basitleştirici ve eksik olacaktır. Birçok kızın, mümkün olduğunda, ebeveynlerine ait olan söylem biçimlerini ve kodlarını kullanarak, partnerlerini ailelerine kabul ettirmede gösterdikleri beceri, tepkisiz bir kabullenme veya onlara genel olarak atfedilen pasif bir davranıştan çok, Almanya’daki Türk ailelerin kızları olarak, içinde buldukları pozisyonun ve kendilerinin [böyle bir pozisyon içinde] nasıl gösterdiklerinin tam anlamıyla farkında olduklarını belirtir. Elbette ebeveynlere ait normların algılanışı, yorumu ve kabulü kızıdan kıza ve farklı aile ortamlarında değişiklik gösterir. Kızlar ve ebeveynleri arasındaki yüzleşme ya da çatışma, aile içerisinde otoritenin ve iletişimin nasıl bir yer tuttuğuyla da yakından ilgilidir. Kuşkusuz zorla yapılan evliliklerin gerisinde, göç tecrübesinin ve kültürel geçişin tartışma konularını etkilediği ve daha da karmaşık hale getirdiği, fakat her halükârda sadece kültürel bir çatışma olarak açıklanması müm-

kün olmayan kuşaklar arası bir çatışma da belirgin olarak kendini göstermektedir.⁶⁰

DÖNÜŞ İÇİN BİR YASA

Türkiye’de büyüdüm ve Almanya’ya ilk yirmi yaşındayken geldim. [...] Benim için önemli olan göçmen kadınların hem Türkiye’ye ya da Türklere, hem de Almanlara göre farklarını belirterek kendilerini tanımlamalarıdır. Onların burada kendi bakış açıları var, yaşadıkları bir gerçeklikleri var, bu nedenle kendilerine has fikirler ve tamamıyla özgür bir farkındalık geliştirebilmelidirler. Benim arzu ettiğim bu. [Göçmen kadınlar] kendilerinin Türkiye’ye “yapıştırılmasını” istemiyorlar –tabii ben de oradan geliyorum ve belki benim perspektifim de orada belirlenmiş, daha tam bilmiyorum...– ayrıca Almanlara “yapıştırılmak” da istemiyorlar, daha çok grup olarak, kültür olarak bağımsız olmak, kendilerine has bir kimlik geliştirebilmek istiyorlar.

Informationsdienst’in redaktörlerinden Brigitte Sellach’in ilk dönemin göçmenlerinden Hatice Özerturgut-Yurtdaş’la yaptığı görüşme böyle başlar.⁶¹ Söyledikleri, ülkelerini terk ettikten sonra gündelik yaşamın küçük meselelerinden başlayarak varoluşlarını, kültürel aidiyetlerini farklı bir ortamda yeniden düşünmek durumunda kalmış olanların doğrudan edindikleri göçmenlik deneyimiyle, kuvvetle çatışan katı kimlik tanımının sunduğu seçenekler – Türk ya da Alman olmak– karşısında alınmış açık ve net bir tavidir. İstanbul’dan Münih’e ilk trenlerin gelişinden yirmi yıl sonra Batı Almanya’da ikamet eden Türkleri Türkiye’deki vatandaşlarıyla bir tutmanın mümkün olmadığını yanı sıra, başka açılardan da onları Alman yurttaşlarla bir tutmak mümkün değildi. Türk göçmenler, kendi ülkelerinde *Almanca* Almanya’da da *ausländer* olarak görülüyorsa, bu sırf hareketlerinde ve konuştukları dilde olsun, göçün başa çıkılması gereken sürekli müzakere ve karşılaştırma süreçlerinin izlerini taşıdıkları içindir. Politikacıların ve kamuoyunun söylemlerinde,

60 Bkz. Gutierrez Rodriguez E., *a.g.e.* ve Otyakmaz B. Ö., *a.g.e.*. İkinci yazar, ikinci kuşak Türk kadınların hayat hikâyelerine dayanan çalışmasında, insanların kendini algılayışının milli ve kültürel bir şemanın içinde değil de, daha ziyade kültürel unsurlarla diyalektik bir ilişkide oluştuğunu vurgular. Birbirinden çok farklı sosyal bağlamları inceleyen Otyakmaz, göç çalışmalarına hâkim olan “tek milletçi” kültürel paradigmaya ağır bir eleştiri yönelir.

61 “Die Vielfalt leben Migration als Aufbruch und Veränderung. Ein Gespräch”, *Informationsdienst für Ausländerarbeit*, 4, 1988, s. 23-30. Hatice Yurtdaş aynı zamanda sosyokültürel dinamik konusunda yayınlanan bir dizi etnoğrafik çalışmanın içinde yer alan bir araştırmannın da yazarıdır: Yurtdaş H., *Pionierinnen der Arbeitsmigration in Deutschland. Lebensgeschichtliche Analysen von Frauen aus Ost-Anatolien*, Hamburg, 1996.

devamlı olarak ortaya atılan tanımlama çabaları göçü bireysel ve kolektif bir değişim süreci olarak kabul etmez görünürken; daha önce de değinilen modernlik ve gelenek karşıtlığına dayalı Alman ile Türk toplum ve kültürlerinin ikili karşılaştırmasına dayanır. Fiili olarak meydana gelen şey, göçün var olduğu yerin iki (ya da daha fazla) millî kültürün kesiştiği, bazen çetrefilli ve sancılı olan çok sesli bir diyalogun üretildiği bir müzakere ve özneleşme alanı olarak reddedilmesidir. Bu, ikinci kuşak konusunda özellikle belirgin olan bir durumdur. Bazı okul kitaplarında da bulunan, iki sandalye arasında oturan bir Türk kızın resmi, sıklıkla gençlerin, Türk *Gastarbeiter*'ların çocuklarının durumunu tarif etmek için kullanılır.⁶² [Burada] sürekli iki karşıt dünya arasında bulunan ikinci kuşak kız ve erkekler, ebeveynlerinin ortamı ile Alman toplumu arasındaki sert ve uzlaşmaz kültürel çatışma ile boy ölçüşmek zorunda kalan insanlar olarak tarif edilir. Bilhassa kızlar boğucu, baskıcı, geleneksel ve muhafazakâr bir ev ortamıyla özgür ve teşvik edici kamusal alan arasında bölünmüş görünürler. İki dünya arasında kalan ikinci kuşak gençlerin, sürekli bir toplumsal yabancılık ve yetersizlik durumu yaşadıkları için hiçbirine ait olmadıkları fikri hâkimdir. Sanki günlük hayatları ellerindeki kod ve normların listelerini duruma uygun olarak pasif bir şekilde uygulamaya geçirmek için sürekli buldukları ortamı kavrama çabasından ibaretmiş gibi. Oysa genç erkek ve kızlar, sürekli diyalektik bir mukayese içerisinde olunca iki kültürün öznel bir boyut üreterek, kendi kişisel hikâyeleriyle ailelerinin hikâyesini tanımlayabileceğini günlük hayatlarında ispatlarlar. Bunun hakkında ve özellikle ikinci kuşak kızlar hakkında Hilal Sezgin şöyle yazmaktadır: “Nasıl çağırıldıkları önemli değil. Türk-Alman, Alman-Türk, Almanya’da doğmuş Türk ya da Türk kökenli Alman. Bütün bu kadınları ortaklaştıran muhtemelen iki ülkenin de özelliklerini ve kötü yanlarını tanımları veya kimilerinin söylediği gibi: her iki ‘kültürü’ ve ikisinin de olumlu yönlerini kullanacak metanet.”⁶³

Alman toplumuyla kendi içine kapalı bir Türk topluluğu arasındaki kültürel mesafeyi tarif etmek için kullanılan kültür çatışması veya kimlik ça-

62 Bkz. Güngör M., *Kommen, bleiben und verändern, a.g.e.*, s. 474-481. İki dünya arasında sıkışmış olarak yaşayan göçmen kadınların imgenlenmesine karşılık olarak, Mart 1994’te Bonn’da düzenlenen Göçmen, Musevi, Sığınmacı ve Siyahi Kadınlar Kongresi vesilesiyle bir araya gelen bir grup göçmen kadın, kişisel olarak sürekli gerilim ve büyüme durumlarını vurgulamak için “Wir, die Seiltänzerinnen” –Biz, havada asılı bir ip üzerinde dans edenler– başlığıyla bir manifesto imzalar. FeMigra (Akin/Apostolidou/Atadiyen/Güran/Gutiérrez Rodríguez/Kanat/Kutz/Mestre Vives), “Wir, die Seiltänzerinnen”, Eichhorn C., Grimm S. (der.), *Gender Killer*, Amsterdam/Berlin, 1994, s. 49-63

63 Sezgin H., *a.g.e.*, s. 11.

tışması tanımlarının yanı sıra paralel toplumlar (*Parallelgesellschaften*) tanımını seksenli yılların başından itibaren yaygın şekilde kabul görür. Siyasî eğilimle birlikte kamuoyunun da yabancılara, özellikle de Türklere karşı tutumunun değişerek katılaşması bu yıllarda meydana gelir. Batı Almanya aynı yıllarda bilhassa bazı sanayi sektörlerini etkisi altına alarak iş piyasasına yansıyan ve özellikle Türk topluluğunda yüksek bir işsizlik oranı yaratan derin bir ekonomik kriz yaşar. Daha önceki negatif konjonktür dönemlerimde de olduğu gibi, yabancılar Alman ekonomisinin çalkantılarından en çok etkilenen kesimdir. Siyasî açıdan, 1980'den itibaren, göçmenlerin Alman topraklarındaki varlığını azaltmaya yönelik bir takım önlemlerle ifade edilen, yabancılara yönelik politikalarda bir katılaşma meydana gelir. 1980 yılında sayıları bir buçuk milyonun biraz altında (1.462.400) olan Türklere Avrupa Topluluğu'na dâhil olmayan en büyük yabancı grubunu oluşturur, iltica isteyenlerin meydana getirdiği yeni göç dalgaları da bu büyüme eğilimini teyit eder niteliktedir. 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra, ülkede şiddetin tekrardan ciddi boyutlarda ortaya çıkması ve aydınlarla siyasî eylemcilere yönelik ağır baskı nedeniyle, birçok insan Batı Almanya'ya mülteci olarak gelmeye başlar. Dolayısıyla, iltica taleplerinin 1980 yılında 18 binden (toplam sayının yarısını teşkil eden) 579 bine geçmesi tesadüfi değildir. Bununla birlikte kimileri, iltica talebinin işe alımların durdurulması ve aile birleşmelerine uygulanan kısıtlamaların getirdiği engeli aşmak için kullanılan bir hile olduğunu düşünür.⁶⁴ Kaldı ki, aynı yıl Türk hükümetiyle azımsanmayacak polemiklere girilmesine neden olan Türk halkına yönelik zorunlu vize uygulaması devreye sokulur.⁶⁵ Buna rağmen, yabancılara karşı gittikçe artan kısıtlayıcı bir siyaset gütmeye eğilimi hemen sonraki yıllarda da yer etmeye devam eder. 1981 yılının aralık ayında aile birleşmelerini kısıtlamak, bazı durumlarda da durdurmak olan bir dizi kural belirlenir: On altı yaşını doldurmuş veya her iki ebeveyni de Batı Almanya'da olmayan çocuklar buraya giremeyecek, eğitim nedeniyle Almanya'da bulunanlar veya çalışıyorsa, bir yıldan fazla süreden beri evliyse ve orada en az sekiz yıldan beri bulunmadığı takdirde, birleşme talebi yapamayacaktır.⁶⁶

⁶⁴ Örneğin bkz. *Frankfurter Allgemeinen Zeitung*, 28. Mai 1980.

⁶⁵ *Milliyet*, 2 Temmuz 1980. Aynı şekilde Hunn K., *a.g.e.*, s. 508. Türk hukukçu Ali Sait Yüksel'e göre vize mecburiyeti Türkiye'yle Almanya veya Türkiye'yle Avrupa Topluluğu arasındaki tarihi ve güncel ilişkilerle çelişmekteydi. Türkiye, aynı uygulamaya tabi tutulması karar verilen Sri Lanka gibi ülkelerle bir tutulacaktır.

⁶⁶ Özcan E., *a.g.e.*, s. 51-57; ayrıca bu karardan önce parlamentoda gelişen tartışmalardan alıntılar sunan: Özkarar S., *Überlegungen der Bundesregierung zur künftigen Gestaltung der Ausländerpo-*

Siyasî tartışma ortamı seksenli yılların başlarında CDU ile SPD arasında yabancıların entegrasyonu ile ilgili gelişen tartışmalar üzerinden şekillenirken, kültürel fark ve ülkenin Alman olma özelliğiyle ilgili açıklamalara yeniden başvurulur.⁶⁷ Bu, basına iletişim araçlarına ve gündelik konuşmalara yansıyan bir tavidir. Türklerin varlığı ise toplumsal açıdan gittikçe daha tehlikeli bir durum olarak algılanır. Türkler arasındaki yüksek işsizlik oranının yanı sıra okuldaki başarısızlıklarla birlikte, suça karışan genç sayısında görülen artış, ev içi şiddet olayları ve daha genel olarak, göçmen Türk kadınların durumu ve şehrin belirli bölgelerinde yaşanan yoğunlaşma, Türkleri Alman toplumundan epey uzak ve yabancı bir grup olarak tasvir eden imajı oluşturan mozaiklerin taşları olarak öne çıkar. İrkçi olaylar bu yıllarda bariz olarak artarak, çoğu defa Türk ve Alman gençlerinden oluşan çetelerin ön planda olduğu birebir çatışmalara da neden olur.⁶⁸ Bununla birlikte Türk siyasî dernekler artan ayrımcılık atmosferine karşı protesto gösterileri düzenler ve birçok Alman aydını Türk göçmenlerin zorlu yaşam ve çalışma şartları hakkında görüş belirterek, Almanya'nın üzüntü verici antisemit geçmişini de çağrıştıran ırkçı tutumu dile getirirler. Kaldı ki, aynı dönemde Alman şehirlerinde Türk siyasî çatışmalarının yankıları da hissedilir. Gerginlikler artarken aynı zamanda Türk topluluğunun büyük bir kısmının yaşadığı güvensizlik ve bu ruhuğa din aracılığıyla cevaplar sunan ve göçmenlerin arasına sızarak yaygınlaşmaya çalışan Türk kökenli muhafazakâr grupların baskısı da artar.⁶⁹ 26 Mayıs 1982'de Semra Ertan adındaki genç bir kadın, devlet radyosu NDR'ye canlı yayında artan yabancı düşmanlığını açıklamak istediğini belirttikten sonra kamuya açık bir meydana kendini ateşe verir. Radyonun mikrofonlarına: "İnsan muamelesi görmek istiyorum" açıklamasını yapar. Onun bu protestosu, seksenli yılların başlarında Batı Almanya'da solunan gergin havanın ve Türk topluluğunun bu duruma duygusal açıdan da doğrudan dâhil olduğunun trajik bir göstergesidir.

Bu bağlamda Alman parlamentosu, Avrupa Topluluğu'na ait olmayan yabancıların ülkelerine dönüşlerini teşvik edecek bir yasa çıkarmaya ka-

litik (Familienzusammenführung), *HDF Meint*, 2, 1983, s. 10-12.

⁶⁷ Hunn K., *a.g.e.*; Leggewie K., Şenocak Z., *a.g.e.*

⁶⁸ Seidel-Pielen E., "Politik auf der Stra e. Türkische Jugendliche zwischen Ohnmacht und Militanz", Leggewie K., Şenocak Z., *a.g.e.*, s. 37-48.

⁶⁹ Yetmişli yılların ortasından seksenlerin başına dek, Türk İslâmiyeti'nin farklı kolları gelişerek bir taraftan kendi okul, cami, spor ve gençlik merkezlerini kurup, gıda dağıtımıyla ilgili ticari işletmeler açarken, diğer taraftan Türk topluluğunun yaygın şekilde siyasileşmesi için çalışırlar. Bkz. Gitmez A., Wilpert C., *a.g.e.*, s. 104-107.

rar verir. CDU ve CSU'nun oluşturduğu meclis grubu tarafından sunulan ve sonra sosyal demokratların da desteklediği yasa (*Rückkehrförderungsgesetz*), Avrupa Topluluğu'na ait olmayıp temelli olarak ülkelerine dönüş yapmaya karar verecek olan yabancılara bir ödül sunma niyetindedir.⁷⁰ Yasayla 1 Aralık 1983 ile 30 Haziran 1984 arasında belirlenmiş olan dönem içerisinde başvuru yapan herkes para yardımından yararlanabilecektir. Yasa, 10.500 mark değerinde bir ödül ve her çocuk için 1.500 mark değerinde olası bir ek yardımın yanı sıra işçinin o zamana kadar yatırmış olduğu emekli primlerinin ödenmesini öngörür. Ancak çeşitli sınırlamaların konulması, bilhassa işsiz olanların veya güvencesiz çalışanların gidişini teşvik etme amacına yaramaz. Başvuru yaptıktan sonra Alman topraklarını dört hafta içinde terk etmek gereklidir, aksi takdirde, gecikilen her ay için 1.500 mark düşülecektir. Ancak yasa, kimi siyasetçilere göre öngörülen etkileri elde etmek için çok kısa bir dönem geçerli olması bakımından, muhaliflere göre ise –ki bunların içinde siyasetçi örgütler ve sendikalar da bulunur– kabul edilemez bir durum olduğu için çeşitli eleştirilerin hedefi haline gelir. Yasayı savunanlar açısından ise sadece altı ay geçerli olması, yabancılara bir karar alma gereğine doğru yönlendirirken, emeklilik sistemine ve ekonomik bakımdan devlete yüklenecek maliyetleri sınırlayacak bir yöntem olarak görünür. Bununla birlikte bu durum, yabancılar için kısa sürede ve ivedilikle kökten ve kesin bir karar vermeye mecbur oldukları anlamına gelir. *Türk-Danış*'ta sosyal danışman olan Fuat Bultan bir görüşmede şöyle der: “Yabancı vatandaşları, kısa sürede alınan kararların sonuçları hakkında bilgilendirmek devletin görevi olmalıydı. Halbuki Federal Almanya: – Gelin, emeklilik primlerimizi alın, karşılığında da bir daha Almanya'ya gelmeyeceğinize dair bir beyanat imzalayın, diyordu.”⁷¹ Kaldı ki, yasanın geçerli olduğu süre, Aralık-Mart dönemini kapsayarak, çalışma ve eğitim faaliyetlerinin en yoğun olduğu zamana denk geldiği için, yardımın azaltılması istenmiyorsa azami bir ay içinde yola çıkmayı gerektiriyor; ayrıca göçmenler açısından gitmenin haricinde, hem kendi hem de çocuklarının hayatını ani ve şiddetli biçimde kesintiye uğratma yönünde bir karar vermelerini gerektiriyordu. Yasanın bu yönü, onu anti-sosyal (*unsozial*) olarak tanımlayan ve aralarında HDF'nin de bulunduğu bazı ilerici örgütlerin yoğun eleştirilerine maruz kalır. HDF'nin sözcüsü Ercan Karakaş: “Dönüşü teşvik eden

⁷⁰ Yasanın tam adı *Gesetz zur Förderung der Rückkehrbereitschaft von Ausländern* idi. 28 Kasım 1983'te yürürlüğe giren yasanın metni için bkz. *Bundesgesetzblatt*, 48, 30 Kasım 1983, s. 1377-1392.

⁷¹ Bultan F., *a.g.e.*, s. 321. Ayrıca HDF örgütünün katı eleştirilerine ve karşıtlığına da bakınız: *HDF Meint*, 3, 1983, s. 1.

yasanın olgunlaşmamış ve anti-sosyal olduğu artık aşikârdır. Tek amacı Türk işçileri mümkün olan en kısa zamanda Almanya'nın dışına çıkarmaktır. [...] Bu anti-sosyal son tarihi geri çeksinler (1 Ocak 1984) ve işçilere hayatlarıyla ilgili bu zor kararı sakın bir şekilde düşünme imkânı versinler”, şeklinde bir beyanda bulunur.⁷²

Siyasal alanda yardımların yabancı sayısını azaltmak için uygun bir araç olduğu kanısı hâkim olsa da, yasanın sonuçları çok daha sınırlı bir etki ortaya koyar. Toplamda sunulan 13.700 başvuru için yaklaşık yüz bin kişi gider. Batı Almanya'da 4.5 milyon göçmen olduğu düşünülürse, bu çok küçük bir azınlığa denk gelir. Alman hükümetinin ortaya attığı dönüş programına katılmaya karar veren yabancılar arasında, Türkler ezici çoğunluğu oluşturmaktadır. Yaklaşık on iki bin kişi yardımlara hak kazanırken, toplamda yapılan başvurular 14.500'dür.⁷³

Ne var ki, yabancıların dönüşünü teşvik eden yasanın bir fiyasko olduğu ortaya çıkar; zira yasa ne ekonomik ne de sosyal açıdan bir etki yaratmayı başarır. Türkler arasında da burukluk ve derin bir hayal kırıklığından başka bir duygu doğurmaz.⁷⁴ Yasanın yürürlüğe girişinden önce basının gösterdiği büyük ilgi, daha etkili bir ekonomik destek sağlanmasına yönelik umutları beslerken Türkiye'ye dönme fikrini geliştirenler arasında da beklentileri çoğaltır. Ancak o yıllarda bir siyasî istikrarsızlık dönemi, yüksek işsizlik oranları ve ekonomik belirsizliklerle boğuşan Türk hükümetinin teşvik etmediği bu dönüşün, beklenenden çok başka olumsuz etkileri de yaşanır. Türkiye'ye geri dönenler arasında birçok kişi pişman olduklarını ifade eder. Alman hükümetinden alınan yardım bazı durumlarda, her zaman da tutunmayı başaramayan ticari bir işletme açmak için ancak yeterli gelirken, Türk hükümeti yıllar önce göç etmiş kişilere yönelik hiçbir uygulamada bulunmaz ve ön-görmez ve göçmenler de bu sefer anayurtlarında, ikinci defa ayrımcılığa uğradıklarını hissederek. İkinci kuşak gençler için de durum, bir o kadar kritiktir;

72 Karakaş'ın beyanati, krizden en çok etkilenen sektörlerden biri olan çelik sektöründe etkin olan Mannesmann sanayilerinin *Rückkehrförderungsgesetz*'in şartlarını kabul eden yabancı işçilere daha fazla teşvik verme kararının ardından yapılmıştır. Karakaş, yasanın şartları nedeniyle yabancı işçilerin içinde bulunmaya mecbur edildikleri güvencesiz duruma vurgu yapar; çocukları okul yılını bitiremez, ailenin sağlık sigortası iptal olurken aile veya eğitim primlerini de alamazlar. Beyanat için bkz. *HDF Meint*, 4, 1983, s. 3-4.

73 Türkleri 2.400 başvuruyla Portekizliler ve Yugoslavlar izlemekteydi. Mehrländer U., “Rückkehrabsichten der Türken im Verlauf des Migrationsprozesses 1961-1985”, Meys W., Şen F. (der.), *Zukunft in der Bundesrepublik oder Zukunft in der Türkei? Eine Bilanz der 25jährigen Migration von Türken*, Frankfurt a. M., 1986, s. 65.

74 Bkz. Gitmez A., a.g.e.

dili az ya da kötü bildikleri ve farklı bir sisteme uyum sağlamaları gerektiği için hem okulda hem de çalışma ortamında zorlanırlar. Türkiye'ye dönenlerin Batı Almanya'ya, seçimlerini paylaşmamış olan akraba ve arkadaşlarına veya sosyal danışmanlara yolladığı yüzlerce mektup hüznü bir buruklukta ortaklaşır: “Arkadaş, buradaki vaziyeti gerçekten bilmek istiyorsan ben sana anlatayim: Almanya'dan getirdiğim parayla burada bir dükkân açmak çok zor, çünkü burada hayat çok pahalı. Ne yapacağımı bilemiyorum. O halde eğer bana sorarsan olduğun yerde kal derim!”⁷⁵ Benzer şekilde birçok kişi İstanbul'daki Alman konsolosluğuna yazarak tekrar Batı Almanya'ya dönme talebinde bulunur.

Rückkehrförderungsgesetz Batı Almanya'ya Türk göçü tarihinde özel bir anı teşkil eder. Nitekim bu uygulama, hem Alman tarafında –göçmenlere yönelik politikalarda ve yabancıların kamuda algılanışında– hem de Türk tarafında –kendi göç deneyimlerini idrak edip siyasal ve sosyal özne olarak bireysel ve kolektif ifade bulmalarında– gelişmekte olan bir değişim ve bilinçlenme sürecinin belirtilerini oluşturur. Seksenli yılların başında, yasanın kabulünden önce gelişen siyasal tartışmadan da görüldüğü gibi, yabancılara yönelik politikalarda, yetmişlerin ikinci yarısına damga vuran ‘selektif entegrasyon’ politikası doğrultusunda gerçekleştirilen açılımla çelişen karşı bir eğilim ortaya çıkar, ancak bu durum yine de federal devletin işçi alımı amacıyla Güney Avrupa ülkeleriyle vardığı ilk anlaşmalardan itibaren ortaya koyduğu tutumun onaylanması olarak kendini gösterir. Seksenlerden itibaren yeniden kendini ‘göç ülkesi olmayan’ bir ülke olarak tanımlamaya dönen Batı Almanya'da, yabancılara yönelik politika (*Ausländerpolitik*) mantıksal olarak ve doğrudan istihdam politikasına (*Beschäftigungspolitik*) bağlıdır. Yurtdışından işçi alımlarını başlatan, yabancıların genişleme dönemlerinde, belki sadece iki yıllığına işe alınarak aynı ülkeden başka yabancı işçilerle rotasyon prensibine göre değiştirilip, daralma dönemlerinde ülkelere geri gönderilmeleri fikri ise henüz seksenli yıllarda temel ağırlığı olan bir düşüncedir. Evvelki ekonomik kriz dönemlerinde, 1966-67 ve 1973'te olduğu gibi, büyük Fordist sanayinin zor bir geçiş dönemi geçirdiği seksenli yılların başında da, siyaset; öncelikle Batı Almanya'da ikamet eden yabancıların uzaklaştırılıp dışlanması öngören önlemlerle müdahale etmeye karar verecektir. Önceki kısıtlayıcı

75 Gür M., *a.g.e.*, s. 76-77. Kitapta yer alan başka mektupların arasında İstanbul'da büyük sefalet ve tatsızlık içerisinde yaşadığı için Batı Almanya'daki bir sosyal danışmandan dönmesi için bir yol bulmasını isteyen bir kadının yazdığı mektup da vardır. Mektubun tamamı için ayrıca bkz. E., “Rückkehrförderung – Die Kehrseite der Medaille”, *HDF Meint*, 8, 1985, s. 3.

önlemlerin etkisiz olduğu kadar olumsuz sonuçlar ürettiği aşikâr olsa da, ilk olarak aile birleşmeleri, sonra da dönüş lehine verilen kararların Alman toplumsal gerçekliğinden tamamıyla kopuk olduğu gözönüne serilir. Göç –Kühn’ün 1979 tarihli Memorandum’unda ifade ettiği gibi– artık dikkate alınması gereken bir gerçektir. Türk göçü yetmişli yıllarda yer etmiş, yapısını oluşturmuştu ve birçok aile birleşip genişlerken yenileri oluşmaktaydı. Göçmenlerin, ilk *Gastarbeiter*’ların ve ailelerinin perspektifi de değişmişti; dönme ihtimali ise güncel olsa da, gittikçe belirsizleşen ve sürekli aktarılan bir proje olarak uzaklaşmaktaydı.

1983 yasası, kararı sadece hızlandırmasının yanı sıra, zor ve hassas bir soru olan ‘Almanya’da mı kalmalı yoksa Türkiye’ye mi gitmeli’ sorusunun somut olarak Türk göçmenlerin karşısına dikilmesi sonucunu yarattı. Türk göçmenler daha ilk gidişlerden itibaren ve o ana kadar uzun süreli bir göçle, Alman topraklarında temelli olarak kalmayı düşünmediklerini göstermişlerdi. Yalnızca 1973’te işe alımların durdurulması, olası bir dönüşü kuşkulu hale getirmişti. Ancak Türk göçmenlerin gözünde, amaçlarına ulaşıp Türkiye’deki durumun siyasal ve sosyal açılardan kabul edilebilir hale gelmesi zaman meselesiydi. En farklı gerekçeler ve arzularla ülkelerini terk eden Türk kadın ve erkekler, sürekli güvencesizlik durumuyla yüzleşmek durumunda kaldı. Türkiye’de bir göç politikasının olmayışı ve yirmi yıl içinde üç askeri darbe geçirmiş ülkenin karmaşık durumu, birçok kişinin dönüş fikrini kafalarından silmeye katkı sağlamıştı. Birçok insan ileride anayurdunda tasasız, endişesiz bir hayat yaşamak için yola çıkıp beklenmedik ve zorlu çalışma ve yaşam koşullarını kabul etmişti, ancak beklenen bu daha güzel gelecek Türkiye’nin genel görüntüsünün sunduğu büyük istikrarsızlık ortamından çok uzak duruyordu. Türk göçmenler, yıllar içerisinde, Almanya’da Alman ekonomisinin gidişatına bağlı ilk sonuçlardan düzenli olarak etkilendikleri için, iş piyasasındaki güvencesiz durumlarının farkına varmışlardı. Kısmen Avrupa Topluluğu vatandaşlarına ve topluluk dışı vatandaşlara uygulanan farklı kurallara da bağlı olarak, sanayi sektörünün çeşitli kollarında düşük mevkielerde çalışmaları bu durumu daha da belirgin hale getiriyordu. Avrupa Topluluğu’nun kuruluşu ve topluluğun serbest dolaşım kuralı Batı Almanya’daki yabancılar arasında çok net bir sınır çizdiği için Türk göçmenler yıllar boyunca Avrupa’yı etkisi altına alan sosyal ve politik değişimlerle de boy ölçüşmek zorunda kaldı. Bu da, Türk göçüne özel olarak bağlı başka faktörlerle birlikte, kültürel ve dinî bir temelde Türk göçmenlerin, geri kalan Alman topluluktan sosyal açıdan ayrılmasını tetikledi. Seksenli yılların başında, Türki-

ye'deki siyasal ve sosyal durumun etkileri nedeniyle de, yeni göç baskısının yanında Almanya'da artan ve yabancılar arasında bilhassa Türkleri etkileyen işsizlik, Alman kamuoyunda çeşitli korkuları yaratırken, bunların en büyük mazeretini ise kültür farkı oluşturdu. İtalya'yla imzalanan ilk ikili anlaşmadan yirmi beş yıl sonra, Alman toplumu yabancıları halen 'misafir işçi' olarak görüyordu. Bu da, kuşkusuz, toplumsal ilişkileri, göçmenleri algılama ve temsil etme şekillerini de etkiledi. Kaldı ki, işe alımların durdurulmasının yarattığı kopuştan sonra, birçok göçmenin Batı Berlin'de ve diğer Batı Alman şehirlerinde ev kurmaya başlama kararı vermesiyle birlikte Almanya'da –dükkanların açılmasından siyasî gösterilere kadar– kök saldıkları bir süreç başladı. Bu sayede de Türk varlığı daha görünür ve algılanır hale geldi. Siyasî söylemlerde olduğu gibi kamuoyunda da, bilhassa seksenli yıllarda, Almanlarla Türkler arasındaki farkların altını çizmeye, özellikle de Türklerin etiketlenip ayrımcılığa uğramalarını açıklamaya eğilimli kültür farklarına dayanan bir bakış açısı hâkim oldu.

Kadınların durumu ise, Türkleri Alman toplumundan ayıran radikal farkı, dine ve toplumsal ilişkilerin geleneksel ve arkaik anlayışına düşkünlüklerini en iyi belli eden örnek gibi görüldüğü için, kamuoyu tartışmalarının odağında özel bir ilgi oluşturur. Kadınlar, Batı Almanya'nın İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra elde ettiği modernlik düzeyinden bir hayli uzak, sosyo-kültürel ve ekonomik bir sistemin örnek mağdurları olarak, toplumdaki tartışmaların ana konusu haline gelirler. Seksenli yıllar, ayrıca, dönüş yasasından önce gelişen parlamenter tartışmaların tonunda beliren, ancak özellikle Türk toplumuna yönelik gelişigüzel şiddet ve saldırı olaylarında ifadesini bulan, ciddi bir yabancı düşmanlığının da ortaya çıktığı yıllardır. Bu tutum karşısında Türklerde istenmeme ve marjinalliğe itilme hissi güçlenir. Kuşkusuz, böyle bir durum, Türkiye'ye dönmeye karar verenler için, bu defa da farazi kültürel temellere dayalı olarak, kimlik temelinde bir katılma ve kapanma doğurur. Bir başka açıdan, kısa sürede içinde yapmaları gereken tercih karşısında kalmaya karar verenlerde ise Batı Almanya'daki sosyal ve siyasî durumlarını iyileştirmeye yönelik ilgi ve çabada bir artış meydana gelir. Dolayısıyla Alman toplumunun değişim sürecinde aktif rol oynama isteği de artar. Bu katılım, özellikle göçmenlerin kurup yönettiği örgüt ve derneklerin girişimlerinde görülürken bu bağlamda [kadın] vatandaşlarının durumunun ve aynı zamanda Batı Almanya'da temsil ediliş şeklinin değişmesi için uğraş veren Türk kadınlarının sayıları artar.

Türk göçünün öyküsü, hem toplumsal alanda hem de Türk ve Alman siyasal alanlarında, karmaşık ve farklı katmanlara sahip, çelişkilerle, kopuşlar ve devamlılıklarla dolu bir süreci ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, göçün üstünde geliştiği önkoşullar ve durumlar, göçten kaynaklanan sorun ve çatışmaları, seksenli yıllarda ve daha yakın dönemlere kadar yapıldığı üzere, sadece kültür ve din farkına göre yorumlayarak incelemeye çalışmanın ne denli yanlış ve yanılsamalara gebe olduğunu göstermektedir. Göçte, daha ziyade, kimi zaman çelişkili ve ille de bilinçli olmayan bireysel stratejilerin şekillenip ortaya çıktığı, aidiyet ve kimlik fikirlerini sürekli sorgularken aynı zamanda yeniden tanımlayan ara-alanlar (*in-between*) inşa edilir.

Bu araştırma, göç hareketlerini karmaşık, sosyal olarak inşa edilmiş; dinamik yapılarına ve farklı sosyal boyutlarının etkileşimine, dikkat edilmesi gereken süreçler olarak incelemeyi öneren en yeni çağdaş göç çalışmalarına ek bir katkı sunmayı amaçlamaktadır. Çalışmada özellikle Almanya'ya Türk göçüne ilişkin olarak; kültürel veya dini açıklamalar getirilerek kesin ve tek yönlü bir tasvire indirgenemeyecek, heterojen, çok katmanlı ve göçmen kökenli bir Türk varlığına ne şekilde ulaşıldığı gösterilmeye çalışıldı. Bu çerçevede Türk kadınlarına yöneltilen özel ilginin, Türk göçünün etnik ve dini özelliklerine yapılan vurgunun, göçe has bir özelliği tanımlamadığını, tersine göç sürecini basitleştirerek tek bir– en açık ve tanıdık– boyuta sıkıştırmaya eğilimli olduğu vurgulanmıştır. Bunun yanı sıra bu çalışma; bugüne kadar yapılan kadınlara yönelik çalışmaların, göç sürecinin oluşturduğu, kendini sürekli bir biçimde hem bireysel hem de kolektif olarak yeniden tanımlamanın, günlük yaşamda yarattığı güçlükleri dikkate almadığını da kanıtlamış bulunmaktadır. Almanya'ya Türk öçünün özellikleri –yalnızca burada ele alınan zaman diliminin de gösterdiği gibi– yıllar içerisinde belirginleşmiştir. Bu özellikler ise, gerek köken ülkenin gerekse misafir eden ülkenin toplumlarında meydana gelen siyasal müdahaleler, bu toplumların normatif çerçeveleri, gündelik yaşamları ve kişisel stratejilerin sürekli etkileşimi ve değişimi ile sürekli yeniden şekillenmeye devam eden bir süreç olduğunu söyleyebiliriz.

Arşiv Kaynakları

Bundesarchiv Koblenz - BAK

Bundesanstalt für Arbeit: B 119

Bundesministerium für Arbeit und Sozialordnung: B149

Bundesministerium des Inneren: B106

— BfA, *Ausländische Arbeitnehmer. Beschäftigung, Anwerbung, Vermittlung. Erfahrungsberichte* 1968, Nürnberg, 1969.

— BfA, *Ausländische Arbeitnehmer. Beschäftigung, Anwerbung, Vermittlung. Erfahrungsberichte* 1969-1972/1973, Nürnberg, 1970-74.

Landesarchiv Berlin - LAB

Der Regierende Bürgermeister von Berlin/Senatskanzlei: B Rep 002

Senatsverwaltung für Inneres: B Rep 004

Senatsverwaltung für Arbeit/Soziales: B Rep 008

Bezirksamt Kreuzberg: B Rep 206

Basın:

Kreuzberger Echo: 1967-1973 Nr. 3-30;1974-1979 Nr. 31-66

Der Wedding: 1971 Nr. 1 (März 1971) - 1975 (28. Dezember 1975)

Dokumentationszentrum und Museum

über die Migration aus der Türkei (DOMIT), Köln*

Türkiye'den Göçün Dökümantasyon Merkezi ve Müzesi (DOMIT) Köln

Basın:

Emekçi Kadın, 1975-77, West-Berlin

Kreuzberg Postası, März 1982 a April 1983, West-Berlin

Kurtuluş, nr. 5/1970 - 199/21.3.1979, West-Berlin

Samançı Birsen, Günlerden Bir Gün, El Yazması, Ocak 1975.

Görüşmeler

D1 Nurten M., İstanbul'da yaşıyordu, Düsseldorf'a 1966'da geldi. Siemens sözleşmesi.

D2 Müşerref A., İstanbul'da yaşıyordu, Frankfurt'a 1961'da geldi, iş sözleşmesi.

D3 Süheyla A., Konya'da yaşıyordu, Düsseldorf'a 1972'de geldi, iş sözleşmesi.

D4 Gülbahar G., İzmir'de yaşıyordu, Batı Berlin'e 1964'te geldi, iş sözleşmesi.

D5 Fuat Bultan, Bonn, Görüşme Tarihi: 3 Şubat 2001.

(*) DOMiT kaynakları araştırma yapıldığı sırada henüz kataloga geçirilip fişlenmemişti. Metin içerisinde daha net bilgilere başvurulmuştur. Söyleşilerin listelenmesi bana aittir.

Staatsbibliothek - StaBi: Zeitungsabteilung, Berlin

Cumhuriyet - 1973

Informationsdienst zur Ausländerarbeit 1981-1988

Papiertiger Archiv & Bibliothek der sozialen Bewegungen', Berlin

Kreuzberg Postasi

Atatürk Kitaplığı, İstanbul

Beyazıt Devlet Kütüphanesi, İstanbul

Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, İstanbul

Cumhuriyet, Hürriyet, Tercüman, Milliyet, 1961-1984.

Cumhuriyet Dönemi – Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul, 1983.

Görüşmeler*

- 1 Gülşen K., İzmir'de yaşıyordu, Batı Berlin'e 1970'te geldi, Siemens sözleşmesi.
- 2 Filiz T., İstanbul'da yaşıyordu, Batı Berlin'e 1964'te geldi, Siemens sözleşmesi.
- 3 Aysel B., İstanbul'da yaşıyordu, Batı Berlin'e 1965'te geldi, Telefunken sözleşmesi.
- 4 Sabri Y., Balıksöğür'de yaşıyordu, Batı Berlin'e 1969'da geldi, aile birleşmesi.
- 5 Safiye T., Adana'da yaşıyordu, Batı Berlin'e 1970'te geldi, aile birleşmesi.
- 6 Fikriye T., Bursa'da yaşıyordu, Batı Berlin'e 1971'de geldi, aile birleşmesi.
- 7 Melahat K., Erzincan'da yaşıyordu, Batı Berlin'e 1964'te geldi, iş sözleşmesi.
- 8 Birsene A., Edirne'de yaşıyordu, Batı Berlin'e 1973'te geldi, aile birleşmesi.
- 9 Hanife A., Batı Berlin'e 1972'de, 3 yaşında geldi.
- 10 Gülay G., Batı Berlin'e 1979'da, 11 yaşında geldi.
- 11a/b Atiye Altül, Batı Berlin'e 1970'te geldi, iş sözleşmesi.
Sosyal danışman ve *KIDÖB Beratungszentrum für Frauen aus der Türkei* kurucusu.
Cranachstrasse 63, 12157, Berlin-Schöneberg. Berlin, Görüşme Tarihi: 30 Ocak 2006.
- 12 Saadet Özulusal, Katrin Röber-Kneip, TIO e.V. sosyal danışmanları, Köpenickerstr.
9b 10999 Berlin. Berlin, Görüşme Tarihi: 31 Mart 2005.
- 13 Yasemin Çiçek B., Batı Berlin'e 1971'de, 4 yaşında geldi.
- 14 Ahmet İyidirli: HDB/HDF Başkanı, Berlin, Görüşme Tarihi: Mart 2006.
- 15 Ertekin Özcan: Veliler Derneği Başkanı, Berlin, Görüşme Tarihi: Mart 2006.
- 16 Merih Apakbey: AWO için çalışan ilk sosyal danışman – TürkDanış, Kreuzberg/Berlin, Berlin, Görüşme Tarihi: Ocak 2006.
- 17 Güner Yürekli: Sender Freies Berlin (SFB) – *Türkische Gastarbeiterredaktion*'da baş redaktör.
- 18 Kenan Kolat: Türk Berlin Birliği Başkanı, Berlin, Görüşme Tarihi: Nisan 2006.
- 19 Nazire Karaman, Berna Steber: Akarsu e.V. sosyal danışmanları, Oranienstr. 25,
10999 Berlin. Berlin, Görüşme Tarihi: 29 Mart 2005.
- 20 Neriman F.: Familien Garten/Aile Bahçesi sosyal danışmanı – Kotti e.V., Berlino.
- 21 Emine Sevgi Özdamar, yazar, tiyatro oyuncusu, Batı Berlin'e 1965'te geldi, Siemens sözleşmesi. Berlin, Görüşme Tarihi: Mart 2005.

(*) Görüşme kayıtları için: Università degli Studi di Napoli 'Federico II', Archivio di Storia Orale, Dipartimento di Sociologia, Vico Monte della Pietà 1, 80138 Napoli.

Edebiyat Eserleri

- Ağaoğlu, A., *Fikrimin İnce Gülü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1976.
- Baykurt, F., *Gece Vardiyası*, İstanbul, 1982.
- , *Barış Çöreği*, İstanbul, 1982.
- , *Duisburg Treni*, İstanbul, 1986.
- , *Alman Ekmeği*, İstanbul, 1974.
- , *Bizim İnce Kızlar*, 1992.
- , *Dikenli Tel*, 1998.
- , *Yüksek Fırımlar*, 1983.
- , *Koca Ren*, 1986.
- , *Yarım Ekmek*, 1997.
- Bektaş, H., *Söz'ü Yurt Edindim*, İstanbul, 1992.
- Dal, G., *İş Sürgünleri*, İstanbul, 1976.
- , *E-5*, İstanbul, 1979.
- Dayıoğlu, G., *Atıl hat Heimweh*, İstanbul, 1985.
- , *Geriyeye dönenler*, İstanbul, 1975.
- , *Geride kalanlar*, İstanbul, 1986.
- Erkundungen. 9 Türkische Erzähler*, Berlin (Doğu), 1982.
- Fürüzan, *Yeni Konuklar*, İstanbul, 1977.
- , *Ev sahipleri*, İstanbul, 1981.
- , *Berlin'in Nar çiçeği*, İstanbul, 1988.
- Ören A., *Was will Niyazi in der Naunystasse*, Berlin (Batı), 1973.
- , *Der kurze Traum aus Kağıthane*, Berlin (Batı), 1974.
- , *Die Fremde ist auch ein Haus*, Berlin (Batı), 1980.
- , *Deutschland – ein türkisches Märchen*, Berlin (Batı), 1978.
- , *Berlin Üçlemesi*, İstanbul, 1980.
- Özdamar, E. S., *Das Leben ist ein Karawanserei*, Köln, 1992 (*Hayat Bir Kervansaray*, çev. Ayça Sabuncuoğlu, İletişim, İstanbul, 2015).
- , *Die Brücke vom goldenen Horn*, Köln, 2002 (*Haliçli Köprü*, çev. İlknur Özdemir, İletişim, İstanbul, 2015).
- , *Tuhaf Yıldızlar Dünyaya Bakıyorlar Gözlerini Kırpmadan*, çev. Fikret Doğan, İletişim, İstanbul, 2012.
- , *Anmedili*, çev. Fikret Doğan, İletişim, İstanbul, 2013.
- Pazarkaya, Y., *Oturma İzni*, İstanbul, 1977.
- , *Yeni dille eski masallar*, 1979.
- , *Oturma İzni - Güz Rengi*, İstanbul, 2011.
- Savaşçı, F., *Bu Sarı Biraları İçince*, Yeditepe, İstanbul, 1971.
- , *Almanya Gurbeti*, İstanbul, 1977.
- , *Makinalar Çalışırken*, İstanbul, 1983.
- Toprak, M. *Temmuz Çocukları*, İletişim, İstanbul, 2015.
- Üstün, N., *Almanya Beyleri*, Çağdaş Yayınevi, İstanbul, 1975.
- , *Almanya, Almanya*, İstanbul, 1965.
- Yıldız, B., *Türkler Almanya'da*, İstanbul, 1966.
- Zaimoğlu, F., *Leyla*, çev. Vedat Çorlu, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009,

Filmler

“Otobüs”, Tunç Okan, Türkiye-İsveç, 1974.

“Shirins Hochzeit”, Helma Sanders, Almanya, 1975.

“40 qm Deutschland”, Tefik Başer, Almanya, 1986.

“Fikrimin İnce Gülü (Sarı Mercedes)”, Tunç Okan, Türkiye, 1987.

“Yasemin”, Hark Bohm, Almanya, 1988.

Kaynakça

- Abadan, N., *Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları*, Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları, Ankara, 1964.
- Abadan, N., *Studie über die Lage und Probleme der türkischen Gastarbeiter in der BRD*, 1964, Arbeitsplatz Europa, Köln, 1966.
- Abadan-Unat, N. (der.), *Turkish Workers in Europe, 1960-1975. A Socio-Economic Re-appraisal*, Brill, Leiden, 1976.
- , “Implications of Migration on Emancipation and Pseudo-Emancipation of Turkish Women”, *International Migration Review*, Cilt 11, Sayı 1, 1977, s. 31-57.
- (der.), *Women in Turkish Society*, Brill, Leiden, 1981.
- , *Bitmeyen Göç. Konuk İşçilikten Ulus-ötesi Yurttaşlığa*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.
- , *Identity crisis of Turkish Migrants. First and Second generation*, I. Başgöz ve N. Furniss (der.), *Turkish Workers in Europe. An Interdisciplinary Study* içinde, Bloomington, 1985, s. 3-22.
- Abadan-Unat, N. ve N. Kemiksiz, *Türk Dış Göçü, 1960-1984, Yorumlu Bibliyografya*, AÜSBF Türkiye Araştırmaları Merkezi Yayınları, Bonn, 1986.
- Abadan-Unat, N. ve G. Mirdal (der.), *Emancipation in exile: Perspectives on the Empowerment of Migrant Women*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015.
- Ahiska, M., “Occidentalism and Registers of Truth: The Politics of Archives in Turkey”, *New Perspectives on Turkey*, sayı 34, 2006, s. 9-29.
- Ahmad, F., *Turkey. The Quest for Identity*, Oxford, 2003 [*Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, çev. Sedat Cem Karadeli, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008].
- , *Making Modern Turkey*, Londra ve New York, 1993 [*Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015].
- “Anadil”, 1, 1980.
- Aksaz, E., *L'émigration turque en France: 50 ans de travaux de recherche en France et en Turquie: Bibliographie commentée, proposée à l'occasion du 50e anniversaire de la signature d'un accord bilatéral de main-d'œuvre entre la France et la Turquie*, 8 Nisan 1965, Institut français d'études anatoliennes/IFEA, İstanbul, 2015.
- Alavi, B., “Migration und Geschichtskultur – 40 Jahre Ford-Streik”, *Public History Weekly*, cilt 1, sayı 10, 2013, DOI: dx.doi.org/10.1515/phw-2013-608.
- Arat, Z. F., *Deconstructing Images of the Turkish Woman*, St. Martin's Press, New York, 1998.
- Appadurai, A. (der.), *The social Life of Things*, Cambridge University Press, Cambridge, 1986.
- Arbeitskreis Ausländerpolitik, *Arbeitskräfte wurden geholt – und Menschen sind gekommen. Forderung zur Integration der eingewanderten Arbeiter und ihrer Familien* (“Ausländerplattform”), Berlin, 1981.
- “Archiv für Sozialgeschichte”, *Arbeitsmigration in Deutschland nach 1945*, cilt 42, 2002.
- Arru, A., J. Ehmer ve F. Ramella (der.), “Migrazioni”, *Quaderni Storici*, Sayı 1, Nisan 2001.

- Ausländer Komitee West Berlin, *Aber kämpfen musst du schon! Kulturelle Identität und Kulturarbeit von Ausländern in Berlin*, Ocak 1981.
- Ayata, A. G., “Gecekonduarlarda Kimlik Sorunu: Dayanışma Örüntüleri ve Hemşehrilik”, *Toplum ve Bilim*, Sayı 51-52, 1991, s. 89-101.
- Ayşe und Devrim, *Wo gehören wir hin?*, Bornheim, 1983.
- Bade, K., *Vom Auswanderungsland zum Einwanderungsland? Deutschland 1880-1980*, Berlin, 1983.
- , *Ausländer, Aussiedler, Asyl in der Bundesrepublik Deutschland*, Hannover, 1994.
- , *Europa in movimento. Le migrazioni dal Settecento a oggi*, Roma-Bari, 2001.
- , “Ausländer- und Asylpolitik in der Bundesrepublik Deutschland: Grundprobleme und Entwicklungslinien”, *Forschungsinstitut der Friedrich-Ebert-Stiftung, Einwanderungsland Deutschland: bisherige Ausländer- und Asylpolitik; Vergleich mit anderen europäischen Ländern* içinde, Friedrich Ebert Stiftung Konferansı, Potsdam, Bonn, 14-15 Mayıs 1992.
- Barbagli, M. (ed.) *Famiglia e mutamento sociale*, Il Mulino, Bologna, 1977.
- Başgöz, I. ve N. Furniss (der.), *Turkish Workers in Europe. An Interdisciplinary Study*, Indiana University Press, Bloomington, 1985.
- Baumgartner-Karabak, A. ve G. Landesberger, *Die verkaufte Bräute. Türkische Frauen zwischen Kreuzberg und Anatolien*, Rowoholt, 1978.
- Behar, C. ve A. Duben, *İstanbul Households. Marriage, family and fertility. 1880-1940*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991 [İstanbul Haneleri, Evlilik Aile ve Doğurganlık 1880-1940, İletişim, İstanbul, 1998].
- Berliner Geschichtswerkstatt e.V., *...da sind wir keine Ausländer mehr. Eingewanderte ArbeiterInnen in Berlin. 1961-1993*, Berlin, 1993.
- Bermani C. (der.), *Introduzione alla storia orale*, 2 cilt, Odradek, Roma, 1999/2001.
- Bevilacqua, P., A. De Clementi ve E. Franzina (der.), *Storia dell' emigrazione italiana. Le partenze*, Donzelli Editore, Roma, 2001.
- , *Storia dell' emigrazione italiana. Gli arrivi*, Roma, 2002.
- Bhabha, H. K., *I luoghi della cultura*, Biblioteca Meltemi, Roma, 2001.
- Bildungswerk Europäische Politik, *Arbeitsplatz Europa. Langfristige Perspektiven und europäische Aspekte zum Problem ausländischer Arbeitnehmer*, Köln, 1966.
- Binswanger, K., “Anatoliens Stimme im fremden Land. Eine vergleichende Bestandaufnahme der türkischen Presseorgane in der Bundesrepublik”, *Zeitschrift für Kulturaustausch*, sayı 3, 1981.
- Bock, G. ve P. Thane (der.), *Maternity and Gender Policies: Women and the Rise of the European Welfare States, 1880s-1950s*, Routledge, Londra, 1991.
- Boos-Nünning, U. (der.), *Die türkische Migration in deutschsprachigen Büchern 1961-1984. Eine annotierte Bibliographie*, Opladen, 1990.
- Bourdieu, P., *Le strategie matrimoniali nel sistema di riproduzione*, A. Manoukian (der.), *Famiglia e matrimonio nel capitalismo europeo* içinde, Il Mulino, Bologna, 1974, s. 189-208.
- , *La distinction. Critique sociale du jugement*, Les Editions de Minuit, Paris, 1973 [çev. Ayrim. Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi, Heretik, Ankara, 2015].
- , (yönetiminde), *La misère du monde*, Editions du Seuil, Paris, 1993 [çev. Dünyanın Sefaleti, Heretik, Ankara, 2015].

- Bozarslan, H., “Femmes originaires de Turquie en France où en est l’intégration?”, *Cemoti*, sayı 21, 1996.
- , *Türkiye Tarihi İmparatorluktan Günümüze*, İletişim, İstanbul, 2015
- Bozdoğan, S. ve R. Kasaba, *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*, University of Washington Press, Seattle, 1997 [*Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, Tarih Vakfı, İstanbul, 2010].
- Büker, S., “The film does not end with an ecstatic kiss”, D. Kandiyoti ve A. Saktanber, *Fragments of Culture. The Everyday of Modern Turkey* içinde, Routledge, Londra ve New York, 2002, s. 147-170 [*Kültür Fragmanları: Türkiye’de Gündelik Hayat*, çev. Zeynep Yelçe, Metis, İstanbul, 2003].
- Bultan, F., “Jetzt fürchten sie sich selbst vor den Folgen. Interview mit Fuat Bultan”, A. Er-yılmaz ve M. Jamin (der.), *Fremde Heimat. Eine Geschichte der Einwanderung aus der Türkei* içinde, Domid, Essen, 1998, s. 307-321.
- Castles, S. ve G. Kosack (der.), *Immigrant workers and class structure in Western Europe*, New York, 1973.
- Corni, G. ve C. Dipper (der.), *Italiani in Germania tra Ottocento e Novecento. Spostamenti, rapporti, immagini, influenze*, Bologna, 2006.
- Crainz, G., *Il paese mancato. Dal miracolo economico agli anni Ottanta*, Donzelli Editore, Roma, 2005.
- , *Storia del miracolo italiano*, Donzelli Editore, Roma, 2005.
- Çağlar, A., “Das Kultur-Konzept als Zwangsjacke in Studien zur Arbeitsmigration”, *Zeitschrift für Türkeistudien*, sayı 1, 1991, s. 92-105.
- , “A table in two hands”, D. Kandiyoti ve A. Saktanber (der.), *Fragments of Culture. The everyday of modern Turkey* içinde, Routledge, Londra ve New York, 2002, s. 284-307 [*Kültür Fragmanları: Türkiye’de Gündelik Hayat*, çev. Zeynep Yelçe, Metis, İstanbul, 2003].
- , *Mediascapes, advertisement industries and cosmopolitan transformations: Turkish immigrants in Europe*, European University Institute, Firenze, 2002.
- Çil, H., *Anfänge einer Epoche. Ehemalige türkische Gastarbeiter erzählen/Bir dönemin başlangıçları. Bir zamanların konuk İşçileri anlatıyor*, Verlag Hans Schiler, Berlin, 2003.
- De Certeau, M., *Gündelik Hayatın Keşfi I. Eylem, Üretim, Uygulama Sanatları*, Dost Yayınları, Ankara, 2009.
- Decimo, F., *Quando emigrano le donne*, Bologna, 2005.
- De Grazia, V. (der.), *The Sex of Things: Gender and Consumption in Historical Perspective*, University of California Press, Berkeley, 1996.
- De Tapia, S., “Les migrations internationales dans les sources administratives et documentaires turques. (1961-2000)”, *Revue Européenne des Migrations Internationales*, cilt 18, sayı 1, 2002.
- , *L’impact régional en Turquie des investissements industriels des travailleurs émigrés*, Paris, 1996.
- , “Individus, communautés, Etats. Le cas des migrants de Turquie en Europe”, *Cemoti*, sayı 26, 1998.
- “Die Vielfalt leben Migration als Aufbruch und Veränderung. Ein Gespräch”, *Informationsdienst für Ausländerarbeit*, sayı 4, 1988, s. 23-30

- Dilmener, N., *Bak bir varmış bir yokmuş. Hafif Türk Pop Tarihi*, İstanbul, 2003.
- Dohse, K., *Ausländische Arbeiter und bürgerlicher Staat*, Königstein, 1981.
- DOMİT, *40 Jahre Fremde Heimat. Yaban Silan Olur. Einwanderung aus der Türkei*, 2001, Köln.
- Donato K. ve D. Gabaccia “The Global Feminization of Migration: Past, Present, and Future”, *Migration Information Source*, 1 Haziran 2016, erişim: <http://www.migration-policy.org/article/global-feminization-migration-past-present-and-future>
- Donato K. ve D. Gabaccia, *Gender and International Migration. From the Slavery Era to the Global Age*, Russell Sage Foundation, New York, 2015.
- Duben A. ve C. Behar, *İstanbul Households. Marriage, family and fertility, 1880-1940*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991 [*İstanbul Haneleri, Evlilik Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, İletişim, İstanbul, 1998].
- Dunkel, F. ve G. Stramaglia-Faggion, “Für 50 Mark einen Italiener”. *Zur Geschichte der Gastarbeit in München*, München, 2000.
- Ehrenreich, B. ve A. Russell Hochschild (der.), *Donne globali. Tate, colf e badanti*, Feltrinelli, Milano, 2004.
- Emre, G., “Gurbet bekçileri”, *Varlık*, Ekim 2011, s. 14-24.
- Engler, R., “Morgens Deutschland – Abends Türkei, Mädchen der 2. Generation”, *Informationsdienst*, sayı 4, 1984.
- Erel, U., “Gendered and Racialized Experiences of Citizenship in the Life Stories of Women of Turkish Background in Germany”, J. Andall (der.), *Gender and Ethnicity in contemporary Europe* içinde, Bloomsbury Academic, Oxford ve New York, 2003.
- Erel, U. ve E. Kofman, “Female Professional Immigration in Post-War Europe: Counteracting oin Historical Amnesia”, R. Ohliger, K. Schönwalder ve T. Triadafilopoulos (der.), *European Encounters* içinde, Routledge, Adlershot, 2003.
- Eryılmaz, A., “Wie geht man als Arbeiter nach Deutschland?”, A. Eryılmaz ve M. Jamin (der.), *Fremde Heimat. Eine Geschichte der Einwanderung aus der Türkei* içinde, Domit, Essen, 1998, s. 93-122.
- Eryılmaz, A. ve M. Jamin (der.), *Fremde Heimat. Eine Geschichte der Einwanderung aus der Türkei*, Domit, Essen, 1998.
- , “Das Leben im Wohnheim”, A. Eryılmaz ve M. Jamin (der.), *Fremde Heimat. Eine Geschichte der Einwanderung aus der Türkei* içinde, Domit, Essen, 1998, s. 171-177.
- Fanon, F., *Peau noire, masques blancs*, Editions du Seuil, Paris, 1952 (*Siyah Deri Beyaz Maskeler*, çev. Cahit Koytak, Versus, İstanbul, 2009).
- FeMigra (Akin/Apostolidou/Atadiyen/Güran/Gutiérrez Rodríguez/Kanat/Kutz/Mestre Vives), “Wir, die Seiltänzerinnen”, C. Eichhorn ve S. Grimm (der.), *Gender Killer* içinde, Archiv Eichhorn/Grimm, Amsterdam ve Berlin, 1994, s. 49-63.
- Frevort, U., “Umbruch der Geschlechterverhältnisse? Die 60er Jahre als geschlechterpolitischer Experimenterraum”, A. Schildt, D. Siegfried ve K. C. Lammers (der.), *Dynamische Zeiten. Die 60er Jahre in den beiden deutschen Gesellschaften* içinde, Hans Chritians Verlag, Hamburg, 2000, s. 642-660.
- Freiburghaus, D. ve A. Kudat, *Gemeinschaftsunterkünfte für Ausländische Arbeitnehmer in Berlin*, Wissenschaftszentrum, Berlin, 1974.
- Frigessi, Castelnovo D. ve M. Risso, *A mezza parete. Emigrazione, nostalgia, malattia mentale*, Einaudi, Torino, 1982.

- Füruzan, *Logis im Land der Reichen. Wie eine türkische Schriftstellerin das Leben ihrer Landsleuten in Deutschland sieht*, DTV, Berlin, 1985.
- Gerhard U. (der.), *Frauen in der Geschichte des Rechts. Von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*, München, 1997.
- “Gesetz zur Förderung der Rückkehrbereitschaft von Ausländern”, *Bundesgesetzblatt*, sayı 48, 1983, s. 1377-1392.
- Gitmez, A., *Dışgöç Öyküsü*, Maya, Ankara, 1979.
- , *Yurtdışına İşçi Göçü ve geri dönüşler. “Beklentiler...Gerçekleşenler...”*, Alan, İstanbul, 1983.
- Gitmez, A. ve C. Wilpert, “A Micro-society or an Ethnic Community? Social Organization and Ethnicity amongst Turkish Migrants in Berlin”, J. Rex, D. Joly vd. (der.), *Immigrant Association in Europe* içinde, Gower, Aldershot, 1987, s. 86-125.
- Goddard, J. ve D. Huneke (der.), *Auf Zeit. Für Immer. Zuwanderer aus der Türkei erinnern sich*, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 2011.
- Goffmann E., *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*, Prentice Hall, New Jersey, 1963 [çev. *Damga: Örselenmiş Kimliğin Idare Edilişi Üzerine Notlar*, Heretik, Ankara, 2014].
- Gökalp, A., “Conjoints et stratégies matrimoniales dans l’immigration”, *Cemoti*, sayı 21, 1996.
- Groppi, A. (der.), *Il lavoro delle donne*, Laterza, Roma-Bari, 1996.
- Gültekin, N., *Bildung, Autonomie, Tradition und Migration*, Springer, Frankfurt, 2003.
- Gümen, S., “Der westliche Diskurs aus einem kritischen Blickwinkel: Frauenbewegungen in der Türkei und Immigrantinnen-Bewegungen in der Bundesrepublik Deutschland”, *Informationsdienst zur Ausländerarbeit*, sayı 4, 1993, s. 87-94.
- , “Die sozialpolitische Konstruktion, kultureller’ Differenzen in der bundesdeutschen Frauen- und Migrationsforschung”, *Beiträge zur feministischen Theorie und Praxis*, sayı 19, 1996, s. 77-89.
- Güngör, M., “Kommen, bleiben und verändern”, Kolektif, *Projekt Migration* içinde, Köln, 2006, s. 474-481.
- Gür, M., *Meine Fremde Heimat. Türkische Arbeitnehmerfamilien in der BRD*, Köln, 1987.
- Gutierrez Rodriguez, E., *Intellektuelle Migrantinnen – Subjektivitäten im Zeitalter von Globalisierung. Eine postkoloniale dekonstruktive Analyse von Biographien im Spannungsverhältnis von Ethnisierung und Vergeschlechtlichung*, Opladen, 1999.
- Haar, R., “Die Soziale Betreuung ausländischer Arbeitnehmer”, *Stellungnahmen der Arbeiterwohlfahrt zur Ausländerpolitik von 1965 bis 1978* içinde, AWO Bundesverband e.V., Bonn, 1979.
- Hadžić, S., Munoz Sanchez A., “Kalter Krieg und Migration”, Kolektif, *Projekt Migration*, Köln, 2006, s. 35-42.
- HDF, *HDF Meint*, sayı 2, Ocak 1983.
- HDF, *HDF Meint*, sayı 3, Eylül 1983.
- HDF, *HDF Meint*, sayı 4, Aralık 1983.
- HDF, *HDF Meint*, sayı 5, Mart 1984.
- HDF, *HDF Meint*, sayı 6, Mayıs 1984.
- HDF, *HDF Meint*, sayı 8, Ocak 1985.
- Heinrich, K. ve G. Yılmaz, “Sozialarbeit mit türkischen Frauen und Jugendlichen – Neuer

- Kolonialismus?”, *Informationsdienst für Ausländerarbeit*, sayı 3, 1986, s. 77-80.
- Heinrich, K. ve G. Yılmaz ve A. Schulz, “Der Treff- und Informationsort für Frauen aus der Türkei – ein Jahr nach dem Mordanschlag”, *Informationsdienst zur Ausländerarbeit*, sayı 4, 1985, s. 14-18.
- Heinrich, K. ve G. Yılmaz ve A. Schulz, “Männliche Ehre und Frauenunterdrückung”, *Informationsdienst für Ausländerarbeit*, sayı 3, 1988, s. 66-70.
- Heitmeyer, W., “Für türkische Jugendliche in Deutschland spielt der Islam eine wichtige Rolle”, *Die Zeit*, sayı 35, 23 Ağustos 1996.
- Heper, M., A. Öncü ve H. Kramer (der.), *Turkey and the West. Changing Political and Cultural Identities*, I.B. Tauris, Londra ve New York, 1993.
- Herbert U., *Geschichte der Ausländerbeschäftigung in Deutschland 1880 bis 1980. Saisonarbeiter – Zwangsarbeiter – Gastarbeiter*, Berlin-Bonn, 1986.
- Herbert U. ve K. Hunn, “Gastarbeiter und Gastarbeiterpolitik in der Bundesrepublik: Vom Beginn der Offiziellen Anwerbung bis zum Anwerbestopp (1955-1973)”, A. Schildt, D. Siegfried ve K. C. Lammers (der.), *Dynamische Zeiten. Die 60er Jahre in den beiden deutschen Gesellschaften* içinde, Hans Chritians Verlag, Hamburg, 2000, s. 273-310.
- Hillmann F., “A Look at the ‘Hidden Side’: Turkish Women in Berlin’s Ethnic Labour Market”, *International Journal of Urban and Regional Research*, cilt 23, sayı 2, 2002, s. 267-282.
- Hoffmeyer-Zlotnik, J., *Gastarbeiter im Sanierungsgebiet*, Hans Chritians Verlag, Hamburg, 1977.
- Hunn, K., “‘Irgendwann kam das Deutschlandfieber auch in unsere Gegend...’. Türkische, Gastarbeiter’ in der Bundesrepublik Deutschland – von der Anwerbung bis zur Rückkehrförderung”, J. Motte ve R. Ohliger (der.), *Geschichte und Gedächtnis in der Einwanderungsgesellschaft. Migration zwischen historischer Rekonstruktion und Erinnerungspolitik* içinde, Klartext Verlag, Essen, 2004, s. 73-88.
- , “Nächstes Jahr kehren wir zurück...” *Die Geschichte der türkischen “Gastarbeiter” in der Bundesrepublik*, Göttingen, 2005.
- Huth-Hildebrandt, C. ve H. Lutz, “Geschlecht im Migrationsdiskurs”, *Das Argument*, sayı 224, s. 159-173.
- Huyssen Andreas, “Diaspora and Nation: Migration into Other Pasts”, *New German Critique*, sayı 88, 2003, s. 147-164.
- İİBK [İşçi ve İş Bulma Kurumu], *Federal Almanya’ya İşçi Transferi Talimatı*, İİBK Yayını, no. 25, 1962.
- İİBK, *15 Eylül 1965 tarihinde yürürlüğe giren, Yurt Dışında İşe Yerleştirme Talimatı*, İİBK Yayını, Ankara, 1965.
- Jamin, M., “Die deutsche Anwerbung: Organisation und Größenordnung”, A. Eryılmaz ve M. Jamin M., *Fremde Heimat. Eine Geschichte der Einwanderung aus der Türkei* içinde, Essen, 1998, s. 69-82.
- , “Migrationserfahrungen. Aus Interviews mit MigrantInnen der Ersten Generation”, A. Eryılmaz ve M. Jamin, *Fremde Heimat. Eine Geschichte der Einwanderung aus der Türkei* içinde, Essen, 1998, s. 209-210.
- , “Die deutsch-türkische Anwerbevereinbarung von 1961-1964”, *DOMiT, 40 Jahre Fremde Heimat. Yaban Sılan Olur. Einwanderung aus der Türkei* içinde, 2001, Köln, s. 69-82.

- Kağıtçıbaşı, Ç. (der.), *Sex roles, family & community in Turkey*, Indiana University Press, Bloomington, 1982.
- , “Women and Family in Migration: A Social Psychological Perspective”, N. Abadan-Unat ve G. Mirdal (der.), *Emancipation in exile: perspectives on the empowerment of migrant women* içinde, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015, s. 101-113.
- Kandiyoti, D. (der.), *Gendering Middle East Studies*, Syracuse, 1996.
- , “Gendering the Modern”, S. Bozdoğan ve R. Kasaba (der.), *Rethinking Modernity in Turkey* içinde, Seattle, 1997, s. 113-130 [*Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, Tarih Vakfı, İstanbul, 2010].
- , “Urban Change and women’s roles in Turkey: an Overview and Evaluation”, Ç. Kağıtçıbaşı (der.), *Sex roles, family & community in Turkey* içinde, Bloomington, 1982, s. 101-120.
- Kandiyoti, D. ve A. Saktanber (der.), *Fragments of Culture. The everyday of modern Turkey*, Routledge, Londra ve New York, 2002 [*Kültür Fragmanları: Türkiye’de Gündelik Hayat*, çev. Zeynep Yelçe, Metis, İstanbul, 2003].
- Kappler, M., “Benvenuti all’inferno: aggressione neo-nazista e cultura hip-hop turco-tedesca negli anni Novanta”, *LEA*, cilt 2, 2013, s. 125-140.
- Karakayalı, S. ve V. Tsianos, “Migrationsregimes in der Bundesrepublik Deutschland”, M. Bojadzijeve ve A. Demirovic, *Konjunktoren des Rassismus* içinde, Münster, 2002.
- Karakaş, E., “Rückkehrförderung – Die Kehrseite der Medaille”, *HDF meint*, sayı 8, 1985, s. 3.
- Karakasoğlu, Y., *Geschlechtsidentitäten unter türkischen Migranten und Migrantinnen in der Bundesrepublik*, Körber Stiftung 8. Türk-Alman Sempozyumu’nda sunulan bildiri, 19-21 Nisan 2002, Gästehaus Petersberg, Universität Essen.
- Karpat, H. K., *The Gecekondu. Rural Migration and Urbanization*, Cambridge University Press, Cambridge, 1976.
- Kastoryano, R., *La France, l’Allemagne et leur immigrés. Négociant l’identité*, Armand Colin, Paris, 1997.
- , *Enjeux de l’immigration Turque en Europe*, L’Harmattan, Paris, 1995.
- Kaya, A., *Sicher in Kreuzberg: Constructing Diasporas*, Transcript Verlag, Bielefeld, 2001.
- Kaya, A. ve F. Kentel, *Euro-Türkler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.
- Kaya, A. ve B. Şahin (der.), *Kökler ve Yollar. Türkiye’de Göç Süreçleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Keçik, M., “Eine Minderheit sucht Boden unter den Füßen. Die Auswärtige Kulturpolitik Ankaras aus der Sicht der davon betroffenen Auslandstürken in Deutschland”, *Zeitschrift für Kulturaustausch*, sayı 3, 1981, s. 282-286.
- Keyder, Ç. ve A. Aksu-Koç, *External Labor Migration from Turkey and Its Impact. An Evaluation of the Literature*, International Development Research Center, Elyazması Rapor 185, Ottawa, 1988.
- Keyder, Ç., *İstanbul between the Global and the Local*, Rowman and Littlefield, Oxford, 1999 [*İstanbul: Küresel ile Yerel Arasında*, çev. Sungur Savran, Metis, İstanbul, 2000].
- Keyman, F. ve A. İçduygu (der.), *Citizenship and Identity in a Globalizing World: European Questions and Turkish Experiences*, Routledge, Londra, 2005 [*Küreselleşme, Avrupalaşma ve Türkiye’de Vatandaşlık*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009].

- Kıray, M. (der.), *Structural Change in Turkish Society*, Indiana University Press, Bloomington, 1991.
- Kıray, M. B., "The Family of the Immigrant Worker", N. Abadan-Unat (der.), *Turkish Workers in Europe: 1960-1975* içinde, Brill, Leiden, s. 210-123.
- Klee, E., *Die Nigger Europas: Zur Lage der Gastarbeiter. Eine Dokumentation*, Patmos Verlag, Düsseldorf, 1971.
- Kleff, H.-G., *Vom Bauern zum Industriearbeiter. Zur kollektiven Lebensgeschichte der Arbeitsmigranten aus der Türkei*, Mainz, 1985.
- Kofman, E., "Female 'Birds of Passage' a Decade Later: Gender and Immigration in the European Union", *International Migration Review*, cilt 33, sayı 2, 1999, s. 269-299.
- , (der.), *Gender and International Migration in Europe. Employment, Welfare and Politics*, Psychology Press, Londra ve New York, 2000.
- Kolinsky, E., *Deutsch und Türkisch Leben. Bild und Selbstbild der türkischen Minderheit in Deutschland*, Internationaler Verlag der Wissenschaften, Berlin, 2000.
- Köroğlu, E., *Türk edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918): propagandanın millî kimlik inşasına*, İletişim, İstanbul, 2004.
- Kreuzberg Museum, *Wir waren die ersten. Frauen aus der Türkei über ihr Leben in Berlin*, Berlin, 1999.
- Kuckuck, A., Wohlers H., *Selbsthilfe. Ansichten und Aussichten*, Berlin, 1990.
- Kudat, A., *International Labor Migration: A Description of the West Berlin Migrant Worker Survey*, Berlin, 1974.
- , *International Migration to Europe and its political and social effects on the future of Turkish society*, Berlin, 1974.
- , *Price Discrimination in the West Berlin Housing Market*, Berlin, 1974.
- , *Stabilität und Veränderung der türkische Familie: vergleichende Perspektive*, Berlin, 1975.
- Kühn, H., *Stand und Weiterentwicklung der Integration der ausländische "Arbeitnehmer und ihre Familienangehörigen in der Bundesrepublik Deutschland. Memorandum des Beauftragten der Bundesregierung*, Bonn, 1979.
- Leggewie, C. ve Z. Şenocak (der.), *Deutsche Türken-Türk Almanlar*, Hamburg, 1993.
- Liljeström, R. ve E. Özdalga (der.), *Autonomy and Dependence in the Family. Turkey and Sweden in critical perspective*, Swedish Research Institute, İstanbul, 2002.
- Lucassen, J. ve L. Lucassen (der.), *Migration, migration history, history: old paradigms and new perspectives*, Bern, 1997.
- Lutz, H., "Orientalische Weiblichkeit. Das Bild der Türkin in der Literatur konfrontiert mit Selbstbildern", *Informationsdienst zur Ausländerarbeit*, sayı 4, 1989, s.32-38.
- Lutz, H. ve C. Huth-Hildebrandt, "Geschlecht im Migrationsdiskurs", *Das Argument*, sayı 224, 1998.
- Magnarella, P. J., "The Development of Turkish Social Anthropology", *Current Anthropology*, cilt 17, sayı 2, 1976, s. 263-274.
- Manço A., *L'organisation des familles turques en Belgique et la place des femmes*, "Cemoti", 21, 1996.
- Manço A. ve U. Manço (yönetiminde), *Turcs de Belgique, Identités et trajectoires d'une minorité*, Brüksel, 1992.

- Martin, P. L., *The Unfinished Story. Turkish Labour Migration to Western Europe with Special Reference to the Federal Republic of Germany*, Genf, 1991.
- Mattes, M., "Hindernisse und Strategien der staatliche Anwerbung von ‚Gastarbeiterinnen‘ in der Bundesrepublik 1955-1973", *Archiv für Sozialgeschichte*, sayı 42, 2002, s. 105-121.
- , *Gastarbeiterinnen' in der Bundesrepublik*, Frankfurt-New York, 2005.
- Mehrländer, U., *Soziale Aspekte der Ausländerbeschäftigung*, Bonn, 1974.
- , "Rückkehrabsichten der Türken im Verlauf des Migrationsprozesses 1961-1985", W. Meys ve F. Şen (der.), *Zukunft in der Bundesrepublik oder Zukunft in der Türkei? Eine Bilanz der 25jährigen Migration von Türken* içinde, Frankfurt a. M., 1986, s. 53-72.
- Meske, S., *Situationsanalyse türkischer Frauen in der BRD*, 1983.
- Mezzadra, S., *Diritto di fuga. Migrazioni, cittadinanza, globalizzazione*, Ombre Corte, Verona, 2001.
- Mıhçıyazgan, U., *Wir haben uns vergessen. Ein intrakultureller Vergleich türkischer Lebensgeschichten*, E.B.-Verlag Rissen, Hamburg, 1986.
- Modood, T., Werbner, P. (der.), *The Politics of Multiculturalism in the New Europe. Racism, Identity and Community*, Zed Books, Londra ve New York, 1997.
- Möhring, M., *Fremde Essen. Die Geschichte der ausländischen Gastronomie in der Bundesrepublik Deutschland*, Oldenbourg Verlag, München, 2012.
- Morokšavac, M., "‘In and out’ of the labour market: Immigrant and minority women in Europe", *New community*, cilt 19, sayı 3, 1993, s. 459-483.
- Motte, J. ve R. Ohliger (der.), *Geschichte und Gedächtnis in der Einwanderungsgesellschaft. Migration zwischen historischer Rekonstruktion und Erinnerungspolitik*, Essen, 2004.
- Motte, J., R. Ohliger ve A. von Oswald (der.), *50 Jahre Bundesrepublik – 50 Jahre Einwanderung. Nachkriegsgeschichte als Migrationsgeschichte*, Frankfurt-New York, 1999.
- Nauck B., *Arbeitsmigration und Familienstruktur. Eine Analyse der mikrosozialen Folgen von Migrationsprozessen*, Frankfurt ve New York, 1985.
- Neyzi, L., "Oral History and Memory Studies in Turkey", Celia Kerslake, Kerem Öktem, Philip Robins (der.), *Turkey's Engagement with Modernity: Conflict and Change in the Twentieth Century* içinde, Palgrave Macmillan, New York, 2010, s. 443-459.
- Oepen, M., "Media, Migrants and Marginalization: The Situation in the Federal Republic of Germany", *International Migration Review*, cilt 18, sayı 1, 1984, s. 111-121.
- Oertzen, von C., *Die Teilzeitarbeit und die Lust am Zuverdienenden. Geschlechterpolitik und gesellschaftlicher Wandel in Westdeutschland 1945-65*, Göttingen, 1999.
- Ohliger, R., K. Schönwalder ve T. Triadafilopoulos (der.), *European Encounters*, Adlershot, 2003.
- Oswald, von A., Schmidt B., "Nach Schichtende sind sie immer in ihr Lager zurückgekehrt... Leben in "Gastarbeiter"-Unterkünften in den sechziger und siebziger Jahren", J. Motte, R. Ohliger ve A. von Oswald (der.), *50 Jahre Bundesrepublik, 50 Jahre Einwanderung. Nachkriegsgeschichte als Migrationsgeschichte* içinde, Frankfurt/New York, 1999, s. 184-215.
- Otyakmaz, B. Ö., *Auf allen Stühlen. Das Selbstverständnis junger türkischer Migrantinnen in Deutschland*, Köln, 1995.

- Öncü, A., "Istanbulites and the Others: The Cultural Cosmology of Being Middle Class in the Era of Globalism", Ç. Keyder (der.), *İstanbul between the Global and the Local*, Rowman and Littlefield, Oxford, 1999 [*İstanbul: Küresel ile Yerel Arasında*, çev. Sunur Savran, Metis, İstanbul, 2000].
- Ören, A., "Auf der Suche nach Synthese und Eigenwert", *Zeitschrift für Kulturaustausch*, sayı 3, 1981.
- Özcan, E., *Türkische Immigrantorganisationen in der BRD*, Berlin, 1992.
- Özkara S., "Türkische Familien in der Bundesrepublik Deutschland – Ihre soziale Situation, familiäre Bedingungen und erzieherische Orientierung", *HDF- Materialien*, Mayıs 1987, Berlin, s.117-142.
- , "Bildungs- und Berufsvorstellungen türkischer Eltern – Bildungsprobleme türkischer Kinder in der Bundesrepublik", S. Özkara (der.), *Türkische Migranten in der BRD: Stellungnahme der türkischen Wissenschaftler, Intellektuellen, Lehrer, Gewerkschaftler und Sozialberater zur Ausländerfragen und Ausländerpolitik* içinde, 2. edisyon, Köln, 1990, s. 143-144.
- , "Überlegungen der Bundesregierung zur künftigen Gestaltung der Ausländerpolitik (Familienzusammenführung)", *HDF meint* içinde, sayı 2, 1983, s. 10-12.
- (der.), *Türkische Migranten in der BRD: Stellungnahme der türkischen Wissenschaftler, Intellektuellen, Lehrer, Gewerkschaftler und Sozialberater zur Ausländerfragen und Ausländerpolitik*, 2. edisyon, Köln, 1990.
- Öztürkmen, A., "Sözlü Tarih: Yeni Bir Disiplinin Cazibesi", *Toplum ve Bilim*, sayı 91, s. 115-121.
- Paine, S., *Exporting Workers: the Turkish Case*, Cambridge University Press, Cambridge, 1974.
- PAPATYA, "Meine Eltern hatten ja die Chance zu entscheiden: Entweder ich behalte meine Ehre oder meine Tochter. Erfahrungen in einer Kriseneinrichtung für Mädchen aus der Türkei", *Informationsdienst*, sayı 1-2, 1993, s. 80.
- Passerini, L. (der.), *Storia orale. Vita quotidiana e cultura materiale delle classi subalterne*, Rosenberg & Sellier, Torino, 1978.
- Pazarkaya, Y., *Spuren des Brots. Zur Lage der ausländischen Arbeiter*, Zürich, 1983.
- , *Göç süreciyle yurtdışında oluşan Türk edebiyatı*, T. S. Halman (der.), *Türk Edebiyatı Tarihi* içinde, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul, 2006, cilt 3, s. 627-640.
- , "Bırakılan izler geri gitmez: göç sürecinde elli yıl", *Varlık*, Ekim 2011, s. 3-13.
- Petersen, J. (der.), *L'emigrazione tra Italia e Germania*, Bari/Roma, 1993.
- Phizacklea, A. (der.), *One way ticket. Migration and Female Labour*, Londra, 1983.
- Portelli, A., *The Death of Luigi Trastulli and other Stories. Form and Meaning in Oral History*, Suny Press, 1991.
- Poulton, H., *Top Hat, Grey Wolf and the Crescent. Turkish Nationalism and the Turkish Republic*, Londra, 1997.
- Pratt Ewing, K., "Between Cinema and Social Work: Diasporic Turkish Women and the (Dis)Pleasures of Hybridity", *Cultural Anthropology*, cilt 21, sayı 2, 2006, s. 265-294.
- Pratt Ewing K., *Stolen Honor. Stigmatizing Muslim Men in Berlin*, Stanford University Press, Stanford, 2008.
- Proje Migration*, Kolektif, Köln, 2006.
- Republic of Turkey DPT (Türkiye Cumhuriyeti Devlet Planlama Teşkilatı), *Development*

- Plan, First five year (1963-1967): 1965 annual programme*, Ankara, 1965, s. 27.
- Revelli, N., *L'anello forte*, Torino, 1985.
- Reyneri, E., *La catena migratoria*, Bologna, 1979.
- Richter, M., *Gekommen und geblieben. Deutsch-Türkische Lebensgeschichten*, Hamburg, 2003.
- Rieker, Y., "Südländer, Ostagent oder Westeuropäer? Die Politik der Bundesregierung und das Bild der italienischer Gastarbeiter 1955-1970", *Archiv für Sozialgeschichte*, sayı 40, 2000, s. 231-258.
- , "Ein Stück Heimat findet man ja immer". *Die italienische Einwanderung in die Bundesrepublik*, Essen, 2003.
- Romero, F., "L'emigrazione operaia in Europa (1948-1973)", P. Bevilacqua, A. De Clementi ve E. Franzina (der.), *Storia dell' emigrazione italiana. Le Partenze* içinde, Roma, 2001, s. 397-414.
- Said, Edward W., *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, çev. Berna Ülner, Metis Yayınları, İstanbul, 1999.
- Saraceno C., *Sociologia della famiglia*, Bologna, 1996.
- Saraçgil, A., *Bukalemun Erkek. Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Ataerkil Yapılar ve Modern Edebiyat*, İletişim, İstanbul, 2005.
- , "Nazione e insegnamento della storia nella Turchia contemporanea", *Passato e presente*, sayı 72, 2007, s. 43-70.
- Sassen, S., *Migranti, coloni, rifugiati. Dall'emigrazione di massa alla fortezza Europa*, Feltrinelli Editore, Milano, 1999.
- Sayad, A., *La Double Absence. Des illusions de l'émigré aux souffrances de l'immigré*, Paris, 1999.
- Schiffauer, W., *Die Migranten aus Subay. Türken in Deutschland. Eine Ethnographie*, Stuttgart, 1991.
- , *Die Gewalt der Ehre. Erklärung zu einem türkisch-deutschen Sexualkonflikt*, Frankfurt am Main, 1983.
- , "Die Gewalt der Ehre", *Kursbuch*, cilt 62, Berlin, 1980.
- , *Parallelgesellschaften*, Transcript Verlag, Bielefeld, 2008.
- Schildt, A., D. Siegfried ve K. C. Lammers (der.), *Dynamische Zeiten. Die 60er Jahre in den beiden deutschen Gesellschaften*, Hans Chritians Verlag, Hamburg, 2000.
- Schneider J., *Of Vigilance and Virgins: Honor, Shame and Access to Resources in Mediterranean Societies*, "Ethnology", vol. 10, 1, 1971, s. 1-24.
- Schneider-Wohlfahrt, U., "Sozialpädagogische Arbeit mit ausländischen Mädchen", *Informationsdienst zur Ausländerarbeit*, sayı 1, 1982, s. 46.
- Schönwälder K., *Einwanderung und ethnische Pluralität. Politische Entscheidungen und öffentliche Debatten in Groß Britannien und der Bundesrepublik von den 1950er bis zu den 1970er Jahren*, Essen, 2001.
- Seidel-Pielen, E., "Politik auf der Strasse. Türkische Jugendliche azischen Ohnmacht und Militanz", C. Leggewie ve Z. Şenocak (der.), *Deutsche Türken-Türk Almanlar* içinde, Hamburg, 1993.
- Şen, F., *Türkische Unternehmungsgesellschaften. Gründung, Struktur und wirtschaftliche Funktion der türkischen Arbeitnehmersgesellschaften in der Bundesrepublik Deutschland für die sozioökonomische Lage der Türkei*, Münster, 1980.

- , “Wirtschaftliche und soziale Integration der Türken als Alternative zur Reintegration”, *HDF meint*, sayı 2, 15. Juni 1983, s. 13-16.
- , *50. Yılında göç*, Ankara, 2011.
- Sencer, M., “İşçi göçü”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 5. cilt, İstanbul, 1983, s. 178-188.
- Sezer, A., Thränhardt D., “Türkische Organisationen in der Bundesrepublik”, K. H. Meier-Braun ve Y. Pazarkaya (der.), *Die Türken. Berichte und Informationen zum besseren Verständnis der Türken in Deutschland* içinde, Frankfurt a. M., 1983, s. 119-153.
- Sezgin, H., *Typisch Türkin? Porträt einer neue Generation*, Freiburg, 2006.
- Simmel, G., *Filosofia del denaro*, Torino, 1984 [*Paranın Felsefesi*, çev. Öykü Didem Aydın ve Yavuz Alogan, İthaki, İstanbul, 2014].
- , *Sociologia*, Milano, 2000.
- Sonnenberger B., “Gastarbeit oder Einwanderung? Migrationsprozesse in den Fünfziger- und Sechzigerjahren am Beispiel Südhessen”, *Archiv für Sozialgeschichte*, sayı 42, 2002, s. 81-104.
- , *Nationale Migrationspolitik und regionale Erfahrungen. Die Anfänge der Arbeitsmigration in Südhessen 1955-1967*, Darmstadt, 2003.
- Soysal, L., “Labor to Culture: Writing Turkish Migration to Europe”, *The South Atlantic Quarterly*, cilt 102, sayı 2-3, 2003, s. 491-508.
- Soysal, Y. N., *Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe*, Chicago, 1994.
- Spohn, Margret, *Türkische Männer in Deutschland. Familie und Identität. Migranten der ersten Generation erzählen ihre Geschichte*, Bielefeld, 2002.
- Stirling P., *Turkish Village*, New York, 1965.
- Strasser, S. (der.), *Getting and Spending. American and European Consumer Society in the Twentieth Century*, Washington/New York, 1998.
- Tekeli, Ş., *Women in Modern Turkish Society*, Zed Books, Londra, 1995.
- Töksöz G., “Almanya’da Türk Göçmenlerin İşgücü Piyasasındaki Sorunları”, *Mülkiye*, 233, s. 201-209, 2002.
- , *Uluslararası Emek Göçü*, İstanbul, 2006.
- Triulzi, A., “Storia dell’Africa e fonti orali,” *Quaderni storici*, 35, 1977.
- Tuna, K., *Yurtdışına İşçi gönderme olayının sosyolojik eleştirisi*, İstanbul, 1981.
- Tuna, O., *Türkiye’den Federal Almanya’ya. İşgücü akımı ve meseleleri*, İstanbul, 1965.
- , “Batı Ülkelerinde Çalışan İşçilerimiz”, *İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü, Sosyal Siyaset Konferansları*, İstanbul, 1972.
- , *Türkiye’den F. Almanya’ya İşgücü akımı ve meseleleri*, I. Rapor, İstanbul, 1966.
- , *Federal Almanya’ya İşgücü akımı ile ilgili organlar ve meseleleri*, II. Rapor, İstanbul, 1966.
- , *F. Almanya’da çalışan Türk İşçilerinin İşledikleri suçların tablili*, III. Rapor, İstanbul, 1966.
- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), 2. *Kalkınma planı: İkinci beş yıl 1968-1972*, Ankara, 1967.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Ekonomik ve Sosyal İşler Genel Müdürlüğü, *Yurtdışı Göç Hareketleri ve vatandaş sorunları*, Ankara, 1973.

- Tuzcu, P., “*Ich bin eine Kanackin*”. *Decolonizing Popfeminism –Transcultural Perspectives on Lady Bitch Ray*, Transcript Verlag, Bielefeld, 2017.
- Uyaner, M., *Arbeiterwohnheime für die Migranten im Ruhrgebiet. Eine historische Darstellung der 60er und 70er Jahre*, Köln, 1996.
- Yıldırım, U., “Magazin içerikli dergilerde Amerikan imgesinin inşası”, *Toplum ve Bilim*, sayı 94, 2002, s. 211-244.
- Yüksel, A. S., *Ortakpazarın sosyal düzeni ve Ortakpazarla ilişkilerimizi sanayimiz açısından sosyal yapıya muhtemel etkileri*, Ankara, 1973.
- Yurttaş, H., *Pionierinnen der Arbeitsmigration in Deutschland. Lebensgeschichtliche Analysen von Frauen aus Ost-Anatolien*, Hamburg, 1996.
- Vassaf, G., *Wir haben unsere Stimme noch nicht laut gemacht. Türkische Arbeiterkinder in Europa*, Felsberg, 1985.
- Vergin, N., “Social Change and the Family in Turkey”, *Current Anthropology*, cilt 21, sayı 5, 1985, s. 571-574.
- “Von laufenden Bildern und wehenden Fahnen. Zwei Zeitzeugen der Einwanderung berichten von ihrem Engagement in Kultur und Gewerkschaft”, J. Motte J., Ohliger R. (der.), *Geschichte und Gedächtnis in der Einwanderungsgesellschaft. Migration zwischen historischer Rekonstruktion und Erinnerungspolitik* içinde, Essen, 2004, s.101-118.
- Wallraff, G., *Ganz unten. Mit einer Dokumentation der Folgen*, Köln, 1988.
- Werbner, P., *The Migration Process*, Oxford, 1993.
- White, Jenny B., “Turks in the New Germany”, *American Anthropologist*, cilt 99, sayı 4, 1997, s.754-769.
- Wilpert, C., “Deux générations de femmes d’origine turque en Allemagne”, *Cemoti*, sayı 21, 1996.
- , “Children of Foreign Workers in the Federal Republic of Germany”, *International Migration Review*, cilt 11, sayı 4, 1977, s. 473-485.
- Wilpert, C., Mandel R., “Pathways to Emancipation: Immigrant Women from Turkey and their Descendants”, N. Abadan Unat ve G. Mirdal (der.), *Emancipation in exile: perspectives on the empowerment of migrant women* içinde, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015, s. 153-179.
- Women for Women’s Human Rights (Kadının İnsan Hakları), *The New Legal Status of Women in Turkey* (Yeni Yasal Statü), Ankara, 2002.
- Zeitschrift für Kulturaustausch*, sayı 3, 1981.
- Zonabend, F., *La ‘memoria lunga’. I giorni della storia*, Roma, 1982.
- Zürcher, E. J., *Turkey. A Modern History*, Londra-New York, 1993 [Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim, İstanbul, 2005].

Dizin

1971 askerî darbesi 165

Adalet Partisi (AP) 176

Adana 42, 46

Afganistan 200

Afyon 40, 82

ahlaki yargı 68

aile

birleşmeleri 6, 13, 27, 101, 102, 146,
164, 167, 183, 188, 197, 282, 198
yardımı 57

Akdeniz 10, 29, 35, 50, 73, 97, 129, 164,
199

akrabalar 22, 40, 49, 61, 62, 100, 101,
105, 109, 114, 125, 135, 137, 151,
164, 205, 210, 235, 237, 249, 260,
269

akraba ağları 101

Aktionsprogramm für

Ausländerbeschäftigung 184

Alman

ekonomisi 93, 199

istihdam sistemi 94, 97

iş politikası 88

politikası 13, 33, 199, 252

toplumu 8, 14, 16, 27, 37, 45, 54, 72,
88, 103, 141, 155, 167, 168, 172,
184, 187, 188, 190, 191, 195,
220, 226, 232, 234, 244, 246,
247, 252, 253, 260, 264, 265,
267, 276, 282, 283

Alman Federal Çalışma Kurumu 37

Alman İrtibat Bürosu 81, 102, 119, 120,
201

Alman İş ve İşçi Bulma Kurumu 28, 65

Alman İşverenler Derneği 108

Almanca 4, 8, 16, 22, 46, 48, 54, 58, 64,
69, 109, 115, 124, 133, 137, 139,
144, 147, 174, 176, 177, 180-182,
186, 189, 195, 198, 200, 211, 214,
215, 221, 225, 231, 232, 250, 255-
258, 261

Almanca 127, 202, 275

Almanya

Batı Almanya 4-6, 9-2, 25, 26, 30, 32,
33, 36, 38, 48, 59, 67, 71, 72, 78,
87, 89, 90, 100, 103, 111, 120,
129, 130, 134, 137, 146, 148,
151, 159-161, 163-166, 170-173,
179-184, 187-191, 195-197, 199-
203, 205, 208-213, 218-222, 225,
226, 230, 234, 235, 237, 242-244,
252, 263, 264, 267, 268, 275,
277, 278, 280-283

Doğu Almanya 89, 130, 154, 177

anadil 17, 232, 233

Anadolu 34, 35, 37, 39, 40, 43, 46, 48,
66, 79, 121, 128, 142, 143, 207, 217,
242, 272

Ankara 16, 19, 37, 55, 57, 65-67, 79, 83,
97, 101, 130, 151-153, 155, 163, 164,
170, 173, 177, 186, 188, 190, 200,
201, 231

Arbeiterwohlfahrt 85, 101, 112, 140, 141,
172, 173, 175, 176, 177, 181

Arbeitgeberverbände (AWO) 99, 112,
115, 173-178, 180, 181, 218, 263

Asya 200

ataerkil sistem 6, 188, 244, 246, 247, 265

Ausländer 15, 63, 98, 138, 196, 197

Ausländerkomitee 222

Ausländerplattform 223, 224, 237

Ausländerpolitik 15, 26, 223, 224, 227,
228, 281

Avrupa Birliği (AB) 4, 9, 14

Avrupa Konseyi 12

Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu 150

Avrupa Topluluğu (AT) 13, 14, 29, 146,
165, 184, 186, 199, 201, 277-279, 282

Avrupa toplumu 8, 12, 66

Avrupa'daki Türk Kadınları Federasyonu
146

ayrımçılık 43, 135, 138, 171, 210, 268,
278

- başörtüsü 56, 216
 Batılılaşma 44
 bekâret 49
 Belçika 8, 9, 10, 40, 82, 254
 Berlin
 Batı Berlin 4, 17, 18, 21, 22, 29-32, 82, 87, 89-91, 107, 130-132, 134, 138-140, 146-148, 155, 160, 182, 186, 187, 189, 205-207, 209, 212, 214, 215, 218-224, 227, 229-233, 235, 236, 246, 249, 252, 254, 255, 263, 268, 271, 283
 Doğu Berlin 32, 89, 90, 138, 186
 Berlin Senatosu 31, 90, 140, 146, 186, 198, 261
Berliner Spieler 229
 Beş Yıllık Kalkınma Planları 162, 169
 Birinci Dünya Savaşı 9
breadwinner 111, 250
Briefkassetten 206
Bundesanstalt für Arbeit (BfA) 17, 26, 31, 32, 34, 66, 86, 88, 108, 172, 174, 200, 210
Bundesanstalt für Arbeitsvermittlung und Arbeitslosenversicherung (BAVAV) 17, 31, 79, 80, 85-87, 89-92, 95, 96, 98-100, 102, 103, 105-109, 121, 125-127, 129-132, 197
Bundesministerium des Innern (BMI) 17, 89, 102, 123
Bundesministerium für Arbeit und Sozialordnung (BMA) 17, 123
 Büyük Britanya 8, 9
 Caritas 172, 173, 177, 178
 cinsiyet
 farkı 30, 106
 kriteri 30, 89
civilizational shift 249
 Çalışma Bakanlığı (Türkiye) 30, 85, 135, 167, 168, 169
 çalışma şartları 55, 112, 122, 180, 253, 254, 278
 Çalışma ve Sosyal Düzen Bakanlığı (Almanya) 132
 çocuklar 4, 5, 44, 71, 78, 103-106, 111, 113, 114, 129, 135, 143, 146, 154, 164, 165, 173, 181, 184, 189, 190, 197, 198, 205, 206, 208-216, 218, 219, 222, 223, 225-227, 228, 243, 248-253, 256, 261, 262, 267-269, 271, 276, 277, 279, 280
 danışmanlık ve destek 172, 220
 dernekleşme 20, 156, 219, 220
 destek politikaları 172, 178
Deutsche Kommissionen 26, 103, 106
Deutsche Nationalverband Katholischer Mädchenschutzvereine (Kızların Korunması için Alman Millî Katolik Dernekler Birliği) 177
Deutsche Verbindungsstelle (DV) 78-81, 83, 92, 93, 95, 96, 98-100, 102, 106, 108, 109, 120, 124-126, 128, 129, 132
Deutsche Verbindungsstelle 26, 56, 78-80, 85, 90, 92, 95, 96, 98, 106, 120, 130, 132
Deutscher Gewerkschaftsbund (DGB) 90
 Deutsches Historisches Museum 16
 Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) 19, 36, 37, 47, 57, 67, 155, 163, 170, 182
Diakonisches Werk 172, 173, 177, 178
 dil engeli 175
 din farkı 9, 284
 dinî
 kurumlar 178
 yetkililer 177
Dokumentationszentrum und Museum über die Migration aus der Türkei (DOMiT) 13, 17, 18
Dokumentationszentrum und Museum über die Migration in Deutschland (DOMiD) 17, 29, 55, 56, 62, 137, 167, 206
 ebeveynler 135, 206, 209, 210, 213, 218, 222, 225-228, 249, 253, 259, 260, 266, 268, 270-274, 276
 edebiyat 20, 25, 191, 232
 Edirne 43, 71, 251

- egemen (dominant) toplum 9
 eğitim 4, 36, 42, 47, 86, 88, 155, 170,
 171, 180, 182, 198, 209-214, 216-
 218, 222, 225-228, 247, 254, 257,
 258, 260, 261, 264, 271, 277, 279,
 280
 entegrasyon 6, 8, 165-167, 170-172, 177,
 178, 183, 190, 196, 211, 215, 218,
 226, 228, 233-235, 244, 247, 252,
 278, 281
Erfahrungsberichte 34, 80, 131, 132
 erkek
 baskısı 6
 işçiler 31-33, 99, 160
 işgücü 30, 102
 Erzincan 40
 etnisite 16
 evlilik 7, 38, 40, 66, 68, 88, 97, 179, 190,
 243, 250, 251, 268-273
 zorunlu evlilik 7, 272, 274
 Federal Çalışma Kurumu 26, 108
 Federal İş Kurumu 81, 97, 172
Fehlvermittlung 107, 109
Flüchtlinge 9, 89
 Frankfurt 15, 18, 27, 57, 151, 177, 216,
 247, 249, 264, 268, 280
 Fransa 8-10, 19, 40, 55, 61, 244, 254, 270
Frauenhäuser 260, 262
Frauenladen 255, 259
Gastarbeiter 10, 13, 15, 16, 26, 27, 32,
 36, 42, 43, 55, 57, 62, 88, 90, 125,
 138, 140, 159, 165, 195, 197, 199,
 206, 209, 224, 234, 276, 282
Gastarbeiterinnen 27, 29, 30, 92, 116,
 148, 178
Gastarbeiterperiode 26
 gebelik 107, 108, 122, 124
 Genel İşçi Birliği (UGT) 223
 getto 146, 167, 187, 237
 göç
 projeleri 45, 61, 78, 141, 249
 zincirleri 38, 40, 98, 101
Grenzgänger 89
gurbetçi 55
 Güney Avrupa 10, 12, 77, 97, 200
 Halkçı Devrimci Birliği (HDB) 18, 181,
 218, 219, 221-228
 Halkçı Devrimci Federasyonu (HDF) 189,
 203, 206, 218, 221-223, 227, 234,
 253, 278, 279, 280, 281
 Hamburg 3, 4, 18, 62, 70, 88, 95, 138,
 209, 244, 275
 Hannover 15, 94, 95, 129, 130
heim 34, 62, 66, 69, 71, 104, 109, 120,
 128, 133-135, 148, 152, 153
 Hollanda 8, 10, 221
Inländerprimat 165, 171
Institut für vergleichende
 Gesellschaftsforschung (Uluslararası
 Karşılaştırmalı Toplum'sal
 Araştırmalar' Enstitüsü) 17
 İkinci Dünya Savaşı 7, 9, 10, 14-16, 26,
 27, 29, 48, 89, 111, 139, 164, 283
 ikinci kuşaklar 18, 21, 151, 155, 156,
 190, 210, 211, 215, 226, 247, 252,
 273, 275, 276
 İran 200
 İrtibat Büroları 25, 28, 29, 46, 57, 78-80,
 84, 92, 121, 126, 127
 İslâm 4, 44, 190, 216, 217, 247
 İspanya 9, 12, 26, 28, 31, 32, 34, 36, 89,
 92, 129, 172, 199, 208
 İspanyol Sosyalist İşçi Partisi (PSOE) 223
 İstanbul 3-5, 9, 11, 16-20, 25-27, 34-37,
 40, 44-46, 50-52, 54, 55, 59, 62, 66,
 67, 72, 79, 80, 82-84, 90, 94-96, 100,
 104, 108, 119-122, 126-130, 137,
 138, 149, 152, 153, 189, 195, 200,
 242, 249, 267, 275, 281
 istihdam
 politikaları 13, 37
 prosedürler 14, 77, 96, 125, 132, 178
 iş
 göçü 11, 27, 85, 102, 132, 204, 222,
 231, 232, 234, 254
 hukuku 57
 piyasası 6, 10, 11, 27, 30, 79, 81, 88,

- 89, 92, 100, 102, 106, 111, 116,
172, 183, 198, 203, 277, 282
- İş ve İşçi Bulma Kurumu (Türkiye) (İİBK)
58, 65, 80, 81, 84, 88, 90, 91, 99,
103, 108, 113, 119, 121, 124, 127,
129, 151, 198
- işçi
alımı 26, 36, 73, 81
lojmanları 71, 133, 138
piyasaları 26, 73, 98
sınıfı 224
- işgücü
göçü 13, 14
ihtiyacı 10, 29, 87, 89, 100, 103, 132,
170, 171
kıtlığı 89
transferi 85, 91
- İşgücünü Değerlendirme Projesi 38
- işsizlik 10, 37, 47, 169, 183, 202, 277,
278, 280, 283
- İşveren Dernekleri Birliği 26
- işverenler 58, 73, 78, 85, 86, 88, 91, 99,
100, 102-104, 106-108, 124-126, 130,
132, 133, 138, 173, 197, 201
- İtalya 9, 10, 12, 16, 21, 26, 29-32, 34, 36,
52, 90, 92, 112, 164, 182, 199, 283
- İtalyan Göçmen İşçiler ve Aileleri
Federasyonu (FİLEF) 223
- İtalyan Komünist Partisi (PCI) 223
- Jugendsozialwerk* 172, 198
- kadın
Alman kadınları 7, 60, 88, 178, 254,
261, 267
Cezayirli kadınlar 8
çocuklu kadın 104-106
dernekleri 220, 254, 255, 259, 260,
266, 268
Faslı kadınlar 8
göçmen kadınlar 6, 7, 18, 91, 92, 104,
246, 260, 264, 265, 275, 276
göçü 35, 65, 71, 78, 94, 102, 111,
116, 130, 190, 264, 273
istihdamı 28, 92, 94
işçi kadın 6, 27, 28, 31, 32, 49, 65,
71-73, 80, 86, 87, 91-93, 96, 98,
100, 101, 109, 132, 135, 152,
167, 184
işgücü 28, 30, 73, 85-87, 88, 91-93,
100, 103, 105, 108, 129, 131,
132, 171, 178
modern kadın modeli 49
Pakistanlı kadınlar 8, 9
Türk kadınları 5-9, 11, 18, 20-22, 36,
55, 59, 68-73, 78, 85, 91-93, 97,
100, 104, 106, 108, 112, 116,
119, 122, 128, 132, 134, 136,
137, 147, 149, 160, 178, 220,
243-247, 252-255, 258, 261, 264,
266-268, 275, 278, 284
Yugoslav kadınları 91, 92
Yunan kadınları 104
- kalifiye işçi 57, 84, 89, 102
- kimlik gerilimi 49
- kocalar 6, 67, 78, 84, 96-100, 103, 109,
111-116, 146, 178, 179, 190, 250,
252, 255, 257, 259, 262
- komşuluk 22, 144, 252, 261
- konuk işçi 10, 13
- Kore savaşı 52
- Köln 12, 13, 17, 22, 25, 26, 36, 55, 62,
90, 123, 133, 137, 152, 153, 155,
156, 227, 242, 254
- Körperliche Leistungsfähigkeit* 101
- Köy Kalkınma Kooperatifleri 38
- Kreuzberg 4, 6, 17, 18, 29, 122, 133, 138,
140-144, 146-148, 152, 155, 197,
212, 214, 215, 225, 230, 231, 236,
237, 246, 255, 258, 260, 261
- Kur'an
eğitimi 216
kursları 218, 219, 227, 247
- Kuzey Avrupa 10, 164, 175, 202
- kültür 6-9, 12, 14-17, 21, 34, 38, 39, 42-
45, 48, 51, 82, 84, 109, 110, 119,
148, 153, 155, 156, 167, 169, 172,
175, 178, 181, 182, 188, 190, 191,
200, 211-214, 216, 219-222, 224-226,
228-237, 243-245, 247, 248, 252-255,
258, 259, 262-269, 271, 274-276,
278, 282-284

- Avrupa kültürü 45
 çatışması 8, 276
 farkı 8, 283
 geleneksel kültür 8, 253
 İslâm kültürü 9
 millî kültür 212, 213, 232, 243
 kültürel aidiyet 39
- laiklik 7, 43, 218
 laikleşme, 216
Landesarbeitsamt 86-88, 100, 109, 131, 132
Landesarbeitsämter (LAA) 90, 91, 99, 103, 107-109, 125, 149, 151
Landesarbeitsämter 80, 131, 132
Legitimationskarte 81, 101
- male guestworker regimes* 10
 Marshall Planı 44
 Medeni Kanun 97
 medya 142, 156
Migrationshintergrund 9
 Milli Eğitim Bakanlığı 153, 211, 212
 Milli Güvenlik Teşkilatı 153
 millî
 kimlik 8
 tarih 14, 15
 Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) 203
 milliyetçilik 155, 214, 216
 modernlik 6-8, 27, 43-45, 49, 50, 53, 54, 62, 110, 149, 178, 248, 264, 270, 274, 276, 283
 modernleşme 20, 44, 49, 52, 164, 184, 197
 Mozambik 15
 Muayene (işçilerin) 108, 109, 121, 122, 124-126
 Münih 32, 56, 58, 68, 71, 104, 108, 119, 120, 122, 127-130, 150, 151, 171, 177, 182, 275
- Namentliche Anforderung* 100
 namus 6, 7, 68, 69, 71-73, 86, 97, 111, 226, 243, 244, 247, 269
 Napoli 29, 103
- NATO 12, 52, 201
 Nazizm 9
 niteliksiz işçi 100
 Nürnberg 66, 80, 94, 131, 132
- okullar 8, 44, 94, 119, 137, 147, 155, 171, 181, 184, 210, 212, 214, 215, 218, 225-227, 259, 276, 278, 280
 orta sınıf 45, 46, 50, 161
 oryantalist (şarkiyatçı) söylem 8
 Osmanlı İmparatorluğu 9, 44, 249
- Parallelgesellschaft* 8
 Portekiz 9, 26, 31, 32, 34, 36, 172, 199, 208, 209
- radyo 16, 25, 47-49, 130, 137, 152, 153, 155, 156, 174, 195, 196, 203, 231, 232
 Ruhr 82, 104, 180
- sanayi 6, 10, 32, 33, 52, 59, 60, 72, 73, 77, 80, 81, 91, 94-96, 99, 100, 105, 107, 108, 111, 121, 127, 134, 135, 166, 169, 170, 180, 187, 196, 197, 277, 282
 sendikalar 90, 154, 161, 172, 175-177, 184, 198, 202, 208, 279
 serbest dolaşım 29, 165, 282
 Siirt 40
 sinema 25, 51, 148, 230, 237, 244, 245
 Sirkeci istasyonu 25, 55, 56, 79, 120, 127
 sosyal
 aidiyet 43
 ayırım 42, 43
 danışmanlar 14, 18, 21, 22, 99, 105, 112, 115, 142, 165, 176, 178, 180, 227, 237, 245, 253, 254, 257, 263, 264-266, 279, 281
 kontrol 7, 68, 70
 politikalar 13, 14, 73, 166, 171, 175, 183, 196, 219
 roller 68, 116
 sigorta 57, 199
 yardım 71, 89, 134, 171

- sosyalleşme 50, 190, 211, 249, 252, 253, 255
- sosyoekonomik koşullar 37, 49
- sosyokültürel fark 39
- suç işleme 149, 186
- sürekli geçicilik 13, 204
- Tophane 46, 56, 79, 94, 95, 120, 121, 126, 128
- toplumsal
- cinsiyet 7, 8, 11, 49, 50, 72, 178, 237, 246, 247, 250, 258, 265-268
- çatışma 45, 168, 184
- Trakya 43, 66
- Treffen- Informationspunkt für die Frauen aus der Türkei* (TIO) 112, 254-256, 260-263, 267
- tüketim malları 48, 49, 55, 148, 149
- Türk
- göçü 7-9, 11-15, 17-19, 21, 22, 26, 27, 29, 35-37, 40-42, 46, 58, 59, 65, 69, 70, 78, 122, 123, 133, 139, 141, 142, 144, 147, 148, 154, 155, 161, 162, 164, 165, 166, 173, 174, 176, 177, 182-184, 187-190, 199-206, 208, 211, 215, 216, 218, 219, 223, 225, 229, 230, 232, 234, 237, 243-246, 248, 252, 254, 256, 267, 270, 271, 275, 278, 281, 282, 284
- işçi 25, 26, 37, 47, 55, 57, 58, 60, 68, 72, 82, 90, 93, 100, 101, 125, 129, 133, 138, 140, 141, 150, 152, 153, 155, 156, 160-164, 167, 169, 173-177, 180, 181, 187-189, 201, 202, 212, 221, 224, 226, 253, 267
- toplumu 8, 12, 38, 43, 45, 52, 70, 78, 111, 112, 138, 140, 155, 184, 186, 189, 213, 216, 233, 235, 243-245, 247, 276
- Türk İşçi Dernekleri 174
- Türk Yurtdışı Ofisi 98
- Türk-Alman Antlaşması 79, 80
- Türkçe 4, 16, 17, 21, 22, 51, 52, 98, 126, 152-155, 169, 180, 211, 212, 215, 226, 229-232, 235, 236, 256, 260, 261
- Türk-Damış* 112, 173-178, 180, 228, 279
- Türkenschule* 215
- Türkische Volkstheater Berlin* 229
- Türk-İş 202
- Türkiye Ortanın Solu Derneği 221
- Türkiye'den Almanya'ya İşgücü Akımı ve Meseleleri Raporu 153
- Ulm 46, 113, 114
- Urfa 40
- Übersiedlern 89
- Verbindungsstelle* 26, 65, 79, 92, 94, 129
- Verein der Freundinnen jünger Mädchen* (Kızların Arkadaşları Derneği) 177
- vergi sistemi 57
- Vietnam 15
- Weiterleitungsstelle* 56, 127
- west-deutsche Arbeitskräfte* 89
- Wohnheim* 33, 133, 134, 136, 151, 242
- yabancı
- işçi 26, 27, 29, 90, 91, 99, 101, 129, 130, 133, 139, 140, 149, 151, 152, 155, 161, 165-168, 170-173, 175, 183, 187, 195, 197-199, 201, 214, 224, 247, 280, 281
- işgücü istihdamı 102
- yabancılar politikası 26, 168, 177, 184, 196, 199, 223, 224, 264
- Yugoslavya 9, 26, 31, 32, 34, 36, 91, 92, 127
- Yunanistan 9, 12, 26, 28, 31, 34, 36, 89, 91, 92, 129, 132, 148, 150, 170, 182, 199, 208
- Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı 17
- yurtdışında ikamet 169, 174
- Zonguldak 60, 84